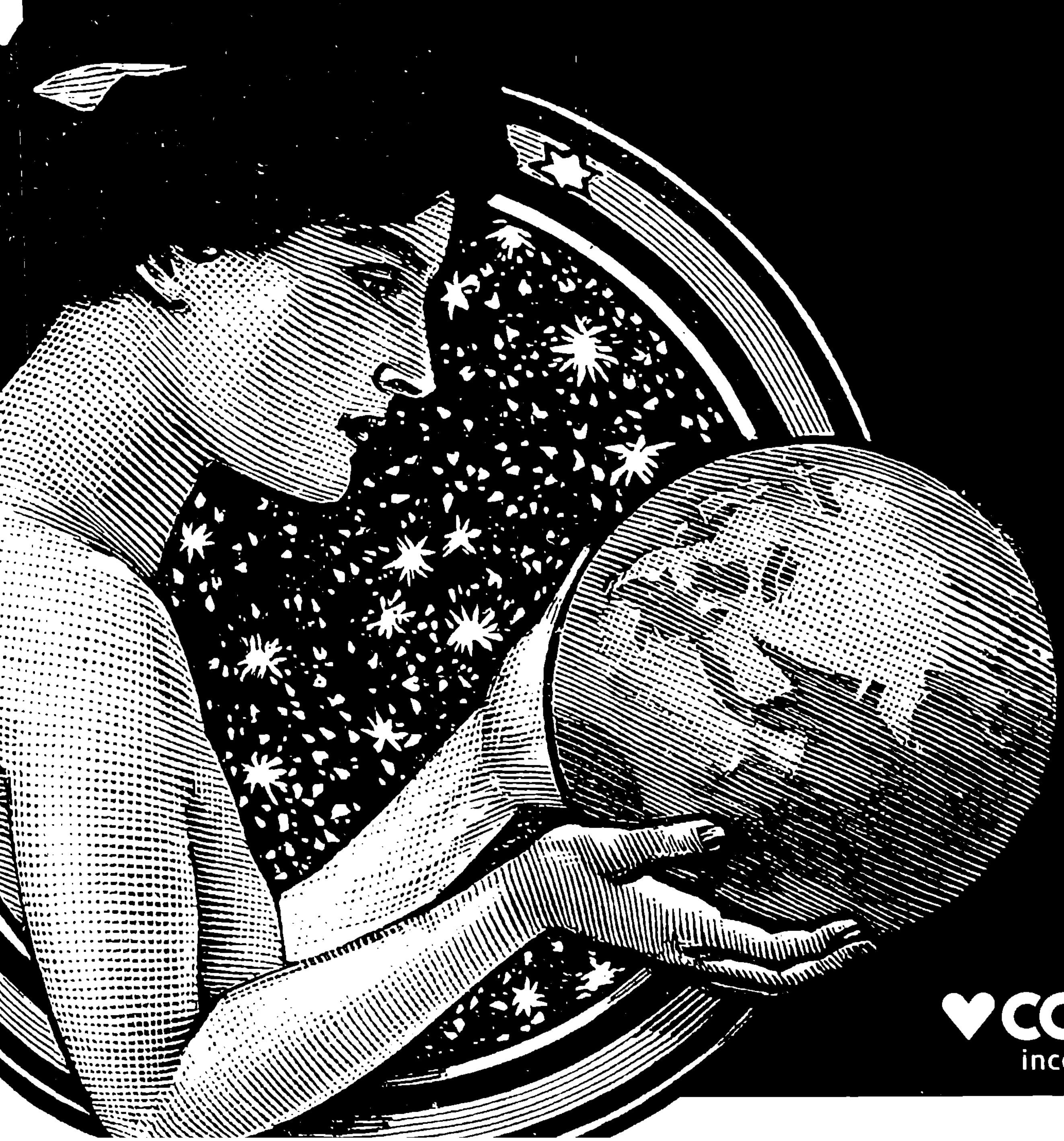
JOHN CLARK - CAMILLE MARTIN

Anarşi, Coğrafya, Modernite

Élisée Reclus'nün Seçilmiş Yazıları

Çeviri: OSMAN YENER - MURAT DEVRES

can
inceleme

ANARŞİ, COĞRAFYA, MODERNİTE

ÉLISÉE RECLUS'NÜN SEÇİLMİŞ YAZILARI

Anarchy, Geography, Modernity: Selected Writings of Élisée Reclus, (ed.) John Clark - Camille Martin

1. basım: Ekim 2016, İstanbul
Bu kitabın 1. baskısı 2000 adet yapılmıştır.

Editör: Kaan Durukan

Düzelti: Burçak Başpınar, Aylin Samancı Elmasdağ
Mizanpaj: Atahan Sıralar

Kapak tasarımı: Utku Lomlu / Lom Creative (www.lom.com.tr)

Kapak baskı: Azra Matbaası
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi D Blok 3. Kat No: 3-2
Topkapı-Zeytinburnu, İstanbul
Sertifika No: 27857

İç baskı ve cilt: Yıldız Matbaa Mücellit
Davutpaşa Cad. Emintaş Kazım Dinçol San. Sit. No: 81/25-26
Topkapı-İstanbul
Sertifika No: 33837

ISBN 978-975-07-3279-9

CAN SANAT YAYINLARI
YAPIM VE DAĞITIM TİCARET VE SANAYİ A.Ş.
Hayriye Caddesi No: 2, 34430 Galatasaray, İstanbul
Telefon: (0212) 252 56 75 / 252 59 88 / 252 59 89 Faks: (0212) 252 72 33
canyayinlari.com
yayinevi@canyayinlari.com
Sertifika No: 31730

ANARŞİ, COĞRAFYA, MODERNİTE

ÉLISÉE RECLUS'NÜN SEÇİLMİŞ YAZILARI

Yayına hazırlayanlar

John Clark ve Camille Martin

İNCELEME

İngilizce aslından çeviren

Osman Yener

Fransızca aslından çeviren

Murat Devres

İçindekiler

Özgür, adil ve şefkatli bir dünya hayal edebilen
ve Reclus gibi,
hayatını böyle bir dünya yaratmaya adayan herkese...

İNSAN DOĞANIN KENDİ BİLİNCİNE VARMASIDIR

PM Press Baskısına Önsöz

Reclus'nün eserlerindeki en bilinen imgelerden biri, başyapıtı *L'Homme et la Terre*'in [İnsan ve Yeryüzü] önsözünün üstünde yer alır ve bu kitapta yeniden basılmıştır. Bu resimde, dünyayı tutan iki el ve Fransızca, "İnsan, doğanın kendi bilincine varmasıdır," cümlesini görürüz. Söz konusu resmin, yalnızca Yeryüzü'nün kaderinin artık insanlığın elinde olduğuna değil bir yandan da bu ağır sorumluluğu yerine getirebilmek için, doğadan üstün bir güç olduğumuz yanılsamasını sürdürmek yerine, onun ayrılmaz bir parçası olduğumuz bilinciyle hareket etmemizin gerekliliğine işaret ettiği açıktır. Reclus'nün mesajı, resimdeki "ellerin" eylemlerini insan aracılığıyla gerçekleştiren doğaya ait olduğudur ama bu imgeyi insanlığı ya da doğayı öne çıkararak okumak okura kalmıştır.

Reclus'nün düşüncelerini yansıtan, çok tanınmış bir başka resim, bu kitabın kapağında yer almaktadır ve bu imgede hiçbir belirsizlik yoktur. Burada Doğa'yı, bu kez açıkça, ellerinde tuttuğu Dünya üzerine düşünürken ya da onu seyrederken görüyoruz.[1] Düşünmek ve eline almak aynı sürecin ayrılmaz parçaları gibi. İmge, anahtar kavramlarından biri "kucaklamak" olan ekofeminizmin önemli bir boyutunu, ilgi ve bakımı çağrıştırıyor. Feminist felsefeci Sara Ruddick bu nosyonu, çocuğun hayatında ihtiyacı olan şeyleri sağlamayı, onu yaşatmayı, korumayı ve bunu sürdürmeyi içeren annelik güdüsünü açıklamak için kullanır. Adrienne Rich'ten bir alıntıyla, bunların "dünyayı korumak, dünyanın ihtiyaçlarını sağlamak, yaşatmak, onarmak" için elzem olduğunu ekler.[2] Reclus'yü çok iyi anlatan bu imge de aynı soruyu akla getiriyor: Tarihsel rolümüzü doğanın asli bir parçası olarak yerine getirebilecek, yeryüzüne kulak verecek, onun bize kendini anlatmasına fırsat tanıyacak mıyız, onu kucaklayacak, bakımını sağlayacak mıyız?

Bu çalışmanın ilk baskısının üzerinden neredeyse on yıl geçti. O günden bu yana iktisadi, siyasi ve teknolojik hegemonyanın süregiden faaliyetlerinin getirdiği maliyet her geçen gün belirginleştikçe Reclus'nün vazettiği, insanoğlunun yeryüzünün gelişmekte olan özbilinci olduğunu savlayan bakış açısının hayati bir soruna işaret ettiği daha iyi anlaşılıyor. Özellikle küresel ekolojik krizin neden olduğu maliyetin boyutları, çarpıcı bir tablo oluşturuyor. Stockholm Direnç Merkezi'ndeki araştırmacılar, kendi geliştirdikleri ve "gezegenin sınırları" adını verdikleri, insan faaliyetlerinin küresel ekolojik yıkıma yol açmadan sürdürülebileceği limitleri içeren bir modelden yola çıkarak, "gezegenin sınırlarından bir ya da daha fazlasının aşılmasının, çok boyutlu, ani çevresel değişimleri tetikleyebileceği, bunun da kıtasal ölçekten gezegen ölçeğine yayılan yıkıcı, hatta katastrofik sonuçlara yol açacağı" sonucuna ulaştılar.[3] Araştırmacılar gezegenimiz için dokuz sınır saptadı: iklim değişikliği, okyanuslardaki asit oranının yükselmesi, stratosferdeki ozonun azalması, biyojeokimyasal nitrojen ve fosfor döngüleri, küresel tatlı su tüketimi, biyoçeşitlilik kaybı oranı, toprak sistemlerinde değişimler, kimyasal kirlilik ve atmosferik aerosol birikimi. Aynı araştırmacılar, üç sınırın şimdiden aşıldığını, diğerlerinin de hızla kritik seviyeye yaklaşmakta olduğunu öne sürmekteler.[4] Son on yılda bu gibi tehlikelerin gittikçe artmasına, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Konferansları'nın sürekli olarak dünyanın dikkatini küresel iklim krizine çekmesine karşın, müzakereler hayal kırıcı bir yavaşlıkta ilerlemeye devam ediyor.

Küresel toplumsal krizler de benzer, trajik bir yol izlemekte. Nihilist tüketici kültürü ile üretim odaklı teknolojik hegemonya, küresel toplumun tüm alanlarını sömürmeye devam ederken bu süreçlere karşı milliyetçi, etnik kimlikçi ve köktendinci tepkiler de giderek artan bir ivme kazanıyor. Gerek egemen sistemden gerekse sisteme gösterilen tepkilerden kaynaklanan bu gelişmelerin odağında, kapitalizmin denetim, gözetim, imha mekanizmalarının gücünün sürekli artması var. Egemen sistemin küresel sosyal ve ekolojik kriz karşısında, radikal dönüşüm bir yana, etkili bir reform yeteneğinden bile yoksun olduğunu göz önüne aldığımızda, Reclus'nün insanlıkla ve doğayla dayanışma içinde, kararlı ve sevecen topluluklarla birlikte, çok yönlü toplumsal ekolojik devrim yoluyla egemen sistemi alt etme çağrısı, bir kehaneti andırıyor.

Bu kitabın ilk yayımlanmasından sonraki yıl (2005) Élisée Reclus'nün ölümünün yüzüncü, doğumunun yüz yetmiş beşinci yıldö-

nümüne denk geldi. Bu tarih aynı zamanda, Reclus'nün düşüncelerine yoğun bir ilginin başlangıcını işaret ediyor. Çeşitli uluslararası toplantılarda araştırmacılar ve aktivistler, Reclus'nün eserlerini ve bugünle ilişkisini tartışmak için bir araya geldi. Bunlardan bazıları, Fransa'da Montpellier Üniversitesi'nce düzenlenen "Coğrafyacı, Kent ve Dünya" (Reclus'ye ve Fransız coğrafyacı Paul Vidal de la Blache'a adanmıştı); yine Fransa'da Lyon Üniversitesi'nce düzenlenen "Élisée Reclus ve Coğrafyalarımız: Metinler ve Art Anlamları"; İtalya'da Milano-Bocca Üniversitesi tarafından düzenlenen "Élisée Reclus, Doğa ve Eğitim" ve New Orleans'da Loyola Üniversitesi tarafından düzenlenen "İnsanlık ve Dünya: Élisée Reclus'nün Mirası" başlıklı konferanslardır. Reclus'ye duyulan ilgi çoğaldıkça bu gibi uluslararası etkinlikler de artıyor. Bunların en önemlisi, Brezilya'da, Reclus araştırmalarının global merkezi haline gelen São Paulo Üniversitesi'nde 2011'de gerçekleşti.

Son yıllarda Reclus'nün eserlerinin yeni baskıları ve bu eserler üzerine yapılan çalışmalar katlanarak artıyor. Bu asrın başlarında, Reclus üzerine iki yeni kitap ve Reclus'nün konferans metinlerini içeren iki derleme yayımlandı.[5] Sonraki yıllarda yeni bir biyografi, Reclus ve sömürgecilik üzerine bir çalışma, Reclus ve Birleşik Devletler üzerine başka bir çalışma ve kısa bir giriş metni yayımlandı.[6] Bunlardan başka, anarşist coğrafyacı Philippe Pelletier geçenlerde, Reclus ve anarşi üzerine yazdığı kitabın devamı mahiyetinde, Reclus, Kropotkin ve Meçnikov üzerine hacimli bir çalışma yayımladı.[7] Bu Fransızca kitaplara ek olarak, Reclus hakkında çok önemli araştırmalar yapan ve yazılar yazan Federico Ferretti, İtalyanca iki çalışma yayımladı.[8] Reclus'nün kendi çalışmalarının yeni baskıları, Amerika kıtaları üzerine yazdığı iki derlemeyi, hapisten ve sürgünden yazdığı mektuplardan oluşan bir cildi, "Büyük Küre" projesinin yeni basımını ve anarşist siyasi yazılarının yeni bir baskısını içeriyor.[9] Reclus'nün çalışmalarının dünya dillerine çevrilmesi yavaş ilerlese de, külliyatının on iki cildi Portekizce basıldı, İspanyolca bir derleme de yolda.[10] Reclus üzerine bir belgesel yakınlarda gösterime girdi.[11] Reclus'ye olan ilginin gün geçtikçe arttığı göz önüne alındığında, bu kitabın doğru bir zamanda yayımlandığı söylenebilir.

Bu projeye katkıda bulunan ve ilk baskının önsözünde andığımız herkese teşekkürlerimizi yinelemek istiyoruz. Bu gözden geçirilmiş baskıya yaptığı katkılardan ötürü Prof. Ronald Creagh özel bir teşekkürü hak ediyor. Bundan başka, yüreklendirmeleri ve des-

tekleri için PM Press'ten Ramsey Kanaan ve Craig O'Hara'ya, bu baskının kapağını olağanüstü bir hayal gücü ve beceriyle tasarlayan John Yates'e teşekkür etmek isteriz. Bu gözden geçirilmiş çalışmanın ilk baskısını yaparak okura ulaşmasını mümkün kılan PM Press'e özellikle müteşekkiriz. Bu kitabın ve Gustav Landauer'in toplu yazılarının İngilizcedeki ilk baskısını yapmakla PM Press, klasik komünter anarşist filozoflardan en büyük iki ismi İngilizce konuşan dünyaya tanıtma görevini yerine getirdi. Hegel'in felsefe hakkında söylediği meşhur, "Minerva'nın Baykuşu alacakaranlıkta uçar," cümlesine atıfla, anarşist felsefenin bugün öğleden sonra uçtuğunu söyleyebiliriz.*

* Yayınevinin adı: PM: öğleden sonra. (Ç.N.)

İlk Baskıya Önsöz

Élisée Reclus'nün hayatı ve fikirleri, New Orleans seyahatine dair büyüleyici anlatısını keşfettiğimizden bu yana, ikimiz için de ilham kaynağı oldu. İkimiz de Fransız kültürüne ve fikirlerine, Fransızların Amerika'daki tarihine, Louisiana'lı ailelerimizin Fransız geçmişlerinden de kaynaklanan güçlü bir ilgi duyuyoruz. İkimizden biri uzun zamandır anarşist teori ve toplumsal ekoloji ile ilgileniyor ve bu konular üzerine birkaç kitap yazdı. Bu nedenlerden ötürü, bu Fransız anarşist coğrafyacı ve onun atalarımızın ülkesi *La Louisiane* üzerine derin gözlemleri ilgimizi çekmişti. Böylece Reclus'nün seyahatnamesini İngilizceye aktardık, bu çeviri "New Orleans'a Yolculuk: Eski Güneyden Anarşist İzlenimler" adıyla yayımlandı.[1]

Son on yılın büyük bölümünde Reclus üzerine çalışmalarımızı sürdürdük ve onun yazılarının, tarihsel açıdan ilginç olmanın yanında, bugünün dünyasını yakından ilgilendirdiğini fark ettik. İkimiz de Yeşil Hareket içinde ve çeşitli ekolojik projelerde çalışmış, birkaç yıl boyunca biyobölgesel kültür ve ekoloji politikalarıyla (ve başka şeylerle) ilgilenen bir dergiyi yönetmiştik. Reclus'nün insanlık ve dünya arasındaki ilişki üzerine fikirlerinin, tarih ve özgürlük mücadelesine dair görüşlerinin, çeşitli baskı ve tahakküm biçimlerine getirdiği eleştirinin politik ekoloji kuramına ve pratiğine bu denli uyması bizi şaşırttı. Onun ideallerini kişisel yaşamında pratiğe dökme çabalarından da etkilendik. Bazı alanlardaki ciddi sınırlamalara rağmen özgürlük, insan sevgisi, dayanışma ve doğayla uzlaşma gibi konularda, bugün için de en az o günlerdeki kadar anlamlı bir mesaj verdiği sonucuna ulaştık. Gerçekten de, sinizmin gittikçe yaygınlaştığı, umut, toplumsal yaratıcılık ve evrensel yarar vizyonuna her zamankinden çok ihtiyaç duyulan bu çağda, bu mesaj daha da önem kazanıyor. Bu kitap, Reclus'nün vizyonunu baş-

kalarıyla paylaşma arzumuzun ürünüdür. Projemizi gerçekleştirmek için onun sayfalar tutan yazılarından seçmeler yapmak zorunda kalmamız yeterince ürkütücüydü. En önemli iki çalışması yirmi bin sayfayı aşan yirmi beş ciltten oluşuyordu; bunun yanında, ciltler dolusu önemli eserleri vardı. Dahası, çok sayıda coğrafya dergisine, entelektüel dergilere, popüler siyasi dergilere katkıda bulunmuş, geniş kitlelere ulaşan siyasi kitapçıklar kaleme almıştı. Çevirdiğimiz seçkiler ve giriş mahiyetindeki makalelerimiz, bu çalışmaların pek çoğunu ama en önemlisi Reclus'nün bir sosyal coğrafya ve sosyal teori başeseri olan *L'Homme et la Terre*'i temel alıyor. Tüm çalışmalarının özeti niteliğindeki 3.500 sayfalık bu kitap, İngilizce okuyan dünyada neredeyse hiç bilinmiyordu. Çevirimizle bu çalışmanın en açıklayıcı bölümlerini İngilizce okuyan okurlara ilk kez sunuyoruz. Ayrıca, Reclus'nün tümüyle siyasete odaklı tek eseri olan *L'évolution, la révalution et l'idéal anarchique*'den [Evrim, Devrim ve Anarşist İdeal] büyükçe bir bölümün ve yarım yüzyılı aşan bir süreçte yazdığı önemli makalelerden bir bölümünün çevirisini okura sunmaktayız. Bunlara ek olarak, giriş makalelerinde, İngilizcede ilk kez, Reclus'nün toplumsal düşüncelerinin kapsamlı bir analizini bulacaksınız. Hedefimiz Reclus'nün hayatını ve eserlerini kısa fakat kapsamlı bir şekilde okura sunmak, onun felsefeye, sosyal teoriye ve siyasi düşünceye katkılarının önemini vurgulamaktır.

1866 ile 1905 arasında yayımlanmış, birbirinden farklı konulardaki metinlerin çevrilmesinde özel bir zorlukla karşılaştık. Başa çıkmamız gereken başlıca sorun, çağdaş okurun anlayabileceği, bir yandan da Reclus'nün 19. yüzyıla özgü anlatısının tadını vermeyi ihmal etmeyecek bir çeviri kotarmaktı. Son çalışması olan *L'Homme et la Terre* en zorlandığımız eser oldu. Yeğeni Paul, Reclus'nün kitabı 1903 yılında tamamladığını, "Ekim 1903'ten Reclus'nün Temmuz 1905'teki ölümüne dek" altı ciltlik bu dev eserin redaksiyonunu birlikte yaptıklarını belirtir.[2] Bazı önemli konular, oldukça anlaşılır hatta akıcı bir dille aktarılsa da, layık olduğu şekilde redakte edilmedikleri anlaşılıyor. Metnin izin verdiği ölçüde anlaşılır bir dil kullanırken, aynı zamanda Reclus'nün anlam dünyasına sadık kalmaya çalıştık.

Bazı yerlerde Reclus'nün Fransızcası çağın kültürünü ve tarihini güçlü bir şekilde yansıttığı için, İngilizce ile uyumlu olduğu sürece Fransızca kökenli kelimeler kullanmaya özen gösterdik. "*Man*" terimini kullanmanın önemli olduğunu düşündük çünkü bu terim hem Reclus'nün "*l'homme*"unun İngilizce karşılığı hem de onun benimsediği anarşist, özgürlükçü ruh ile miras aldığı gelenek-

çi, hatta muhafazakâr kavramsal çerçeve arasındaki gerginliği ve çatışmayı iyi ifade ediyor.* Belirli hedeflere "ulaşmak" yerine o hedeflerin "fethedilmesi"; belirli bölgelerin Avrupalılar tarafından "ziyareti" yerine "keşfedilmesi" gibi sözcükler kullanması, bazı kültürlerden "kabile", "avcı toplayıcı" ya da "ziraatçi" yerine "ilkel", "vahşi", "barbar" diye söz etmesi için de aynı şey söylenebilir. Reclus, bu terimlerin bazılarını, sorunlu olduğunu bilerek kullanmaya devam etti ki bu tavrı, dünyaya bakışının önemli bir boyutunu oluşturan klasik modernist siyasi duyarlığını yansıtır.

19. yüzyılın radikalizmine ve klasik işçi hareketlerine özgü dili de muhafaza ettik. Sözgelimi, "hükümdar" gibi daha çağdaş sözcükler yerine, sık sık, zamanın anarşist yazarlarının kullandığı *maître* sözcüğünün karşılığı olan *master*'ı (efendi) tercih ettik. Reclus devrimci hareketteki yol arkadaşlarından söz ederken *camarade* ve *compagnon* terimlerini kullanıyor. Bunlara karşılık olarak "*comrade*" ve "*companion*"** dedik; İngilizcede sadece ilki genel kullanımda olsa bile, ikincisinin kökünden türeyen sözcükler uluslararası anarşist harekette yaygın olarak kullanılmaktadır. Reclus'nün "*pain*"i için, bugünün dünyasında "besin", "hayatın gereksinimleri" gibi karşılıklar daha uygun olsa da, "ekmek" sözcüğüyle karşıladık. Kropotkin'in ünlü eseri *Ekmeğin Fethi*'nin adını Reclus koymuştu. Bu deyiş bugün tuhaf görünse de, 19. yüzyılın Avrupalı devrimcilerinin hayal gücünü çok iyi yansıtır. Son olarak, alışılmadık bir tabirle karşılaştığımızda ya da bir miktar Fransızca bilen okurda çağrışımlar uyandıracağına inandığımızda, kelimenin yanına orijinalini ayraç içinde ilave ettik.

Fransa, Montpellier'deki Paul Valéry Üniversitesi'nden yakın arkadaş ve meslektaşımız Prof. Ronald Creagh'a, çevirideki çeşitli noktalar üzerine yaptığımız nice saatler süren tartışmalar, giriş makaleleri hakkında son derece yetkin yorumları, ayrıca önemli metinleri bulma konusundaki yardımları için en içten teşekkürlerimi-

* Biz bu çeviride *man*'in karşılığı olarak "insan"ı kullanıyoruz; zira hem Türkçedeki iyelik zamirlerinde erkek-kadın ayrımı yok hem de Reclus'nün *L'Homme est la nature prenant conscience d'elle-même* formülünde *l'homme*'un karşılığı erkek değil insan. (Ç.N.)

** Türk sol ve anarşist geleneğinde: "yoldaş" ve "kardeş". (Ç.N.)

zi sunuyoruz. M. Pierre Bravo-Gala'ya, çevirimizi tartışırken gösterdiği yüce gönüllülük ve heyecan için, dostluğu ve konukseverliği için ve Reclus'nün en karmaşık pasajlarını yorumlarken bize sunduğu dâhice öneriler için minnettarız. Prof. Gary Dunbar'a, metin üzerindeki bize çok yararlı olan yorumları ve cömertçe hediye ettiği paha biçilmez araştırma malzemeleri için teşekkür ederiz. Prof. Kent Mathewson'a yüreklendirici sözleri ve desteği için, Bay Pavlos Stavropulos'a projemizi bugünkü kapsamına doğru genişletmemiz konusunda bizi yüreklendirdiği için müteşekkiriz. Bayan Deborah F. Justice'ın metin üzerindeki olağanüstü redaksiyon çalışmasının önemini vurgulamak isteriz.

Pek çok kişi, önerileri, malzemeleri bulma konusunda yardımları, kendi alanlarındaki teknik konularda verdikleri tavsiyeler ve genel olarak projemize verdikleri destekle bu çalışmaya katkıda bulundular. Bu kategorilerden en az birine ve daha fazlasına dahil olan isimler arasında, Loyola Üniversitesi'nden Bay Alvaro Alcazar, Hampshire College'dan Prof. Myrna Breitbart, Loyola Üniversitesi'nden Prof. Maurice Brungardt, Loyola Üniversitesi'nden Prof. Bernard Cook, Bay David Crawford, Bayan Françoise Creagh, Prof. Anatol Dolgoff, Loyola Üniversitesi Kütüphanesi kütüphanelerarası ödünç verme işleri koordinatörü Bayan Patricia Doran, Batı Ontario Üniversitesi'nden Prof. Marie Fleming, Bay Jeffrey Harrington, Bay Tetsushi Hiruma, Bayan Riki Matthews, Loyola Üniversitesi'nden merhum Rahip Thomas Mulcrone S.J., Prof. Tom Starnes, Fransa Senatosu çalışanlarından Bayan Stéphane Tiné sayılabilir. John Clark, yaptığı araştırma kapsamında aldığı yardımlar için Loyola Üniversitesi Burs ve İzinler Komitesi'ne teşekkürü borç bilir. Ayrıca, güçlü redaksiyon yeteneğini onun yazdığı bölümlerden esirgemediği için Camille Martin'e minnettardır.

John Clark ve Camille Martin
New Orleans, Lousiana ve Bayou LaTerre, Mississippi

BİRİNCİ BÖLÜM

Reclus'nün Toplumsal Düşüncesine Giriş

1

Yeryüzünün Hikâyesi, İnsanın Hikâyesi

Élisée Reclus, toplumsal kuramın başyapıtı *L'Homme et la Terre*'e şu sözlerle başlıyor; *"L'Homme est la nature prenant consience d'elle-même"* – "İnsan doğanın kendi bilincine varmasıdır."[1] Bu cümlenin üstünde, yukarı uzanan iki elin tuttuğu bir dünya resmi yer alıyor. *L'Homme et la Terre*'in, hatta Reclus'nün tüm çalışmalarının hedefi, bu sözcüklerde ve bu imgede saklı anlamları ortaya çıkarmaktır. Reclus insanlık tarihinin izini sürerek kültürlerin ve dönemlerin çeşitliliğinin toptan bir ilerlemeye yol açtığını göstermek, sonra da türümüzün tarihini, gezegenin çok daha kapsamlı tarihindeki yerine koymak arzusundadır. Böyle yapmakla, kendi tanımladığı farkındalık sürecine katkıda bulunacağını ümit eder.

Reclus bu yolla insanlığın, tarihsel bir varlık olduğunu ve yeryüzünün öz-gerçekleştirmesini* sağlayan büyük süreçlerden birini oluşturduğunu keşfetmesine, kendini anlamlandırmasına yardımcı olmayı amaçlar. Dahası, kendimize ilişkin bu gerçekleri keşfetmemizin, gelişmekte olan yeryüzü toplumunun bir parçası olarak bizleri daha basiretli ve sorumlu davranmaya yönlendireceğini ummaktadır. Kısaca ifade etmek gerekirse Reclus, insanlığın öyküsünü, yeryüzü-

* Öz-gerçekleştirme, insanın kendini tüm yeteneklerini ve potansiyellerini kullanabilecek şekilde yetiştirmesi anlamında bir ruhbilim terimi olan "*self-realization*"ın karşılığı olarak kullanılmıştır. (Ç.N.)

nün öyküsü bağlamında yeniden kurar. Böylece çalışmasını, büyük tarihsel anlatılar geleneğindeki yerine sağlam dayanaklarla oturtur.

Bu gelenek bugünlerde gözden düşmüş gibi görünüyor. Sosyalizmin ve komünizmin devrimci "büyük anlatılar"ı büyük kitlelerin nezdinde miyadını doldurdu; kapitalizmin, teknolojik ilerlemenin, milliyetçiliğin baskın "büyük anlatılar"ı bile mitlerinden arındırılarak dillendiriliyor. Katı gerçeğin (ya da ideolojik mistifikasyonla "katı gerçek" olarak nitelenen belirli toplumsal koşulların) gücü, ilerleme, toplumsal dönüşüm gibi büyük mitleri alt etmiş görünüyor. İronik bir biçimde, mitolojinin yerini mistifikasyon alıyor.

Bizler (ya da bizim gibi Batı'nın kültürel ikliminde yaşayanlar) için, mitsel tarih tümüyle sona ermediyse bile, anlatılar arası, mitler arası bir dönem söz konusu. Varoluşu ve hayatı anlamlandırma arayışının yerini güç mücadelesine bıraktığı, nihilist bir çağdayız. Öykünecek bir Altın Çağ'dan, yeni ütopyalardan mahrum, coşkusuz, sindirilmiş bir şimdiki zamanda yaşıyoruz. Bayağılık üst mertebelere yükseltildi. Geçmişin parçalanmış mitlerinin birbirine uymayan yamalarıyla, sökükleriyle idare ediyoruz. En kötülerimiz biriktirmekle ve atmakla yetiniyor; en iyilerimiz yeniden dönüşüme sokmakla.

Reclus tümüyle farklı bir çağda, "ilerleme miti"nin en parlak günlerinde yaşadı. Hegemonik sistemin savunucuları kibirli bir rehavet içindeydiler ve her yerlerinden iyimserlik fışkırıyordu. Muhalifleri haklı bir öfkeyle ateş püskürüyor, devrimci dönüşüm için idealist umutlar besliyorlardı. Günümüzde umudun yerini büyük ölçüde teslimiyet duygusu almış durumda. Muhafazakârlık katı bir sinizme gerilerken radikalizm kinci bir marjinalliğe dönüşüyor. Bu ikilinin arasındaki bölgede, belirsizlik hüküm sürüyor.

Teslimiyet çağında, her türlü evrensel öz-gerçekleştirme anlatısı kuşkuyla karşılanıyor – "büyük anlatı" üzerine son zamanlarda görülen postmodern eleştiriler bunun kanıtıdır. Eleştirmenler tarih ötesi bir evrensellik bulma, hatta tarihin

dokusunda birleştirici bir öğeye işaret etme yolundaki tüm çabaların, entelektüel bir güç arzusuna, kültür emperyalizmine ya da hegemonik güçler adına üstü örtük bir apolojiye işaret ettiğini öne sürmekteler. Bu tür anlatıların, yukarıda zikredilen ithamlardan bir ya da daha fazlasını hak ettiği doğrudur. Eleştirel düşüncenin işlevinin, tüm yorumları acımasız bir sorgulamaya tabi tutmak olduğu da doğrudur.

Yine de, Reclus'nün anarşist "büyük anlatı"sı –bilinçli bir anarşizmden yola çıktığı ve hegemonik sistemin yıkılışını hedeflediği için– tarihin geniş kapsamlı, bütünsel bir yorumunun toptan reddiyesine meydan okur. Reclus'nün, evrensel anlatıların yaratıcılarına musallat olan önyargılardan tümüyle muaf olmadığı doğruysa da (ki bu çok da şaşırtıcı olmamalıdır) onun projesiyle neredeyse tüm diğer projeler arasında temel farklılıklar vardır. Bunlardan biri, tarihsel kahramanın (tarihin "özne"sinin, oluşturucusunun) kimliğidir. Reclus'nün evrensel öznesi, tipik "büyük anlatı"lardaki, dünya egemenliği yolunda zafere doğru yürüyen Batılı ya da "uygar" insanlık değildir. Reclus'nün öznesi olan insanlık küreseldir ve doğayla iç içedir, bir yandan da öz-gerçekleştirmenin özgürleştiriciliğine yaslanan açık uçlu, yaratıcı bir projenin taşıyıcısıdır.

Reclus'yü küreselliğin ilk peygamberlerinden biri olarak nitelemek yanlış olmayacaktır. Günümüzdeki önemi büyük ölçüde, eşitlikçi, özgürlükçü bir bakışla oluşturduğu küresel modelin –"aşağıdan yukarıya" küresellik– bugünkü baskın korporatist ve devletçi küresel modellere kuramsal bir alternatif oluşturmasında yatar. 1870'lerde yazdığı makalelerde, "sonunda eşitliğin kazanacağı ve bu eşitliğin sadece Amerika ile Avrupa arasında değil, hem bunlar hem de dünyanın başka köşeleri arasında kurulacağı" bir gelecek öngörür. Zengin, güçlü, hegemonik bir çekirdekle zayıf, yoksul, sömürülen çevreye bölünmüş dünyanın yerini "merkezi her yerde, çeperi hiçbir yerde" olan bir dünya alacaktır.[2]

Reclus'nün projesi gerçekten de, insani küreselleşmenin sınırlarını bile aşar çünkü onun yerküreden kastı, insanın asli

bir parçası olduğu tüm yeryüzüdür. Bizler, bütün karmaşasıyla o bütünün içindeyiz ve onun sayesinde varız. Reclus insan da dahil olmak üzere her fenomenin ilişki içinde olduğu diğer fenomenlerden (yeryüzünün coğrafi özellikleri, başka canlılar, doğal çevre) ayrı düşünülemeyeceği diyalektik bir yaklaşımla bakar olaylara. Dünyayı anlamak, tüm bileşenlerini, iç içe geçen faktörleri anlamayı gerektirir. Çünkü Reclus'ye göre, belirleyici faktörlerin her birinin önemini anlamaya çalışmamız gerekse de, "çevrenin tikel bir özelliğini ancak, bu özellik ayrı bir varoluşa sahipmiş gibi değerlendirerek ve ötekilerden soyutlayarak anlayabilir, asıl etkisini bu yolla saptarız".[3]

Reclus'nün diyalektik bakışıyla, gerek doğal gerekse toplumsal fenomenlerdeki çeşitliliği kavramadan tarihin birliğine ulaşamayız. Aynı şekilde, onun insanın öyküsüne dair anlatısı da, ötekinin –kültürel ya da doğal ötekinin– bütünlüğünü ve özgüllüğünü teslim eder. Reclus çeşitli eski kültürlerin ve yanı başımızdaki Batılı olmayan kültürlerin ilerlemeye özgün ve kalıcı katkılar yaptıklarını savunur, bu kültürleri, modern Batı yüksek sosyal, siyasi, iktisadi ve entelektüel kazanımlarına doğru ilerlerken atıl kalmış safhalar olarak görmeyi reddeder. Doğayı sadece insanlık tarihinin arka planı olarak tasavvur etmeye de karşıdır. Reclus için doğa daima aktif bir varlıktır, tarih boyunca insanlığı bağrında taşımış, onunla yakın diyalektik etkileşim içinde olmuştur.

Reclus'nün insanlık ve yeryüzü tarihi, bir son dayatmaktan kaçınan, yaratıcılık, yenilik, açıklık momentini daima muhafaza eden bir anlatıdır. *L'Homme et la Terre*'in giriş yazısında Reclus, "Sosyal coğrafya irdelendiğinde karşılaştığımız, şeylerin karmaşasında hiç değişmeyen, bu yüzden 'yasa' adını verebileceğimiz üç olgu vardır," der. Bunlar, "sınıf mücadelesi, eşitlik arayışı ve bireyin egemen iradesidir".[4] Her özel olayda, tarihsel "yasa", dar bir determinizmin çok ötesinde işlevini yerine getirir. Sınıf mücadelesi Reclus için salt ezilenlerin ve mazlumların toplumsal koşullara gösterdiği tepki değil, yaratıcı, kendini ifade etmeyi sağlayan bir faali-

yettir. Dahası eşitlik arayışı, insanlığın tarih boyunca çeşitli işbirliği, karşılıklı dayanışma, kültürel dışavurum yollarıyla geliştirdiği, yaratıcı bir projedir. Reclus sosyal eşitsizliğin, özgürlük eksikliğinden ve dinamik bir toplumsal çevrede statik bir düzen kurma çabasından kaynaklandığını öne sürer.[5] Proudhon gibi o da özgürlüğün "düzenin kız çocuğu değil, annesi" olduğunu savunur ve hegemonyanın doğası gereği düzensizlik ürettiğini ekler. Son olarak Reclus'nün anarşizmindeki güçlü komünter damara karşın, "dünyayı hep yeniden kuran yaratıcı irade"nin kaynağı, "toplumun asli öğesi olan insandır".[6] Onun umudu, bu yaratıcı özgürlüğün insanlığı, toplumsal uyum ve eşitliğin sosyal çeşitlilik ve kendiliğindenlikle harmanlandığı, özgür birlikteliği temel alan geleceğin toplumuna taşımasıdır.

Reclus yeryüzünün ve insanlığın öyküsünü yazma girişimlerinde bir öncüydü.[7] Onun anarşist büyük anlatısı, gezegenin oluşumuyla başlar, çağlar süren evrim sürecini izler ve insanın, çok katmanlı öyküler içindeki öyküsüyle son bulur. Bu anlatı, doğanın tarihiyle insanlık tarihinin kesişmesini betimler – ya da onun deyişiyle, "doğanın kendi bilincine varmasının" öyküsünü anlatır. İnsanlık tarihinde ortaya çıkan, gerek insanlığın gerek doğanın öz-gerçekleştirmesine giden yolu tıkayan tahakkümcü güçler bu öykünün önemli bir parçasıdır. Doğal olarak, Reclus'nün anlatısındaki ana temalardan biri bu tahakkümcü güçlerin alt edilmesi yolundaki uzun mücadeledir.

Bu temaları incelerken Reclus, Frankfurt Okulu'yla gelişen, çağdaş postyapısalcılara ve radikal ekolojik düşünceye uzanan, insanlık ve doğa üzerindeki tahakkümü konu eden kendinden sonraki eleştirmenleri haber verir gibidir. Küresel, sosyal ve ekolojik kriz kavramlarıyla daha içli dışlı olduğumuz bir çağa giriyoruz; bir zamanlar daha çok soyut sosyal kuramların gizemli dünyasına aitmiş gibi görünen düşünceler, daha geniş bir kültürel alanın başlıca konusu haline geliyor. Sonuç olarak Reclus'nün tarihsel dünya anlatısı bugün, kendi zamanında olduğundan çok daha fazla yankı buluyor.

İlerideki bölümde görüleceği gibi, Reclus'nün özgürleştirici tarih vizyonu çok geniş kapsamlıdır ve evrensel boyutlar içerir ama bir yandan da tüm varlıkların eşsizlikleri ve tikellikleri içinde öz-gerçekleştirmelerine özen gösteren sosyal ve ekolojik bir etiği temel alır, bütün varlıklara sevgi ve şefkatle yaklaşır.[8] Bu etik belki de (en azından insanlık bağlamında) en güzel ifadesini, Reclus'nün yaşamının sonuna doğru, kendi memleketi olan Orthez'deki bir Protestan rahibe yazdığı mektupta bulur. Reclus, kendi etiğinin Hıristiyanlığın en yüce ideallerini içerdiğini, işin ilginci, bu ideallerin taşıyıcısının onlara ihanet eden kurumsal dinler değil, anarşizm olduğunu öne sürer.

> Özgürlükçü bir sosyalist, daha doğrusu bir komünist anarşist olarak, birçok yönden İncil'deki Hıristiyanlığa yakın olduğumu hissediyorum. O halde, kimseye "efendi" diye hitap etmemeli, kimsenin "efendisi" olmamalıyım. Yahudi ya da Yunan, efendi ya da köle, milyoner ya da dilenci herkese eşit mesafede olmalı, kimseden sözde üstün ya da aşağı olduğumu kabul etmemeliyim. Kendime yapılmasını istemediğim şeyleri başkalarına yapmamamı, sadece kendime yapılmasını istediğim şeyleri başkalarına yapmamı vazeden kadim Hıristiyan akidesini kendime uygulamalıyım. Kişisel ya da kolektif anlamda kendimi savunmaya hakkım olduğunu iddia ettiğimde, ilkel bir pratik olan öç almanın her türlüsünden uzak duracağım, kalbimde nefrete yer olmayacak çünkü karşımdakiler atalarının ya da kötü çevre koşullarının kurbanıdır. Son olarak ve yine Hıristiyanlığa layık biri olarak, "görmediğim, bilinmez varlıkları yüceltip onlara tapmadan önce" gözümle gördüğüm kardeşimi seveceğim.[9]

Reclus hayatını her türlü tahakkümün –tüm "efendilerin"– yok olacağı bir dünyaya giden yolu hazırlamaya adadı; böyle bir dünyada insanlar, herkesin sevgi ve şefkat pratiğine hevesle, aktif olarak katıldığı, özgür, eşit bireylerden oluşan bir toplumda yaşayacaklardı.

2

Anarşist Coğrafyacı

Élisée Reclus 15 Mart 1830'da, Güneybatı Fransa'da, Dordogne Nehri kıyısında küçük bir kasaba olan Sainte-Foy-la-Grande'da doğdu. Babası Jacques Reclus, Sainte-Foy'un rahibiydi ve yakınlardaki Protestan kolejinde öğretmenlik yapıyordu. Aslında Protestanlar içindeki bir Protestandı. Fransız Reform Kilisesi'nden ayrılıp Orthez kasabasındaki "Hür Kilise"nin pastörlüğüne getirilmişti. Devlet kilisesini terk etmek, mesleğinde yükselmeyi, kendisi ve kalabalık ailesi için daha büyük maddi güvenceyi inançları uğruna reddetmek demekti. Élisée'nin yeğeni ve yaşamöyküsü yazarı Paul Reclus'ye göre, Jacques'ın ilkelerine bağlılığı, günlük hayatında "komünizmi uygulaması" ve resmî dinden ayrılarak "anarşizmin öncülüğünü" yapması, çocuklarında güçlü bir etki bıraktı.[1] Élisée de babası için, "Dünyayla uyum içinde yaşamayı yeterli gören sıradan biri değildi, vicdanına uyarak yaşamak gibi tuhaf bir hayali vardı," derken bu duyarlılığı yansıtır.[2] Başka bir yerde, Jacques başlangıçta çocuklarını güçlü kişiliğiyle eziyormuş gibi görünse de, bu baskınlığın onlarda kalıcı bir "yılmayan vicdan ideali"ne dönüştüğünden söz eder.[3] Élisée'nin kendisinin özgürlükçü düşünceleri, adil bir toplum arayışı, böylece, babasının dinsel muhalifliğiyle koşullandı. Gerçekten de, onun anarşizmi modern çağın en baskın iki dinine, sermayenin tanrısallaştırılmasına ve devlete ibadete karşı keskin bir Protestan başkaldırı olarak görüle-

bilir. Dahası, gençlik çağında tanıştığı Hıristiyan sevgisi kavramının sonraki yıllarda evrensel sevgi toplumu idealine dönüştüğü açıktır.

Ailesinin diğer bireyleri de Élisée'yi önemli ölçüde etkiledi. Kendini toplumun iyiliğine adamasında, bir yandan kızlar için kurduğu okulda büyük gayretle çalışırken bir yandan da, on biri yetişkinliğe erişen on üç çocuğu özenle yetiştiren annesi Marguerite Trignant önemli bir örnek teşkil etti. Marguerite ayrıca, edebiyat bilgisi, güzel yazmayı cesaretlendirmesi[4] ve ailesine duyduğu "derin sevgi" ile çocuklarını etkiledi.[5] Reclus daha sonra annesinin ve babasının muhafazakâr dinî görüşlerini terk etse de, her ikisi de kişiliğinde ve ideallerinde kalıcı izler bıraktı. Bundan başka, ailesinin diğer fertleriyle kurduğu güçlü bağları hayatı boyunca sürdürdü. Bu bağ hepsinden çok, uzun hayatları boyunca derin kişisel, siyasi ve entelektüel bir ilişki içinde olduğu ağabeyi Elie için geçerliydi. Reclus sonraları patriyarkal otoriter aileye şiddetle saldırsa da, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma içinde bir sevgi topluluğu olarak aile, güzel toplum vizyonuna güçlü bir katkı yaptı.

Reclus başlıca eğitimini Protestan kurumlarında aldı. On iki yaşında Almanya'ya, Neuwied'deki Moravya Okulu'na* gönderildi; burada Almanca, Latince, İngilizce ve Felemenkçe öğrendi. Yeşermekte olan kozmopolitanlığı, sadece başka bir kültürle ve çeşitli dillerle tanışmasıyla değil, okul arkadaşlarının çoğunun yabancılara ulusalcı düşmanlık ve önyargıyla bakmasıyla da güçlendi. Bu tecrübeler, evrensel adalete duyduğu ilgiyi ve insani dayanışma inancını pekiştirdi. Fransa'ya döndüğünde Sainte-Foy Protestan Koleji'ne devam etti, bakaloryasını buradan aldıktan sonra Montauban'daki Protestan Üniversitesi'ne yazıldı. Bu yıllarda, on yedi yaşındaki Reclus radikal siyasi görüşlere giderek artan bir ilgi duyuyor, içinde bulunduğu muhafazakâr Kalvinist ortam onda hayal kırıklığı yaratıyordu.

* Kökleri 15. yüzyıla uzanan, dünyanın en eski Protestan kiliselerinden biri olan Moravya Kilisesi'nin okulu. (Ç.N.)

Geriye dönüp bu döneme baktığında Reclus, Paris'teki "siyasi mücadeleler"in ve "aniden alevlenen Devrim'in" haberleri geldikçe ağabeyi Elie ve okul arkadaşlarının ufkunun genişlediğini anlatır.[6] Reclus kardeşlerin isyankâr eğilimlerinin bir göstergesi de, ertesi yıl izin almadan Akdeniz'e seyahat ettikleri için üniversiteden atılmalarıdır. Bu olay muhtemelen, Élisée'nin köklü eğitim kurumlarından giderek soğumasının ve dünyayı keşfetme arzusunun bir işaretiydi. Elie daha sonra, Élisée'nin denizi ilk gördüğünde kendinden geçtiğini söyleyecekti. Bir türlü yerinde duramayan Élisée, Neuwied' deki okuluna döndü ve kısa bir süre orada öğretmenlik yaptı. Daha sonra, Berlin Üniversitesi'nde altı ay öğrenim gördükten sonra mezun oldu. Berlin'de çok uzun kalmamasına karşın, burada gelecekteki uzmanlık alanına duyduğu ilgiyi körükleyen ünlü coğrafyacı Carl Ritter'in derslerine katılma fırsatını bulması, kişisel gelişiminin dönüm noktalarından biri oldu.

Reclus daha okul yıllarında oldukça radikal siyasi fikirlere sahipti. Bu dönemden kalan bir elyazmasında, yirmi bir yaşındaki Reclus'nün, ilerideki anarşist düşüncelerinin temellerini oluşturacak görüşlerle karşılaşırız. Reclus, tarihin hedefinin "eksiksiz ve mutlak özgürlük" olduğunu savunur ve böyle bir özgürlüğün "sevgiyle bütünleşmediği" takdirde "devasa bir egoizme" yol açacağını ekler.[7] "Her birey için," der, "özgürlük bir amaçtır," ama daha geniş anlamda, "[özgürlük] sevgi ve evrensel kardeşlik için bir araçtır sadece."[8] Burada şimdiden, Reclus'nün hayatını vakfettiği özgürlük ve dayanışma ideallerinin senteziyle karşılaşıyoruz. Bu erken dönemde bile Reclus'nün görüşleri, Proudhon'u çağrıştıran şu sözlerde görüldüğü gibi, son derece nettir: "Kaderimiz, milletlerin başka bir milletin ya da hükümetin vesayeti altına girmeyeceği, ideal kusursuzluğa ulaşmaktır; bu, hükümetin ortadan kalkmasıdır, anarşidir, en yüksek düzenin ifadesidir."[9]

Bu yıllarda Reclus'nün özgürlük kavramı, iktisat da dahil olmak üzere, siyasetin ötesindeki alanlara uzanmıştı. "Diğer özgürlükler olmazsa, siyasi özgürlük hiçbir şeydir," der ve

"döktükleri alınterine rağmen evlerine ekmek götüremeyenler, yaptıkları devrimlerle yeni acılardan başka bir şey elde edemeyenler" için özgürlüğün bir anlamı olmadığını savunur.[10] İleride daha geniş ele alacağı otoriter sosyalizme ilk eleştirisini de burada yapar; "[sosyalizmin] günümüz toplumuna tepki olarak ortaya çıkan bazı komünist biçimleri adeta, insanların kitle içinde eriyip bir ahtapotun sayısız kollarından birine ya da denizde kaybolan su damlalarına dönüşmelerini öneriyor."[11] Reclus aksine, toplumun ve dayanışmanın, özgürlük ve bireysellikten asla ayrı düşünülemeyeceğini savunur. Bu konudaki düşünceleri, felsefi anarşizm geleneğinin büyük öncüsü William Godwin'in fikirlerini çağrıştırır. Godwin de muhalif Protestan geleneğinden geliyordu, Reclus gibi onun da bireysel vicdanın dokunulmazlığı ve kişisel bağımsızlığa saygı konusunda derin endişeleri vardı.[12]

Berlin'den ayrıldıktan sonra Élisée, Elie ile birlikte kuzeydoğuda Strasbourg'dan, altıgenin güneybatı köşesine, Fransa'yı yürüyerek dolaştı. Bu tarihlerde iki kardeş yalnızca ilerici siyasi fikirlere değil, radikal siyasi eyleme de tutkulu bir ilgi duyuyorlardı. Louis Napoléon 2 Aralık 1851 Darbesi'ni yaptığında çok öfkelendiler ve direnişi örgütlemek için Orthez'in *mairie*'sine* bir yürüyüş düzenlediler. Ertesi sabah yalnızca bir avuç isyancı adayı yürüyüş için toplanmıştı, bunlar da teker teker ortadan kayboldu. Devrimci grup *mairie*'ye ulaştığında, Élisée ve Elie'den başka kimse kalmamıştı.[13] İsyan fiyaskoyla sonuçlanmıştı ama yetkililer işin peşini bırakmadı, Reclus kardeşler Fransa'yı terk edip İngiltere'ye sığınmak zorunda kaldılar. Élisée için bu kaçış, uzak ülkelerde beş yıl sürecek bir yolculuğun başlangıcıydı ve gelecekteki coğrafyacılık mesleğini derinden etkileyecekti.

Reclus İngiltere ve İrlanda'da yaklaşık bir yıl kaldı; önce Londra'da özel ders verdi, ardından Dublin'de çiftlik işçisi olarak çalıştı. Bu dönemde, Kuzey ve Güney Amerika'yı keşfetmek, Elie'nin ve başka dostlarının yardımıyla orada bir ta-

*** (Fr.) Yerel hükümet binası, belediye binası. (Ç.N.)**

rın komünü kurma fikri kafasında yer etmeye başladı. 1853 yılının başlarında Atlantik'i aşmış, Lousiana'da yaşamaya başlamıştı.[14] *Fragment d'un voyage à la Nouvelle-Orléans*'ta [New Orleans'a Yolculuk] Antiller'den nasıl geçtiğini, Mississippi Deltası'ndaki yolculuğunu, New Orleans şehri hakkındaki çarpıcı izlenimlerini anlatır. Ayrıca, sosyal ve siyasi fikirlerinin gelişmesindeki önemli bir aşamayı aktarır. New Orleans'ta kısa bir süre rıhtım işçisi olarak çalıştıktan sonra Reclus, Félicite plantasyonunun sahibi Fortier ailesinin çocuklarına özel öğretmenlik yapmaya başladı. Louisiana'daki iki buçuk yılının çoğunu, Mississippi'nin batı kıyısında, nehrin elli mil ötesindeki bu çiftlikte geçirdi. Eski Güney'in sıkça romantize edilen köklü aileleri, Reclus'de köleliğin insanlık dışı ve acımasız uygulamalarına karşı bir iğrenme hissine yol açtı.[15] Louisiana'yı terk etmesindeki başlıca neden, kölelik sistemine duyduğu tiksintiydi. Köle sahiplerinin çocuklarına öğretmenlik yapmaya, "kan ter içinde çalışan, cebime koyduğum parada hakkı olan zencilerden çalmaya" devam edemeyeceğini yazdı.[16] Kişiliğindeki güçlü ahlaki sorumluluk duygusu, kölelik sistemiyle ilişkisine dair görüşlerinde belirginleşir. Plantasyondaki evinde, görünürde masum bir görevi ifa ederek öğretmen olarak kalmasının, bu kurumla işbirliğine girmesinin, onu "kırbacı tutan el" yaptığı sonucuna ulaşır.[17]

Reclus'nün Louisiana'ya yaptığı yolculuk, ırkçılığa karşı nefretini artırmasının yanında, kapitalizmin insanlık dışılığına olan inancını da pekiştirdi. Avrupa'da yaşadıkları zaten ekonomik eşitsizlik ve sömürüden iğrenmesine yol açmıştı, Amerika'daki tecrübeleri, daha geleneksel Avrupa toplumlarındaki uygulamaları kat kat aşan ekonomist kafa yapısını tanımasını sağladı. Ticaret ve maddi kazanç ruhunun Amerikan kültürüne bulaştığı ve onu zehirlediği sonucuna ulaştı. Ağabeyi Elie'ye yazdığı mektupta, ülkenin "devasa bir mezat evine döndüğünü" söylüyordu. "Her şey satılık; köleler, oylar, onur, İncil, vicdan üzerine pazarlıklar dönüyor. Her şey en yüksek fiyatı verene gidiyor."[18] Serbest girişimin faziletlerine duyduğu küçümseme hayatı boyunca devam edecekti.

Louisiana'dan ayrıldıktan sonra Reclus, Yeni Granada'da (bugünkü Kolombiya) on sekiz ay geçirdi, burada bir tarım kooperatifi oluşturma hayalini gerçekleştirmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Gayretleri sarıhumma, yanlış planlama ve sonunda güvenilmez olduğu ortaya çıkan yaşlı bir Fransız yüzünden akamete uğrayacaktı. Bu talihsiz girişim Reclus'yü "bir çift ayakkabı bile alamayacak" kadar parasız bırakmıştı.[19] Kuzey ve Güney Amerika'da uğradığı başarısızlıklara karşın, her iki kıtadaki yolculukları kendini bir coğrafyacı olarak geliştirmesine büyük katkı yaptı. Louisiana'daki ikameti sırasında Mississippi civarını ve Kanada'yı dolaştı, ileride Kuzey Amerika üzerine yazacağı yazılar için gözlemlerde bulundu.[20] Bundan başka, Yeni Granada'ya yaptığı seyahat *Voyage à la Sierre Nevada de Sainte-Marthe* [Sierra Nevada de Santa Marta'ya Yolculuk] başlıklı kitabının temelini oluşturdu.[21]

Altı yıl seyahat ettikten sonra Reclus evine ve ailesine dönerek Fransa'da yeni fırsatlar aramaya karar verdi. Başına gelen talihsizlikler, idealizmini ve yaratıcı enerjisini tüketmemişti, ülkesine ileride çok işine yarayacak zengin tecrübelerle döndü. Irkların ve kültürlerin kaynaşmasının güçlü bir savunucusu olmuştu, 1858 yılının Aralık ayında, babası Fransız, annesi Senegalli olan Clarisse Brian ile evlenerek bu inancını pratiğe taşıdı. Paul Reclus'ye göre, "Élisée'nin Louisiana'da geçirdiği günlerin onda hakir görülen ırkla evlenme fikrini uyandırdığı konusunda en küçük kuşkuya yer yoktur."[22] Asıl saiği ne olursa olsun, karşılıklı sevgiye dayalı, mutlu bir evlilikti bu. On yıl sonra Clarisse'nin ölümüyle trajik bir biçimde sona erdi; üçüncü çocukları yeni doğmuştu, kısa süre sonra bu bebek de öldü. Ertesi yıl Reclus eski bir dostuyla, Fanny L'Herminez ile evlendi, nikâh anarşist ilkelere uygun bir törenle, kilisenin ve devletin katkısı olmadan kıyıldı. Bu beraberlik, Reclus'nün bir kadınla yaşadığı en yakın ve sevecen ilişki oldu çünkü ikisi de pek çok konuda aynı değerleri, entelektüel ilgileri, siyasi yönelimleri paylaşıyordu. Aralarında, yalnızca Reclus'nün ağabeyi Elie ile olan ilişkisiyle kıyaslanabilecek, tinsel bir yakınlık vardı. Evlendikten dört yıl

kadar sonra ölen Fanny, Reclus'de hayatının sonuna dek süren derin bir iz bıraktı, o kadar ki uzun yıllar onun isminin baş harflerini imzasına ekledi. Daha sonra üçüncü karısı Ermance Beaumont-Trignant ile yeni bir "serbest birliktelik" kurdu, bu da Reclus açısından doyurucu bir ilişkiydi ama Fanny ile yakaladığı tinsel derinliği bulamadı.

Reclus'nün dostları ve meslektaşları, onun eşitlikçi ve yardımlaşmacı görüşlerini kişisel yaşamında hayranlık uyandıran bir titizlikle uyguladığını söylerler. Dayanışma ve yardımlaşma onun için sloganların ötesinde, temel ilkelerdi. Dostu ve anarşist coğrafyacı yoldaşı Peter Kropotkin'e göre, "Herhangi birine baskı kurmak aklının köşesinden geçmezdi; en küçük tahakkümcülük belirtisinden bile nefret ederdi."[23] Bu tavrını yalnızca karılarına değil, ailesinin üyelerine ve geniş dost çevresine karşı da sürdürdü. Alçakgönüllülüğüyle, kendini bir "lider" ya da "uzman" olarak görmemesiyle tanınır ve saygı görürdü. Bilimadamı, siyaset yazarı ve aktivist olarak oldukça ünlü olmasına karşın, takipçileri olmasını, kendini onlardan üstün konuma yerleştirmeyi şiddetle reddetti. İleride müridi olacak genç bir kadına şunları yazdı: "Ne ayıp... başkalarına tabi olmak doğru bir şey mi? Ben size 'müridiniz olacağım' diyor muyum?"[24] Başkalarıyla olan ilişkilerinde tam bir eşitlik gözettiğini, siyasi çalışmaların emek isteyen safhalarına hiç sakınmadan katıldığını anlatan pek çok öykü mevcuttur. Jean Grave'a göre Reclus "kimden gelirse gelsin, her itirazı dinler, bunlara sesinde son sözü söyleyen, buyurgan, yargılayıcı bir ton olmadan cevap verirdi".[25] Tahakküm karşıtı tavrı yalnızca başka insanlar için değil, başka varlıklar, hatta bütün doğa için geçerliydi. Herhangi bir canlıya eziyet edilmesine dayanamıyordu, hayatının sonuna kadar, etik kaygılarla vejetaryen olarak yaşadı.

1860'larda Reclus, *Revue des deux mondes*'da [İki Dünya Görüşü] ve başka dergilerde pek çok coğrafya makalesi yazdı ve üç büyük coğrafya projesinden ilkini tamamladı. *La Tesre*, bin beş yüz sayfa tutan iki ciltlik, kapsamlı bir çalışmadır, 1868 ve 1869'da basılmıştır.[26] Yeryüzünün fiziksel coğ-

rafyasına dair bu etkileyici eser, Reclus'nün görece genç bir yaşta alanının önemli bir ismi olarak tanınmasını sağladı. 1869'da, gençlere yönelik doğa kitapları arasında klasikleşen popüler eseri *Histoire d'un ruisseau* [Bir Derenin Öyküsü] yayımlandı.[27] Bir süre sonra, bu kitabı tamamlayan *Histoire d'une montagne* [Bir Dağın Öyküsü] basıldı.[28] Reclus'nün bu dönemdeki faaliyetlerinden biri de, daha çok Elie'nin ön ayak olmasıyla, kooperatifçilik hareketi için çalışmaktı. İki kardeş kooperatif dergisi *L'Association*'un çıkmasında ve La Société du Crédit au Travail adıyla dayanışmacı bir banka kurulmasında sorumluluk üstlendiler. Derginin okur bulmakta zorlanması ve bankanın iflas etmesi, Reclus'nün kooperatifçilik hareketine güvenini sarstı.

Reclus ve yakın çevresi için 1870'lerin başları, Paris Komünü ve sonrasında gelişen olaylarla geçti. Kırk yaşını aştığı için, Fransa-Prusya Savaşı'nda askerlikten muaf tutuldu. Yine de, Cumhuriyet'i karşıdevrimci düşmanlardan korumak amacıyla Ulusal Muhafız Birliği'ne gönüllü yazıldı. Arkadaşı Félix Nadar'ın topçu birliğinde istihdam edildi ama Komün ilan edilinceye dek askerî harekâtlara katılmasını gerektirecek bir olay olmadı. Devrimci yönetimin kısa süren iktidarında, gerek siyasette gerek şehrin savunmasında aktif rol aldı. Paris düşerken Versailles'ın askerleri, Reclus'nün bağlı olduğu Ulusal Muhafız Bölüğü'nü esir aldı. Sonraki on bir ayda on dört hapishane dolaştı, yargılandı ve Yeni Kaledonya'ya sürgüne gönderildi.

Yeni hükümeti tanımayı reddetmesine karşın, bilimadamı ve entelektüel olarak elde ettiği saygınlık sayesinde dostları ve yandaşları mahkûmiyetini sürgünde on yıla indirmeyi başardılar. Sonuçta İsviçre'ye gitmesine izin verildi. İronik bir biçimde, karşıdevrimci rejimin verdiği bu sürgün cezası, radikal bir siyasi kuramcı ve Avrupa anarşist hareketinin güçlü bir siması olarak sivrilmesine büyük katkı yaptı. İsviçre'de Jura Federasyonu'nun* anarşistleriyle ilişki kurdu, anarşizmin

* Birinci Enternasyonal olarak da bilinen Uluslararası Emekçiler Birliği'nin federalist ve anarşist seksiyonu. (Ç.N.)

büyük kuramcıları Bakunin ve Kropotkin'le yakınlaştı. Başlangıçtaki bazı görüş farklılıklarına karşın, Bakunin ve Reclus, Birinci Enternasyonal'da ve (Bakunin'in Enternasyonal Kardeşliği de dahil) anarşist harekette yakın işbirliği yaptılar. Bakunin bir keresinde Reclus kardeşler için, onlardan daha "alçakgönüllü, soylu, çıkarını düşünmeyen, temiz, ilkelerine dinî bir sadakatle bağlı" kimse görmediğini söyleyecekti.[29] Bu ilkeler Bakunin'inkilere çok yakındı ve üçü, Bakunin'in ölümüne dek yakın dost ve siyasi müttefik olarak kaldılar. Élisée 1876'da Bern'de, büyük devrimcinin cenazesinde bir anma konuşması yaptı.

Reclus en büyük coğrafya çalışması olan *La Nouvelle Géographie Universelle*'e [Yeni Evrensel Coğrafya] İsviçre'de başladı.[30] Bu anıt eser 1876-1894 yılları arasında on dokuz büyük ciltle yayımlandı. Okuyanların, Patrick Geddes'in, "Coğrafya için yeni bir edebiyat dili oluşturdu,"[31] dediği metnin dilinin kalitesine hayranlık duymaması, on yedi bin sayfalık bu dev eserin hacmi ve kapsamı, ayrıntı zenginliği ve muhteşem illüstrasyonları karşısında büyülenmemesi düşünülemez. Reclus'nün biyografisini yazan coğrafyacı Gary Dunbar, "bir kuşağın bu eseri coğrafya konusunda tek otorite olarak kabul ettiğini" ve "coğrafya tarihinde tek bir kişi tarafından yazılan belki de en büyük eser" olduğunu ekler.[32] 1890'a dek İsviçre'de kalan Reclus, bu zamanı yoğun akademik çalışmalarla, siyasi faaliyetlerle geçirdi ve nihayet, neredeyse yirmi yıl süren sürgünden sonra Fransa'ya döndü.

Reclus 1894'te, Brüksel'deki Université nouvelle de Bruxelles'de profesör olması için yapılan çağrıyı kabul ederek meslek hayatında yeni bir sayfa açtı. Aslında daha önce yine Brüksel'deki Université libre de Bruxelles'den davet almıştı ama anarşist "eylemle propaganda" şiarına halkın gösterdiği tepkiler artınca, Reclus tartışmalı bir kişilik haline gelmiş ve davet geri çekilmişti. Bu olaylar zinciri Université libre de Bruxelles'de muhaliflerin sesini yükseltmesiyle ve Université nouvelle de Bruxelles'nin kurulmasıyla sonuçlandı.[33] Bu yeni kurumun muhalif bir karakter taşımasına kar-

şın Reclus akademik dünyanın en radikal köşelerine bile girmekte tereddüt ediyordu; hayatının bu geç dönemlerine dek bağımsız bir bilimadamı olmuş, kendi siyasi ve entelektüel yolunu izlemişti. Reclus, Université nouvelle de Bruxelles'in "soylu savaş çığlığı"nın ("İnsanı Yaratalım!") kendisini tatmin etmediğini, "bir ölçüde yeni sömürgecilerin yaratılmasına katkıda bulunmaktan korktuğunu" yazar.[34] Bu kuşkularına karşın, sonunda görevine şevkle sarıldı, pek çok öğrencisinin hayranlığını kazandı, bir öğretmen olarak ünlendi ve son derece başarılı oldu.

La Nouvelle Géographie Universelle'in sonuç bölümünde Reclus, bu kapsamlı çalışmanın sunduğu "sayısız olgudan genel bir fikre ulaşmak, boş zamanımda yazacağım küçük bir kitapla, burada belirli bir sonuca ulaşmadan sona eren kitaplar dizisinin gerekçelerini ortaya koymak" istediğini söyler.[35] Sözünü ettiği "küçük kitap" Reclus'nün son büyük eseri, üç bin beş yüz sayfadan oluşan altı ciltlik *L'Homme et La Terre* olacaktır.[36] Bu etkileyici girişim, Reclus'nün coğrafya, tarih, felsefe, bilim, siyaset, din, antropoloji ve başka pek çok alandaki fikirlerinin muazzam bir sentezidir. Bu kitap, coğrafya tarihinin başlıca isimlerinden biri olan Reclus'nün ününü pekiştirmekle kalmadı, sosyal coğrafyayı coğrafyanın geleneksel sınırlarının ötesine taşıyarak kapsamlı bir dünya görüşü haline getirdi. *La Nouvelle Géographie Universelle*'in yayımcısı, sosyal ve siyasi başlıklara çok fazla "sapmamasını" istediği için, Reclus en önemli kuramsal düşüncelerinin çoğunu bu son eserine ayırmıştı.[37] Bu bakımdan bu çalışma, Reclus'nün hayatı boyunca sürdürdüğü sosyal coğrafya araştırmalarının doruğu ve anarşist toplumsal felsefesinin en ileri ifadesidir.

Yaşamı boyunca hayranlık uyandıran bir tutarlılıkla, özgürlükçü ve komünter ideallerini kişisel hayatı, siyasi faaliyetleri ve akademik çalışmalarıyla bağdaştırdı. Hayata, diğer insanlara ve gerçeğe karşı tükenmeyen sevgisi, 21 Mart 1905' te, ölümünden sadece birkaç ay önce, güzel bir dille kaleme aldığı mektuptan da anlaşılabilir. Yetmiş beş yaşında, hasta

ve gittikçe zayıflamakta olmasına rağmen, hâlâ ona yaşama gücü veren "iki güçlü tutkusundan" söz eder. Bunlardan ilki "dostları olmasından, onlara kendilerini sevdiğini göstermekten, onlardan kendilerini sevmekten başka hiçbir şey talep etmemekten, her sevgi gösterisinin karşılık beklemeden verilen bir armağan olmasından kaynaklanan muhabbet, şefkat ve sevme sevinci"dir. İkincisi, yine onun sözleriyle, "tarih çalışmaları, şeylerin arasındaki bağlantıları görme" sevincidir. "Bu çalışmada kuşkusuz güçlü bir hayal gücü öğesi mevcuttur, akıl çelen Maya bizleri yanlış yollara saptırabilir. Fakat insanın hatalarını görmesi de büyük bir sevinç kaynağıdır."[38]

Reclus 4 Temmuz 1905'te, Brüksel kırsalındaki Thourot'da öldü. Son günlerinde aldığı, Rusya'daki halk devrimine ilişkin haberlerin onu özellikle mutlu ettiği söyleniyor. Potemkin Zırhlısı'ndaki denizcilerin isyanını duyduktan kısa süre sonra son nefesini verdi.

3

Doğa ve Kültürün Diyalektiği

Reclus'nün en kalıcı entelektüel mirası, büyük olasılıkla, çağdaş ekoloji anlayışının gelişmesine yaptığı katkı ve radikal ekolojik toplumsal düşüncenin ortaya çıkmasında oynadığı rol olacaktır.[1] Daha açık bir ifadeyle, Reclus anarşist ve özgürlükçü toplumsal teori geleneğine ekolojik bir boyut kazandırdığı için önemlidir. Sözünü ettiğimiz gelenek, Batı düşüncesinin genelinde olduğu gibi, insanlığın doğal dünyaya yabancılaşmasına ve doğaya egemen olma çabasına bir karşı çıkıştır. Ne ki, bu yabancılaşmanın kökenlerini açığa çıkarmakta, gezegene egemen olma projesinin ötesine bakmakta ve insanlığı doğanın üstünde değil, içindeki hak ettiği yerine koymakta diğer düşünce okullarının çoğundan daha başarılıdır. Reclus, ekolojik perspektifi vurgulayan görüşleriyle anarşist düşünceye güçlü bir katkı yapmıştır.

Sosyal ekoloji 20. yüzyılın sonlarında ve 21. yüzyılın başlarında anarşist düşünceyi nasıl belli ölçüde etkilediyse, sosyal coğrafya da 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında anarşist kuramı etkilemişti.[2] Bu tarihî paralelliğe zaman zaman işaret edilmişse de, bağlantı genellikle Kropotkin'e atıfla yapılmış ve kendisi ekolojik anarşizmin öncüsü olarak tanıtılmıştır. Çok az yorumcu, sonraları sosyal ekolojiye ve eko-anarşizme evrilen temaları anarşist teoriye getirenin Kropotkin'den çok Reclus olduğunun farkındadır. Gerçekten de Reclus, bu sosyal ekolojik meseleleri güçlü bir teorik derinlikle inceledi – hem de yüz yıldan fazla bir zaman önce.[3]

Béatrice Giblin, "Reclus: Zamanının Ötesinde Bir Çevrebilimci?" başlıklı makalesinde Reclus'nün "küresel ekolojik duyarlılığa sahip olduğunu ve bu duyarlılığın onun ölümüyle birlikte yarım yüzyıl boyunca toprağa gömüldüğünü" öne sürer.[4] Bu genellemenin bazı yönlerden yetersiz bile olduğu söylenebilir. Reclus'nün, özellikle çalışmalarının zirvesi sayılan *L'Homme et La Terre*'de ortaya koyduğu perspektif, yüzyılın başlarında ana akım sosyal düşünceden silindi ve büyük kitlelerin ekolojik krize tepki gösterdiği 1970'lere dek pek sözü edilmedi. Bu dönemde ekolojik düşünce, Ralph Borsodi ve Mildred Loomis'in Yaşam Okulu (School of Living)[5] gibi komünter grupların çalışmalarında, anarşist ve ütopik düşünce ve pratiğin bir alt akımı olarak kaldı. 1960'ların sonlarında Paul Goodman'in ve Murray Bookchin'in fikirleri etkili olmaya başlayana dek, anarşist ve ütopik kuramsal tartışmaların ana temalarından biri olmadı.[6]

Reclus'nün başeserinin ilk cildine "İnsan doğanın kendi bilincine varmasıdır" epigrafıyla başladığından daha önce söz etmiştik.[7] Bu kavram –başka deyişle insanlığın "kendinin farkına varan doğa" olması– Reclus'nün mesajının özünü oluşturur: İnsanlık yeryüzünün özbilinci olarak kimliğinin ayırdına varmalı, bu bilinci geliştirerek tarihsel görevini yerine getirmelidir. Gerçekten de Reclus, doğanın içindeki yerimizi tam olarak anlayacağımız, doğayı bozan ideolojilerin maskesini düşürecek kuramsal bir proje ve bununla bağlantılı olarak, bu hayati pozisyonun gerektirdiği kapsamlı sorumlulukları, dönüştürülmüş sosyal pratiklerle yüklenecek bir etik proje önermektedir. Reclus bu yaklaşımı temel alarak insan toplumunun doğal dünyanın geri kalanıyla diyalektik etkileşim içindeki gelişimini açıklamayı amaçlar ve insanın öz-gerçekleştirmesiyle, gezegenin tümünün gelişip zenginleşmesinin, biri ötekini engellemeden gerçekleşeceği bir toplumsal ilerleme teorisi sunar.

Reclus'de insanlığın doğayla yakın bağları olduğu duygusu daima güçlüydü. Erken dönem eserlerinde bile, insanoğlunun kişiliğini yeryüzünün yaratıcılığının bir ifadesi ola-

rak gördüğünü ve tüm yaşamla akrabalığımızı zarif bir dille anlatır. "Bizler," der, "bir ormanın ağaçları, nehir kenarında büyüyen kamışlar gibi 'lütufkâr bir annenin' çocuklarıyız. Cismimizi ondan alırız; bizi anne sütüyle doyurur, ciğerlerimize hava üfler, yaşamamız, hareket etmemiz, varlığımızı sürdürmemiz için gerekli her şeyi tedarik eder."[8] Bu bütünsel, tümleşik doğa-içinde-insan imgesi, tüm eserlerinin ortak paydasıdır. Çalışmaları giderek bilimsel, teknik konulara, ince ayrıntılara yoğunlaşsa da, doğaya karşı estetik, şiirsel hatta tinsel bir tavırla yaklaşmaktan asla vazgeçmedi, bu boyutları çok kapsamlı, bütüncül bir perspektifle sentezledi. Batı düşüncesinde çoğu kez karşıt kutuplara işaret eden akılcılık ve hayal gücünün bu bileşimi, Reclus'nün düşüncesinin en dikkat çekici yönlerinden biridir.[9]

Reclus aynı yaklaşımla, kuramsal ve bilimsel bir doğa anlayışını, bu anlayışın pratikteki olası sonuçlarını gözeten bir farkındalıkla bütünleştirmeyi amaçlar. Reclus'nün sosyal coğrafyası tam anlamıyla siyasi bir coğrafyadır, sürekli, "kendinin farkında olan doğanın politiği" diyebileceğimiz bir meseleyi irdeler. Reclus'ye duyulan ilgiyi canlandırmak için belki de en büyük çabayı gösteren çağdaş Fransız coğrafyacı Yves Lacoste, Reclus'nün "en büyük Fransız coğrafyacı" olmasına karşın, "tümüyle yanlış anlaşıldığını", bunun nedeninin "akademik coğrafyanın temel epistomolojik sorunu: siyasetin dışlanması" olduğunu öne sürer.[10] Lacoste, yakın geçmişteki sosyal coğrafya tartışmalarında, Reclus'nün sosyal coğrafyayı "ana malzemesi" yapan altı büyük ciltlik çalışmasının sistematik olarak "unutulmasını" ironik bulur.[11] Bu durum bir bakıma, günümüzde sosyal ekolojiye ve radikal siyasi ekolojiye gösterilen ilgiyle benzerlik taşımaktadır. Bu gibi görüşler, ekolojik ve sosyal gerçeklikler de dahil "her şey bağlantılıdır" önermesine işaret ettiklerinde kimi zaman kabul görür ama bağlantının doğası araştırıldığında, ekolojik krizin kökenlerinin merkezci ulus devlette ve korporatist kapitalist ekonomide olduğunu söylemeye cesaret edildiğinde, sık sık geçerlilikleri sorgulanır.

Reclus'nün sosyal coğrafyasıyla sosyal ekoloji arasındaki çarpıcı bağlantılar göz önüne alındığında, bu paralellikler şaşırtıcı olmamalı. Radikal diyalektik sosyal ekolojinin açıklayıcı temel ilkelerinden biri, her fenomenin kendi tarihini içinde taşımasıdır. Reclus de, "Günümüz toplumu tüm önceki toplumları içinde taşıyor,"[12] derken, sosyal coğrafyasını aynı görüşten yola çıkarak kurar. Ontojeninin filojeniyi tekrarladığı düşüncesini biraz değiştirerek, bu görüşü insan tabiatına uygular. Bu formüle göre, "insan kendi yapısında sayısız çağlar boyunca atalarının yaşadığı her şeyi barındırır. Varlığı, kendinden önce gelen her şeyin özetidir; tıpkı, ceninin yaşamında, kendinden daha basit olan çeşitli organik biçimlerin birbiri ardına sıralanması gibi".[13]

Böylece Reclus için, gerek doğal gerekse sosyal olaylarda, eski aşamaların sonrakilerde muhafaza edildiği bir gelişim sürekliliği söz konusudur. Ne ki bu durum, katı determinist bir bakış açısına yorulmamalıdır. Süreklilikler ve belirleyiciler üzerine bilgimiz, şeylerin doğasını doğru anlamaktan kaynaklanan, daha büyük bir özgürlüğe katkıda bulunur. Reclus ilginç bir şekilde, insan toplumundaki "monarşi" ile hayvan topluluklarındaki "monarşi" arasında benzerlik kurmakta tereddüt etmez; gruplar halinde yaşayan bazı primatlarda baskın bireylerin, ya da Reclus'nün deyişiyle "onaylanmış şefler"in bulunması bu duruma bir örnektir.[14] Öte yandan Bookchin, bu gibi yorumları toptan reddeder, insan hiyerarşisindeki temel özelliklerin pek çoğunun, hiyerarşik oldukları kabul edilen hayvan türlerinde olmadığını savunur. Anlaşıldığı kadarıyla Bookchin, böyle bir terminolojinin, insani kurumların biyolojik temelli olduğunu, böylece sosyal dönüşüme kapalı olduğunu ima etmesinden çekinmekteydi. Reclus'nün insan ve primat hiyerarşileri arasında önemli farklar gördüğüne kuşku yoktur, yine de bu terminolojinin, kendi anarşist ilkelerine ve insanlığa dair umutlarına tehdit oluşturduğu kanısında değildir. Onun çözümlemesi, bu dilin insan dünyasının ve doğal dünyanın fenomenleri arasında bir çeşit sürekliliğe işaret ettiği yolundadır. Ne ki insanlık tarihi, sosyal hiyerarşilerin belirli

koşullarda oluşan, evrensel olmayan kurumlar olduğunu, insanların toplumlarını başka türlü yönetmeyi seçip hiyerarşileri reddedebileceklerini göstermiştir.

Reclus her türlü yaşam biçiminin evriminin incelenmesinin bize halihazırdaki sosyal fenomenler hakkında çok şey öğretebileceğine inanır, ama onun asıl ilgi alanı, insan toplumlarının tarih boyunca geçirdiği evrimleri irdeleyerek, bu fenomenlerin doğasını araştırmaktır. Böyle bir çözümleme, günümüzdeki toplumların yapısını ve çelişkilerini anlamamıza yardım edecektir. Çağdaş toplumlar üzerine yaptığı analizde, bunların "birbirini izleyen tüm önceki çağların birbirine karışmış entelektüel ve ahlaki birikimini temsil eden sınıflardan oluştuğunu" ve "yan yana getirildiğinde, birbirinden çok farklı yaşam koşullarının çarpıcı tezatlar sergilediğini" saptar.[15] Bu sınıfların kapsamlı incelenmesiyle Reclus, sosyal yapıda, baskın tümleştirici ideallerin gizlediği çatlaklar bulmayı hedefler. Bu yolla, çağdaş toplumsal çatışmalarda sosyal hegemonyanın gizli mirasının nasıl işlediği ortaya çıkacaktır.

Reclus hegemonik mirası aşabilmek için geçmişteki tarihî gelişmeler üzerine eleştirel bir bilinç geliştirmenin elzem olduğunu savunur. Böyle bir farkındalık, Reclus'nün, insanlığın "tüm çağları kapsayan bir biçimde kendini gerçekleştirmesi"[16] olarak kavramsallaştırdığı bir süreçle, geleceğin kolektif tarihinin bilinçli inşası için önkoşuldur. İnsan türü, kendini tarihî ve coğrafi bütünün bir parçası olarak gördükçe, özbilincini ve özgürlüğünü kazanır. Kendimizi "içinde yaşadığımız çevrenin ve ırkımızın özgül şeceresinin belirlediği katı çizgisel gelişimin etkilerinden kurtarma yeteneğini kazanırız. İnsanlığın farklı kesimlerinin izlediği birbirine koşut, birbirinden ayrılan, birbirini kesen yollardan oluşan sonsuz bir ağ önümüzde uzanır."[17] İnsan tecrübesinin engin çeşitliliğini kavramakla insanlık, kendi tarihinin birleştirici bir vizyonuna kavuşabilecektir.

Bir toplumun birliği nasıl çeşitliliklerin kabulüyle gerçekleşiyorsa, doğada da birleştirici uyuma, birbirinden farklı ve çoğu kez uyuşmayan öğelerle ulaşılır. Ekolojik perspekti-

fin çoğu kez uyum, denge ve düzene yapılan tek boyutlu bir vurgu içerdiği söylense de, ekolojik teoriye dair yakın geçmişteki tartışmalar (ekosistemci, "doğanın dengesini gözeten") hâkim modele meydan okumuştur. Hatta postmodern düşünceden etkilenen bazı kuramcılar öteki aşırılığı benimsemeye, doğada yalnızca düzensizlik ve kaos görmeye başlamışlardır. Reclus bundan çok önceleri, aşırılıklara geçit vermeyen, akılcı ve dengeli bir diyalektik bakışa sahipti.[18] Reclus'ye göre doğada uyum ve denge vardır ama doğanın işleyişi, dengesizliğe ve uyumsuzluğa yönelimi içerir. "Bitkiler ve insan da dahil hayvanlar, habitatlarını bırakıp başka bir çevreye tecavüz ederler, doğanın uyumu bir süreliğine bozulur" ne ki bu yeni yaşam türleri ya ölür ya da yeni çevreye uyum gösterirler; doğaya katkı yapar, "doğanın, yeryüzüne fışkırıp büyüyen her şeyin harikulade uyumuna katılırlar".[19] Böylece, eğer doğada bir denge varsa bu, öğelerin basit dengesi değil, düzenin ve düzensizliğin karmaşık dengesidir.

Reclus'nün doğal süreçlerin bütünselliğini derinden kavrayan anlatısı, günümüzdeki ekolojik analizlerin çoğunu öngörmüştür. Küresel ekolojik sağlıkta ormanların oynadığı rol buna bir örnektir. Gerek Kuzey gerekse Güney Amerika'yı fetheden "yerleşimciler"in hoyrat ve yıkıcı eylemlerinden, tarımı geliştirmek uğruna muazzam ölçeklerdeki kadim ormanları yakmalarından yakınır; "bir yandan da hayvanları yakıyorlar, rüzgâr küllerini kilometrelerce uzaklara savuruyor".[20] Bu uygulamaların kıt bir ekonomik anlayışla bile ileri görüşten yoksun olması bir yana, asıl büyük kayıp, ormanların "esas görevi olan, yeryüzünün ve üstündeki türlerin genel hijyeninde üstlerine düşeni yapmaktan alıkonulmasıdır".[21] Reclus ekolojik bir sağduyuyla, insan sağlığının ekosistemlerin sağlığıyla bağlantılı olduğunu öne sürerken, çağdaş anlayışla çarpıcı bir benzerlik içindedir. Güçlü organik tasvirlerle yeryüzünün "dev bir beden gibi bakıma gerek duyduğunu" söyler; "bu bedenin nefes almasını, bilimsel yöntemle kendini düzenleyen ağaçlar sağlar; insanların onun akciğerlerine saygı göstermesi gerekir; çünkü sağlıkları onun sağlığına bağlı-

dır".[22] Reclus ayrıca, yeryüzünde "ritmin ve güzelliğin uyumlu bir bütünlükle ifade bulduğu" bir doğayı tasvir ederek, doğaya ilişkin holistik bakışına estetik bir boyut katar.[23] Savları, "toprağın kendini yenileme kapasitesinden" yola çıkarak toprağın "sağlığından" kaygılanan ve "doğru tavrı", "biyotik toplumun bütünlüğünü, istikrarını ve güzelliğini korumak" olarak tanımlayan Aldo Leopold'un toprak etiğini güçlü biçimde çağrıştırır.[24]

Son zamanlarda ekolojik düşünce, "dış doğadaki" canlıların değerini insanın amaçları doğrultusunda araçsallaştıran, insanı tüm diğer canlıların üstünde tutan bir hiyerarşiyi savunan insanmerkezcilik [antroposentrizm] meselesi üzerinde ciddiyetle durmaktadır. Reclus zaman zaman insanmerkezci görünebilir, özellikle de insanın ilerlemesiyle ilgili bazı "fetihler" söz konusu olduğunda. Ne var ki onun sosyal coğrafyası, insanlığı gezegenin yaşamı ve tarihiyle tam anlamıyla bütünleştirmek yolunda atılmış büyük bir adımdır. Reclus'nün görüşlerinde çarpıcı olan şey, kendi çağındaki baskın fikirlerin çoğunu aşıp insanmerkezli bakış açısından yeryüzü merkezli bakış açısına yönelmeyi başarmasıdır. Oldukça eski bir yorumcu olan Edward Rothen, onun anısına yazdığı bir makalede, Reclus'nün yaklaşımının kendi çağındaki baskın insanmerkezli ideolojiden bir kopuş olduğunu öne sürer. Rothen'e göre Reclus, "insanı Tanrı'nın imgesi, yalnızca kendi ihtiyaçları ve kaprisleri için yaratılmış bir dünyanın efendisi olarak gösteren insanmerkezciliği tümüyle reddediyordu".[25] Reclus, "hayvanların, bitkilerin ve sanki evrenin herhangi bir köşesinde böyle bir şey varmış gibi, 'bilinçsiz cisimler' olarak nitelenen şeylerin ruhu olmadığını öne sürmenin aptallık olduğunu düşünürdü."[26] Rothen'e göre Reclus'nün görüşleri, "tüm canlılar arasında muazzam bir dayanışma gören" "ebedî bir panteizmdir".[27] Doğaya duyduğu büyük saygı, tüm varlıkların sürekliliğini ve temel birliğini gözetmesi göz önüne alındığında, bu tespit kuşkusuz Reclus'nün dünya görüşünde önemli bir boyutu dile getirmektedir. Reclus dünyaya bakışını ifade ederken "panteizm" terimini kullanmadı. Yine de ya-

zılarında, *Histoire d'un ruisseau*'deki "Yıkanmak" bölümünden alınan şu pasajın benzerlerine rastlanabilir: "Kendimi çevremdeki manzaranın bir parçası gibi hissediyorum; suda yüzen su bitkilerinden biriymişim, dipteki kumlarla bir olmuşum, bedenimi yalayan akıntıyla aynıymışım gibi hissediyorum."[28] Burada ifade edilen duyarlılık, "doğa mistisizmi"ne ya da "panteizm"e oldukça yakındır.

Reclus'nün insanlığı bir parçası olduğu daha büyük gerçekliğin içine yerleştirmeyi amaçladığı açıktır. Onun insanın doğa içindeki yerine ilişkin düşünceleri diyalektik, holistik ve gelişmecidir. Bir bakıma buna, bir tezahür etme, "ortaya çıkma" [*emergence*] kuramı da denebilir; burada anlaşılması gereken şey, Reclus'ye göre insanlığın, doğanın *dışında* değil, *içinde* ortaya çıktığıdır. Onun analizi bazı yönlerden, Bookchin'in ve bazı sosyal ve siyasi çevrecilerin benimsediği kadim bir "ilk doğa" ile "ikinci doğa" ayrımını andırır ki, bu da kabaca, ikisi de daha büyük bir "doğa"nın gelişen boyutları olan doğal dünya ile sosyal dünya arasındaki ayrıma denk gelir.[29]

Reclus de doğadaki varlık katmanlarının sınırlarını birbirinden ayırır ama onun çözümlemesi biraz daha karmaşıktır. Bir yanda, insanlıktan bağımsız varolabilen, insanlığın gelişmesinden çok önce, doğa henüz "kendinin bilincine varmadan" milyonlarca yıl varoluşunu sürdüren doğa âlemi vardır. İnsanlık, ortaya çıktıkça, doğanın bu dış çeperiyle yakın ilişkisini sürdürür ve iki dünya arasındaki karşılıklı bağımlılıktan türeyen karmaşık ilişkiler giderek gezegenin sathına yayılır. Reclus ortaya çıkan ve kendini doğanın geri kalanına bağlayan bu doğal varoluş âlemini "insanın sosyal çevresi" olarak adlandırır.

Ne var ki sosyal dünya Reclus için sadece bir "ikinci doğa" değildir; bu dünyanın kendisi de ikili karakterdedir ve böylece "ikinci" ve "üçüncü doğa"ları kapsar. Reclus bunlardan ilkine "statik çevre" ya da "yaşamın doğal koşulları" adını verirken, ötekine "dinamik çevre" ya da "varoluşun yapay katmanı" der. İlk katman, insan kültürü tarafından biçimlendirilse de, doğayla en yakın ilişki içinde olan yönümüzdür ve

bir ölçüde doğal gereksinimlerimizi içerir. İkinci katman insani yönlendirmelere açıktır ve bir anlamda sosyal öngörülemezliklerin dünyasıdır. Reclus'ye göre "doğadaki karşı konulmaz olgularla, yapay bir dünyaya ait, kişinin yok sayabileceği ya da kaçınabileceği olgular arasında kesin bir fark vardır. Toprak, iklim, yaptığımız iş, beslenme düzeni, akraba ve evlilik ilişkileri, nasıl bir araya geldiğimiz, bunlar her insanın ve hayvanın hayatında rol oynayan ilksel olgulardır. Ücretler, mülkiyet, ticaret ve devletin sınırları ikincil olgulardır."[30] "İkincil olgu"larla ilişkilendirdiği kurumların öngörülemez doğasını açıklamak için, erken toplumların çoğunda bunların yer almadığını hatırlatır. "Statik çevre"nin kuramsal önceliğini savunur; çünkü bu çevre ezelden beri vardır ve sosyal olaylarda çoğu kez belirleyici olmuştur. "Bireyler için varoluşun yapay katmanı çoğu kez hayatın doğal yasalarının üstünde olsa da, önce statik çevrenin incelenmesi, sonra dinamik çevrenin sorgulanması gerekir."[31]

İki dünya arasındaki hassas ilişki, bir yandan da diyalektiktir. Reclus için bunun anlamı, doğanın ve "statik çevre"nin, sosyologların ve sosyal kuramcıların saptadıklarının çok ötesinde bir etkisi olduğudur. Tarih boyunca toplumun gelişiminde "kadim sorunlar, ne denli sönümlense de en azından ikincil rol oynar, araştırmacı statik çevrenin etkisini toplumdaki çağdaş hareketlerin dip akıntılarında keşfedilebilir."[32] Birbirine eklemlenen siyasi ve sosyal faktörler çoğu kez sosyal çekişmelerin asıl nedeni olarak sunulsa da, "bu ikinci dinamik çevre, ilkel statik çevreye eklendiğinde, hangisinin ağır bastığını saptamanın çok zor, hatta imkânsız olduğu bir etkileşmeler bütünü ortaya çıkar. Salt coğrafi, ya da çoktan tarih olmuş birincil ve ikincil güçler durumu daha da karmaşıklaştırır."[33] Bir kez daha, bir fenomen –hatta tüm toplum– ancak kendi tarihinin kümülatif bir ürünü olarak anlaşılabilir. Gerçekten de "tüm fiziksel özellikleri, orantıları, karakteri, beyin kapasitesi" ile insanlığın kendisi türlerin doğuşundan bu yana "önceki çevrelerin kendilerini sonsuz kere çoğaltmalarının ürünüdür."[34]

Kısacası, hepimiz gezegenin içinden geldiğimiz ve içinde geliştiğimiz toprağını ve bölgelerini yansıtıyoruz. Reclus'nün sözcükleriyle, "insan ırkının gelişim tarihi, bizden önce anakaralarımızın ovalarında, vadilerinde, su kıyılarında yüce harflerle yazılmıştır".[35] Biyobölgeciler bu kavramı yeniden ele alalı ve ekolojik düşüncenin merkezine oturtalı çok olmuyor, oysa Reclus çok önceleri insanın, en temel anlamıyla, bölgesel bir varlık olduğu temasını geliştirmişti.[36] İnsanlık ile yeryüzü ve bölgeleri arasındaki ilişki diyalektiktir, ortak etkileşimden kaynaklanır, yeryüzü kendini insanlıkla ifade ederken, insanlık yeryüzünü işler. Reclus için bu etkileşim yalnızca uyumu değil, doğanın geri kalanıyla mücadeleyi de içerir. "Yerkürenin ve sakinlerinin arasındaki birliktelik", "uyum," "denge", "birlik" gibi düzenin varlığını çağrıştıran sözcüklerle açıklanamaz çünkü düzen, "uyum kadar çatışmadan da beslenir".[37] Bir kez daha, düzen ve kaos arasında diyalektik bir dünya resmedilmiştir.

Reclus, modern dönem boyunca çokça ihmal edilen, insanlık ve doğa arasındaki karşılıklı etkileşimlerin analizine, "doğal"ın "sosyal"i koşullandırmasına özel bir önem verdi. Bu konudaki duruşu, Montesquieu'nün, iklimin toplum üzerindeki etkisini araştıran düşüncelerinden türeyen ünlü gelenekle karıştırılmamalıdır.[38] Bu gibi tartışmalarda doğal etkilerin dikkate alınması, yazarın sosyal ve kültürel önyargıları "nesnellik" kılıfında sunulur; belirli halklara atfedilen nitelikler, değişim olasılığına kesin kısıtlamalar getiren asli nitelikler gibi görünür. Bu geleneğin ulaştığı yer, Huntington'ın "insan coğrafyası" gibi, doğaya yapılan atıfların beyaz ırkın üstünlüğünü, Avrupa'nın tahakkümünü aklamak için kullanıldığı, ideolojik kuramlardır.[39]

Reclus'nün analizi, sadece kendisi farklı değerlere sahip olduğu için değil, kullandığı metodolojinin tümüyle farklı olmasıyla da ayrı bir yere konmalıdır. Doğa ve kültür arasındaki diyalektik ilişkiye vurgu yapan Reclus, insan toplumunu biçimlendiren pek çok doğal ve sosyal faktör arasındaki ilişkilere, değişimin ve dönüşümün kaçınılmazlığına, insan

ve doğa tarihinin açık uçlu olmasına odaklanır. İnsanlara ve kültürlere asla kalıtsal, sabit nitelikler atfetmediği gibi, sosyal dünyanın belirleyicilerini keşfetmekle tüm insanların, kendi özgürlüklerini ve öz-gerçekleştirmelerini sağlama yolunda faal, bilinçli kitlelere dönüşeceğini umar. Onun kökten özgürlükçü çözümlemesi, doğal dünyanın kültürel pratikler ve sosyal kurumlar üstündeki etkisinin incelenmesinin, ille de otoriter, gerici ya da ırkçı saikler gerektirmediğini ortaya koyar.

Reclus'nün doğal coğrafyanın sosyal kurumlar üstündeki etkisine getirdiği çözümlemelere bir örnek, kadim dinlerin tarihini ele alışında görülebilir. Kadim Yakındoğu'nun tektanrıcılığının, bölgenin sert ve yalın arazi yapısını yansıttığını öne sürer. "Sami ülkelerindeki, yakıcı gün ışığının aydınlattığı tekdüze ve büyüleyici bir sükûneti davet eden boş alanlar, sakinlerinin kullandıkları kavramlardaki soylu ve temel değişimlere katkı yapmış olmalıdır. Bu insanlar şeyleri basitçe, karmaşıklıklar aramadan görmeyi öğrendiler."[40] Bu birleştirici vizyonu Hint dininin çoklukta birlik nosyonuyla karşılaştırır ve ikincisinin Hindistan'ın doğal yapısıyla uyumlu olduğunu söyler. Yakındoğu mitolojisinde, "kutsal güçlerin yüksek dağlardan, muazzam nehirlerden, devasa ormanlardan ve bunları yağmurlarının, fırtınalarının öfkesiyle döven tabiattan fışkırdığı Hindistan'daki çeşitlilik yoktur".[41] Reclus, "Hindu ruhunun" da bir düzen ve birlik öngördüğüne ama bu "tek gücün" "sonsuz çeşitlilikte" tecelli ettiğine dikkat çeker.[42]

Reclus erken Yunan toplumunun gelişimini incelerken de, doğa ile insan, coğrafya ile toplum arasındaki diyalektik ilişkiden söz eder. Yunanistan'ın kayalıklar ya da dağlarla birbirinden ayrılmış havzalardan ya da (biyobölgesel terminolojiyle) su havzalarından oluştuğunu, "toprak özelliklerinin Yunanların çok sayıda bağımsız devlet kurmalarına yol açtığını" öne sürer.[43] Öte yandan, denize ulaşmanın kolaylığı, kıyı çizgisinin çok uzun olması, çok sayıdaki koylar ve adalar, birleştirici bir rol oynamıştır. Deniz "bir yapıştırıcı işlevi gö-

rür" ve "Yunanistan'ın sakinlerinden bir denizci ulusu – Strabo'nun deyişiyle amfibikler yaratır."[44] Böylece, birleştirici ve çeşitlendirici doğal faktörler arasında ve bu doğal faktörler ile sosyal faktörler arasında bir diyalektik ilişki olduğunu görürüz.

Reclus'nün, gerek kadim toplumlarda gerek diğerlerinde, sosyal fenomenlerin karmaşıklığını salt coğrafi niteliklerin yansıması olarak görmediğinin altını çizmek gerekir. Gerçekten de Reclus ekonomik, teknik ve başka "maddi" belirleyicilerin, ayrıca siyasetin ve kültürün önemini sık sık vurgular. Reclus'nün yaşadığı çağda sosyal analizler, ya maddi belirleyenlerin yok sayıldığı bir idealizmi ya da ekonomik ve teknolojik belirleyenlerin her şey olduğu bir materyalizmi esas alıyordu. (Yalnızca ana akım ideolojik düşünceleri değil, Marksist ve anarşist versiyonlarıyla radikal sosyal teorinin çoğunu kapsayan) Bu bağlamda Reclus, doğa tarihinin insanlık tarihi üstündeki etkisini ihmal eden tavrı düzeltmek niyetindeydi. Bu yüzden onun düşünceleri, insan toplumlarını biçimlendirmede tarihî rol oynayan, bu toplumların tevarüs ettiği sosyal kurumlarda hâlâ tortuları görülen doğal ve coğrafi unsurlara işaret etmesi açısından dikkat çekicidir.

Doğal dünya insanlığı biçimlendirirken insanlık da bir yandan doğayı yeniden biçimlendirir. Modern uygarlık, bu diyalektiğin ikinci kısmına, insanlığın doğayı dönüştürme gücüne büyük önem vermesine karşın, dinamik bir anlam, değer ve yaratıcılık dünyası olarak doğanın ahlaki önemini kavrayamamıştır. Bu ahlaki zaafı göz önünde bulunduran Reclus, insanoğlunun yeryüzünü sömürmesini sert bir dille eleştirir. "Doğa Duygusu"nda yeryüzü ve insanlar arasındaki "gizli uyum"dan söz eder; "düşüncesiz toplumlar ne zaman yaşadıkları yerin güzelliğini bozan işlere girişseler pişman olmuşlardır".[45] İnsanın doğayı kirlettiğinde kendisini de kirlettiğini söyleyerek bizi uyarır. Bu olguya ilişkin çözümlemesi, insan zihninin karmaşıklığının ve çeşitliliğinin yeryüzünün bölgelerinin zenginliğini ve karmaşıklığını yansıttığını söyleyen Thomas Berry'yi çağrıştırır; Berry'ye göre yeryüzüne zarar

vermekle yalnız kendimize fiziksel zarar vermekle kalmayız, "entelektüel kavrayışımıza, estetik anlayışımıza, ruhsal gelişimimize de zarar veririz".[46] Reclus de aynı kanıdadır; "toprak bozulduğunda, kırsalın tüm şiiri yok olduğunda hayal gücü de solar, zihin yoksullaşır, rutin yaşam ve kölelik ruhu ele geçirir; bu yol insanı tembelliğe ve ölüme götürür".[47] Reclus ekolojik bozulmanın insan toplumuna verdiği gözle görülür maddi hasarın da farkındadır. "Kendilerini besleyen yeryüzüne büyük kötülükler yapan pek çok ulus," der, "bunca uygarlığın yitip gitmesinin başlıca failidir."[48]

Reclus, geçmişteki doğa katliamlarına karşın, insanlığın kendi yararının peşinden gitmesi, doğal dünyayla ekolojik açıdan sağlam ve etik temelleri olan bir ilişki kurması için pek çok yolun mevcut olduğunu belirtir. Bu hedefe ulaşmanın araçlarından biri, etik ve estetik arasında yakın bir bağ olduğunu kavramak ve bu anlayışı sosyal pratiğe taşımaktır. Reclus etik yükümlülüklerimizi yerine getirmemizin ya da getirmememizin, doğal dünyaya estetik bir bakışla bakmakla yakından ilgili olduğuna inanır. Çirkin, kirletilmiş bir dünya bizi tatmin etmeyecek, güzel bir dünya ise hem ruhumuzu doyuracak hem de öz-gerçekleştirmemize katkı yapacaktır. İnsanın iyiliği, etik seçimleri ve doğanın güzelliği arasındaki bağlantılar üstüne en anlamlı cümlelerden biri, *Bir Dağın Öyküsü*'nde yer alır. Reclus şöyle der:

> Her halk, deyim yerindeyse, çevresindeki doğayı yeniden giydirir. Tarlalarıyla, yollarıyla, konutları ve her türlü inşaatla, ağaçları konumlandırması ve genel manzarayı düzenlemesiyle halk, kendi ideallerinin karakterini açığa vurur. Halk gerçekten bir güzellik duygusu taşıyorsa, doğayı daha da güzelleştirecektir. Öte yandan, eğer insanlığın büyük bölümü günümüzdeki gibi hoyrat, bencil ve sığ bir yaşam sürdürmeye devam ederse, sefil izlerini yeryüzüne bırakması kaçınılmazdır. Böylece, şairin umarsız çığlığı gerçeğe dönüşür: "Nereye kaçabilirim ki? Doğanın kendisi iğrençleşti."[49]

Buna karşın, dönüştürücü insani faaliyetlerin ille de bu tür olumsuz etkileri olması gerekmez. Etik açıdan doğru davranış, doğal dünyada güzelliğin ve bütünlüğün yaratılması ve korunmasıdır. Reclus'nün deyişiyle, "kendi emeğimiz ile doğanın emeği arasındaki yakın ve derin uyumda" güzelliği bulabiliriz.[50] Böylece, doğanın zenginleşmesine ve güzelleşmesine katkı yaptıkça kendi hayatlarımızı zenginleştirir ve iyileştiririz. "Topraktan zorla verim almak yerine ona yardımcı olarak", "zaten muhteşem olan manzaraya biraz daha zarafet ve görkem katarak" "çevreyi iyileştirirken bir yandan da güzelleştirmek" mümkündür.[51] Bu yapıldığında, insanın yaratıcı dışavurumu, doğanın yaratıcı dışavurumuyla uyumlu hale gelecek, "varoluşumuzu çevremizin estetik koşullarına uyarlayarak onu olabilecek en güzel hale getirmiş olacağız".[52]

Reclus insanlığın kendi iradesini hoyratça dayatmadan, iyilik ve güzellikler için yeryüzüyle işbirliği yaptığı örnekler verir. Tarım zorunlu olarak arazi parçalarının insanlar tarafından dönüştürülmesini içerse de, toprağı maden işler gibi işlememiz gerekmez. Reclus çiftçilerin araziyi "anlaması"nın, hangi ekinlerin uygun olduğunu saptayıp toprağın "huyuna gitmenin" mümkün olduğunu savunur ve bazı geleneksel tarım biçimlerinin bu hedefe ulaştığını öne sürer. Simbiyotik, ortaklaşmacı, imece pratikleriyle ziraati, doğanın tüm yönlerinin kutsandığı bir "şenliğe" çevirdikleri için Shaker komünlerini* metheder.[53] 1860'larda yazdığı yazılarda, Avrupa'da da zirai üretimin manzaranın güzelliğiyle uyum içinde yapılabileceğini gösteren örnekler bulunduğundan söz eder. İngiltere, Lombardy, İsviçre gibi tarımın "en ileri" tekniklerle yapıldığı yerlerde, "güzellikle yararın tam ittifakının" sağlandığına dikkat çeker.[54] Bu tür yararlı ittifaklara örnek olarak

* ABD'nin New England eyaletinde 1784'te kurulan ve Orta Batı eyaletlerine yayılan Shaker komünleri, bölge piskoposunun denetiminde birlikte çalışıp yaşamlarını sürdüren "aile" birimlerinden oluşuyordu. Zamanla tarihe karışan bu komünlerin binaları müze haline getirilmiştir. (Ç.N.)

bataklıkları kurutulup tarım arazisi yapılan Flandre'ı, Cau bölgesindeki su kanallarını, Apenin ve Alp dağlarına ekilen çam ağaçlarını, İrlanda'da turbalıkların yerini alan çeşitli ormanları gösterir.[55] *Bir Dağın Öyküsü*'nde, Pirenelerin yakınındaki kadim alüvyon tabakalarının kanallarla taşınıp Fransa'nın güneybatısında, Landes'daki "çıplak düzlükleri" ya da fundalıkları beslediğini ve güzelleştirdiğini anlatır. Böyle büyük çaplı girişimlerde "kesinlikle" "büyük çapta bir ilerleme" söz konusudur.[56]

Reclus bu tür projelerin, topluma yararlı olmasının yanı sıra, bazı doğal güzellikleri de çoğalttığını hararetle savunur. Bu yönüyle, Wendell Berry ve Bernard Charbonneau gibi düşünürlerin daha sonraları geliştirdiği biyobölgesel tarımın öncülerinden kabul edilebilir.[57] Ne ki yukarıdaki savunması, Reclus'nün el değmemiş doğal peyzajlardan çok insan elinin değdiği manzaraları tercih ettiğini ima ediyor. Reclus genellikle, pastoral manzaraları çıplak dağların, ovaların ya da bataklıkların doğal güzelliğine tercih ediyormuş gibidir. Bookchin'in sosyal ekolojisi gibi, "ekolojik hümanizme" meyleden ilerleyen yıllardaki kuramlar için de benzer sorular sorulmuştur. Ne var ki, sosyal coğrafya ve sosyal ekoloji zaman zaman tek taraflı bir pastoralizmi yüceltir gibi görünse de, bu durum temel bir kısıtlamadan çok, bu kuramların özgül versiyonlarının niteliğiyle ilgilidir. Her iki kuram da insanlık ve doğa arasında diyalektik bir ilişki öngörür ve hegemonyanın yanlışlığının, gelişimin kendiliğindenliğinin, bütünün öz-gerçekleştirmesinde çeşitlilikte-birliğin önemini vurgular. Bu yüzden her iki kuram da, ilke olarak, gerek insan elinin değdiği pastoral doğanın gerekse daha vahşi ve biyolojik çeşitliliği daha çok olan doğanın önemini teslim eder.[58]

Reclus'nün tüm çalışmalarında, onun yeni yeşermeye başladığı holistik, ekolojik perspektif ile, o çağda son derece yaygın olan düalistik, insanmerkezli bakış açısı arasında bir gerilim görülür. Bilimin "yavaş yavaş yerküreyi insanoğlunun yararına çalışan bir organizmaya dönüştürmesini"[59] sevinçle karşıladığı erken dönem eserlerinden birinde, ikinci eğilim

daha güçlüdür. Yeryüzündeki süreçleri türümüze fayda sağlamak için tezgâhlanmış muazzam bir komplo gibi gören bu savurgan bakış, Reclus'nün sonraki diyalektik analizinden oldukça farklıdır. Buna göre insanlık yeryüzünün bilinci olarak gezegenin tümüne entegre olacak ve yeryüzünün metabolizmasının sağlıklı işleyişi, giderek gelişen bütünün bir parçası olarak insanoğluna da yarar sağlayacaktır. Bilimin herhangi bir şekilde tüm dünyayı kontrol edebileceği düşüncesi teknolojik ilerlemenin gücünü fazlasıyla abartır. Reclus bu süreçlerin dünyayı "bütün çağlarda şairlerin hayalini kurduğu güzel bir bahçeye dönüştüreceğini" öne sürer.[60] Böyle bir dünya tasavvuru, durağanlığa yaptığı aşırı vurgu ve insanın, doğanın ötekiliğiyle çatışmasını öngören diyalektik gerilimi ihmal etmesi gibi nedenlerle yanlıştır. Bu tasavvur, doğal dünyanın ekolojik açıdan elzem olan yabanıllığını ve özgürlüğünü yok etmeyi meşrulaştırır, özgün ekolojik bir anlayışla ilgisi olmayan evcilleştirilmiş, insanın baskın olduğu bir doğal dünyayı idealleştirir. Neyse ki, Reclus'nün daha sonraki eserlerinde bu eğilimler, tümüyle yok olmasa da, daha pes perdeden dillendirilir.[61]

Reclus doğaya karşı işlenen, çağdaşlarının hoş gördüğü tecavüzleri başından itibaren sert bir dille eleştirmiştir. Uygarlığın doğayla ilişkisinde "her şeyin yanlış yönetildiğini," geriye "her yanı bozulmuş sahte bir doğa – çirkin yapılaşma, katledilmiş, çürümeye bırakılmış ağaçlar, ormanları hoyratça yok ederek içinden geçirilen yollar" kaldığını söyler.[62] İnsanlığın doğayı yağmalaması karşısında, çok geniş çaplı bir restorasyon sürecinin gerekliliğini savunur; bu konu ancak son yıllarda, ekolojik düşüncede koruyucu biyolojiye ilginin artmasıyla, geniş kesimlerin dikkatini çekmeye başladı. Reclus'ye göre "pervasız bir sistem [doğanın] güzelliğini kirletmiştir" bu yüzden "insan doğayı iyileştirme görevini üstüne almalı" ve "haleflerinin açtığı yaraları onarmalıdır".[63]

Reclus, doğayla sömürücü bir ilişkiden ekolojik açıdan doğru ilişkiye geçme projesinin, hem öznel, ideolojik, hem de nesnel, kurumsal yönleri olduğu görüşündedir. İnsanların do-

ğayla ilişkisinin, doğaya karşı "bir saygı ve duyarlılık hissiyle" değil, "sadece sanayinin ve ticaretin çıkarları göz önüne alınarak" değerlendirildiğini belirtir.[64] İnsanın doğayla ilişkisinde temel bir değişiklik olacaksa, değerlerimizin mutlaka bir devrim geçirmesi gerekecektir. Fakat "saygı ve duyarlılığın" üstün geleceği ideolojik dönüşüm ancak bir sosyal dönüşüm sürecinin yardımıyla, "sanayi ve ticari çıkarların" baskın rolünün alaşağı edilmesiyle mümkündür. Reclus'ye göre, "İnsan ve Doğa'nın tam birliği, halklar arasında olduğu kadar kastlar arasındaki sınırların da yıkılmasıyla gerçekleşebilir."[65] Reclus için bunun anlamı (altıncı bölümde de değinileceği gibi) kapitalizmin bünyesindeki ekonomik eşitsizlik ve sömürü sisteminin, modern devletin bünyesindeki siyasi baskı sisteminin, ataerkil ailenin kökenindeki cinsel hiyerarşi sisteminin, ırksal hiyerarşideki etnik baskı sisteminin yıkılmasıdır. Kısacası, insanlık çok geniş bir yelpazedeki sosyal baskı sistemlerini aşmadıkça doğanın üzerindeki baskı devam edecektir.

Sömürücü toplumların doğa üstündeki etkilerini araştırırken Reclus, yaşadığı çağ için olağandışı bir farkındalıkla, biyoçeşitliliğin azalmasının ve ekolojik yıkımın getireceği tehlikelere dikkat çekti. *La Terre*'de, insanların "yıkıcılığının", "katliamlarının", "kasaplığının" sonucu yok olan türlerden örnekler verir ve insani faaliyetlerin "yerküremizin florasında daha önceleri var olan ilkel uyumu bozduğu" sonucuna ulaşır.[66] Yaban hayatının korunması, 1936'da Yaban Hayatı Derneği'nin kurulmasıyla örgütlü bir hareket haline geldi; bundan çok önceleri, hatta 1872'de ABD'de ilk milli parklar kurulmadan önce, Reclus 1860'larda Kuzey Amerika'daki kadim ekosistem ormanlarının tehlikede olduğu uyarısını yapıyordu. Batı Kıyısı'ndaki sekoyalar gibi "anıtsal" ve "soylu" ağaçların kesilmesinden büyük üzüntü duymuştu; ormanın yeniden yeşermesi için "yüz binlerce yılın geçmesi" gerekeceğinden bu ağaçlar "muhtemelen geri dönüşü olmayacak" şekilde yok olmuştu.[67] *Bir Dağın Öyküsü*'nde ormanların çıplak araziye dönüştürülmesine isyan eder ve bu tür kerestecilik girişimleri karşısında insanın "küfretmek ihtiyacı duyduğunu" söyler.[68] Egzo-

tik bitki ve hayvanların (bilerek ya da dikkatsizlikten) çevresel etkileri göz önüne alınmadan ekosistemlere salıverilmesinin doğurduğu tahribatı anlatır. Burada da, çevre meseleleriyle ilgilenen geniş kitlelerin ancak son yıllarda büyük bir sorun olduğunu kavradıkları bir meseleden söz etmektedir. Reclus, Yeni Zelanda'daki Maorilerin dokunaklı sözlerini aktarır: "Beyaz adamın sıçanı bizim sıçanları kovuyor, sineği bizim sinekleri kovuyor, karanfili eğreltiotlarımızı öldürüyor, sonunda beyaz adam Maorileri de yok edecek."[69]

Öte yandan, Reclus'nün demografi ve nüfus artışı üzerine görüşlerini, en azından bugünün bakış açısıyla, tutarlı bir ekolojik tavır saymak zordur. Onun zamanında bir buçuk milyar dolayında olan dünya nüfusu, hem yeryüzü kaynaklarını kurutacak seviyede değildi hem de "dünyanın yaşanılabilir bölgelerine kıyasla hâlâ minimal düzeyde" idi.[70] Reclus gelecek yüzyılda insan nüfusunun birkaç misli artmasının biyosfere yapacağı olası etkiyi ciddiye almıyordu. Bir yerde, nüfus artışının ne denli önemsiz olduğunu göstermek için, her insana bir metrekare yer verilse tüm dünyanın Londra'ya sığabileceğini söyler. Böyle bir olgunun, elbette, sosyal coğrafya açısından hiçbir anlamı yoktur. Bir metrekareye, bazıları omuz omuza, birkaç kişi de yerleştirebiliriz ama insan toplumları ve yeryüzü arasındaki ilişki hakkında hiçbir şey öğrenmiş olmayız.[71]

Neyse ki nüfus üzerine görüşleri çoğu kez çok daha inceliklidir. Düzlem geometrisiyle, aritmetikle ya da daha karmaşık sosyal bilimlerle ve doğabilimleriyle saptanacak bir ideal nüfus oranı olmadığının çok iyi farkındadır. Bu farkındalıkla, "taşıma kapasitesi" gibi basit kavramları savunan çağdaşlarından çok ilerideydi.[72] Reclus dünya nüfusu yalnızca avcı-toplayıcılardan oluşsaydı, yeryüzünün sadece beş yüz milyon insanı yani o sıradaki toplam nüfusun üçte birini besleyeceğini öne sürer. Sürdürülebilir insan nüfusu üzerine çeşitli tahminlerde bulunur ve Ravenstein'ın altı milyar insanın dünya nüfusu için muhtemel sınır olduğu yolundaki görüşünü destekler.[73] Yine de, bazı değişkenlerin asla kesin olarak

saptanamayacağını belirterek bu rakamı da kuşkulu bulur. Örnek olarak, özellikle zirai üretim yöntemlerinde meydana gelen değişimleri gösterir. Reclus'ye göre bu değişimler çok daha fazla insanın beslenmesini mümkün kılacaktır. Çiftçilik "bilimin öngördüğü katı kuralları uyguladığında" nüfusun "görülmedik bir hızla artacağını" söyler ve ekler; "halihazırda hayli az olan işlenebilir arazilerin su kanalları, drenaj, toprağı zenginleştirme gibi yöntemlerle hızla artmaması için hiçbir neden yoktur".[74] Reclus teknolojik gelişimin getireceği sosyal ve ekolojik maliyetin üretimi yavaşlatma olasılığını, nüfus artışıyla kişi başına işlenebilir toprağın azalacağını, ekolojik kirlenmenin toprağın kalitesini düşüreceğini, bugün nüfus artışıyla karşılaştığımız sorunları hesaba katmamıştı. Günümüzde, yerkürenin güney yarısında nüfus artışının önemli ölçüde azalması, tam da bu gibi sorunlara ve küresel ekonominin neoliberal yapılanmasıyla gelen ek yüklerin işi daha da içinden çıkılmaz hale getirmesine bir tepki olarak kabul edilebilir.

Reclus, çağdaşı ilericilerin doğum sınırlamasına karşı çıkan görüşlerini paylaşıyordu ve Avrupa'nın bazı yörelerinde doğum oranlarının düşmesini gerileme olarak görüyordu. Varsıl bölgelerde doğum oranlarının büyük çapta düşmesi üzerine ahlaki çıkarsamalar yapar. L'Eure ve Lot-et-Garonne *département*'larında* yüzyılın büyük bölümünde ölüm oranının doğum oranını geçtiğini, oysa bu *département*'lardaki arazilerin "çevredeki en bereketli topraklar" olduğunu belirtir.[75] Bölge sakinlerinin onun makul kabul ettiği bir oranda çoğalmamasını varsılların bencilliğine bağlar ve bu olguyu, kapitalist sistemde bireysel çıkarla toplumsal çıkar arasındaki çatışmaya örnek olarak gösterir. Topraklarının aşırı sayıda vârise bölünmesinden endişe eden mülk sahiplerinin, az çocuğa sahip olmalarının çıkarlarına daha uygun düştüğünü belirtir; aynı şey, mütevazı gelirleriyle sosyal merdivenin basamaklarını tırmanmaya hevesli çalışanlar için de geçerli-

* (Fr.) Bölge, belde. (Ç.N.)

dir.[76] Bu tespitte hakikat payı olduğuna kuşku yoktur. Ne var ki, Reclus'nün gözden kaçırdığı şey, bencilliğin olduğu yerde tüm sosyal olguların (çocukların sayısını sınırlandırmak arzusu kadar çocuk sahibi olmak arzusunun da) bencillikle yoğrulduğu, belirli bir bağlamdaki bencil bir davranışın kendi başına bu olguları açıklayamayacağıdır.

Doğumların sınırlandırılmasına karşı olmasına rağmen Reclus, nüfusun artışının toplum yararına olacağı yolundaki yaygın görüşe katılmıyordu. Bu konuda şunları söyler: "Sayıca çoğalmak, kuşkusuz uygarlığa bir katkı yapsa da, bir temel ilke değildir ve bazı durumlarda kişisel ve kolektif refah artışının, ortak huzurun önünde engel oluşturabilir."[77] Günümüzde hızla artan ekolojik yıkımı, bu yıkıma eşlik eden sosyal krizleri, hızla artan insan nüfusunun onun yaşadığı iyimserlik çağında bile bir eşik olarak görülen altı milyar sınırını aştığını görseydi, nüfus artışını daha çok bir "engel" kabul ederdi. Kaldı ki, üretim koşulları da onun ümit ettiğinin aksi yönde değişim geçirmiştir; hızla artan küresel nüfusa bolluk ve bereket getirmekte başarılı olması pek ihtimal dahilinde olmayan kapitalist hegemonya altındaki üretim, halihazırdaki insan ve insan olmayan nüfusu "optimal seviye"de ya da herhangi bir seviyede destekleyecek yaşamsal önkoşullara tehdit oluşturmaktadır.

Reclus'nün, günümüzün ekofelsefe ve çevreci etik tartışmalarını haber veren, kendi çağından çok ileride olduğu bir diğer konu da, diğer türlere karşı davranışlarımız bağlamında etik ve ekolojik meseleleri gündeme getirmesidir. Reclus'nün ekolojik felsefenin öncüsü olmasının yanında, etik vejetaryenliği ve hayvanlara insanca davranmayı savunduğu göz önüne alındığında, fikirleri önemlidir. "Hayvan haklarının" ve "ekolojik düşüncenin" tartışıldığı onca yıldan sonra bugün bile, bu iki meselenin iç içeliğini görebilen çok az kuramcı mevcut. Ama yüz yıldan fazla bir zaman önce Reclus, kapsamlı bir bütünsel bakışın başka türlere karşı ahlaki sorumluluklarımızı içermesi gerektiğini savunan, son derece ilginç fikirler öne sürmüştü.

Reclus kamuoyunun ve tüm kamusal otoritelerin, hayvanların bir besin kaynağı olduklarına ikna etmek amacıyla "çocuğun kişiliğini yoğurmak için birlikte çalıştıklarını" söyler.[78] Bu koşullandırma Reclus'ye göre, "bizim gibi seven, bizim gibi hisseden, ilerlemesi ya da gerilemesi bize bağlı olan" bir varlıkla kurabileceğimiz yakınlığa ket vurur.[79] Tıpkı Bentham'dan* bu yana hayvanların esenliğini faydacı amaçlarla savunanlar gibi, etleri için beslenen hayvanların çektiği acılara isyan eder ama daha geniş bir bakış açısıyla, evcilleştirme sürecinde çeşitli türlere yapılan eziyetleri de kınar. Türlerin doğal ortamdaki uyum sağlama ve kendilerini geliştirme süreçleri bu müdahaleyle durdurulur ve tersine döner, hayvan çeşitli mühendislik uygulamalarıyla, bir besin kaynağı olarak yeni rolüne uygun biçime sokulur.

Reclus daha önce değinildiği gibi, doğal fenomenlerle ilişkimize dair analizinde etik ve estetik arasında bağlantı kurar. Hayvanlara kötü davranmak ahlaki açıdan yanlış olduğu gibi duyularımızı da köreltir. Bu bağlamda, çevresel etikte son zamanlardaki tartışmaların odağını oluşturan bir kavrama, içkin değer sorununa değinir. İnsan marifetiyle hayvanların "azalması", "et yeme alışkanlığımızın en rezil sonuçlarından biridir, insanın iştahını söndürmek için kurban edilen hayvanlar çeşitli yöntemlerle ve sistematik olarak çirkinleştirilir, biçimsizleştirilir, zihinsel ve ahlaki değerleri azaltılır".[80] "Ahlaki değer"in azalmasından kastı ahlak sorununun iki yönüyle ilgili olabilir; ilk olarak, insanların hayvanlara karşı davranışı, onların hayatlarını ve deneyimlerini insanlarınkinden daha az değerli kılar; ikincisi, maruz kaldıkları "aşağılayıcı" davranış, hayvanların kendi tikel yararlarını koruma kapasitelerini ve deneyimlerinin değerini azaltır. Reclus'nün hayvan sorunlarına ilişkin genel görüşleri, her iki yönü de hesaba kattığını gösteriyor.

Reclus için etik vejetaryenizmin önemi, "insan ve hayvan arasındaki sevgi ve şefkat bağlarının tanınması" ve "insan

* Jeremy Bentham (1748-1832): İngiliz filozof ve hayvan hakları savunucusu. (Ç.N.)

türünde yamyamlığa son veren duyguların bizden aşağı saydığımız kardeşlerimize uzanmasını sağlaması"nda yatar.[81] Bir mektubunda, kişinin kendi toplumundan tüm insanlığa, oradan tüm duyarlı varlıklara uzanan ahlaki sorumluluk katmanları olduğunu söyler:

> Kendi payıma, sosyalist dayanışma duyarlılığıma hayvanları da dahil ediyorum. Ama kendime şunu da söylüyorum: Bunların hepsi kademelidir ve başlıca sorumluluğumuz en yakın çevremizle başlar! Adaleti mümkün olan en geniş çerçevede tesis edelim: Önce kendi çevremizden başlayalım, sonra tüm insanlığa yayalım. Bir ideali gerçekleştirme yolunda atılan her adım, duyarlılığımızı ve şevkimizi artırır, bizi daha büyük bir ideali gerçekleştirmeye hazırlar. Komşumuz için yaptığımız her şey bizi daha uzaktakilerle yakınlaştırır. Uyumlu toplumumuzun yalnızca insanları değil, yaşadıklarının farkında olan tüm canlıları kucaklaması gerektiğinden son derece eminim.[82]

Bu gibi pasajlarda Reclus ahlaki duyarlılığın "yayılmasından" söz etse de, onun bu konuya bakışı geleneksel, ekoloji dışı etik kavramları insan dışındaki canlılara uygulamakla yetinen bazı etik kuramcıların "ahlağın yayılması" kavramının çok ötesine gider. Reclus etiği yeni baştan ele alan temel bir görüş geliştirmiştir. Diğer türlere ettiğimiz muamelenin, doğanın tümüyle olan bağlarımızın ne denli farkında olduğumuzu ve bu farkındalığın duygularımızı ne ölçüde geliştirdiğini yansıttığını öne sürer. Reclus'ye göre, hayvanlar ve davranışları üzerine bilgimizin artması "hayati bilimleri daha derinden kavramamızı, şeylerin doğasını üzerine bilgimizin artmasını, sevgimizin çoğalmasını" sağlayacaktır.[83] Başka bir yerde "canlı olan her şeye, tüm varlıklara uzanan adalete büyük bir aşkla bağlı olduğunu"[84] söyler, sadece "saygı duyduğum ve sevdiğim varlıkları" değil, "yaşayan ve acı çeken herkesi" birleştiren "dayanışma bağından" söz eder.[85] Reclus bilgilerimizin kapsamı genişledikçe ve hayatın tümüyle bağlarımız güçlendikçe, ahlaki açıdan da gelişeceğimizi savunur.

Bir kez daha, sevgi kavramının Reclus'nün dünyaya bakışının merkezinde olduğunu görüyoruz. Onun ahlaki gelişmeye bakışı, soyut ahlaki ilkeler ve şefkatin etiği ayrımı üzerine görüşleri son zamanlardaki tartışmalar açısından önemlidir.[86] Ahlaki duygulara, şefkate, günlük yaşamda sevgi ve dayanışmaya verdiği önemle Reclus, 19. yüzyılın radikal toplumsal düşünürleri arasında özel bir yere sahiptir. Onun çağında radikal muhalefet, adaletsizliğe ve egemen düzenin ürettiği baskı ve sömürüye duyulan tepkiden besleniyordu. Özgün bir etik boyut taşıdığı tartışılmaz olan bu muhalefet, bir yandan da, Nietzsche'nin sosyalizm, komünizm ve anarşizmin çeşitli biçimlerinde büyük öngörüyle tespit ettiği kin, hınç gibi duygulara yenik düşen, tepkisel bir ruh hali içindeydi. Reclus'nün bakış açısı, adalet, bilgi ve akılcılık kaygısıyla, toplumsal dayanışma, sevgi ve şefkatin gelişmesi ihtiyacı arasında mükemmel bir sentez içerir. Bu bakımdan, bu iki meseleyi dengelemeyi amaçlayan çağdaş feminist etikle ortak yönü çoktur.

Reclus'nün sevgi ve dayanışma kavramları da çağdaş ekofelsefenin önemli meseleleriyle yakından alakalıdır. Yakın geçmişteki kuramcılar, doğayla "özdeşleşmeyi" insanmerkezci tavır ve davranışlara karşı bir panzehir olarak sunmuşlarsa da, bu gibi önermelerde özdeşleşme daha çok, iradi bir seçim ya da bir inanç meselesi olarak görülmüştür. Reclus pek çok konuda olduğu gibi bu meselede de, toplumsal ekolojiye ve biyobölgeciliğe yakın bir konum almıştır. Reclus'ye göre özdeşleşme ve dayanışma ufkumuz, insan ve insan olmayan tüm canlılarıyla yeryüzü üzerine bilgimizin (hem *savoir*, anlama hem *connaître*, tanıma yetimizin) artmasıyla genişler. Bu dünyaları daha iyi tanıdıkça kendi türümüzle, gezegenin tüm sakinleriyle ve son olarak "yeryüzünün bilinciyle" yaşayan, evrimleşen gezegenimizin kendisiyle daha çok özdeşleşiriz. Bu öngörüyle Reclus, çağdaş ekolojik düşüncenin en önemli boyutlarından bazılarının habercisi olmuştur.

4

Bir İlerleme Felsefesi

İlerleme miti çağlar boyunca çeşitli biçimler alsa da, Batı medeniyeti tarihinin büyük bölümünde etkisini güçlü biçimde hissettirmiş, modernitede de çeşitli kılıklara girerek baskın mit olmayı sürdürmüştür. Çağdaş toplumun radikal eleştirmenleri bile ilerleme mitine karşı çıkmakta zorlanırlar. Bakunin, Kropotkin ve Reclus gibi klasik anarşist düşünürler bu bakımdan istisna değildi. Hatta, daha iyi bir geleceğe inanmakta bazen kapitalist ve devletçi muhaliflerinden bile ileri gittiler.[1] Reclus'nün tarihe bakışını incelediğimizde, düşüncelerindeki güçlü ilerici damar çarpıcıdır. Bu konuda düşünce, imgelem ve duyarlılık bakımından katıksız bir moderndir.

Bununla birlikte, kendi ilerleme kavramının karmaşık yapısıyla Reclus, klasik radikal kuramcılar arasında özgün bir yere sahiptir. İlerlemenin güçlü bir taraftarı olduğu açıktır ve bu kavramı, adaletsizlik ve baskı tesis etmek için kullananlara karşı savunur. Fransız Devrimi'nden itibaren ilerleme düşüncesinin çoğu kez seçkincilik, sınıf tahakkümü, emperyalizm ve başka kötülükler için ideolojik kılıf olarak kullanıldığının farkındadır. Reclus bu kavramı ona ihanet edenlerden korumaya çalışır ama daha derin bir düzeyde, ilerleme düşüncesinin kendisini sorgular. Herhangi bir hareketin, kurumun ya da eğilimin basitçe ve tartışılmadan ilericilik olarak yorumlanmasını reddeder. Bunun yerine, her tarihsel olayın çelişkili biçimlerde tezahür ettiği diyalektik yaklaşımı

kullanır. Böylece, bu tür olayların hem ilerici hem gerici unsurlar barındırdığını, olayın öneminin ve baskın eğilimin ancak dikkatli bir çözümlemeyle anlaşılabileceğini savunur.

Reclus'nün sosyal coğrafyasının hedeflerinden biri, doğal dünyalar ile sosyal dünyalar ve doğal olaylar ile sosyal olaylar arasındaki süreklilikleri açığa çıkarmaktır. İlerlemeye ilişkin, bu kavramın yalnızca insan toplumuna değil, doğal dünyaya da anlamlı bir biçimde uygulanabileceğini gösteren çözümlemesi, bu yoldaki çabalarına bir örnektir. İnsanlık tarihinde bazı "sosyal tipler" nasıl "çiçek açarsa" doğada da bazı türler ve cinsler "güç, ritim ve güzellikte en üst seviyeye gelmişlerdir". Böylece, "kendisini belirleyen evrenin tüm yasalarının bir özeti olan her biçim, aynı sürecin muhteşem bir sonucudur".[2] Reclus'nün analizi, Aristoteles'in *telos*'u (varlıkların bir hedefi olması ve bu hedefe ulaştıklarında, potansiyellerini en yüksek düzeyde gerçekleştirmeleri) yine Aristoteles'in daha özgül, insanlar için öz-gerçekleştirmenin unsurlarını tanımlayan *arete*'si, Daoistlerin, varlıkların kendi özgün, eşsiz ortamlarını yaratma yetilerine işaret eden *de* kavramı gibi felsefi izleklerin bir yankısıdır. Daha ilginç bir benzerlik, doğadaki varlıkların kendi özel iyiliklerini sağlama kapasiteleri olduğunu, her birinin "kendi çeşidinin en iyisine" evrilme potansiyeli taşıdığını savunan son zamanların ekofelsefe kavramları ile Reclus'nün düşünceleri arasında görülür. Reclus iyiye doğru gelişmeyi, gerek doğayı gerek insan toplumunu anlamakta anahtar kavram kabul eder.

İnsanlığın muazzam tarihine baktığında Reclus, toplumu kendi iyiliğini gerçekleştirecek yani, kurumlarda ve pratikte özgürlük ve adaletin tesis edileceği bir geleceğe taşıyan yavaş ama kararlı değişimler görür. Şiddet içeren devrimlerin ihtiyaçtan doğduğunu belirtir; bu sarsıcı olayları, uzun süreçlerdeki tedrici değişimlerin sonucu olarak yorumlar. İlerleme, birbirine bağlı devrim ve evrim süreçlerinin bir sonucudur. Reclus evrimsel değişime örnek olarak bilimsel şarlatanlıkların ve dinî hurafelerin yavaş yavaş azalmasını ve geleneksel biat kültürünün gücünü yitirmesini gösterir. Tarihî materya-

lizmin bazı yorumlarının tersine, bilinçteki değişimlerin hatalı bir biçimde toplumun "maddi temeli" olarak yaftalanan kimi alanlarda temel değişimleri önceleyebileceğine, hatta bu değişimleri tetikleyebileceğine inanır. "Şimdi sürmekte olan büyük evrimin" "nicedir beklenen büyük devrime giden yolu açacağını" ümit etmesinin bir nedeni de budur.[3]

Reclus bizlere dünya tarihinin (ki kendisi buna tarihöncesi dediğimiz dönemi de dahil ederdi) hem ilerlemeyi hem gerilemeyi içerdiğini gösterirken bu değişimlerin altında bütünü kapsayan bir evrimsel ilerleme olduğuna dikkat çeker. Sosyal evrimi yorumlarken, "uygar" toplumların iktisadi ya da teknolojik anlamda değil, insanların öz-gerçekleştirmesi bağlamında gelişmiş olduklarına işaret eder. Bu toplumlar, bazı önemli konularda kendilerinden öncekilere göre önemli ölçüde gerilemelerine karşın, attıkları ileri adımlar evrimsel sosyal ilerleme açısından olumludur. Böylece, "ilkel" toplum daha "anlaşılır" ve "idealiyle tutarlı" olmanın avantajını taşırken, "uygar" toplum "karmaşıklığa" ve "çeşitliliğe" ulaşır.[4] Burada söylemek istediği şey, uygar toplumların daha çok unsur barındırdığı ve başka toplumlarla karşılıklı ilişkiler geliştirdiğidir. Reclus'ye göre modern toplumların özelliği olan "geçişkenlik, toplumsal kaynaşma" biçimleri, insani deneyimleri paylaşma, daha büyük bir evrenselliğe ulaşma adına büyük bir avantajdır. Bir toplumda kültürler ve ırklar arasındaki etkileşimler arttıkça o toplum güçlenecek, tüm üyelerinin refahı artacaktır. Sonuç olarak, dünya kültürleri evrensel bir küresel toplumda bir araya geldikçe, her bölgenin ve çağın kaydettiği ilerlemeler, insanlığın genel gelişmesine daha fazla katkı sağlayacaktır.

Reclus'nün eserlerinde kimi zaman, kültürel çeşitliliğe sahip toplumlardan büyük hayranlıkla söz ederken, daha az gelişmiş kabul ettiği toplumlara yukarıdan bakması şaşırtıcıdır. Özellikle erken dönem yazılarında "ilkel" denilen bu toplulukların erdemlerinden söz etmez. 1860'larda yazdığı *La Terre*'de, "[tropikal bölgelerdeki] ılıman iklimin, toprağın veriminin, yaşam coşkusunun ve aniden gelen ölümün yerli-

nin yapısını, kayıtsızlığını ve aylaklığını oluşturmada eşit pay sahibi" olduğunu savunur, böylece insanlar "doğanın ihtişamı karşısında sessizce eğilirler, onun 'kölesi' olmakla avunurlar".[5] Çoğu çağdaşı gibi Reclus de bu toplumların, insanlığın "çocukluk" dönemine ait olduğu kanısındadır. Öte yandan kendi özel yetenekleriyle değil, şans eseri farklı bir bölgede yaşadıkları için burada "çalışmak zorunda kalan" ve bu onları "daha kurnaz, akıllı, neşeli, hayat sevgisiyle dolu" yaptığı için böbürlenen Avrupalılara tepki gösterir.[6]

Sonraki çalışmalarında, aynı entelektüel ve kişisel niteliklerin doğanın "lütfuyla" kalkınmış yörelerden başkalarında da şu ya da bu şekilde var olduğunu keşfeder. Yine de bazen, tropikal bölgelerdeki insanların "geriliğine" dair genellemeler yapmaktan kendini alamaz. Sözgelimi, *L'Homme et La Terre*'de, daha elverişli yerlerde yaşayan insanların yeterince "gelişmediğini" çünkü "tümüyle bitkisel bir varoluşun insan zekâsının gelişimine katkısı olmadığını" ve onu "çevresini kuşatan, hoşgörüsü engin doğanın efendisi yapmadığını" savunur.[7] Doğaya hâkim olmak için gerekli koşulların, daha önce de vurguladığı gibi, "kuzey iklim kuşağında", "güce ihtiyaç olan yörelerde" olduğuna dair inancını bir kez daha vurgular.[8]

Çeşitli kültürler üzerine yaptığı bu tartışmalı değerlendirmelere karşın Reclus, uygarlığın önceki sosyal yapılardan bariz biçimde ileri olduğunu savunan çağdaşı düşünürlerin önyargılı tutumundan kendini sıyırmayı bilir. Gerçekten de, "çağdaş uygarlığın tüm kusurlarına karşın, insanlığın geldiği son nokta olduğu, bugüne kıyasla tüm geçmiş çağların barbarlıkla geçtiği" yolundaki "kronosentrik egoizmi" açıkça eleştirir.[9] Reclus'ye göre, toplumlar hem ilerleme hem de gerileme süreçlerinden geçerler; evrim çizgisel, tek doğrultulu bir yol izlemez ve dünya tarihinde başarıyı ölçmenin tek bir yolu yoktur. Belki de sosyal evrimlerinin "belirli bir noktasında" olan, "yaratıcı kendini gerçekleştirme sürecinden" geçen ya da "çürümeye ve ölüme doğru yol alan" tüm kabile kültürlerini mağrur bir edayla "vahşi" olarak niteleyen Avru-

nin yapısını, kayıtsızlığını ve aylaklığını oluşturmada eşit pay sahibi" olduğunu savunur, böylece insanlar "doğanın ihtişamı karşısında sessizce eğilirler, onun 'kölesi' olmakla avunurlar".[5] Çoğu çağdaşı gibi Reclus de bu toplumların, insanlığın "çocukluk" dönemine ait olduğu kanısındadır. Öte yandan kendi özel yetenekleriyle değil, şans eseri farklı bir bölgede yaşadıkları için burada "çalışmak zorunda kalan" ve bu onları "daha kurnaz, akıllı, neşeli, hayat sevgisiyle dolu" yaptığı için böbürlenen Avrupalılara tepki gösterir.[6]

Sonraki çalışmalarında, aynı entelektüel ve kişisel niteliklerin doğanın "lütfuyla" kalkınmış yörelerden başkalarında da şu ya da bu şekilde var olduğunu keşfeder. Yine de bazen, tropikal bölgelerdeki insanların "geriliğine" dair genellemeler yapmaktan kendini alamaz. Sözgelimi, *L'Homme et La Terre*'de, daha elverişli yerlerde yaşayan insanların yeterince "gelişmediğini" çünkü "tümüyle bitkisel bir varoluşun insan zekâsının gelişimine katkısı olmadığını" ve onu "çevresini kuşatan, hoşgörüsü engin doğanın efendisi yapmadığını" savunur.[7] Doğaya hâkim olmak için gerekli koşulların, daha önce de vurguladığı gibi, "kuzey iklim kuşağında", "güce ihtiyaç olan yörelerde" olduğuna dair inancını bir kez daha vurgular.[8]

Çeşitli kültürler üzerine yaptığı bu tartışmalı değerlendirmelere karşın Reclus, uygarlığın önceki sosyal yapılardan bariz biçimde ileri olduğunu savunan çağdaşı düşünürlerin önyargılı tutumundan kendini sıyırmayı bilir. Gerçekten de, "çağdaş uygarlığın tüm kusurlarına karşın, insanlığın geldiği son nokta olduğu, bugüne kıyasla tüm geçmiş çağların barbarlıkla geçtiği" yolundaki "kronosentrik egoizmi" açıkça eleştirir.[9] Reclus'ye göre, toplumlar hem ilerleme hem de gerileme süreçlerinden geçerler; evrim çizgisel, tek doğrultulu bir yol izlemez ve dünya tarihinde başarıyı ölçmenin tek bir yolu yoktur. Belki de sosyal evrimlerinin "belirli bir noktasında" olan, "yaratıcı kendini gerçekleştirme sürecinden" geçen ya da "çürümeye ve ölüme doğru yol alan" tüm kabile kültürlerini mağrur bir edayla "vahşi" olarak niteleyen Avru-

palı gözlemcileri kınar.[10] Her toplumda kendine özgü bir evrimin süregittiğini öne sürmesi, bu toplumların niteliklerinin benzersiz ve özgün olduğunu bir ölçüde kabul ettiğine işaret eder. Reclus Avrupa düşüncesinin kibirli bir tavırla dünya tarihinden dışladığı toplumların aslında "tarihin içinde" olduklarını, tüm diğer toplumlarla kıyaslanabilecek bir tarihleri olduğunu teslim eder.

Dahası, modern toplumların daha büyük bir ilerleme gösterdiğini söylemesine karşın, Reclus'nün yazılarında modern öncesi ve Batılı olmayan toplumların değerlerine ve başarılarına büyük bir duyarlılıkla yaklaştığını görürüz. Kabile toplumlarının birçok özelliğinden hayranlıkla söz eder ve modern dünyanın bazı önemli alanlarda geri kaldığını belirtir. Sözgelimi, Filipinler'deki Aeta halkının "iyilik, adalet duygusu, namus ve doğruluk, hürmet, saygı, sözüyle özü bir olma" gibi konularda örnek teşkil ettiklerini söyler.[11] Aynı şekilde, Aelutların da sanatsal kabiliyetlerini, sandal yapımında ve denizcilikte gösterdikleri başarıları, "sosyal denge"yi sağlamalarını, barışseverliklerini, dostluğa önem vermelerini ve daha pek çok niteliklerini över.[12]

Reclus, bu tür toplumların başarılarını yok sayan dar görüşlü bölgeciliği de, kısıtlı bir bilgiyle kabile halklarını "soylu vahşiler" olarak idealleştiren naif ilkelciliğe de yüz vermez. Bu ikinciler, söz konusu toplumların pratiklerine eleştirel yaklaşmayarak ve yaşadıkları gerçekliği kendi yanılsamalarına göre yorumlayarak aslında onları aşağılarlar. Reclus bazı kabile topluluklarının korkunç cinayetler işlediğini ve kafa kesmeyi ritüel haline getirdiklerini görmezden gelmenin yanlış olduğunu söyler, Tahiti gibi hayranlık uyandıran kültürlerde bile bazı gaddarca, insanlık dışı uygulamalara rastlandığına dikkat çeker.[13] Ne ki, bu gibi toplumlarda erdem bulmak için onları idealleştirmek gereksizdir; gerçekçi bir bakışla incelendiğinde bazılarının insanın öz-gerçekleştirmesi açısından en büyük başarılara ulaştığı görülecektir.

Reclus'ye göre toplumun temel meselesi, insanlığın ilerleme kaydettiği tüm alanları bulup bunları daha da geliştir-

mek, bir yandan da gerilemeye yol açan tüm eğilimleri ortaya çıkarıp yok etmektir. Modern toplumun kabile toplumuna kıyasla, sadece sosyal dayanışma alanında değil, doğayla olan ilişkisinde de gerilediğini savunur. Bu konudaki tavrı, tarih boyunca toplumların bir sosyal hiyerarşi biçimini bırakıp ötekini aldığını, doğal dünyaya karşı tahripkâr ve sömürücü bir tutum benimsediğini söyleyen çağdaş sosyal çevrecilerinkine çok benzer. Sonuç, sosyal gelişimle ortaya çıkan imkânlar ile bu imkânların insanlığa ve doğaya verdiği zarar arasındaki çelişkinin gittikçe artmasıdır. Bu çelişkinin giderilmesi giderek daha büyük önem kazanmaktadır ve bunun tek yolu, insanları birbirinden ve doğadan ayıran hegemonik sistemin çökertilmesidir. Bu hedefe ulaşıldığında, eski sosyal örgütlenmelerdeki komünal duyarlılık, doğaya saygı gibi toplumsal açıdan önemli niteliklerin yeniden kazanılması mümkün olacaktır. Eski toplumsal olayların tıpkısının yeniden yaşanması ne arzu edilir ne de mümkündür; yine de, geçmişteki kazanımlar üzerine bilgilenmekle, değerlerimizi dönüştürebilir, insanın imkânlarına dair vizyonumuzu genişletebiliriz.

Pek çok modernist siyasi radikal gibi, Reclus için de insanlığın özgürleştirici sosyal dönüşümü başarıyla gerçekleştirmesi, cehaletin, önyargıların ortadan kalkmasıyla, insanın akılcılığının daha ileri bir aşamaya gelmesiyle mümkündür. Gerçek bir devrimcinin, sadece "duyarlı bir insan" değil, "tarih, sosyoloji, biyoloji ve başka alanlarda üstün bilgileriyle ve şahsi fikirleriyle insani bilimleri zenginleştiren" bir "akıl adamı" olması gerektiğini söyler.[14] Eleştirel tarihî akılcılıkta kaydedilen gelişmelerin Reclus için özel bir önemi vardır. Tarih üzerine bilgiler bilimsel bir temele dayandıkça insanlık, tarihî gelişimin nimetlerini koruyabilir, gerileyiş dönemlerinde kaybettiklerini tekrar kazanabilir. "Modern insan, yeryüzünde kendisinden önce gelenlerin tüm erdemlerini kendi varlığında bir araya getirmelidir. Ne uygarlığın ona kazandırdığı ayrıcalıkları ne de kadim gücünü kaybetmeli; enerjisi, mahareti, doğa olayları üzerine bilgisi bir vahşininkinden fazla olmalıdır."[15] Günümüzde aşağılayıcı bir sözcük olan "vahşi"yi

kullanmasına karşın Reclus kabile insanlarının erdemleri arasında engin doğa bilgisini sayar ki, onun güçlü doğacı, ekolojik bakışıyla bu, hiç de azımsanacak bir şey değildir.

Gerçekten de, Reclus'nün bir bütün olarak modern dünya hakkındaki görüşü, pek çok konudaki muazzam ilerlemelere karşın, bazı temel alanlarda geriye gidildiğidir. Modern dünya daha karmaşıktır çünkü, "daha geniş bir bakış açısı kazanmış ve zaman içinde, birbirinden farklı organizmaları bünyesinde yan yana getirerek heterojen bir organizma haline gelmiştir".[16] Fakat bu birliğe, "diğer etnik gruplar üstünde egemenlik sağlamayı, hatta onları asimile etmeyi hedefleyen"[17] ulus devleti kurarak ulaştığı için, bir merkeze bağlı olmayan kabile toplumlarında varlığını sürdüren kültürel çeşitlilik gittikçe azalmıştır. Burada da daha sonraki, uygarlık tarihinin temelinde yatan diyalektiği çözümlemeye çalışan sosyal ekolojik analizlerle güçlü bir paralellik buluruz. Gelişen toplumsal yapılar, muazzam bir tarihsel sürecin somut sonucu olan daha büyük bir karmaşıklığı barındırsa da, bir yandan da küresel kapitalist ekonomik düzenin ve küresel devletçi düzenin küresel bir tek-kültür yaratmasıyla, toplumsal vasatlığa ve kültür çeşitliliğinin azalmasına yol açmışlardır. Bu sosyal vasat ile ona eşlik eden ekolojik vasat arasında, Reclus'nün daha önce alıntıladığımız Maorilere ilişkin sözlerinde değindiği, tarihî bir bağ mevcuttur.

Reclus'nün yazılarında, tarihî olayların birlikte gelişen ilerici ve gerici safhalarını birbirinden ayıran diyalektik bir sosyal eleştiri buluruz. Onun din tarihi üzerine incelemeleri, bu tür analizlerin en kapsamlı ve ayrıntılılarından biridir. Reclus kabile dinlerinin ortaya çıkışıyla başlayıp büyük dünya dinlerinin yükselmesiyle devam eden, kendi yaşadığı çağa kadar sürdürdüğü çözümlemesinde, çeşitli sosyal sistemlerde dinin değişen rolünün izini sürer, bu alandaki ilerici ve gerici tarihsel gelişmeleri birbirinden ayırır.

Sözgelimi İbranilerdeki Tanrı kavramının uzun evriminin analizini yapar. "Kendi küçük yurdunun sınırlarını koruyan savaşçı bir tanrı" olarak ortaya çıkan Yehova, yavaş yavaş

yeryüzünün mesafeli ve aşkın yöneticisine evrilir, sonunda bir şefkat tanrısı olur; çünkü halkın acıları "milleti, bu arada tanrısını da yenilemişti".[18] Reclus bu dönüşümün Yahudi halkının tecrübelerinden, özellikle de savaşa, yağmaya ve liderlerinin ihanetine duydukları tepkiden kaynaklandığını öne sürer. Bu gibi olaylardan sonra Yahudiler, tanrılarını "anayurtlarının koruyucusu değil, adaletin temsilcisi olarak" görmeye başlarlar.[19] Böylece din, toplumdaki ahlaki eğitim sürecini yansıtır.

Reclus, İsrail'de bir "ahlak devrimi"nin meydana geldiğini, peygamberlerin bir sosyal adalet tasavvuru geliştirdiklerini ve bu talebin modern çağdaki reformcular ve devrimciler tarafından devam ettirildiğini öne sürer. Amos ve Mika gibi peygamberler "dinî formalitelerden, gösterişten, kurbandan ve yere eğilmekten nefret ettiklerini açıkça belirtmişler" dinin özünü "saf ve basit ahlak, adaletin tesisi, iyilik" olarak özetlemişlerdir.[20] Savaşı lanetlemişler, barışın hüküm sürdüğü bir çağın özlemini çekmişler ve "bugün de hayalini kurduğumuz, iki bin yıldır bir serap gibi bizden kaçan evrensel kardeşliği" düşlemişlerdir.[21] Anayurtlarını kaybettikten sonra "düşüncelerinde tüm evreni kucakladılar" ve "iyinin ve kötünün tam bilincinde olarak her şeyin birleşeceği günü beklemeye başladılar."[22] Bekleneceği gibi, Reclus bu adalet ve dayanışma vizyonuna tarihselliğinin ötesinde bir ilgi göstermiştir. Çünkü kendi anarşistliğinin temelinde, İbrani peygamberlerin ahlaki mirasından radikal Protestanlığa ve kendisine uzanan bu vizyon yatmaktadır.

Reclus, bu peygamberlik geleneğine hayranlık duymakla birlikte, onu eleştirmekten, diyalektik analizini yapmaktan geri kalmaz ve ilerici yönleri dışında güçlü bir gerici damar tespit eder. Peygamberlerin adalet mesajı, özgürlük tarihine muazzam bir katkı yapmışsa da, bir yandan da, tarihî hegemonik sistemle etle kemik gibi bütünleşmiştir. Sonuç olarak, ilettiği güçlü mesaj, bu sistemi meşrulaştırmak, hatta güçlendirmek için kullanılmıştır. Peygamberlik geleneği "tek ve mutlak Tanrı'yı bildiğini" savunan otoriter tektanrıcılıkla

ittifak içinde olduğu için, teokratik devletin yaratılmasına ve tarihteki ilk "katı dinî hoşgörüsüzlüğe" katkı yapmıştır.[23]

Reclus özellikle ruhani geleneklerin kurucularının metafizik ve ahlaki öngörülerinin iktidarların elinde ideolojiye dönüşmesini titizlikle saptayıp teşhir eder. Bunun bir örneği, Budizm tarihi üzerine yaptığı incelemedir. Sakyamuni Buda'nın öğretisinin giderek siyasi iktidarlarla ittifak içindeki bir kurumsal dine dönüştüğünü, mesajının devrimci yönlerinin unutulduğunu anlatan Reclus, Budizmin doğrudan deneyimi öne çıkarmasıyla tüm ideolojilere ve kurumlara meydan okuduğunu fark eden pek az Batılı sosyal ve siyasi kuramcıdan biridir. Belki de, kendi hegemonya eleştirisi ve evrensel sevgi inancı ile Budizmin hiçbir şeye bağlanmama ilkesi ve şefkat öğretisi arasında bağ kurmuştur. Kendi sözleriyle, Buda "krallara, prenslere, patronlara, yargıçlara, Brahmanlara, savaşçılara, birbirinden nefret eden kastlara değil, kardeşliğe, yoldaşlığa, birlikte çalışan hayat arkadaşlarına" değer veren bir "kardeşlik öğretisi" sunmuştu. Reclus bir adım ileri giderek, bu öğretide "tüm hiyerarşilerin ortadan kalktığını" ve "otoritenin hiçbir hükmünün kalmadığını" söyler.[24] Sonuç olarak Dharma'nın* özgün biçimi bir tür anarşizmdir.

Reclus, Budizmin bu devrimci, anarşist boyutlarının budandığını, sosyal eşitçiliğin salt ahlaki ya da mistik bir kisveye sokulduğunu, Buda'nın bir tanrı (ya da Vişnu'nun dünyadaki tecellisi) olarak görüldüğünü, Dharma'nın resmî devlet dinine dönüştüğünü açıklar. Resmî bildirilerde "insanların kardeşliği, öğretinin erkekler kadar kadın ve çocuklara da ulaştırılması" gibi Budist ilkeler yer alırken, devletin kast sistemini yeniden tesis etmesindeki ironiye dikkat çeker.[25]

Reclus, Caynalarda** ideoloji ve pratik arasında daha da büyük bir çelişki olduğunu belirtir. Cayna dini, tüm yaşayanlar arasında bir birlik hissini, başka türlere de uzanan şiddet-

* Budizme göre Hakikat. (Ç.N.)

** Janizm. Mahavira'nın 550 yılında Hindistan'da başlattığı, günümüzde daha çok üst kastlar arasında yaygın hareket. (Ç.N.)

ten arınma etiğini (günümüzdeki tanımıyla "biyomerkezci eşitlikçiliği") temel alır. Fakat bu ilkelerin daha ileri sosyal çıkarımları, sözgelimi devletin ve diğer otoriter kurumların ilgası ihmal edildi, Cayna pratikleri salt çeşitli yaşam biçimlerine zarar vermemek kaygısıyla akıldışı, fanatik bir saplantıya dönüştü. İlkelerini en uç (ve en tuhaf) noktalara götüren, insanlık tarihindeki belki de tek biyomerkezci din oldu. Caynalar zaman içinde, içme suyunu süzmek, bir peçenin ardından nefes almak, başka canlıları ezmemek için yürürken önünü süpürmek gibi aşırı pratikleri benimsediler. Ne var ki, tüm yaşam biçimlerine duydukları bu saygı, "halkı soyarak zenginleşmelerini" engellemedi ve böylece, "halk düşmanı, halkın haklı olarak hakir gördüğü, acımasız bir kasta evrildiler".[26] Reclus, bu insanların tüm yaşam biçimlerine saygı göstermesinin, onları kitleleri sömüren elit bir grup olmaktan alıkoymadığına dikkat çeker.[27] "Dinlerin yazgısı budur," der, "kurumlaşmayla birlikte başlangıçtaki ilkelerini unuturlar, ihanetlerini sistemleştirir, kendi kurucularını inkâr ederler."[28]

Kurumsallaşmış dinleri eleştirmesine, ateist ve sekülarist olduğunu söylemesine karşın, Reclus'nün yazılarında gizli ama güçlü bir dinî damarla karşılaşırız. Daha önce değinildiği gibi, kimi zaman doğadaki deneyimlerini aktarırken, neredeyse panteist bir tavırla, benliğinden sıyrıldığından, çevresiyle bütünleştiğinden söz eder. Bazı makalelerinde, doğal dünyaya karşı hissettiği yoğun sevginin ötesinde, doğa mistisizmini hatırlatırcasına, doğayla bir olduğunu anlatır.[29] Dahası, kimi zaman kendi felsefesini bütünün refahı peşinde olan bir tür insani din olarak tarif eder. *La Revue* dergisi "Tanrısız ahlak" üzerine ne düşündüğünü sorduğunda Reclus, "Halkın iyiliği, başka bir deyişle kardeşlerimizin, tüm insanların mutluluğu doğal olarak yeni varoluşumuzun başlıca hedefi olacak," der ve ekler, "böylece, akılla asla çelişmeyen bir dine sahip olacağız; hiç de yeni olmayan, iyi insanların ezelden beri bildiği bu din, kadim dinlerdeki tüm iyi şeyleri içinde barındıracak."[30]

Reclus kurumlaşmış dinlerin dinin pozitif içeriğine büyük ihanetler ettiğini, yine de, daha aydın ve vicdanlı dindarların olumlu pratikleri devam ettirdiğini öne sürer. İnanç bağlamında asla bağdaşmayacak farklılıklar olsa da, dinin içinde anarşizmin sosyal hedefleriyle uzlaşabilecek eğilimler olduğunu kabul eder. Orthez'de rahiplik yapan M. Roth'a yazdığı mektupta, "Hıristiyanlarla anarşistler uzlaşamaz çünkü dildeki karışıklık fikirlerde karışıklığa yol açar," der ve ekler: "Bir Hıristiyan olarak, görevinizi vicdani sorumlulukla yerine getiriyorsunuz. Biz anarşistler, Hıristiyan olmayan dostlarınıza duyduğunuz yürekten sevginin, tüm iyi niyetli insanların, Buda gibi ateist olanların da, kiliselerin dışında kalanların da bir çatı altında buluşacağı büyük federasyona giden yolu kısalttığını biliyoruz."[31]

Dinin ilerici yönleri olduğunu kabul etmekle birlikte Reclus, gerici yönlerinin modern dünyayı çok daha fazla etkilediği kanısındadır. Kurumlaşmış dinleri her şeyden önce, geçmişin cehaletini ve batıl inançlarını aktaran, sosyal ilerlemeye engel oluşturan bir güç olarak görür. Dinle, ilerlemenin, aydınlanmanın ve modernitenin motoru olarak kabul ettiği bilimi karşılaştırır. Reclus bir sosyal güç olarak dinin kökenlerini, şamanların hem gerçek dünya üzerine gözlemlerini aktaran bir eğitici hem de hayalî dünyalar üzerine fanteziler üreten bir rahip olduğu kadim toplumlarda bulur. Tarih boyunca geleneksel dünya görüşlerinin bu ikili rolü miras aldıklarını, böylece mitle gerçeğin, doğruyla yanlışın birbirine karıştığı bir amalgam haline geldiklerini savunur.[32]

Reclus modern dünyada toplum ve doğa üzerine bilgiler arttıkça bilimin ve dinin birbirinden uzaklaştığını saptar. Bu uzaklaşma, "bilim –başka deyişle, nesnel hakikat arayışı– ile duygular, inançlar ve geçmişten kalan fetişist öğeler toplamı olan, adına din dediğimiz olgu arasında" tam bir karşıtlığa, acımasız bir mücadeleye yol açmıştır.[33] Reclus, bu mücadelede bilimin eninde sonunda galip geleceğine, baskın dinî kavramların, geçmişin cehaletinden ve hurafelerinden başka bir şey olmadığının anlaşılacağına inanır.

Böylece bilim Reclus'ye göre, tarihin kahramanı rolünü üstlenmiştir. Bilim tarihinde ilerici olduğu kadar gerici unsurlarla da karşılaştığını söylese de, Reclus'nün anlatısı, klasik modernizmin tipik bir özelliği olan, bilim ve teknolojiye neredeyse sınırsız inancı yansıtır. Bazen bilimsel kurumların yalnızca maddi ilerleme için değil, her alanda hakikate erişmek için tek yol olduğunu belirtir. İlerleme, köhne fikirleri söküp atarken, maddi engelleri aşarken acımasızdır; onu zafere götüren araç, bilimdir. 1892'de, Kropotkin'in *Ekmeğin Fethi* kitabının Fransızca baskısına yazdığı önsözde, daha da ileri giderek, "Yeni bir inancın takipçisi oldum," der, bu inancın öznesi olan "bilim", toplumun "model alması" gereken "ideal"dir.[34] Bu "model alma"nın nasıl gerçekleşeceği çok açık değildir. Ne ki Reclus'nün, Aydınlanma mitinin bir varyasyonundan söz ettiği açıktır; buna göre, akıl ve teknoloji birlikte ilerlerken cehalet, hurafeler ve maddi sıkıntılar yok olacaktır.

Bu aşırı denebilecek tarihsel iyimserlikle Reclus, bazen ideolojilerin modern dünyadan silinmesi olasılığını abartır. "Artık mucizelere inanmayan işçi, yalanlara inandırılabilir mi?" diyerek retorik bir soru ortaya atar.[35] Ne yazık ki, son yüzyılda insanların –işçilerin ve diğerlerinin– zor zamanlarda çaresiz kaldıkları için, iyi zamanlarda kinik tavırları yüzünden, kendilerini aldatma kapasiteleri olduğunu gösteren pek çok olayla karşılaştık. Reclus insanların, varoluşun ebedî sorunlarıyla –acı, eziyet, ölüm, her türlü kayıp, kimlik arayışı, anlam arayışı– başa çıkmak için yanılsamalar yaratmak ihtiyacında olduğunu gözden kaçırmıştır. Neredeyse tüm klasik radikal kuramcılar gibi, insanlık durumunun en önemli tinsel, varoluşsal ve psikolojik boyutlarını kavramakta yetersizdir. Ayrıca Hegel'ci, Nietzsche'ci, Lacan'cı geleneklerin araştırdığı ama anarşist düşünce de dahil radikal düşüncenin genellikle ihmal ettiği, insan benliğinin derinlerindeki güç arzusunu fazla dikkate almamıştır. Böylece, "anarşi", "komünizm" hatta o çok sevdiği "kardeşlik" ve "dayanışma"nın ve pek tabii "bilim", "akıl" ve "ilerleme"nin kolayca çarpıtılabileceğini gözden kaçırır.

Ne ki, Reclus zaman zaman olaylara naif bir teknolojik iyimserlikle, katı akılcılıkla baksa da, çoğu kez bu eğilimleri aşar. İleride değinileceği gibi, hegemonyanın genel eleştirisini yaparken teknolojiyi acımasızca eleştirir. Toplumsal ilerlemenin kriterlerinin teknolojik gelişmede ya da iktisadi büyümede değil, insanın sosyal anlamda kendini gerçekleştirmesinde yattığını söyler. Dahası, bu hedefi, yararcı etiğin ve çağının ortak aklının aksine, üretim artışı, maddi gelişmeler, bilginin yayılması, hatta mutluluğun ve zevkin en üst seviyeye çıkarılması ile de özdeşleştirmez.

Reclus teknolojik ya da ekonomik ütopyanizme yüz vermez, insanın çok yönlü öz-gerçekleştirmesi yolunda, bazılarından daha önce söz ettiğimiz ama onların çok ötesine geçen hedefler koyar. Kendi sözleriyle bunlar, "mükemmel bir kişiliği, soyluluğu, cömertliği ve özveriyi" ayrıca "güç, güzellik, zarafet, uzun ömür, maddi zenginlik ve bilginin artışını" içeren "bireyin tam tekamülüne yönelik" hedeflerdir.[36] Dahası öz-gerçekleştirme, "bireyin ilerlemesinin, sıkı dayanışma bağlarıyla bütünleşen toplumun ilerlemesiyle birlikte gerçekleştiği" bir sosyal süreç olmalıdır.[37] İyi bir yaşamın özetini yaptığı bu kısa pasajda bile Reclus fiziksel, estetik, maddi, entelektüel, ahlaki unsurları anmaktan geri kalmaz. Reclus'nün perspektifi, gerek çok yönlü öz-gerçekleştirme kavramıyla, gerekse bireyin çeşitli erdemlere ya da mükemmeliyetlere ulaşmasının ve ortak iyinin kolektif gerçekleştiriminin birbirinden ayrı düşünülemeyeceği inancıyla, Aristoteles'çi mutluluk etiğiyle [eudaimonizm] çok şey paylaşır. Reclus'nün etiği çok yönden bir "şefkat etiği" olarak kabul edilebilirse de, öz-gerçekleştirme kavramını evrensel boyutlara taşıdığı ölçüde bir "sol Aristoteles'çilik" olarak da görülebilir. Sadece daha derin toplumsal yönleriyle bir insanlık dayanışması önerdiği için değil, aynı zamanda insani öz-gerçekleştirmeyi başka türlerin ve bir bütün olarak yeryüzünün gelişmesine bağladığı için, Marx'ın sol Aristoteles'çiliğinden daha radikal olduğu söylenebilir.

Reclus özellikle ilerlemenin nihai hedefinin çok geniş anlamıyla "mutluluk" olduğunu söylerken Aristoteles'çi bir

tavır içindedir. Mutluluğun bireyci ve yararcı tariflerini, "kişisel zevk"ten başka bir şey getirmeyeceğini söyleyerek açıkça reddeder, bu kavramı evrensel bir öz-gerçekleştirme sürecini kapsayacak şekilde yeniden tanımlar. Mutluluk, "ancak insanlığın bütününe uzandığında hakiki, derin ve eksiksizdir".[38] Ne var ki bu cümleden, bir bütün olarak toplumun iyiliğinin, mutluluğu yakalamış bireylerin toplamına bağlı olduğu sonucunu çıkaramayız. Mutluluğa ulaşmak (bireyci etik kuramlarda olduğu gibi) "belirli bir kişisel ya da toplumsal varoluşa" erişmeye indirgenemez; "iyi tanımlanmış bir hedefe doğru bilinçli bir ilerlemeyi" ve "toplumun bütününü, en iyiye yönlendirmeyi" içerir.[39] Böylece "mutluluk", insanlığın kolektif öz-gerçekleştirme projesine katılımına işaret eden geniş bir kavramdır.

Reclus'nün bütüncül etikçi bakış açısıyla, öz-gerçekleştirme kavramı kendi türümüzün ötesine de uzanmalıdır. "Doğanın kendi kendinin farkına vardığı" varlıklar gibi davranacaksak, insanlığın refahını gözetmekten başka, elimizden geldiğince tüm canlıların refahını da gözetmek zorundayız. Buna göre, insanlığın ahlaki yükümlülükleri doğaya zarar vermemek gibi negatif görevler dışında, doğanın gelişip serpilmesi gibi pozitif görevleri de içerir. "Bizi çevreleyen anakaraları, denizleri, atmosferi iyileştirip geliştirmek, yeryüzündeki 'bahçemizi ekmek', her bitkiyi, hayvanı, insanı yaşatabilmek için çevreyi yeniden düzenlemek ve işler hale getirmek bizim sorumluluğumuzdur."[40] "Bu gibi faaliyetler, doğadaki bütünleştirici yerimizin, insani dayanışmamızın bilincinde, gezegenle yekvücut olarak kökenlerimizi, şimdiki durumumuzu ve gelecekteki hedeflerimizi göz önünde tutarak yapılmalıdır."[41]

Holistik düşünce bazen, parçaların zararı pahasına bütünün önemini vurgulamasıyla eleştirilir. Tahakkümcü, hatta "faşist" holistik örneklere rastlanmakla birlikte, bu terimin hegemonyayla ya da "toptancılıkla" alakası yoktur. En holistik yaklaşımlar bile, bütünün öz-gerçekleştirmesinin ancak parçaları sayesinde mümkün olduğunu savunur; holistik sağlıkta bu parçalar bedenin tüm organlarını ve yetilerini,

holistik toplumsal kuramda toplumu oluşturan tüm grupları ve bireyleri kapsar.[42] Reclus'nün sosyal düşüncesi, bireylerin görece özerkliğini ve bütünlüğünü koşulsuz tanıyan eleştirel holizmin bir örneği olması bakımından öğreticidir. Tüm gerçek diyalektik toplumsal ekolojiler gibi, bir çeşitlilikte-birlik kuramıdır. Sosyal ilerlemenin doğası sadece yapıların, kurumların ya da başka sosyal bütünlüklerin gelişiminin çözümlenmesiyle değil, bir yandan da bireyselliğe ve öznelliğe ilişkin dikkatli bir farkındalıkla anlaşılır.

Reclus'ye göre "halkların varoluşunun evrimi", "bireysel çabalar"la gerçekleşir.[43] Çeşitli sosyal olayları sıklıkla doğal ve sosyal güçler arasındaki çekişmeye bağladığı doğrudur. Buna karşın, tarihin tümüyle nesnel koşullar arasındaki etkileşimlere indirgenemeyeceğini, insanın belirli sosyal ve doğal kıstaslar dahilinde, yaratıcılıkta ve geleceği şekillendirmede her zaman özgür olacağını söyleyerek bizi uyarır. En büyük kaygısı, "toplumun asli unsuru"nun tarihî yasalar, kurumlar ya da toplumsal güçler değil, "birey olarak insan" olduğunu göstermektir.[44] Reclus, ekonomik güçler, otoriter devlet ve manipulatif teknolojiler kitleleri daha katı biçimde denetlemeye başladıkça, özgür ve yaratıcı bireylerin kendilerini ifade etme kanalları azaldıkça (ya da daha az erişilir hale geldikçe) topluma kadercilik duygusunun hâkim olduğunu belirtir. Yine de, kendiliğindenlik ve seçme özgürlüğü tümüyle yok edilemez ve bunlar, tahakkümcü olmayan çeşitlilikte-birliğin en sonunda gerçekleşeceği geleceğin toplumunun temelini oluşturur. "Özgür toplum her bir bireyin, başka deyişle toplumun asli hücresinin tam gelişmesiyle ortaya çıkar; birey böylece, değişen insanlığın diğer hücrelerine katılır ve işbirliği yapar."[45] Reclus'nün özgür, işbirliği içindeki [kooperatif] toplum yoluyla bireysel öz-gerçekleştirmeye ulaşma anlatısı, Alan Ritter'in "anarşist düşüncenin gücü" olarak gördüğü "komünter bireysellik"in mükemmel bir örneğidir.[46]

Reclus'nün gittikçe özgürleşen insanlık tarihi vizyonu, birçok yönden, özgürlüğü bir kendini ifade ve kendi kaderini belirleme biçimi olarak gören Hegel'ci ve Spinoza'cı gelene-

ğin devamıdır. Spinoza bireyin özgürlüğe ulaşmasını, dış güçlere karşı edilgen bir varoluştan dış dünyayı etkin biçimde düzenlemeye geçiş olarak tarif etmişti. Hegel bu düşünceye tarihsel bir boyut katarak onu geliştirdi ve radikalleştirdi. Spinoza'nın *Deus sive Natura*'sı (Tanrı ya da Doğa), Hegel'de öz-gerçekleştirme yoluyla özgürlüğe ilerleyen dünya-tarihsel gelişimin evrensel öznesi, yani *Geist* (Tin) ya da Mutlak biçimini alır. Reclus'nün ilerleme felsefesi bu özgürlük kavramını demistifiye etmek ve dünyevileştirmek yolunda önemli bir adımdır. Reclus, "Çağlar boyunca [dünyanın] bilinçsiz ürünleriyken, dünya tarihinin aktif belirleyicileri olmaya başladık," der.[47] İnsanlık bu belirleyici rolünün farkına vardıkça, kolektif özgürleşme üzerine anlamlı düşünceler geliştirecektir. Böylece, "insani ilerlemenin esası, tüm halkların çıkarlarının ve iradelerinin toplamıdır; dayanışmayla aynı şeydir".[48] Birlik kavramımız, sonunda kendi türümüzü aşıp yeryüzüne uzanır. Kendimizi "gezegenle yekvücut" gördükçe, "doğanın kendi bilincine varması" olduğumuzu anladıkça, öz-gerçekleştirmeyle özgürlüğe ulaşma sürecinin sadece insanlığı değil, bir bütün olarak yeryüzünü kapsadığını anlarız.

Ve elbette, Reclus'ye göre, özgürlüğe doğru bu genel ilerleme devam ederken ters yönde bir hareket, bir geriye gitme de söz konusudur. Reclus uygarlığın maliyetlerinden birinin, toplumdaki bireyler ve gruplar arasındaki duvarların çoğalması olduğuna, bunun kurumsal hegemonyadan kaynaklandığına inanır. Toplumsal ilerleme, açık iletişimin sağlanabilmesi için hiyerarşik bölünmelerin yok olmasına bağlıdır. Reclus, Habermas'tan çok önce, toplumsal kurtuluşun hegemonik olmayan iletişim biçimlerine ve türümüzün özgürlük hakkında pratik bilgi birikimine sahip olmasına dayandığını söylemişti. Reclus insanlığın, hedeflerini ve değerlerini saptarken tüm kültürlerin ve bireylerin deneyimlerinden yararlanabilmesi için, "kastlar arasında olduğu kadar halklar arasındaki sınırların da" yok olmasının gerekliliğine işaret eder.[49] Böylece insanlık, hem modern hem "ilkel" toplumların erdemlerinin ve kazanımlarının sentezini yapabile-

cektir. Bunlardan ilkinin karmaşıklığı, çeşitliliği ve evrenselliği, ikincisinin "insanların sosyal etkileşiminde tam ve dostane bir özgürlüğe sahip olduğu", "özgün ve basit yaşam pratiğiyle" birleşecektir.[50]

İnsanlık bu yolla kendi tarihi hakkında bilinçlenirken, bir yandan da doğanın daha geniş bağlamı hakkında bilinçlenir. İnsanlığın doğanın kendinin bilincine varması olduğu kavramı, bu görüşü *L'Homme et La Terre*'in açılış cümlesi yapmasından otuz yıl önce Reclus'nün yazılarında yer almıştı. Daha 1860'larda şunları söyler: "Uygarlık tüm milletleri tek bir insanlıkta birleştirdiğinden bu yana –tarih yüzyılları birbirine bağladığından bu yana– astronomi ve jeoloji, bilimin araştırıcı bakışlarını binlerce ve binlerce yıl öncesine giden çağlara çevirdiğinden bu yana, insan tecrit edilmiş bir varlık olmaktan çıkmıştır; deyim yerindeyse artık sadece ölümsüz bir varlık da değildir: Ölümsüz evrenin bilinci olmuştur."[51]

Reclus doğadaki tüm olayların sürekli değişim ve gelişim içinde olduğuna dair diyalektik nosyonunu çok önceleri geliştirmeye başlamıştı. Ona göre bilincin evrenselleşmesiyle keşfedilen temel gerçeklerden biri, "her şeyin değiştiği ve her şeyin hareket halinde olduğu"dur.[52] İnsanlık, bakışlarını insan tarihinin ötesine çevirip yeryüzünün tarihine bakmaya başladığında, insanın daha büyük süreçlerin içindeki yerini de anlamaya başlar. Böylece, "[insanın] ayaklarını bastığı, çağlar boyunca sağlamlığından kuşku duymadığı toprak canlanır ve kıpır kıpır oynar; dağlar yükselir ve batar; yalnızca gezegeni saran rüzgârlar ve okyanus akıntıları değil, anakaraların kendileri de... yerkürenin çemberinde ağır ağır yol alırlar."[53] İlerideki yıllarda Reclus, gerçekliği süreçlerle açıklayan bu görüşünü, evrensel öz-gerçekleştirme vizyonuyla birleştirerek teleolojik (ama determinist olmayan) bir yönde ilerletti.

Reclus insanlığın küreselleşmesini, başka deyişle tüm gezegeni kapsayan bir bakış geliştirmesini öneren ilk peygamberlerden biri olarak tanınmayı hak etmektedir. Ulaşım ve iletişimdeki gelişmelerin insanları birbirine yakınlaştırdığına inanır; insanların ve yeryüzünün ortak tarihine dair bil-

giler arttıkça, insanlık giderek daha çok bütünleşecek ve buna uygun olarak değerler sisteminde bir devrim yapmak zorunda kalacaktır. "Tek bir elektrik sinyaliyle aynı düşüncenin uzak kıtalarda yankılanmasını sağlayan endüstriyel aygıtların, toplumsal ahlakımıza her şeyden fazla katkı yaptığına" dikkat çeker.[54] Dahası, dünyanın bütün köşelerinin keşfedilmesi ve seyyahların ülkeler arasında sürekli gidip gelmesi, bizleri "gezegenin yurttaşları" yapmıştır.[55] Bu gibi araçların farklılık yanılsamasını savunulamaz hale getirdiği ve "insanlığın özbilincine kavuştuğu" sonucuna ulaşır.[56] *La Nouvelle Geographie Universelle*'de insanlığın gezegen ölçeğinde bütünleşmesini çarpıcı bir ifadeyle anlatır:

> Gezegenimizin sınırları o denli belirsizleşti ki, her yerde aynı endüstriyel cihazlardan yararlanılıyor; sürekli işleyen bir posta ve telgraf hizmetleri ağı sayesinde, [gezegenimiz] düşüncelerin paylaşıldığı bir sinir sistemine sahip oldu; ortak bir meridyene ve ortak saat dilimlerine ihtiyaç duyuluyor; evrensel bir dilin mucitleri her yanda ortaya çıkıyor. Savaşın beslediği kin ve garez duygularına, kalıtsal nefretlere rağmen, tüm insanlık birleşiyor. Kökenlerimiz bir de olsa, çok da olsa, bu bütünleşme hızla devam ediyor, her geçen gün daha büyük bir süratle, daha da gerçek oluyor.[57]

Reclus insanlığın birleşmesini tarihsel bir gerçeklik olarak deneyimlenecek, somut, maddi bir süreç olarak görüyordu. Ona göre, bu süreç hakkında bilinçlendikçe anarşizmin çeşitlilikte-birlik ideali insanlara daha anlaşılır gelecektir. Tarih, "şeylerin, bütün parçaları birbirine bağımlı tek bir canlı bedende birleşmesi eğilimindedir"; böylece toplum da "her bir hücrenin bireyselliğini koruduğu, başka deyişle her bireyin özgürce çalıştığı ve hepsinin iç içe geçtiği, her birinin toplam mekanizmanın çalışması için elzem olduğu uyumlu bir kozmos oluşturacaktır".[58]

Doğal olarak Reclus'nün kendi çağında umut bağladığı küresel birlik, bugün de büyük ölçüde olduğu gibi, henüz ilk

adımlarını atıyordu. Yine de Reclus toplumsal ve teknolojik gelişmelerin, gezegen ölçeğinde böyle bir bilincin temelini oluşturmak için gerekli nesnel koşulları sağladığını savunur. Bu bilince musallat olacak ideolojik sapmaları yenmenin ve onu etkili bir toplumsal pratiğe çevirmenin önündeki engelleri küçümsemez, yine de (belki de modernizme, ilerlemeciliğe olan inancı sayesinde) dünyadaki tüm olayların birbiriyle bağlantılı olduğuna dair yavaş da olsa gittikçe artan farkındalığın muazzam, hatta devrimci sonuçlar vereceğini öngörür.

Reclus, bu yeni, birleşmiş dünya vizyonuna katkı yapma çabalarında, çoğu kez olağanüstü hayal gücünü devreye sokar. Bunun örneklerinden biri, Paris'in göbeğine çevresinde yürüyüş yolları bulunan dev bir küre inşa etmektir; böylece çeşitli seviyelerden yürüyerek geçen insanlar yerküreyi ayrıntılı bir şekilde inceleyecek, onu bir bütün olarak görmeye başlayacaklardır. Reclus ayrıca, herhangi bir dinî geleneğin tarihini esas almayan, bir kültürü diğerinden üstün tutmayan bir takvime geçilmesini önermiştir. Biri pozitif, öteki negatif sayılı yılları içeren halihazırdaki iki yöne işleyen takvimi akıldışı bulur. Bulduğu çözüm, kültürel üstünlüğü olan tikel bir olay yerine, evrensel, gezegen ölçeğinde önem taşıyan bir tarihle başlamaktır. Başlangıç noktası olarak insanlık tarihinde kayda geçen ilk ay tutulmasının referans alınmasını önerir. Bu sisteme göre, bu teklifi yapmakta olduğu yılın 13.347 olduğunu söyler.[59] Kaydedilen ilk ay tutulması, doğal ve toplumsal arasındaki ilişkinin güçlü bir göstergesidir. İnsan denetiminin dışında doğal bir olay olmasına, gezegenimizin bile ötesine uzanmasına karşın bu olay, kaydedilmiş olması nedeniyle insanlık tarihinin bir parçasıdır ve insanın doğa hakkındaki bilgilerinin gelişiminde özel bir yere sahiptir.

İnsanlığın birliğini teşvik etme arzusu, Reclus'yü bazen, küresel iletişimi mümkün kılmak için önerdiği "ortak dil" gibi uç noktalara götürür. Yeni insanlık ulusunun "birbirlerini tam anlamıyla anlamaları gerektiğini" öne sürerken ve bu iddialı hedef için bir dil üretilmesi gerektiğini savunurken biraz naif görünür.[60] Ne var ki, bu konudaki tahminleri gö-

ründüğünden daha gerçekçi olabilir. Reclus Latincenin ve Fransızcanın siyaset, ticaret, kültür ve akademideki tarihî öneminin farkındaydı. Bugün olsa, İngilizcenin bu alanlara giderek daha çok hâkim olmasının, gittikçe daha yakın ilişkilerde bulunan insanlığın ortak bir dilde kendini ifade etme ihtiyacına işaret ettiğini söylerdi kuşkusuz. Böyle bir iletişim aracı olarak Esperanto'yu ya da daha çokkültürlü, evrensel bir dili tercih edeceği açıktır. Yine de, günümüzde eskisinden çok daha fazla insanın doğrudan iletişim kurabildiğini görseydi, bu durumu insanlığın birleşme yolunda ilerlediğinin güçlü bir kanıtı olarak kabul ederdi. Ve kuşkusuz, böyle bir gelişmenin yan etkilerinden bazılarının gerici boyutlarının gözden kaçırılmaması gerektiğini hatırlatır, İngilizcenin ve Anglofon kültürün baskın hale gelmesiyle kültürel hegemonyanın arttığına ve çeşitliliğin azaldığına dikkat çekerdi.

Reclus coğrafya ve tarih üzerine bilgilerimiz yeni ve küresel bir yer ve zaman duygusu yarattıkça insanlığın özbilincinin artacağını savunur. Ona göre, "tüm enlem ve boylamlarda 'Bir' olan insanlık, aynı şekilde; tüm çağları kapsayan tek bir biçimde kendini gerçekleştirecektir".[61] (Hegel'in "dünya-tarihsel" olarak tarif ettiği ama Reclus'nün bakış açısıyla "yeryüzü-tarihsel" diyebileceğimiz) bu bilgilerle özgürlüğün yayılması arasında yakın bir ilişki saptar. Reclus'ye göre tarihte belirli bir düzen mevcuttur ve tarihsel olaylarda bir "olaylar mantığı" vardır; bunlar hakkında bilgilenmek, kendi kaderimizi tayin etmede daha yaratıcı ve aktif bir rol oynamamızı sağlayacaktır. Tarihî gelişmeler ve insan olanaklarının çeşitliliğine dair farkındalığımız ne kadar artarsa, çevresel ve kalıtımsal unsurlarla belirlenen "düz gelişme çizgisini" o denli aşarız.[62]

Bu tarihsel çeşitlilikte-birliğin kavranması, Reclus'nün sosyal coğrafyasının, özellikle de insanlık tarihini coşkuyla anlattığı *L'Homme et La Terre*'in hedefidir. Bu yapıtta Reclus insani başarıların engin çeşitliliğini anlatırken bir yandan da bu çoğulculuğu insanın öz-gerçekleştirme mücadelesini konu alan tek bir anlatıda sentezler. Böyle bir birleştirici anla-

tının, kökleri insan deneyimine uzanan bir sosyal gerçeklik olarak tarihte yerini alacağına inanır. Çeşitli alanlarda gösterdiğimiz faaliyetler, gittikçe artan ölçüde bizlere bu gezegenin sakinleri olduğumuzu hatırlatırken sosyal olayları da evrensel insanlığın çeşitli yönleri olarak görmeye başlarız. Başka çağların ve yerlerin kültürleri yabancı, öteki olmaktan çıkar, bunların ilerlemeye katkıları, insani imkânların bir örneği olarak herkesin yararlanmasına açık hale gelir. Bütün halkları "gittikçe artan bir dayanışma ruhuyla kucakladığımız kardeşler" olarak görürüz, insanlık tarihinde "anlamamızı ve kavramamızı bekleyen, içimizde ideallerinin bazı yönlerini taklit etme arzusu uyandıran pek çok modelle" karşılaşırız.[63] İnsan ırkı ortak bir tarihi olduğunu keşfeder ve ortak bir öz-gerçekleştirme projesini uygulamaya koyar. Reclus için bunun anlamı, bütün içindeki birbirinden farklı deneyimlerin, büyük insanlık deneyiminin, özgürlüğe ulaşmak için verilen büyük mücadelenin bir parçası olmasıdır.

5

Anarşizm ve Toplumsal Dönüşüm

Élisée Reclus anarşist coğrafyacılığın piridir. Anarşist coğrafya terimi eserlerinin ruhunu mükemmel yansıtır: yeryüzünün (*Gaia*) tahakkümden (*archein*) kurtulması için verilen mücadelenin yazımı (*graphein*). Yves Lacoste, Reclus'nün eserlerinin, özellikle de *L'Homme et La Terre*'in coğrafya tarihinde bir "epistemolojik moment" hatta "dönüm noktası" olduğunu söyler. Reclus'den önce, diye devam eder, coğrafya "esas olarak devlet aygıtına bağlıydı; sadece bir iktidar aracı olarak değil, ideolojik ve propagandacı temsil aracı olarak da. Reclus bu aracı tersine çevirerek devlet aygıtına, baskıcı sınıflara, zalimlere karşı kullandı".[1] Reclus için toplumsal coğrafya ve ondan feyz alan toplumsal felsefe, gezegenin özgürlük tarihinin bir parçasını oluşturur.

Reclus'nün bir keresinde Hollandalı anarşist Ferdinand Domela Nieuwenhuis'ye, "Evet, coğrafyacıyım ama her şeyden önce anarşistim," dediği rivayet edilir.[2] Erken yaşlarda insanın özgürlüğüne, insanlığın dayanışmasına iman etti ve bu tavrı, varoluşunun ve ileride geliştireceği liberter* siyasi kuramın temelini oluşturdu. Toplumsal özgürlüğe getirdiği anarşist vizyon, ahlaki özerkliğe olan derin inancının olgun bir ifadesidir. Reclus'nün ve William Godwin'den bu yana anarşist

* *Libertaire*: Özgürlükçü. Anarşinin eşitlikçi karakterini vurgulamak için1857'de Joseph Déjacque'ın yarattığı neolojizm. (Ç.N.)

etiğin vurguladığı gibi, ahlaki özerklik olmadan ahlaki yükümlülük almak mümkün değildir. Gençlik çağında yazdığı "Dünyada Özgürlüğün Gelişimi"nde, "Yasalar vicdanın yargılamasından geçmeli ve içimizdeki ahlakla mükemmel bir uyuma ulaşmadıkça yaptırımı olmamalıdır," der.[3] Bu yasalar "ebedî adalet" ile çelişirse, onlara itaat etmemek ahlaki sorumluluğumuzdur. Yüksek ahlaki yasaları hiçe sayıp insani yasalara saygı göstermek erdemli bir davranış değildir, "ahlaki korkaklık"tır.[4] Reclus sonraları "ahlaki yasa" ile "ebedî adalet"in soyut, idealist dilini bırakıp ahlakın daha tarihî, doğacı tasvirine yöneldi; insanlığın ve doğanın yüksek çıkarlarına kendini özgürce adamak, onun anarşizminin temel saiki olmayı sürdürdü.

Reclus'ye göre "anarşi" mümkün olan en büyük özgürlüğe, adalete, dayanışma ve sevgiye ulaşmayı, bunları temel alan evrensel bir toplumun kurulmasını hedef alsa da, asla belirsiz ve uzak bir ütopya değildir. Bu değerlerin insani ilişkilerde ve sosyal pratikte benimsendiği her yerde anarşist hedef gerçekleşmiş sayılır. "Anarşi" "*arkhe*"nin ya da tahakkümün sınırları dışında tüm insan yaşamıdır. Kropotkin'in 1892 tarihli *Ekmeğin Fethi* başlıklı kitabının Fransızca baskısına yazdığı önsözde, "Anarşist toplum uzun zamandır hızlı bir gelişme sürecinde," der, "özgür düşüncenin dogmanın zincirlerinden kurtulduğu her yerde, sorgulayıcı ruhun eski formülleri reddettiği, insani iradenin özgür faaliyetlerle tezahür ettiği her yerde, dayatılmış disipline isyan eden dürüst insanların özgürce birleşip kendi kendilerini eğittiği, efendileri olmadan hayattan paylarına düşeni, tüm ihtiyaçlarının eksiksiz karşılanmasını talep ettikleri her yerde karşımıza çıkıyor."[5] İnsanlığın kolektif öz-gerçekleştirme yolunda verilen mücadelelerin tümü, çoğu kez "kendi farkında olmasa da" bir anarşi biçimidir.[6]

Reclus, "anarşi"ye daha büyük bir tarihsel anlam yüklemesine karşın, aynı zamanda bu terimi daha özgül olarak, tahakkümün kurumsal biçimlerinden arınmış, tarihte eşi görülmemiş bir özgürlük, eşitlik, toplumsallık sentezine ulaşmış geleceğin toplumunu tarif etmek için kullanır. Reclus'ye

(ve anarşist geleneğe) göre, anarşizm devlet karşıtlığından, baskı ve tehditlere karşı çıkmaktan ya da otoriteye isyan etmekten fazla bir şeydir. Daha incelikli biçimlerinde, tahakkümcü olmayan ortak yardımlaşmayı, imeceyi temel alan bir sosyal dönüşümü ve yeniden yapılanmayı öngörür.[7] Reclus en sağlam toplumsal düzenin mümkün olan en büyük özgürlük ve gönüllü birliktelikle kurulduğunu, baskı, tehdit ve tahakkümün daima toplumsal kargaşaya yol açtığını savunur. Böylece, biri "iyi niyetli, sağduyulu insanların ortak çıkarları etrafında özgürce bir araya geldiği" öteki ise, "[üyelerin] geçici ya da kalıcı efendilerin varlığını kabul ettiği iki toplum arasında" bir uçurum görür.[8] Bunlardan ilkinde "sahici bir örgütlenme, insanlardaki ve şeylerdeki değişimlere sürekli uyum sağlayan, kendiliğinden, gönüllülükle oluşmuş bir birliktelik" ötekinde ise "parçaların sürekli dağılma eğiliminde olduğu, zorla dayatılmış bir eklemlenme" mevcuttur. "İlki... tam da sunduğu özgürlük sayesinde merkezcil bir birlikteliktir, ikincisi ise, sadece yasa ve kurallarla işlerlik kazandığından, merkezkaç öğelerden oluşur."[9] Reclus'nün amacı, "düzenli anarşi"nin hâkim olacağı bu tür pozitif bir vizyona sahip geleceğin toplumunu inşa etmektir.[10]

Ne var ki, Reclus'nün anarşist toplum üzerine düşüncelerini incelerken özgül bağlamlardan söz etmemesi ve genellemeler yapması ilginçtir. Bu konuda, çoğu kez özgür ve adil bir toplum üzerine geniş bir hayal gücüyle, ayrıntılı tasvirler sunan ütopyacı yazarlardan farklıdır ve tipik bir klasik anarşist kuramcı görüntüsü verir. Reclus için anarşi, ona esin veren bir toplumsal idealdir ve günlük mücadelelerde yol göstericidir; ne ki, ilerideki toplumsal örgütlenmenin ayrıntılarıyla "devrimden sonra" ilgilenilecektir. "L'Anarch" [Anarşi] başlıklı makalesinde idealini "hakların eşitliği ve hizmetin karşılıklılığı" olarak özetler, anarşist ahlakın temelinin de o ünlü "herkese ihtiyacına göre, herkesten gücüne göre" şiarı olduğunu öne sürer.[11] Böylece anarşinin hedefi, baskıcı, hiyerarşik, rekabetçi düzeni yıkıp özgürlükçü, eşitlikçi ve işbirlikçi toplumu yaratmaktır.

Reclus zaman zaman, genel hatlarıyla toplumsal devrimden sonra ortaya çıkacak kurumlardan söz eder. 1868'de Bern'deki Barış ve Özgürlük Ligi Kongresi'nde, işçi sendikalarının önceki tüm siyasi bölünmelerin yerini alacağı bir gelecek önerir. Reclus'ye göre il ölçeğinden mahalleye kadar tüm alt kurumlar, iktidarı merkezileştirmek isteyenlerin yarattığı "despotik araçlar"dır.[12] "Doğal sınır"[13] diye bir şey olmadığını, doğanın sınırlarının insan eylemiyle anlam kazandığını söyler. Özgür bireyler yapay sınır çizgilerinin ötesine bakacak, "üretim birlikleri ve bu birliklerin oluşturduğu gruplar"la örgütlenen toplum "ideal adaleti" tesis edecektir.[14] Gelecekteki birliklerin sınırlarının mevcut sınırlarla uyuşup uyuşmayacağı, üyelerin alacağı kararlarla, adalet ve ortak yardım ilkeleri doğrultusunda saptanacaktır. Gerçek "anarşi", yerel bazda örgütlenen bu özgür birliklerin geniş ve gönüllü federasyonuyla kurulacaktır.

Reclus'ye göre böyle özgür, işbirlikçi bir toplum ancak toplumsal devrimle ortaya çıkabilir; ne ki devrimin kendisi uzun bir özgürleştirici düşünce ve pratik tarihine yaslanmalıdır. Reclus anarşinin, "zihinlerin dinî ve monarşik önyargılardan arındığı, devrimci örneklerin kurulu düzene inancı zayıflattığı, kamusal özgürlüklerin insanları kendi kendilerinin efendisi olmaya ittiği, çıkarcı olmayan araştırma ve incelemelerin her türlü hizipçilikten uzak düşünürler yetiştirdiği" bir iklimde yaygınlaştığını savunur.[15] Böylece, anarşistlerin toplumsal ilerlemeye katkı yapabileceği, geleceğin özgürlükçü toplumuna giden yolu açabileceği pek çok düşünce ve eylem alanı mevcuttur. Başarılı bir *devrimsel* dönüşüme giden yol, uzun bir *evrimsel* süreçten geçer.

Reclus toplumsal dönüşümün önkoşullarının analizini yaparken daha ünlü ve itibarlı dostu Bakunin'den farklı bir yerde durur. Bakunin liberter toplumsal dönüşümün eleştirel teorisine önemli katkılar yapmakla birlikte, devrim fetişizmine yenildi ve sık sık, tepkisel halk hareketlerinin, amaçsız isyanın, hedefsiz ayaklanmaların özgürleştirici potansiyelini abarttı. Bakunin'e göre bu dağınık sosyal kalkışmalar, bilinçli

devrimcilerin "görünmez diktatörlüğü" ile devrime yönlendirilebilecekti. Bu gibi görüşler anarşist olmayan, hatta otoriter bir devrimci öncülüğün ve iradenin aşırı vurgulanmasına yol açtı. Tarihsel anarşist hareket çoğu kez Bakunin'ci isyankârlıktan beslenmiştir; belki de doğrusu, Reclus'nün evrim ve devrim arasında kurduğu daha dengeli ilişkinin esas alınmasıydı.

Reclus'nün, evrimin ve devrimin birbirini tamamladığı düşüncesi, siyasi yazılarının ana izleklerinden biridir. "Her alanda," der, "sadece evrimci değil, bir o kadar da devrimciyiz çünkü tarihin, bir dizi hazırlığı izleyen bir dizi başarıdan başka bir şey olmadığını biliyoruz. Zihinleri özgürleştiren büyük entelektüel evrimin mantıki sonucu, bireylerin diğer bireylerle ilişkilerinde özgürleşmesidir."[16] Reclus'ye göre herhangi bir fenomenin evrimci değişime katkısını kestirmek güçtür; çünkü tüm fenomenler, daha geniş bir çerçeveden bakıldığında, hem ilerici, hem gerici, hem pozitif, hem negatif momentlere sahiptir. Her fenomenin "iki yüzü vardır, aynı zamanda hem bir ölüm hem bir canlanma fenomenidir; başka deyişle, hem yozlaşmaya hem de ilerlemeye doğru evrimdir".[17] Tarihsel ilerlemeye inananların görevi pozitif momenti koruyup güçlendirirken, negatif momenti eleyip yok etmektir.

Reclus bu analizi belirli toplumsal kurumlara ve olaylara uygular. Sözgelimi, modern bilim ve teknolojideki ilerlemelerin bilgi ve özgürlüğün artmasını, sağlık koşullarının iyileşmesini ve güzelliğin çoğalmasını sağlayacağından emindir ama bir yandan da devletin müdahalesinin, tahakkümcülüğün, mutsuzluğun artacağını, toplumun ve doğanın yozlaşacağını öngörür. Sosyal gerçekliklerin ikili doğasının farkında olması, Reclus'yü çağının başka kuramcılarından, ilerlemenin imkânlarını tek yönlü değerlendiren, ilerlemeci gibi görünen tarihsel gelişmelerin tehlikelerini, maliyetini, iç çelişkilerini ihmal eden diğer modernist düşünürlerden ayırır.

Reclus'nün diyalektik bakış açısıyla, devrimin kendisi de sosyal fenomenlerin karakteristik özelliği olan ikili doğaya sahiptir. Tarihte, idealist ve gönüllü devrimcilerin iddia ettikleri gibi, mutlak bir devrimci kopma yoktur. Devrim,

tarihî devinimlerin bileşenlerinden biridir, ilişki kurduğu ve onu koşullandıran diğer tarihî fenomenlerin çelişkili ve karmaşık doğasını yansıtır. Reclus otantik bir özgürleşmeyi vaat eden herhangi bir devrimci hareketin, devrim öncesi koşullarla yoğrulmuş devrimcilerle yapıldığına dikkat çeker. Büyük devrim günü geldiğinde bu koşullar tümüyle yok olmaz, devrimcilerin kişiliklerinde, pratiklerinde, dönüşmekte olan toplumun kurumlarında izlerini bırakır.

Sonuç olarak, devrimci iktidarın gücü otoriteleşmeye yatkın olanlar için kullanışlı bir araç haline gelir ve devrimci idealler otoriter ideolojiye dönüşür. Reclus'ye göre, "devrim koşullarında ortaya çıkan kurumlar ve bunların işleyişiyle, devrimi gerçekleştirenlerin naif idealleri arasında çoğu kez çarpıcı bir aykırılık vardır".[18] Gelecekteki devrimci iktidarlar üzerine büyük önseziyle yazdığı bir makalede, bir kez güç odağı olmayı başardığında "her kurumu ele geçiren rutinlerden, hiyerarşilerden ve gerileme duygusu"ndan söz eder.[19]

Bu sakıncalara karşın Reclus, devrimci hareketlere aktif olarak katılmaktan ve zorlukları aşmakta onlara yardım etmekten geri kalmadı. İnsanlığı adalet ve ilerleme davasında birleştirmek için atılmış, tarihî bir adım olarak gördüğü Birinci Enternasyonal'e gönülden bağlıydı. Reclus, Birinci Enternasyonal'in "Amerika'nın keşfinden ve gemilerle devriâlemden bu yana insanlık tarihinin en önemli olayı" olduğunu, "filozofların düşlediği gelecekteki normatif birleşmenin" "İngiliz, Fransız ve Alman işçilerin kökenlerini unutup dillerinin farklılığına karşın birbirlerini anlayarak kendi hükümetlerine meydan okumasıyla ve tek bir millet olmasıyla" başarıldığını savunur.[20] Bu organizasyon, pratik sonuçları bakımından bu aşırı övgüyü hak etmiyorsa da, Reclus daha çok onun sembolik önemine, insanlığın birliği idealinin pratikteki ilk modern tezahürü oluşuna, gelecekteki küresel dayanışma girişimleri için örnek teşkil etmesine dikkat çekmişti. Reclus bir bakıma, Birinci Enternasyonal'in o zamanlar emekleme çağında olan "aşağıdan küreselleşme" hareketini başlattığına işaret ediyordu.

Reclus'nün sosyal dönüşüm üzerine görüşleri, büyük ölçüde katılımcısı olduğu Enternasyonal'in ve yakın dostu Bakunin'in etkilerini taşır. Reclus ve Bakunin zaman zaman, devrimci harekette gizli derneklerin rolü de dahil olmak üzere, bazı önemli konularda ters düştülerse de, Bakunin'in karizması Reclus'nün toplumsal devrimin gerekliliğine olan inancını pekiştirmişti. Reclus, Bakunin'in devrimci olmayan Barış ve Özgürlük Ligi'nin daha radikal bir tavır alması yolundaki çabalarında ona yardım etti, Bakunin'ci Sosyal Demokrasi Birliği'ne katıldı. Ayrıca, 1865'ten itibaren Bakunin'ci Enternasyonal Kardeşlik'in (Bakunin'ci devrimcilerden oluşan gizli bir örgüt) üyesi oldu. 1869'da Birinci Enternasyonal Genel Kurulu toplantılarına katıldı ve dünyanın ilk büyük işçi organizasyonunda anarşistlerin (ki çoğunluktaydılar) görüşlerini savundu.

Reclus'nün coşkuyla desteklediği ve büyük umutlar beslediği uluslararası işçi hareketinin stratejilerinden biri, genel grevdi. "İngiltere, Belçika, Fransa, Almanya, Amerika ve Avustralya'da ücretle çalışanlar aynı günde emeklerini patronlarından esirgeyebileceklerini kavramışlardır," der ve, "bugün kavradıkları şeyi yarın uygulamayacakları, askerlerin de işçilerin grevine katılmayacakları ne malum?" diye sorar.[21] Bu satırlar Reclus'nün, sanayileşmiş büyük devletlerdeki işçi sınıfının genel grev stratejisini anladıklarına ve ilke olarak kabul ettiklerine inandığını gösterir. Bu iki varsayım doğruysa, uluslararası ölçekte devrimci bir hareket için umuda kapılması gayet mantıklıydı.

Maalesef bu gibi beklentiler Bakunin'in de sık sık kapıldığı, gerçekçi olmayan bir devrimci iyimserliği yansıtır. Reclus, genel grevin imkânsız olmadığını söylerken haklıydı ama Avrupa'daki işçi sınıfının bilinç düzeyini abartmıştı. Başka meselelere uyguladığı incelikli analizleri, halkın eleştirel bilincini körelten engellere de uygulayabilirdi. Bu konuda, özellikle coğrafya makalelerine serpiştirdiği bazı önemli öngörüler mevcut olmakla birlikte, siyasi yönü ağır basan (ve en çok basılan) makalelerinde, devrimci retoriği güçlendirme kaygısı, çoğu kez işçilerin bilinci, bu bilinci şekillendiren maddi, ideo-

lojik ve hayalî süreçler, onu etkili bir devrimci güce dönüştürebilecek faktörlere ilişkin analizlerinin önüne geçer.[22]

Reclus'nün yaşadığı günlerde anarşist hareket içinde çok tartışılan "eylemle propaganda" üzerine düşünceleri de bazı bakımlardan sorunludur. 1880'lerde ve 1890'larda siyasi şahsiyetlere, bankacılara ve sanayicilere, hatta "burjuva" olduğuna karar verilen sıradan halka karşı rasgele saldırılarla sık karşılaşılıyordu. Ravachol, Vaillant, Henry gibi teröristlerin adları herkesin ağzındaydı. Kurulu düzene karşı şiddet kullananlar yaptıklarını savunmak için anarşist ilkelere sarılmaya başlamışlar, bu da bazı anarşist kuramcıların vicdanını yaralamıştı. Bu gibi eylemler Reclus'nün etik değerlerine ve insani duyarlılığına tam bir tezat teşkil ediyordu. 1883 tarihli bir mektubunda şöyle yazar: "Devrimci bakış açısıyla, şiddeti önermemeye çok dikkat ediyorum, tutkularına kapılan arkadaşlar intikam duygusuyla, bu bilimdışı ve kısır duyguyla harekete geçtiklerinde üzülüyorum."[23] 1889'da başka bir mektubunda, "işin sırrı"nın, "herkesi, toplumun asalakları oldukları için tüm gücünle savaşmak zorunda kaldıklarını bile her zaman sevmek" olduğunu söyler.[24] Son olarak, 1903 tarihli bir mektubunda, "Kötülük yapanlardan nefret etmeden, hatta onları severek kötülüğe karşı koymalıyız," diyecek kadar ileri gider. Reclus'nün genel bir ilke olarak nefrete ve kinciliğe karşı çıkışı, kendi yaşam pratiğiyle tutarlıdır.[25]

Yine de, şiddete ve öç almaya karşı olmasına rağmen, baskıcılığa karşı bireysel şiddeti meşru bir savunma aracı olarak görenleri kınamayı aklından geçirmedi. Bazı ünlü anarşistler her türlü terörist eylemle aralarına sınır koymuşlar, kimileri Kropotkin gibi belirsiz bir pozisyon almıştı; Reclus ise kararlı bir biçimde bu eylemleri yapanları karalamayı reddetti. Ona göre, toplumdaki şiddet, baskıcı sistemin zalim ve gaddar uygulamalarına doğal bir tepkidir; kendilerine zulüm yapanlara çaresizlik içinde saldıranlar, sistemin kurbanlarıdır ve suçlanmamalıdır. Reclus'ye göre asıl suçlular, bu adaletsiz sistemin başında olup çıkar sağlayan, topluma adaletsizliği dayatan ve ezilenleri şiddet kullanmaya itenlerdir.

Reclus zaman zaman, terörist eylemleri neredeyse açıkça onaylayan bir tutum takınır. 1892'de yazdığı bir mektupta, "yüksek karakteri"nden ötürü Ravachol'a hayranlığını belirttikten sonra, "baskıcılığa karşı tüm isyanların iyi ve adil eylemler olduğunu" savunur.[26] Aydınlanmanın "kelimeler ve duygular" aracılığıyla, tedrici olarak insanların zihinlerine yerleştiğine inanmakla birlikte, öfkenin de "yeri, zamanı ve saati" olduğuna dikkat çeker.[27] Aynı ay yazdığı bir başka mektubunda, Ravachol'u "cesareti, iyiliği, ruhunun yüceliği ve düşmanlarına, hatta onu ihbar edenlere merhamet duyduğu ve onları affettiği" için över. "Soylulukta ondan üstün olan çok az kimse tanıdığını" söyler ve onun "sıra dışı bir gönül yüceliğine sahip olduğunu" ekler.[28]

Reclus'ye göre, sosyal olaylar hakkında yargıya varmadan önce, her birinin pozitif ve negatif yönleri titizlikle incelenmeli, sosyal ilerlemenin geneli üzerindeki etkisi hesaplanmalı, ancak ondan sonra ilerici ya da gerici olarak nitelendirilmelidir. Ne var ki, eylemle propagandayı önerdiğinde, güçlü bir deontolojik dönüşe kapı açar. Bu tür eylemlerin, tarihe ve temsilcisi olduklarını iddia ettikleri devrimci harekete yaptıkları katkıyla değil, eylemin soyluluğuyla –hatta belki de eylemcinin ruhunun yüceliğiyle– değerlendirilmesini öngörür.

Reclus eylemle propaganda düsturunu önerirken birkaç önemli noktayı gözden kaçırmıştır. İlk olarak, teröristleri mazur göstermek için öne sürdüğü determinist argümanlarda, dikkate almadığı bazı yönler mevcuttur. Aynı akıl yürütmeyle, teröristlerin kurbanlarının masumiyetini de göz önünde bulundurması gerektiği söylenebilir; bu kimseler adaletsiz bir sosyal düzenle işbirliği yapmış olabilirler; ne ki kendilerinin de kurbanı oldukları bu düzeni onlar kurmadı. İkincisi, belirleyici unsurlar ne olursa olsun, Reclus'nün teröristleri eylemlerinden ötürü suçlamayı reddetmesi, bizi bu kişilerin adaletsizliği protesto etmenin alternatif yöntemlerini değerlendiremeyecek kadar akıl ve ahlak yoksunu oldukları, bir nedensellik zincirinin halkalarından başka bir şey olmadıkları çıkarsamasına götürür. Son olarak, teröristle-

rin çaresizlik içinde başvurdukları eylemler, özgün bir toplumsal dönüşüme katkısı pek az, acınacak, başarısız davranışlardı ve çoğu kez yalnızca tepkiye ve daha fazla baskıya yol açtı. Bir "propaganda" biçimi olarak da son derece süfli faaliyetlerdi ve anarşistlerin günümüzde bile haksız bir biçimde terörist ve "bombacı" olarak yaftalanmasına yol açtı.[29]

Ne var ki, bu meseledeki sorunlu tavrına rağmen Reclus, göz ardı edilemeyecek bir argüman sunar. Bir yandan devlet tahakkümü, sömürücü kapitalist sistem, kurumsallaşmış ırkçılık ve ataerkil baskı gibi toplumsal kurumlardan oluşan muazzam sistemin günbegün dayattığı şiddeti fazla kurcalamadan kabullenirken öte yandan umutsuz bireylerin görece nadir şiddet eylemlerini suçlamanın, ideolojik çarpıtmadan başka bir şey olmadığına işaret eder. Kitlelerin pekiştirilmiş, kurumlaşmış adaletsizlik karşısındaki ahlaki duyarsızlığı, Reclus'yü, terörizmi bir kötülükten çok, daha büyük kötülüklerin göstergesi olarak nitelendirmeye itmiştir.

Reclus'nün en tartışmalı görüşlerinden biri işçilerin, toplumun "kolektif olarak ürettiği malların kısmi iadesi" hakkıdır ki bu, her bireyin bu maldan "kendi payına düşeni almasıyla" gerçekleşecektir.[30] Reclus burada genelde "hırsızlık" olarak olarak nitelenen eylemlere atıf yapmaktadır. Reclus hırsızlığın, tıpkı şiddet gibi, büyük bir kötülük olduğuna inanır. Ama bu kötülüğün kurbanları, uğradıkları haksızlık karşısındaki öfkelerini, eylemlerini düzene karşı çıkmanın gayrimeşru bir yolu olarak gören ezilmiş bireylerden, yani hırsızlardan çok, hırsızlığı kurumsallaştıran kapitalist, devletçi düzene yönlendirmelidir. Reclus'nün çözümlemesine göre hırsız, kendi emeğinden çalınanların küçük bir bölümünü geri almaya çalışan bir "alacaklı"dır. 1887 tarihli bir mektubunda, özel mülkiyetin kendisi bir hırsızlık olduğuna göre, "Bir kimse adalet ve dayanışma ruhuyla yasaları ihlal edip malı kendi üzerine geçirirse, bunda bir hata görmüyorum," der.[31] "Tabiatı, alışkanlıkları ya da kişisel eğilimi gereği" bu eylemlere katılmayacağını ama "başkaları adına konuşmaya hakkı olmadığını" ekler.[32]

Bu uysal adamın bu gibi eylemleri aklaması karşısında dehşete düşenlere Reclus, yanlış tarafa baktıklarını söyler. Neden, diye sorar, ezilenlerin toplumdaki konumlarını böyle bir yeniden paylaşımla düzeltme çabaları karşısında, baskın kültürün ikiyüzlü suçlamalarını dillendiriyorsunuz? Öncelikle, var olan sömürücü düzende hırsızlığın evrensel olduğunu savunur. Jean Grave'a yazdığı mektupta, "Yaşadığımız adaletsiz ve şımarık düzende, bize rağmen süren tüm kötülüklerden sorumluyuz," der.[33] Anarşist dergi *La Révolte*'a mektubunda şunları yazar: "Her şeyin eşitsizliğe ve istifçiliğe dayandığı, kişinin ekmeğini ancak parayla alabildiği bu eşitsiz toplumda, istisnasız hepimiz, içinde yaşadığımız koşullardan ötürü hırsızlığa zorlanıyoruz."[34] En büyük ve en aşağılık hırsızlık, zenginlerin ve iktidar sahiplerinin hırsızlığıdır; bunlar, başkalarının emeklerinin ürününe el koymayı başaranlardan başkası değildir. En büyük ve en başarılı hırsızları yüceltip onların öykülerini bir başarı ve erdem örneği olarak sunan, kendilerinden çalınanın küçük bir kısmını tekrar ele geçirmeyi amaçlayanları sefalete, aşağılanmaya ve hapse mahkûm eden bu sistem, Reclus'nün adalet duygusunu incitmekteydi.

Bu analizde bazı bariz sorunlar mevcuttur. İlk olarak, bu "yeniden paylaşım" sürecinin, onu kendi özerk ve izole ahlak anlayışlarına göre uygulayanlar üzerindeki yozlaştırıcı etkisi gibi çetin bir meseleyle karşılaşıyoruz.[35] Reclus'nün komünter fikirleri, adalet arayışında kolektif bir sürece işaret etse de, "alacaklılar"ın birey olarak neyin kendilerinin hakkı olduğuna inanıyorlarsa, onu ele geçirmelerinin doğru olduğuna inandığı anlaşılıyor. Bundan başka Reclus'nün, her şeyin zaten hırsızlık malı olduğu, bu yüzden sözde hırsızlığın kınanmaması gerektiği iddiası can sıkıcı bazı sorulara yol açar. Bu durumda, hemen her şey tahakküm ve adaletsizlik sistemleriyle açıklanabilir. Öte yandan, "devrimden önceki" tüm eylemlere ahlaki bir kılıf bulunması, anarşistten çok nihilist bir *ethos*'a sürüklenme tehlikesini barındırır. Her şey yalan, her şey hırsızlıksa, (hepimiz kötülüğün hâkim olduğu yozlaşmış sistemlerde yaşadığımıza göre) her şey sömürüyse, o halde

"her eylem meşrudur". Reclus kendi ahlaki ilkeleri ne denli yüksek olursa olsun, bu meselede özgürleştirici toplumsal pratik kadar bencilliği ve çıkarcılığı da aklayan, "bırakınız yapsınlar"cı bir ahlakı savunmaktadır.

Reclus'nün anarşist siyaset kavramında bu gibi tekil isyanların yeri olmadığının altını çizmek gerek. Reclus, kolektif ve komünal örgütlenmenin, özgürlük ve dayanışma kültürünün önemini defalarca vurgulamıştır. Özgürlükçü ve komünter faaliyetlerin tarihini incelerken Atina'nın *Polis*'ine ve kadim kabile topluluklarına kadar geriye giderek dönüşmüş bir toplumda bu tecrübenin sağlayacağı imkânlar üzerine ufuk açıcı görüşler sunar. Amacı, çağlar boyunca özgür toplumların tarihini izleyerek bu geleneğin yeni özgürlükçü ve komünter toplumda nasıl canlandırılacağını göstermektir.

Reclus, bu uzun tarihteki birçok öğenin kendi yaşadığı dönemdeki stratejilerden daha çok işe yaradığını öne sürmesiyle, çağının radikal siyasi kuramcılarından farklı bir duruş sergiler. "İspanyol *comuneros*'ları, Fransız komünleri, İngiliz *yeomen*'leri, Almanya'nın hür şehirleri, Novgorod Cumhuriyeti ve İtalya'daki muhteşem komüniteler; biz Anarşistler bu kelimeleri çok iyi bellemeliyiz: Uygarlık tarihinde hiçbir toplum gerçek anarşiye Floransa ve Nürnberg'in komünal tarihinin bazı safhalarında olduğu kadar yaklaşmadı," der.[36] Çağdaş işçi hareketlerini kuvvetle desteklemesine karşın, sosyal dönüşüm vizyonunu işçilerin modern devlete ve kapitalizme karşı mücadelesi modeliyle sınırlandırmayı reddetmiştir. Reclus insanlığın, özgürlük yolundaki mücadelelerin ve tecrübelerin uzun ve engin tarihinin bilincinde olarak, öz-gerçekleştirmesini sağlamasının gerekliliğine inanır.

Reclus, insanlığın özgürlük tarihinde Atina *Polis*'ine ve Yunan demokrasisinin kazanımlarına özel bir önem atfeder.[37] *Polis*'lerde "kitlelerin siyasi birliği [*ensemble politique*], tıpkı bireyin birliği gibi basit, dolayımsız ve iyi tanımlanmıştı," der ve ekler: "bu anlamda insanı tıpkı Aristoteles gibi, kusursuz bir *zoon politikon* (genellikle tercüme edildiği üzere sadece bir 'politik hayvan' değil) bir 'şehir hayvanı', orga-

nik şehrin [*la cité organique*] katılımcı bireyi [*le part-prenant*] olarak tarif edebiliriz."[38] Yurttaşların "politik hayvan" olmasının sebebi, yalnızca "sivil erdem"e sahip olacak ölçüde sosyalleşmeleri ve eğitilmeleri ya da politik toplum sayesinde öz-gerçekleştirmeye ulaşmaları değildir (ama bunların ikisini de kesinlikle içerir). Reclus, Aristoteles'in daha holistik yaklaşımından yanadır. Bir varlık, daha büyük bir bütün içindeki amacına (*telos*) ulaştığında, o bütünün organik bir parçası olur. Ne var ki, yurttaşlar siyasi kütlenin yapısal hücrelerinden ya da organlarından fazla bir şeydir; büyük organik bütünün dinamik katılımcılarıdır. Reclus'nün kullandığı dilde hayat [*organique*] ve toplumsal eylemin [*prendre part*] özel bir yeri vardır. Özgür ve demokratik siyasi toplum, organik dayanışmanın ve kendiliğinden, gönüllü eylemin sentezlendiği bir birliktir.

Reclus demokratik *polis*'in gelişimini Yunan tarihinin geniş bağlamındaki yerine yerleştirir. Demokrasi çağının, ekonomik eşitliğin arttığı tarihlerle kesiştiğine dikkat çeker; bu dönemde aristokrat toprak sahipleri mülklerinin bir kısmını kaybetmiş, alt sınıflardan yurttaşlar savaşlardaki belirsizlik ortamında zenginleşmiştir. Ayrıcalıklarını kaybedenlerin yerini seçmenler almıştır. Siyasi demokrasi ile önemli ekonomik ve sosyal reformlar aynı tarih aralığına denk gelir. Böylece siyaset, diğer alanlardaki değişimleri hızlandırmıştır. Reclus, bu dönemde Atinalıların ticaret ve iş hayatındaki başarılarını ve Yunan kültüründeki muazzam gelişmeyi, artan siyasi eşitliğin ve demokratikleşmenin tüm alanlarda yaratıcılığı ve girişimciliği teşvik etmesiyle açıklar.[39]

Reclus'nün insanlığın özgürlük tarihinde çığır açtığını öne sürdüğü bir dönem de eski İzlanda demokrasisidir. Avrupa'nın monarşik despotizmle ve feodal hiyerarşiyle boğuştuğu bir çağda güçlü bir demokratik gelenek oluşturdukları ve bağımsızlık ruhuyla hareket ettikleri için İzlandalılara hayranlık duyar. Bu halkın "krallar, feodal prensler, hiyerarşi ya da askerî kurumlar olmadan tamamen özgür insanlar olarak haysiyetlerini koruduklarını" hatırlatır.[40] Bu insanlar, "tüm hal-

kın açık havada bir araya geldiği, her bireyin kendini koruma hakkı olduğunu simgeleyen zırhlara bürünerek ortak çıkarların tartışıldığı" bir süreçle kararlar alıyorlardı.[41] Bu toplantılar *Almannagja* ("Tüm Halkın Koyağı") denilen volkanik bir koyakta yapılır, *Lögmadr* ya da "Yasa Okuyucu", önceki toplantılarda alınan kararları okurdu. Birbirini izleyen üç yıl boyunca okunmayan ve toplantıya katılanlar tarafından onaylanmayan kararlar geçersiz sayılırdı. Reclus, yargılamaların da aynı şekilde halkın katılımıyla yapıldığına dikkat çeker. Koyağın ucundaki "Yasa Tepesi"nde "yargıç ve zanlı, silahlı kalabalığın dikkatli bakışları altında yüz yüze gelirdi".[42]

Reclus de Kropotkin gibi, gelecekteki toplumsal dönüşüm konusunda esinlenmek için bakışlarını Ortaçağ'ın hür kentlerine ve federasyonlarına çevirir.[43] Bu kentlerde başlıca iki çeşit gruplaşma olduğunu belirtir – bunlardan biri "mesleki ilgileri, fikirleri ve eğlence" için bir araya gelirken diğeri "komşular, mahalle ve yöre sakinleri gibi, kent merkezi için elzem olan" insanlardan oluşuyordu.[44] Kırsal topluluklarda da benzer şekilde ikili gruplaşmalar vardı ve bu gruplar birleşerek bazıları yüzyıllarca devam eden "cemiyetler" kurmuşlardı.[45] Reclus'ye göre bu birliktelikler, geleceğin yerel toplulukları için mükemmel bir model oluşturur.

Ortaçağ kentlerinin büyük başarılarına karşın, Reclus onlardaki eksikliklerin de öğretici olduğu kanısındadır. Bu toplumların bir zaafının, başka toplumların özgürlüğüne yeterince önem vermemek, kendi çıkarlarına fazla yoğunlaşmak olduğunu öne sürer. Böylece bu kentler, ekonomik ve siyasi çıkarlar yüzünden zayıflamış, yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya gelmişlerdir.[46] Reclus sonuç olarak anarşistlerin, toplumu dönüştürme çabalarında başarıya ulaşmak istiyorlarsa özgürlük, adalet ve gücün ademimerkeziyeti kadar, federasyon, karşılıklı yardım ve dayanışma gibi ilkelere de sahip çıkmalarını önerir.

Reclus ayrıca, "yüzyıllar boyu idari özerkliklerini koruyan" bağımsız Bask komünlerine de büyük hayranlık duyar.[47] Bu toplumların özgürlük sevdaları ve her türlü merkezî oto-

riteye karşı düşmanlıklarıyla diğerlerinden ayrıldıklarını öne sürer. Reclus Fransa'nın güneybatısında büyümüştü (Orthez, Pireneler'in gölgesinde bir beldedir), Bask kültürünü iyi biliyordu ve bu kültürde kendi anarşist duyarlılığına uyan pek çok öğe buluyordu. Baskların "her zaman tepelerin, dağların güzel manzarasında, kavimlerini ve kadim özgürlüklerini simgeleyen yüce bir meşenin gölgesinde yaşamayı" tercih ettiklerini söyler.[48] Bu olguyu, kültür ile doğa arasındaki etkileşimin güzel bir örneği olarak sunar. Reclus'ye göre doğal çevre, buradaki topluluğun kültürel bağımsızlık ve bireysel özgürlük arayışını güçlendirmiştir. "Basklardaki bu kendine güven, onları daima korumuş olan doğadan değilse, nereden geliyor?" diye sorar.[49] Reclus burada yalnızca coğrafi determinizmi kastetmez, Baskların bağımsızlık tutkularına en uygun doğa parçalarını bilerek seçtiklerini belirtir. İnsanlığın özgürlük mücadelesinde rol oynayan doğal ve kültürel faktörler arasındaki diyalektik etkileşime işaret eder.

Reclus, ortak mülk ve imece geleneklerini koruyan topluluklara, aynı hayranlığı duyar. Yaşadığı çağda, "yüksek dağlardaki ormanlık arazilerin ve çayırların üçte ikisinin, ayrıca turbalıkların, sazlıkların ve taşocaklarının, tarlaların, çiçek ve meyve bahçelerinin, komünlerin malı olduğu" İsviçre'deki "birlik ve beraberlik ruhu"nun hâlâ güçlü olmasını över.[50] Bu toplulukların, çağdaş sanayi ve tarım üretimindeki yıpratıcı koşullarla tezat oluşturan bir ortamda, şevk ve neşeyle, işbirliği içinde çalıştıklarına tanık olmuş, işletmelerin müşterek sahiplerinin, "birlikte çalışmak zorunda oldukları zamanlarda, bir bayram havasına girdiklerini" gözlemlemiştir.[51] Bu küçük topluluklar önemlidir çünkü, toplumdaki bireylerin işbirliği içinde çalışabildiklerini, bireyleri birbirinden kopuk bir toplumun siyasi ve ekonomik tasnifine karşı, dayanışma temelli sosyal örgütlenmenin güçlü bir seçenek olduğunu göstermişlerdir. Reclus'nün belirttiği gibi, bu tür bir toplumsal işbirliği, çıkarları gereği "hırslarına ve güçlerine karşı koyan bu kenetlenmiş direnç odaklarını yok etmeyi, toplumu birbirinden kopuk bireyler haline getirmeyi hedefleyen zenginlere ve devlete rağmen" varlığını sürdürür.[52]

Avrupa tarihini inceleyen Reclus'nün, Fransız Devrimi'ni insanoğlunun özgürleşmesinde büyük bir safha olarak görmesi kimseyi şaşırtmamalı.[53] Buna karşılık, insanlığın ilerleyişindeki bu dönüm noktasında bile, tüm tarihî olgularda gördüğü iki yönlülüğü saptaması dikkat çekicidir. Devrim bir anlamda, geçmişin mutlak monarşi, dinsel tahakküm ve kültürel muhafazakârlığından ileriye doğru atılmış bir adımdı. Ama bir yandan da, otoriter devletin ve siyasi iktidarın pekiştirilmesi bakımından bir geriye gidişti.

Devrimin sonuçlarından olan siyasi birleşme ve merkezileşme, mahalli özgürlükler pahasına gerçekleşmişti ve Fransız toplumunun ilerici unsurlarından pek çoğu bu süreçte yitirilmişti: "Özgür toplumlar, dağ adamlarının 'üniversite'leri, kendi çıkarlarının idaresinde mutlak hâkimiyetlerini, her kadının ve erkeğin orada bulunma, konuşma ve inisiyatif kullanma hakkının olduğu bağımsız meclislerinin yönetimini kaybettiler."[54] Geleneksel sol yoruma göre Fransız Devrimi, tartışmasız biçimde ilerici bir mahiyet taşır; feodal ve monarşik toplum yıkılmış, yerine yurttaşların hakları temelinde –her ne kadar bir burjuva cumhuriyeti olsa da– cumhuriyetçi bir sistem getirilmiştir. Reclus'ye göre ise devrimin, son derece değerli, ademimerkeziyetçi, ortaklaşmacı kurumların ortadan kalkmasına yol açan modern ulus devletin kuruluşuna önayak olduğunu görmek de aynı derecede önemlidir.

Özgürlük tarihinde Reclus'nün yakından tanık olduğu ve şahsen katkıda bulunduğu çağ açıcı bir olay da, Paris Komünü idi. Komün'ü savunduğu için yıllarca hapislerde yatan, daha sonra sürgüne gönderilen Reclus, bu olayın siyasi önemi üzerine derinlemesine düşünme fırsatı buldu. Bu büyük sosyal deneyi, Birinci Enternasyonal ve anarşist hareketle ortaya koyulan ilkelerin tarihsel etkisinin kanıtı olarak gördü; ama bir yandan da Komün'ü kendi ideallerini gerçekleştirmediği için eleştirdi. Getirdiği eleştiri temelde radikal, demokratik, özyönetimci ve federasyoncudur. Reclus'ye göre, "Komün'ün başlıca hatası, ki iktidar olmanın temel ilkesinden kaynaklandığı için önüne geçilmez bir hataydı, bir hükümet oluştur-

ması ve bu keyfiyeti halka zorla kabul ettirmesiydi."[55] Eksiksiz bir özyönetim özgürlüğünü yaşatacağı, bu tür deneyimlere model olacağı yerde, devlet düzenini yeniden tesis etmeye çalışması yanlıştı. Burada sorun, "devrim"den önce gerçekleşmesi gereken "evrim"in gerçekleşmemesiydi. Devrimcilerin hâlâ geleneksel merkeziyetçi, otoriter politikaların etkisinde olmaları yeni, radikal bir liberter rejim yaratmalarını engelliyordu. "İktidarın doğal fonksiyonları ve güç zehirlenmesi, kendilerini salt diğer komünlerle, kasabalarla ve kırsal bölgelerle serbest işbirliğine girecek Paris Komünü olarak değil, Fransa devletinin, tüm cumhuriyetin temsilcileri olarak görmelerine yol açtı."[56]

Reclus'nün radikal özyönetim anlayışının bir başka göstergesi de, tarihteki büyük kentlere duyduğu hayranlık, her kentin *ethos*'unu özgün bir kültürel ifade biçimi olarak değerlendirmesidir. "Her kentin," der, "kendi özgün kişiliği, kendi hayatı, çehresi vardır, bazıları trajik ve hüzünlü, bazıları canlı ve neşelidir."[57] Kentin bu genel tasviri, kent ortamını tüm karmaşıklığı içinde canlandırmanın ilk adımıdır; çünkü kent yalnızca özgün bir bütün değil, her biri özgün olan parçaların toplamıdır. Hem bir "kolektif kişilik" hem de her mahallenin "ötekilerden kendi farklı doğasıyla ayrıldığı" "son derece karmaşık bir birey"dir.[58] Şehir kültürü böylece, birlik ve çeşitlilik arasındaki diyalektik ilişki kavramına bir örnek oluşturur.

Reclus ayrı bir sosyal fenomen olarak incelense de, kent hayatının ve kentsel sorunların ancak toplumun kurumsal yapısına bağlı olarak anlaşılacağına inanır. Onun deyişiyle "kentsel sorunlar" daha geniş kapsamlı "sosyal sorunlar"dan ayrı tutulamaz. Ekonomik adaletsizlik ve siyasi tahakküm devam ettikçe kentler özgürce gelişemez ve insanlığın öz-gerçekleştirme merkezi niteliğini kazanamaz. Böylece, bundan yüz yıl önce, Reclus'nün büyük bir öngörüyle kentlerdeki krizi haber verdiğini ve bu krizin, toplumdaki daha büyük krizlerin belirtisi olduğunu tespit ettiğini görüyoruz. Reclus modern kenti tehdit eden yoksulluk, suç ve çevre tahribatı gibi "kötülüklere" dikkat çeker. Tüm bu sorunlara karşın nü-

ması ve bu keyfiyeti halka zorla kabul ettirmesiydi."[55] Eksiksiz bir özyönetim özgürlüğünü yaşatacağı, bu tür deneyimlere model olacağı yerde, devlet düzenini yeniden tesis etmeye çalışması yanlıştı. Burada sorun, "devrim"den önce gerçekleşmesi gereken "evrim"in gerçekleşmemesiydi. Devrimcilerin hâlâ geleneksel merkeziyetçi, otoriter politikaların etkisinde olmaları yeni, radikal bir liberter rejim yaratmalarını engelliyordu. "İktidarın doğal fonksiyonları ve güç zehirlenmesi, kendilerini salt diğer komünlerle, kasabalarla ve kırsal bölgelerle serbest işbirliğine girecek Paris Komünü olarak değil, Fransa devletinin, tüm cumhuriyetin temsilcileri olarak görmelerine yol açtı."[56]

Reclus'nün radikal özyönetim anlayışının bir başka göstergesi de, tarihteki büyük kentlere duyduğu hayranlık, her kentin *ethos*'unu özgün bir kültürel ifade biçimi olarak değerlendirmesidir. "Her kentin," der, "kendi özgün kişiliği, kendi hayatı, çehresi vardır, bazıları trajik ve hüzünlü, bazıları canlı ve neşelidir."[57] Kentin bu genel tasviri, kent ortamını tüm karmaşıklığı içinde canlandırmanın ilk adımıdır; çünkü kent yalnızca özgün bir bütün değil, her biri özgün olan parçaların toplamıdır. Hem bir "kolektif kişilik" hem de her mahallenin "ötekilerden kendi farklı doğasıyla ayrıldığı" "son derece karmaşık bir birey"dir.[58] Şehir kültürü böylece, birlik ve çeşitlilik arasındaki diyalektik ilişki kavramına bir örnek oluşturur.

Reclus ayrı bir sosyal fenomen olarak incelense de, kent hayatının ve kentsel sorunların ancak toplumun kurumsal yapısına bağlı olarak anlaşılacağına inanır. Onun deyişiyle "kentsel sorunlar" daha geniş kapsamlı "sosyal sorunlar"dan ayrı tutulamaz. Ekonomik adaletsizlik ve siyasi tahakküm devam ettikçe kentler özgürce gelişemez ve insanlığın öz-gerçekleştirme merkezi niteliğini kazanamaz. Böylece, bundan yüz yıl önce, Reclus'nün büyük bir öngörüyle kentlerdeki krizi haber verdiğini ve bu krizin, toplumdaki daha büyük krizlerin belirtisi olduğunu tespit ettiğini görüyoruz. Reclus modern kenti tehdit eden yoksulluk, suç ve çevre tahribatı gibi "kötülüklere" dikkat çeker. Tüm bu sorunlara karşın nü-

fusun kentsel bölgelerde yoğunlaşmasının artarak devam edeceğini öngörür. Devasa *megalopolis*'lerin yükseleceği kehanetinde bulunur, gelecekte on ya da yirmi milyon nüfuslu kentlerin "toplumsal hayatın normal bir fenomeni" olacağını öne sürer.[59]

Reclus'nün kentleşmeye kapsamlı, bütünsel eleştirel yaklaşımı, onu kentsel sorunlara yüzeysel çözümler getirmekle suçladığı "kentsel dönüşüm" projelerinin erken eleştirmenlerinden biri yapmıştır. Toplumun ve doğal çevrenin ıslahı yerine belirli bir bölgenin ıslahını sorunlu bulur ve böyle bir girişimle konut ve sağlık sorunlarının giderilmeyeceğini, yalnızca başka mahallelere taşınacağını savunur. "Bütün büyükşehirlerde insanların yeterince yiyecek ekmek bulamadığı, nüfusun büyük bölümünün yoksullardan ve açlardan oluştuğu bir toplumda, bir mahallenin talihsiz sakinleri meskenlerinden uzaklaştırılıp aynı yaşamı varoşlarda sürdüreceklerse, zehirli salgılarını biraz daha uzakta yayacaklarsa, sağlıksız mahalleleri dönüştürmek son derece yetersiz bir önlemdir," der.[60] Kent planlamacıları, Reclus'nün 20. yüzyılın başlarında saptadığı bu kaçınılmaz soruna henüz bir çözüm bulabilmiş değiller.

Reclus'ye göre kentler yoz ve baskıcı bir toplumun parçası olarak kaldıkça temelden bir yenileşme/iyileşme beklenemez. Reclus kenti iyileştirme yolundaki yaratıcı ve gayretkeş girişimleri tasvip eder ve onları gelecekte nelerin başarılabileceğinin esinlendirici örnekleri olarak görür. Ama öte yandan, gerçek yenileşmenin, kentin Yunan *polis*'lerinden modern çağın demokratik toplumlarına uzanan zengin bireysel özgürlük mirasının ve enerjik yerel ahalisinin geri kazanılmasıyla mümkün olacağına inanır. Kentler, tüm yurttaşların kolektif öz-gerçekleştirmelerinin bir ifadesi olabildikleri ölçüde yenilenebilir ve ıslah edilebilirler. Ancak o zaman "sağlıklı ve yakışıklı organik bedenler"e dönüşebilirler.[61] Kısacası, kentin özgürlüğe, adalete, güzelliğe ve işbirliğine kavuşması için tek koşul, toplumun tümünün bu hedeflere ulaşmasını sağlayacak toplumsal devrimdir.

Karşılıklı yardım [*mutual aid*] kavramı daha çok Kropotkin'in siyasi felsefesiyle ilişkilendirilmişse de, hemen hemen onunla aynı dönemde bu kavramı anarşist toplumsal kuramının merkezine oturtan Reclus'nün de hakkını vermek gerekir. Reclus karşılıklı yardımın "insanın ilerlemesindeki başat ilke" olduğunu savunur.[62] Başka devrimci kuramcılar gibi Reclus de, tarihi güçlüler ile ezilip sömürülen kitleler arasındaki mücadele olarak kurar. Bir karşılıklı yardım kuramcısı olarak da bu mücadeleye, toplumu bir kesimin kaçınılmaz olarak ötekini yeneceği bir rekabet alanı olarak kabul edenlerle, sonunda sosyal dayanışmanın ve işbirliğinin kazanacağı bir toplum hayal edenler arasındaki çekişme olarak bakar. "En güçlü"nün, başka deyişle en etkili rakibin daima kazanacağını öngören sosyal Darwinciliği yerer. Bu kuramın, ekonomik gücü elinde tutanların üstünlüğünü meşrulaştırmaktan başka işe yaramayan bir ideoloji olduğunu öne sürer.

Reclus işbirlikçi toplum yaratma yolundaki liberter mücadelede bir araya gelenlerin son kertede kazanacağını, en güçlünün onlar olacağını iddia eder. Sayısal üstünlük dayanışma ruhuyla birleşip halihazırdaki ekonomik ve siyasi sistemleri alt ettiğinde, bu gerçek kanıtlanacaktır. "En güçlünün kazanacağı yasası, her zaman sanayi tekelinin yararına işlemeyecektir," diye kestirimde bulunur ve, "gücün haklıdan yana olacağı bir gün de gelecektir," diye ekler.[63] Statükonun savunucuları "varoluş mücadelesinin kör dövüşünü andıran acımasız yasasından" dem vursalar da, başka bir yasa onu takip eder; bu yasa, "zayıf bireylerin, her geçen gün gelişen, kendini düşman güçlere karşı savunmayı öğrenen, çevrelerindeki kaynakları tanıyan, hatta yeni kaynaklar üreten bir organizmaya dönüşmesidir".[64] İnsan zekâsıyla karşılıklı yardımın bu bileşimi, sosyal evrimin bir gücü olarak bir kez daha işlevini yerine getirecektir.

Bu gibi yaratıcı, kendiliğinden örgütlenmeler [*self-organization*], Reclus'nün yaşadığı çağda kooperatif hareketi içinde görülmeye başlamıştı. Élisée ve kardeşi Elie bu harekete aktif olarak katılmışlar, Paris'te ilk kooperatifin kurulmasına

yardımcı olmuşlar ve *La Coopération* dergisinin çıkarılmasına katkıda bulunmuşlardı. Ne var ki, kooperatifçilik deneyiminde yaşanan birkaç hayal kırıcı olaydan sonra, Reclus'nün görüşlerinde keskin bir değişim oldu, Bakunin'le daha çok yakınlaştı, devrimci anarşist örgütlerin ve Birinci Enternasyonal'in organizasyonlarında daha çok faaliyet göstermeye başladı. İşçilerin kendi yönettikleri kooperatiflerin ve özel amaçlarla bir araya gelen toplulukların, kapitalizme ve devlete karşı verilen hayati mücadeleden bir sapma olduğunu düşünmeye başladı. "Biz anarşistlere gelince," der, "bizler asla, çölün ortasında kendimize küçük bir kilise kurarak dünyayla bağlantımızı kesmeyeceğiz."[65]

Reclus'nün kooperatifçilik hareketine ve komünal tecrübelere ilişkin olumsuz fikirleri, yeni toplumun kurulacağı güne hazırlık olarak insani değerleri ve ilişkileri dönüştürme yolundaki çabalarıyla çelişiyor gibi görünmektedir. Toplumsal dönüşüm sürecinde evrim ve devrim arasındaki diyalektiğin önemini özellikle vurgulamasına karşın, düşüncelerinde hâlâ, Marksist ve anarşist sola özgü devrim fetişçiliğinin izleri mevcuttur. Devrimci dönüşüm için evrimsel değişimin bir önkoşul olduğu inancını, kişisel hayatında, ilerici düşüncelerini yaymak için giriştiği eğitim çabalarında, anarşist teşkilatlanma girişimlerinde ve daha pek çok alanda uyguladı. Öte yandan, sosyal devrime giden yolda liberter ve toplumcu değerleri pratiğe dökecek karşı kurumlar geliştirilmesi fikrine pek sıcak bakmadığı anlaşılıyor. Reclus'nün savunduğu teşkilatlanma biçimleri, devrimci sendikalar, devrimci siyasi gruplar ve radikal siyasi ittifaklar gibi muhalif kimliği ağır basan örgütlerdi. Üretim, tüketim, birlikte yaşama gibi alanlarda, toplumun "devrim öncesi" dönüşümünü hızlandıracak liberter ve komünter bir pratik geliştirmenin önemini tam olarak kavramadığı anlaşılıyor.

Yine de, Reclus'nün kooperatif deneyimine getirdiği eleştirinin gücü göz ardı edilemez. Toplumsal kurtuluş yönündeki ana hareketten sapan iktisadi kooperatiflerin tehlikesine gayet isabetli biçimde dikkat çeker. "Kişi kendine, çok

sayıda değerli dostun onurlandırdığı bir girişimin başarıya ulaşmasının özel bir önem taşıdığını söyler ve zaman içinde kendini, sıradan iş ilişkilerinin küçük hesaplarıyla boğuşurken bulur. Dünyayı değiştirmek için yola çıkan kişi, basit bir bakkala dönüşür."[66] Bu saptama, Reclus'den bu yana çeşitli vakalarla doğrulanmıştır ve reform stratejilerindeki bir tehlikeye işaret eder. Baskın siyasi sisteme radikal hedeflerle girenler nasıl başarıya ulaşma gayretiyle hedeflerinden sapabiliyorsa, baskın iktisadi sisteme radikal hedeflerle girenler de, alanlarında başarı sağlamak için çoğu kez ödün verirler.

Burada Reclus'nün, toplumsal dönüşümün diğer biçimlerine daha fazla önem vermekle birlikte kooperatifçilik deneyimini küçümsemediğini belirtmek gerekir. Reclus'ye göre kooperatifler, bugünkü toplumu kökten değiştiremese de, geleceğin işbirlikçi toplumunun temelini oluşturacak karşılıklı yardım pratiği için yararlı bir deneyimdir. Reclus "çalışkan ve dürüst anarşistlerin", "sanayi, ulaşım, tarım, bilim, sanat ve eğlence gibi çok çeşitli alanları kapsayacak şekilde birleşen" ve bu yolla "karşılıklı yardımın bilimsel pratiğini" oluşturacak katkılar yapan kooperatiflerden öğrenecek çok şeyleri olduğunu belirtir.[67] Ne ki, bu gibi yararlarına karşın, kooperatif hareketinin zamanla büyüyeceğini ve barışçıl yöntemlerle sistemi değiştireceğini pek akla yakın bulmaz. Bu bakımdan anarşistlerin kooperatiflerde çalışacaklarına, devrimci bir hareketi örgütleyip gücü ele geçirmelerini, kooperatifçiliğin ilkelerini ve alınan dersleri yeni toplumsal düzende uygulamalarını savunur.

Reclus kooperatif girişimciliğin diğer biçimlerine getirdiği eleştirileri ortak amaçlı topluluklara da [*intentional communities*] yöneltir. Bu sosyal deneyimlerin kendi başlarına kayda değer birer başarı öyküsü olmalarına karşın, baskın düzene ciddi bir tehdit oluşturmadıklarını belirtir. Bunların tek yararları, düzene meydan okumadan sistemin bir uç örneği olarak göreceli bir özgürlük alanı yaratmaları, en büyük zararları da, düzenin çarklarından biri olarak sisteme güç katmalarıdır. Reclus ortak niyetli toplulukların Birleşik Devletler'de çoğu kez maddi açıdan başarılı olduğunu, ancak

bunların "kapitalizmin mutlak gücünü arkasına alan çevrelerce asimile edildiğini" belirtir.[68]

Ortak niyetli toplulukların bu "ütopik" yönünün eleştirisi, bazı bakımlardan yetersiz ve kısır bir bakıştır. Reclus'nün kendisinin öne sürdüğü ilkelere göre, niteliksel, devrimci bir dönüşümden önce toplumun uzun bir evrimsel süreçten geçmesi gerekir. Reclus'nün yaşadığı çağda, bugün de olduğu gibi, komüncü pratikler tümüyle denenip tüketilmemişti. Aslına bakılırsa muhalif hareketlerin pek azı bu tür deneyimlerle ilgileniyor, çabalarının çoğunu seçim faaliyetlerine, hak mücadelelerine, devrimci örgütlenmeye harcıyorlardı ki bunların hiçbiri Reclus'nün hayalindeki dönüşümü etkileyecek şeyler değildi. Böylece komünterliğe karşı geliştirdiği tezler, mevcut düzeni yıkmayı başaramayan (kendisininki de dahil olmak üzere) tüm stratejiler için öne sürülebilir.

Ama Reclus'nün ortak niyetli topluluklara ve kooperatiflere ilişkin savlarından bazıları sığ ve yetersiz görünse de, diğerleri oldukça güçlüdür. Komünterlerden bazılarının olumsuz anlamda "ütopyacı" olduğu, böyle kimselerin işbirliğinin önündeki engelleri –özellikle içsel, psikolojik engelleri– görmediği kanısındadır: "Bu dernekleri kurmak için bir araya gelenlerin kendileri önyargıdan, eski pratiklerden ve kökleri derinde yatan ataerkil yargılardan kurtulamamış kişilerdir; henüz eski benliklerini sıyırıp atmamışlardır."[69] Bu toplulukların üyeleri fiziksel olarak eski toplumdan farklı bir yerde olsalar da, kişiliklerini oluşturan kurumların izlerini beraberlerinde taşırlar. "Yarattıkları 'anarşist' ya da 'uyumlu' mikrokozmosta sürekli olarak eski âdetler, alışkanlıklar, güçlü aile bağları, dostların telkinleri, kendini hatırlatan dünyevi hırslar, macera ihtiyacı ve değişim saplantısının ayrımcı ve yıkıcı güçleriyle başa çıkmak zorunda kalacaklardır."[70] Bu, son derece ferasetli bir analizdir. Ne var ki Reclus'nün işaret ettiği noktalar, salt kooperatiflere ve komün deneyimlerine özgü değildir. Benzer bir eleştiri, Reclus'nün şahsen savunduğu devrimci örgütler ve devrim sonrası kurumlar da dahil, yeni sosyal ilişkiler kurma yolundaki her çeşit girişim için de öne sürülebilir.

Reclus'nün mektupları, yayımlanmış yazılarında görülmedik kertede ortak niyetli topluluklara ilgi duyduğunu gösteren pasajlarla doludur. 1902 tarihli bir mektubunda, Hollanda'daki Blaricum beldesinde, "Uluslararası Kardeşlik" adlı bir ortak niyetli topluluğa yaptığı ziyareti anlatır:

> Ne cesur ruhlar! Nasıl bir yüreklilikle kendilerini işlerine adamışlar! Ahlaka ve insanlığa dair sorunları nasıl da soylu bir dille tartışıyorlar! İnsan kendini onların arasında ne mutlu hissediyor! Aralarından biri, hayat boyu unutmayacağım bir izlenim bıraktı bende. Kendimi gerçekten büyük bir ailenin üyesi, kardeşler arasında bir kardeş gibi hissettim... Bu insanlar, senin dilinle söylemek gerekirse, "yeniden" mi doğmuşlar? Sanırım öyle, hatta bundan eminim. Ve bir daha doğmayacak olsalar da, bugün sergiledikleri şevk ve heyecan, adalete olan düşkünlükleri, onların eserlerini tamamlamak için doğacak olanların üstünde mutlaka bir etki bırakacaktır.[71]

Ertesi yıl yazdığı bir mektupta, çeşitli amaçlarla kurulan birkaç ortak niyetli topluluktan daha söz eder ve bunların, düşman çevrelerde çeşitli zorluklarla karşılaşsalar da, "etraflarındakilerin morallarini artırdıklarını ve bu açıdan çok önemli bir işlevi yerine getirdiklerini" belirtir.[72]

Ortak niyetli topluluklara ve kooperatifçilik girişimine karşı karışık duygular beslese de, Reclus kişinin bireysel dünyasının toplumsal dönüşüm sürecini etkilediği yolunda güçlü bir inanca sahipti. 1859 gibi erken bir tarihte, henüz yirmili yaşlarındayken kız kardeşi Louise'e şunları yazar: "İçimizde ve çevremizde küçük cumhuriyetler kuralım. Bu yalıtılmış gruplar zamanla sağa sola dağılmış elmas parçacıkları gibi bir araya gelecek ve büyük Cumhuriyet'i kuracaklar."[73] Daha sonra, 1895'te, bu "cumhuriyetler" hakkındaki görüşlerini geliştirir. Reclus'ye göre anarşist, "tüm eski ya da dayatılmış fikirlerden kurtulmak için gayret göstermeli, zaman içinde onun gibi davranan ve yaşayan dostlarıyla bir çevre kurmalı-

dır. Büyük kardeşlik toplumu zekice kotarılmış, sevgi dolu küçük birlikteliklerle, adım adım kurulacaktır."[74] Günlük hayatın bu küçük cumhuriyetlerinde, ileride radikal teori ve pratikte "ortak yönelim grubu" [*affinity group*] olarak anılacak birlikteliklerin nüvesi mevcuttur. Reclus kişisel yaşamında, kendi karşılıklı yardım, özgürlük ve eşitlik ilkelerini bu şekilde uygulamak için yoğun çaba gösterdi. Bazı başka önemli anarşistler de (başta Bakunin olmak üzere) eşitlik ve işbirliğini savunmuşlar, bu arada kendilerini öne çıkarmaktan, manipülasyon ve hizipçilik yapmaktan geri kalmamışlardı. Buna karşılık Reclus, eylemlerinin idealleriyle tutarlı olmasına özen gösterirdi. Şahsının kendi aile çevresinin, dostlarının ve çalışma arkadaşlarının, kuramsal yazılarında öncülüğünü yaptığı organik özgürlük toplumunun küçük bir hücresini teşkil etmesi, onun için önemliydi.[75]

Reclus'nün anarşist düşünceye güçlü ve pozitif katkıda bulunduğu son bir alan da eğitimdir. Liberter eğitimin tarihindeki en önemli isimlerden biri olarak tanınmaması şaşırtıcıdır; Bakunin, Tolstoy, Ferrer ve başka liberter eğitim kuramcılarıyla birlikte anılan birçok kavram, onun özgün yorumlarla geliştirdiği yazılarında da yer almıştır.[76] Reclus'nün eğitim anlayışı, çocuğun serbest öz-gerçekleştirmesi idealine odaklanır. Düşünceleri bir yandan Rousseau'yu, bir yandan da ondan sonraki Montessori, Dewey gibi reformcuları çağrıştırır. Reclus'ye göre eğitimin başlıca hedefi, "çocuğun kendi doğasının mantığıyla uyumlu şekilde gelişmesini sağlamaktır. Genç zihnin bilinçdışında zaten mevcut olan zekâyı ortaya çıkarmak ve bu zekânın iç dinamiklerine, dinî bir görevi yerine getirir gibi, acele etmeden, hemen sonuca ulaşmadan katkıda bulunmaktır."[77] Reclus bu doğal gelişmenin koşullarını yaratma sürecinin, zekânın ötesinde bir şeyleri kapsadığı kanısındadır. Başka alanlarda olduğu gibi burada da Reclus'nün yaklaşımı diyalektiktir. Pratiğin, fiziksel çabanın entelektüel çabayla yoğrulmasını önerir, beden ile zihnin birlikte eğitilmesi gerektiğini vurgular. Entelektüel yetenekle birlikte "fiziksel beceriye ve kas gücüne" önem verilirse, gelişmekte olan in-

sanda "doğal bir güç dengesinin" oluşacağını öne sürer.[78] Çocuğun gelişimi bir yandan da yeterince özendirilmesine, ilgilendiği konularda teşvik edilmesine, hayal gücünün ve "öğrenme tutkusunun" desteklenmesine bağlıdır. Eğitimcinin bu konuda büyük bir yardımcıya sahip olması büyük şanstır, der Reclus; bu yardımcı, oyundur. Kendi deyişiyle, "Serbest eğlence, insanın en büyük eğitmenidir."[79]

Reclus'nün öğrenime bütüncül ve liberter yaklaşımında, çocuğun gelişim basamaklarına uygun olarak eğitimin yeniden yapılandırılması gerekir. Reclus öncelikle, aktif ve deneysel öğrenme yöntemleriyle pratik melekelerin geliştirilmesini, bunun hayal gücünü besleyen oyunlar ve hikâyelerle birleştirilmesini önerir. Eğitim deneyimi boyunca "doğanın ve doğa olaylarının doğrudan incelenmesi temel ilkelerden biri olmalıdır".[80] Bu çalışmalarda, çocuğun yalnızca bilgiyi özümsemesi yeterli değildir, doğal çevresiyle ilgili somut deneyimler yaşamasına da yoğunlaşmak gerekir. Reclus'ye göre mantık ve bilim gibi, soyutlamayı ve genellemeyi içeren tüm alanlarla daha sonra ilgilenmesi, daha başarılı sonuçlara yol açacaktır. Reclus soyutlamayla başlayan bir eğitimin "hayal gücünü soldurmasından" çocuğu "kuşkucu ve önyargılı" yapmasından endişe eder.[81] Doğal dünyanın doğrudan deneyimi, çocuğun yalnızca öğrenimi için değil, genel eğitimi için en büyük eğitsel kaynaktır. Onu "doğal dünyanın kendisinin" "başöğretmen" olduğunu söyleyen Thomas Berry ile aynı çizgide buluşturan şu sözler ona aittir: "Gerçek okul doğa olmalıdır ve bu eğitim yalnızca insanın düşleyebildiği güzel manzaraları ya da doğa yasalarını değil, aynı zamanda, aşmayı öğreneceği engelleri de içermelidir."[82]

Reclus eğitimde her türlü otoriter ve baskıcı metoda karşıdır. Çocuğun ihtiyaçları, kapasitesi ve ilgi alanları dikkatli bir şekilde araştırılır, ders konuları uygun zamanlarda işlenirse, bu gibi zorlayıcı yöntemlere ihtiyaç olmayacağı kanısındadır. Yaşına veya doğasına uygun olmayan bir eğitim alan çocuk başarısız olduğunda, genellikle eğitiminin iyileştirilmesinden çok baskı yoluna gidilir. Baskıcı olmayan yöntemlerin denenmesine çoğu kez gerek bile görülmez.

Reclus eğitim sürecinde baskıcı olmayan, güçlü araçlardan birinin, yetenekli ve nitelikli öğretmenler olduğunu öne sürer. Yetenekli bir eğitmenin "cüssesi ve gücü, yaşı, zekâsı, bilimsel konulardaki bilgisi, ahlakı ve hayat tecrübesiyle" çocuğun üstünde doğal bir otorite kurduğuna dikkat çeker.[83] Bu (anarşist kuramda çoğu kez söylendiği şekliyle) "yetkinlik otoritesi" çocuğun doğal merakı ve aktifliğiyle birleştiğinde öğrenme iştahını olağanüstü kamçılayacaktır. Bundan başka Reclus, bütün insanların doğal olarak bilgiyi arzuladığı yolundaki Aristoteles'çi varsayımdan yola çıkarak, öğrencinin gizli yeteneklerini ortaya çıkarmasını sağlayacak bir Sokrates'çi yöntem önerir: "Öğrenci bilmek, öğretmen ise öğretmek, başka deyişle çocuğa bilinçdışında zaten bildiği, bilinç seviyesine çıkarmak için sadece dikkatini yoğunlaştırması gereken şeyi göstermek ister."[84] Buna göre öğretmen, öğrenciye entelektüel potansiyelini serbestçe gerçekleştirmede yardımcı olmaktan başka bir şey yapmaz.

Reclus eğitimin sosyal boyutunu kalın çizgilerle vurgular. Eğitim deneyiminin, çocuğun bir toplumsal varlık olarak gelişiminde ve içinde bulunduğu toplumla gelecekte yapacağı işbirliğinde büyük etkisi olacağı kanaatindedir. Bu yüzden, öğrenme grubunun niteliği hayati önem taşır. Bir yandan grup, öğrencilerin ilgilendikleri konularda araştırmalarını kolektif bir ruhla yapmalarını sağlayacak kadar büyük olmalıdır. Bu yolla işbirliğine ilişkin, daha sonra hayatlarında, çalışmalarında ve toplumsal yaşamlarında yararlanacakları dersler alacaklardır. Öte yandan grup, eğitmenin tüm öğrencilerle yakın ilişkiler kurmasına yetecek kadar küçük olmalıdır. Böyle bir grup, "çalışmayı ve oyunu eğlenceli kılan hakiki bir aile gibidir".[85] Eğitmen, yaşından ve yetkinliğinden kaynaklanan doğal otoritesiyle "hem bir baba hem bir ağabey" olacak, öğrencilerin ihtiyaçlarıyla, dertleriyle yakından ilgilenecek, bağımsız birer birey olmaları için çalışacaktır.[86] Sonuç olarak liberter eğitim grubundaki ilişkiler, "ortak yönelim grubu" üyelerinin birbirleriyle ilişkisine benzer bir nitelik taşıyacaktır. Böylece çocuk, bu iki alanda başarıyla ilişki kurabilen bir kişilik kazanacaktır.

Reclus'nün eğitim metodolojisi analizi, Melvil Dewey'i akla getiren bir ruhla, soyut dogmaları ve kısır soyutlamaları temel alan eğitim ile dolaysız deneyime ve anlamaya odaklanmış eğitim arasındaki farkı vurgular. 1881'de yazdığı bir mektupta şöyle der: "Ders kitaplarından nefret ederim. Çocukların zihin sağlığını ve morallerini bozarlar. Bilimi öğrenciye ölçülüp biçilmiş, onaylanmış ve damgalanmış bir konfeksiyon ürünü, adeta bir din, bir batıl inanç gibi sunarlar. Ölü ve ölümcül bir diyettir bu."[87] Ve ekler: "Bilimin canlanması için, [öğrencinin] onu yaşaması, yaratması, bir bakıma sürekli yenilemesi gerekir."[88]

Reclus'nün, formel eğitimi tüm toplumu kapsayan liberter eğitimin –öz-gerçekleştirme eğitiminin– sadece bir parçası olarak gördüğü unutulmamalıdır. Ona göre; "Anarşistlerin ideali okulları kaldırmak değil, aksine büyütmek, toplumu herkesin hem öğrenci hem öğretmen olduğu, her çocuğun, ilköğretimde temel bilgileri aldıktan sonra kendi seçtiği bir varoluşta, kendi zihinsel kapasitesine göre kendini nasıl geliştireceğini öğrendiği büyük bir ortak eğitim müessesesine dönüştürmektir."[89]

Buradan da anlaşıldığı üzere, Reclus'nün formel eğitime ilişkin fikirleri, toplumda özgürlükçü bilincin ve pratiğin gelişmesine dair genel kuramının uygulaması niteliğindedir. Bu fikirler, siyasi düşüncesinin güçlü yönlerinden birini, sosyal kurumlardaki devrimci değişimle, bu değişimi önceleyen ve kişisel hayat, değerler ve sosyal pratikleri kapsayan evrimsel değişim arasındaki analizini yansıtır. Sosyal evrim ve devrim analizinin yetkinliği ve özgünlüğü göz önüne alındığında, Reclus yalnızca anarşist düşüncenin başlıca isimlerinden biri olarak değil, modern Avrupa sosyal ve siyasi kuramının önemli bir şahsiyeti olarak daha çok ilgiyi hak eder.

6
Tahakkümün Eleştirisi

Reclus her zaman anarşist bir mizaca sahipti ve liberter fikirleri erken yaşlarda gelişmeye başladı. Bununla birlikte sosyal analizleri, her türlü tahakküm biçiminin ayrıntılı eleştirisine doğru evrildikçe anarşizmi de daha derin ve tutarlı bir çizgide ilerledi. Daha önce değinildiği gibi (ana akım düşünürler kadar düzen muhalifleri arasında da kabul gören) insanın doğaya egemen olması düşüncesini sorgulaması oldukça sıra dışıdır. Reclus'nün toplumdaki tahakkümcü anlayışa getirdiği eleştirinin kapsayıcılığı da benzersizdir. Sosyal tahakkümün bazı kurumsal biçimlerine ilişkin analizleri, klasik radikal düşüncenin en kapsamlı anlatılarından birini oluşturur ve bu meselede aldığı tavır, eleştirel kuramların ileride geniş çapta kabul görecek kazanımlarını öngörmüştür.

Reclus'nün eleştirisinin en vurucu yönlerinden biri, ideolojik bir kurgu olarak gördüğü "temsiliyetçi" devlet de dahil olmak üzere, devletin her şekline oklarını yöneltmesidir. 1871 gibi geç bir tarihe dek milletvekilliği tekliflerini dışlamazken daha sonra parlamenter sisteme tümüyle karşı çıkmış, ömrünün kalan yıllarında hiçbir genel seçimde oy kullanmamış, "ehvenişer" kabilinden bile seçimlere yüz vermemiştir. Reclus'ye göre, merkeziyetçi bir ulus devlette iktidara gelmek isteyenler, bu tahakkümcü sistemin onları dönüştürmesi tehlikesiyle karşı karşıyadır. Makam sahipleri "sıradan insanların arasında görünür konuma gelirler ve kısa sürede

bu insanları hakir görmeyi öğrenirler" öyle ki "en sonunda kibir, hırs, kapris ve daha bin bir şekilde açığa çıkan ihtiraslarıyla, kendilerine üstünlük vehmederler" ve "kolayca yozlaşırlar".[1] Reclus, bu yozlaşmanın "ahlaksızlıklarını kâra tevdi etmek" için sürekli arayış içinde olan bir "çıkarcı dalkavuk güruhun" teşvikiyle hızlandığını öne sürer.[2]

Reclus yüksek makamlara seçilenlerin çoğu kez zeki ve açıkgöz kişiler olduklarını belirtir ve temsilî demokrasi denilen sistemin pek çok özelliğini isabetli bir şekilde tanımlar. Yükselmek isteyen bir devlet memurunun, aradığı desteği bulmak için farklı hizipleri memnun etmek zorunda kaldığına ve bunun "çeşitli ihtiraslara, entrikalara yol açtığına, entrikaların, ölçüsüz vaatlerin, yalanların havada uçuştuğuna, dahası, dürüst adayların neredeyse hiçbirinin yükselme şansı olmadığına" dikkat çeker.[3] Teoride yasa koyucu, akla gelecek bütün konularda herkes için kararlar alabilecek bir uzman olmalıdır. Ama hakikatte, bu gibi meziyetleri seçmenlerinkinden fazla değildir. Ondan asıl istenen şey, seçimleri kazanma uzmanlığıdır ve "aday seçmene herhangi bir yeteneğiyle tanıtılmaz".[4] Seçimi kazanabilmesi için ilgisiz, keyfî nitelikleri öne çıkarılır; "kazanan, başarısını çoğu kez yöresindeki popülaritesine, iyi huylu olmasına, hitap yeteneğine ya da örgütlenme becerisine borçludur ama bu başarı, aynı ölçüde zenginliğinden, aile bağlarından, bir sanayici ya da büyük toprak sahibi olarak çevresine saldığı korkudan da kaynaklanabilir".[5]

Bu yoz sistemin ürünü, Reclus'ye göre, ortak iyi hakkında hiçbir fikri olmayan sığ bir insan topluluğudur. Başarılı siyasetçi "partinin adamı olmalıdır; ondan ne kamu işleriyle ne de insan ilişkileriyle ilgilenmesi istenir, tek görevi hiziplerle kavgaya tutuşmaktır".[6] En büyük tehlike yasaların yetersiz olması değil, "düşük ahlaklı olmalarıdır çünkü politikacılar çıkarmıştır bu yasaları".[7] Reclus'ye göre, yanlış bir nitelemeyle kendilerine "halkın temsilcisi" denen bu insanlar halka, yurttaşların seçimlere katılma zahmetine girmeden yapabilecekleri zarardan çok daha fazlasını yaparlar.

Reclus, bu sözde temsilcilerin, seçildikten sonra hareketlerinde iyice serbest kaldıkları ve halkın etkin denetiminden uzaklaştıkları görüşündedir. İki seçim arasında gerçek bir hesap verme süreci yaşanmadığını bilen ve "artık dokunulmazlık zırhını giydiği için rahatça suç işleyebileceğinin farkında olan temsilci, egemen sınıflara göz kırpan her türlü baştan çıkarmanın öznesi haline gelir".[8] Yasa koyucular, onları seçenlerin hayatlarında görmedikleri bir güç ve refah dünyasında bulurlar kendilerini. Bu çevrenin gücü, siyasi seçkinlerle özdeşleşmenin önündeki tüm vicdani engelleri aşar, "eski, tecrübeli milletvekilleri, yeni temsilciyi meclis geleneklerliyle ve takım ruhuyla tanıştırır, büyük sanayicilerin, devlet memurlarının ve hepsinden önemlisi, uluslararası sermaye çevrelerinin beğenisine sunarlar".[9] Tüm sosyalleşme hallerinde olduğu gibi, bu yakın çevre temsilcinin yıldızının parlamasını sağlar.

Reclus sandık demokrasisini [*electoralism*] eleştirirken oklarını özellikle parlamentodaki sosyalistlere yöneltir; "Seçim mekanizmasına sıkışıp kalan, sonunda liberal fikirli burjuvalara dönüşen sosyalist liderlere kızmak da bizim açımızdan tuhaf olurdu. [Onlar] belirleyici bir pozisyona geldiklerini zannederken belirlenen olmuşlardır."[10] Ne var ki (belki de maksatlı olarak) "kızmadığını" belirtmiş olsa da, bu sosyalistlerin özgürlük ve adalet davasına ihanet ettiklerinden emindir. Adalet ve eşitlik retoriğini kullandıkları için ve kitleler adına hareket ettiklerini öne sürdükleri için, halkın liberter ve devrimci fikirleri benimsemesinin önündeki en büyük engel onlardır. İnsanları pasif, hatta ters stratejilere yönlendirerek devrimci enerjilerini tüketirler. Reclus bugün yaşasaydı, eşit ve adil bir topluma kavuşmamız için tek koşulun kendi hiziplerinden yeterli sayıda temsilcinin meclise girmesi olduğunu savunan, siyasetlerini kapitalist sistemin muazzam israfını azaltmak üzerine inşa eden günümüzün "ilerici" sosyal demokrat siyasetçilerine de kuşkusuz aynı eleştiriyi yöneltirdi.

Reclus'ye göre bu tür siyasetçiler söz verdikleri gibi tüm çabalarını toplumsal özgürleşmeye adayacakları yerde yoz-

laşırlar, sandık başarısı ve yüksek makam peşinde, utanma duygusu olmayan ikiyüzlülere dönüşürler. Bir kez daha (kooperatifler ve ortak niyetli topluluklar konusunda olduğu gibi) amaçlar ve araçlar arasındaki tutarsızlık meselesi gündeme gelir. Reclus yüce amaçlar adına onaylanan araçların kısa sürede son derece güçlü ve etkin hale geldiğini, tahakkümcü sistemi idame ettirmek, bu sistemdeki göstermelik muhalefeti meşrulaştırmak adına ideolojik mazeret üretmekten başka bir işlevleri kalmadığını öne sürer. Sandık başarısı peşindeki "sosyalist aday, kısa sürede seçmenlerin zevklerine, eğilimlerine, hatta önyargılarına uyum sağlar. Görüş ayrılıklarını, anlaşmazlıkları, çekişmeleri tasasızca bir kenara bırakır, kısa süre önce hakaretler ettiği kişilerle bir süreliğine dostluk kurmakta ya da müttefik olmakta beis görmez".[11] Bu siyasetçiler peşinde oldukları makamlara gelmeyi başardıklarından daha kısa zamanda yozlaşırlar. "Ruhları bütünüyle dönüşür", sonunda "karşılıklı sırıtma, el sıkma, yandaşlarını kayırma" uzmanı olup çıkarlar.[12]

Reclus halkın büyük coşkuyla sarıldığı sandık demokrasisinin, hedefleri ne denli adil ve ahlaki olursa olsun, her türlü sosyal değişimin önünde ciddi engel oluşturduğunu öne sürer. Bu tür bir demokrasi, taleplerini yasalara aktardığında büyük zafer kazanmış gibi görünse de, "büyük olasılıkla tam aksi sonuçla karşılaşılacaktır. Muhaliflerin dayattığı herhangi bir düzenleme ya da yasanın kabulü, özgürlük yolunda atılmış bir adım olsa bile, aynı zamanda [özgürlüğü] kısıtlayıcı bir yönü vardır ve tehlike de burada yatar. [Bu yasa ve düzenlemeler] zaferi kazananların kesin sınırlarını çizer ve bu noktadan itibaren geriye gidiş kaçınılmaz olur."[13] Canlı bir sosyal harekette düşünce ve pratikler, ortak amaç etrafında birleşenlerce geliştirilir ve evrilir. Parlamenter sisteme (ki bu çoğu kez sadece sandık demokrasisidir) geçiş, bu dinamik süreci, ideallerinden bir kısmı bir "program" ya da "platform" dahilinde sürdürülebilen, takatsiz bir mücadeleye dönüştürür. Bu eleştiriden siyasi programlardaki tüm ideallerin mutlaka siyasi pragmatizm batağına saplanacağı gibi bir sonuç çıkarmak

abartılı olacaktır. Yine de, büyük sosyal dönüşümleri öngören "ilerici" (liberal, sosyal demokrat ya da yeşil) sosyal hareketlerin, sandıkta ve yasama organlarında kazandıkları başarılara karşın pratik açıdan etkisizleşmesinin ve teorik açıdan zayıflamasının pek çok örneğiyle karşılaşırız.

Yasama gücüne sert eleştiriler yönelten Reclus, bürokrasiyi ve yönetimi de aynı şiddetle yerer. Adaletsizliğin mevcut toplumun iliklerine işlediğini belirtir ve bu düzen temelden değişmedikçe tüm büyük kurumların koşullara uyum sağlayacağını öne sürer. İyileştirilmiş bir bürokratik mekanizmanın sosyal adaletsizliği gidermede başarılı olacağına inanan liberallere, sosyal demokratlara ve reformist solculara karamsar ama güçlü bir mesajı vardır. "[Yönetimin] herhangi bir kurumu, suistimallere son vermek için kurulmuş bile olsa, sırf varlığıyla [bu suistimalleri] yeniden yaratır. Kötü bir çevreye uyum sağlamak zorundadır ve işlevini ancak patolojik bir şekilde yerine getirebilir. Kurumu yaratanlar asil duygularla yola çıksalar bile, atadıkları görevliler kendi çıkarlarını korumaya, makamlarını sağlama almaya öncelik vereceklerdir."[14] Bürokrasi, Hegel'in öne sürdüğü gibi "evrensel bir sınıf"tan ziyade, tikel çıkarların güvenceye alındığı bir sosyal mekanizmadır.

Dahası Reclus bürokrasinin ümitsiz bir vaka olduğunu savunur. Bürokratik akıl, verimliliği maksimize edeceğini öne sürse de, aslında tam tersini yapar; çünkü "öncelikle, bireysel inisiyatifi her yönden engeller, söz almasına bile izin vermez; ikinci olarak, kendisine teslim edilen görevleri geciktirir, yavaşlatır ve işlevsiz kılar".[15] Reclus'nün bürokrasi eleştirisi, pek çok yönden günümüz ülkelerindeki neoliberal sağın antibürokratik retoriğini çağrıştırması bakımından ilginçtir. Fakat Reclus bugün yaşasaydı, çağdaş solun da, büyük sermayeli şirketlerin topluma zararlı faaliyetlerde bulunduğu gibi doğru bir önermeden yola çıkarak, devlet bürokrasisinin, refahı kendilerine emanet edilen halkın yararına çalışacağı gibi bir yanılgıya ve safsataya düştüğünü öne sürerdi. Bu mantığın, kamu yönetimini, bürokratik aygıtla-

rın gerçek "müşterisini" (Reclus buna "kurbanı" derdi) yakından tanıyanlara inandırıcı gelmeyeceğini söylerdi.

Reclus bürokrasinin kendi sosyal sorumsuzluk modellerini ürettiğini, bir yandan da verimliliği büyük ölçüde düşürdüğünü öne sürer. Kapitalist sanayi sistemini hor görmesine karşın, bürokratik aygıtın bazı bakımlardan daha da kötü olduğu kanısındadır. Sanayi, insani değerleri hiçe saysa da, ekonomik rasyonalitesiyle en azından israfı önlemek ve verimliliği artırmak için çaba gösterir. Öte yandan, "yönetsel hiyerarşi, çalışanların, memurların, müdürlerin, denetçilerin, müfettişlerin sayısını çoğaltmak için elinden geleni yapar. Çalışmanın içeriği o denli karmaşıklaşır ki, çalışmak imkânsız hale gelir" ve "her şey gecikmenin ya da kınamanın bahanesi olur".[16] Bu bakımdan devletin bürokratik aygıtının sosyal değeri daha da düşüktür.

Reclus bürokrasinin hesap vermeyi imkânsız hale getiren karmaşık, labirentimsi güç şemasının bir başka kötülüğü yansıttığını öne sürer. Böyle bir sistemde, "küçük memurlar makamları gereği kurallara uygun davranmak zorunda olan üst yöneticilerden daha fazla güç sahibidir" ve "küçük memurlar, güçlü bir üst yetkili tarafından korundukları müddetçe, hiçbir şeyden korkmazlar".[17] Baskıcı kurumların beslediği bencil, baskın kişilikler, bürokratik labirentte kendilerine pek çok alan bulabilirler: "İncelikten yoksun, hoyrat kimseler galiz davranışlara yeltenebilir, şiddete başvurabilirler; zalimler eğlence için işkence edebilirler."[18]

Böylece Reclus, bundan yüz yıl önce bürokrasiye ciddi eleştiriler getiriyor, bürokratik yapısı güçlü devletlerde ortaya çıkabilecek kötülüklere o zamandan işaret ediyordu. Solun muhayyel hedeflerine düşmanca tavır alan askerî ve korporatif bürokrasiler çoğalırken, ana akım solun antibürokratik retoriği sağın tekeline bırakması oldukça ironiktir. Reclus olsaydı, bu akıl tutulmasının çok haklı ideolojik nedenleri olduğunu söylerdi. Bürokratik yolsuzlukların derinlikli bir eleştirisinin, ister istemez devletçiliğin, particiliğin, muhalif siyasi hareketlerin ve partilerin kendilerinin yarattığı ve des-

teklemeye devam ettiği diğer tüm hiyerarşik kurumların eleştirisine yol açacağını belirtirdi.

Reclus'nün yurtseverliğe ve milliyetçilik ideolojisine dair düşünceleri, devlet eleştirisinin keskinleştiği başka bir alandır. Yurtseverlik çılgınlığının uç noktalarını masaya yatırması, Randolph Bourne ve Wilhelm Reich gibi düşünürlerin ulusalcılığın psikolojisi (ve patolojisi) üzerine ileride yapacakları analizlerin ilk örneğidir. Reclus'ye göre, bireyler kimi zaman baskın mentaliteden kaçmayı başarabilseler de, kitleler, liderleri onlara kötücül hislerini ve kanlı fantezilerini yöneltebilecekleri bir düşman gösterdiği anda şaha kalkan "ilkel bir iktidar ahlakı"nın pençesine düşerler.

Reclus milliyetçi liderlerin ve çıkarcı siyasetçilerin kışkırttığı müzmin toplu delirme nöbetlerini son derece güçlü bir anlatımla tasvir eder. Bu nöbetler çatışmaya dönüştüğünde, tüm ulus yurtsever bir kindarlıkta birleşir ve "yakıp kırmaktan, öldürmekten, cesetlerin üstünde zafer türküleri söylemekten büyük zevk alır. Atalarının başka halklara çektirdiği kötülüklerden şan şeref payesi çıkarır ve onları kutsar. Bir zafer sarhoşluğuna kapılıp kendini tutamaz, şiirlerle, destanlarla kendi insanlarının yabancı ülkelerde işlediği cinayetleri göklere çıkarır. Hatta ciddi ciddi, Tanrı'nın da bu genel coşkuya katıldığını öne sürer".[19] Reclus'nün, adını koymasa da betimlediği şey, *toplumsal tahayyülün* tüm dinamiklerinin devletin ve gaddarlıkların yanında yer aldığı bir süreçtir.

Bu mekanizma "halkın efendilerinin" en güçlü denetim araçlarından biridir. "Bir öfke seliyle ulusun tüm enerjisi yabancıya karşı seferber edilerek"[20] toplumsal düşmanlıklar törpülenir, muhalif güçler etkisizleştirilir. Bu yol her zaman kullanıma açıktır; çünkü devlet ve devleti idare edenler, tarihi kötü niyetli yabancıların yaptığı saldırıların dökümü olarak yeniden yazarlar, kimi zaman yenilen ve kurban kılığına girerler, kimi zaman öç alır, zafer kazanırlar. Ulus devlet sisteminin temelde çatışmacı ve düşmanlığa elverişli doğası, bu yola başvurmayı kolaylaştırır. Komşuları düşmana dönüştür-

mek için gereken bahaneleri "bulmak hiç zor değildir; devletler birbirinden farklı, yapay organizmalardır; tam da bu yüzden çıkarları çelişir ve birbirleriyle çatışırlar".[21] Buna ek olarak, uluslararası ilişkiler genellikle, yöneticilerin halkı galeyana getirmekte kullandığı, uzun bir çatışmalar tarihini barındırır. "Önceki savaşlardaki zulümlerin, kıyımların, her çeşit suçun hatırasını amaçları doğrultusunda kullanırlar. Öç çağrısı hâlâ karşılık bulabilir ve yeni bir savaş, yoluna çıkan her şeyi yakıp yıkar, o da ilerideki savaşların tohumlarını eker."[22]

Devletin çatışmacı doğası, yalnızca çatışmayı değil, fethetmeyi de emreder. Reclus'nün çağında devlet yayılmacılığı küresel emperyalizme evrilmiş, güçlü Avrupalı ulus devletler yeryüzünün büyük bölümünü kolonize etmişlerdi. Bu küresel dönüşüm süreci, bir sosyal coğrafyacı ve bir siyasi kuramcı olarak Reclus'nün ilgi alanındaydı. Bêatrice Giblin, Reclus'nün kolonizasyon üzerine görüşlerinin belirsiz olduğuna, fethedilen halkların tahakküm altında olduğu "sömürge kolonileri" ile, onun görüşüyle yeryüzünde yapıcı insani faaliyetlerin yayılmasını sağlayan "nüfus kolonileri" arasında ayrım yaptığına dikkat çeker.[23] Giblin, Reclus'nün "kolonyalizm olgusuna diyalektik bir tavırla baktığını" kaydeder; Giblin'e göre Reclus, "ekonominin yağmalanması, özgün kültürlerin yozlaşması, kıtlıkların artması, vb." gibi olumsuz etkileri lanetlerken, "eğitimin yaygınlaştırılması, kız çocuklarının öldürülmesi gibi bazı 'barbarca' âdetlerin tedricen yok olması, sağlık koşullarının düzeltilmesi, vb."[24] gibi olumlu etkileri olduğunu öne sürer. Reclus'nün kolonyalizm üzerine değerlendirmesi, toplumsal olayların ilerici ve gerici yönlerini titizlikle birbirinden ayırdığı analizleriyle aynı çizgidedir.

Bu diyalektik analizde, sömürgecilik için mazeret çabası aramak yanlış olur. Reclus tarihteki kötülüklerin, daha geniş bir çerçeveden bakıldığında elzem olduğunu öne süren Hegel'vari bir savunma peşinde değildir. Aksine, özgürlüğün ve dayanışmanın her koşulda desteklenmesini, ilerlemenin yalnızca adil ve özgür araçlarla gerçekleşmesini önerir. Emperyalist devlet gücüne, fetih ve baskı gibi kötülüklerden devşi-

rilebilecek iyiliklere şiddetle karşı çıkar. Sözgelimi, Cezayir'in koloníleştirilmesini –burada geniş çaplı "nüfus kolonileri" kurulmasına rağmen– sert bir dille eleştirir. Fetihçi askerlerin "fethedilen halkların kaderinden çok askerlik mesleğinde ilerlemekle" meşgul olduğunu, "Cezayir'de askerlerin talim ve eğitim yapabileceği, askerî tatbikatlar için uygun geniş alanlardan başka pek az şeyle ilgilendiklerini" söyler ve devam eder; "sonuçta, askerlik ruhu denen şey galebe çaldı – bu ruh her türlü özgür düşünceye, bireysel inisiyatife, huzurlu, kendiliğinden ilerleme fikrine düşmandır."[25] Dünyanın başka yerlerindeki kolonyal sömürüyü de aynı nedenlerle lanetlerken Avrupa'nın askerî gücü dünyaya yayıldıkça özgün kültürlerin yok olduğuna, doğanın bütünlüğünün tehdit altında kaldığına da dikkat çeker.

Reclus çatışma, fetih gibi kötülüklerin ulus devletin yapısına içkin olduğunu öne sürmekle birlikte, "devlet"ten yekpare bir yapı olarak söz etmez. Devletlerin farklı tarihleri ve yapılanmaları olduğunu, tarihte farklı roller üstlendiklerini kabul eder. (Kendisi gibi radikal bir anarşistten beklenmeyen bir ödün vererek) devletlerin hem gerici hem ilerici yönleri olduğunu söyleyecek kadar ileri gider. Çağdaş ulus devletleri incelerken özellikle Rusya'nın ve Amerika Birleşik Devletleri'nin tarihe yön vermekte önemli işlevleri olacağını belirtir. Bu iki toplumu, sosyal organizasyonun modern paradigmaları olarak görür. Birleşik Devletler "başka cumhuriyetlerin lideri olan bir cumhuriyet"tir. Öte yandan Rusya, "muhafazakâr ilkeleri ve eski despotizmi" temsil etmektedir.[26] Gerçekten de, Rusya'da Avrupa toplumuna ciddi tehdit oluşturacak bir Doğu despotizminin tohumlarını bulur. "Avrupa'nın damarlarına kolayca sızabilecek geleneksel, atavistik bir zehirle, kölelik zehiriyle karşı karşıyayız; bu zehir, Doğulu bir kavramdır ve güçlü bir hükümetin gerekliliğini savunur," der ve, "haklarından feragat etmekten ve boyun eğmekten büyük mutluluk duyan sefil ruhlar"dan yana hiçbir devirde sıkıntı çekilmediğini ilave eder.[27] Özellikle de, Cengiz Han ve Korkunç İvan gibi zorbaların geleneğini sürdüren

Rus despotizminin Avrupa'daki otoriteryanizm yanlılarına örnek olmasından korktuğunu belirtir. Doğu despotizmi üzerine bu saptamayı otoriter sosyalizme karşı çıkışıyla birleştirdiğimizde gelecekteki Stalinist rejimin ve Sovyet "komünist" devletinin güçlü bir eleştirisini buluruz.[28]

Reclus dolaylı olarak despotizm yolunu açan gelişmelere karşı ikazlarını sürdürür. Hayalî "temsilî demokrasi" tahkim edildikçe devletin halkı daha sıkı denetlemeye başladığına dikkat çeker. "Bir yandan, yönetme isteği kitlelere yayılır, evrenselleşir, sıradan vatandaş kamusal alanın düzenlenmesiyle daha çok ilgilenmeye başlar. Milyonlarca insan sahibi, efendisi olduğu devletin bekası için bir araya gelir."[29] Öte yandan devlet de aynı şekilde yüzeysel sosyal demokrasinin yaygınlaşmasıyla güçlenir, geniş insan kitleleri "küçük hak ve imtiyazlara" bağımlı hale getirilir.[30] Friedrich Hayek için olduğu kadar Reclus için de sosyal demokrat devlet "köleliğe giden yol"dur (bu arada Reclus'ye göre, Hayek ve tüm muhafazakârlar da aynı yolun yolcusu olurlardı.)

Ne var ki, eski despotizm biçimlerine dönüşten ve yenilerine evrilmekten korkan Reclus, her şeye karşın zorba devletin gerileme safhasına girdiği umudunu taşır. Halk kendini devlete çok daha yakın hissetse de, klişeye uygun biçimde, aşırı yakınlığın itaatsizlik doğurduğuna dikkat çeker. Devletin ikiyüzlü uygulamaları açığa çıkmaya başlar, faaliyetlerinin manipülatif ve çıkarcı yönleri daha görünür olur. Reclus bu görünürleşme sürecini, "devletin büyüsünü bozma" olarak adlandırılabilecek bu süreci neredeyse bir kehanet gibi anlatır. Kendi ifadesiyle "mantıki sonucuna" ulaşıp ulaşmayacağı henüz belirsiz olsa da, analizi parıltılı bir öngörü içerir.

Halkın devlet işlerine olan ilgisi yüzeysel de olsa sürdükçe, "gerçek yüzü çok daha iyi anlaşılan bu banal hükümet, bir zamanlar halkın karşısına yalnızca hâkimlerle, görevlilerle ve infazcılarla çevrili olarak çıkan, gözlerden uzak efendilerin korkutucu görkeminden yoksun olduğu için, kitleler üzerindeki kontrolünü de yitirir".[31] Halkın devlet işlerinde, yüzeysel de olsa söz sahibi olması, devletin gücünü

artırır gibi görünse de, büyüsü bozulan devlet "gizemli ve kutsal bir korkuyu" sürdürme yeteneğini kaybeder, hatta "gülünç düştüğü, aşağılandığı" bir konuma gelir.[32] Reclus 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devletin ve hükümetin durumunu layıkıyla anlamak için tarihçilere hiciv ve karikatür sanatını öğrenmelerini tavsiye eder.

Reclus bu süreci diyalektik terimlerle açıklar: "Devlet erki paylaşıldıkça etkisizleşir ve yok olur. Herkes devlete sahip çıktığında, devlet fiilî olarak ortadan kalkar; geriye kendisinin bir gölgesinden başka bir şey kalmaz."[33] Modern devletin dönüşümü, bir fenomen gelişiminin sınırına ulaştığında, kendi geçmişi gelecekteki fenomenlerde saklı kalmak üzere, kendi kendini yok etmeye başlar şeklindeki klasik Hegelci diyalektik ilkenin bir örneğidir. "Böylece kurumlar, güçlerinin zirvesinde sandığınız anda yok olurlar. Devletin kolları her yere ulaşabilir; ne var ki, her yerde muhalefetle de karşılaşacaktır. Bir zamanlar önemsiz addedilen, kendinin farkında olmayan bir muhalefettir bu; ama giderek büyüyecek, bundan böyle onu bekleyen görevin farkına varacaktır."[34] Bu muhalefet elbette, özgürlük hareketidir. Kuşkusuz tarih, Reclus'nün bu hareketin başarılı olacağına dair iyimserliğini henüz haklı çıkarmamıştır; muhalefetin görevinin ayırdına vardığı bile söylenemez. Devletin meşruiyeti sorgulanmakta olsa da, çoğu kez yerini, başta Reclus'nün kapsamlı biçimde incelediği ekonomik sömürü olmak üzere, başka tahakküm biçimleri almaktadır.

Reclus devleti ve bürokrasiyi alabildiğine eleştirse de, en kapsamlı eleştirilerinin konusu ekonomik güçtür. Reclus sermayeyi, modern toplumun egemen gücü ve toplumsal özgürlüğün önündeki başlıca engel olarak görür. Bu yüzden mülkiyet biçimlerinin, ekonomik gücün toplumdaki hegemonyasının, toplumun ve toplumsal değerlerin ekonomileştirilmesinin yıkıcı etkilerinin geniş bir analizini yapar. Konuya dair düşünceleri, anarşist mülkiyet kuramına önemli bir katkıdır. Reclus bu düşüncelerde, Godwin'in ihtiyaca göre hak kavramını, Proudhon'un "hırsızlık" saydığı sömürücü

mülkiyetle "özgürlük" biçimi olarak gördüğü bireysel mülkiyet arasında yaptığı ayrımı daha da geliştirir.

Reclus'ye göre, bugün "mülkiyet" olarak bildiğimiz uygulamadan önce de kadim sahiplenme biçimleri vardı. İlk toplumlar mülkiyet denince kullanım mülkiyetini anlıyorlardı; bireysel ve grup mülkiyeti kavramına yabancıydılar. Kolektif mülkiyet bile, ona göre, "emeğin herkesin malı olduğunu savunan ilkel hakkın kısıtlanmasıdır".[35] En eski mülkiyet biçimleri, Reclus'nün gelecek için önerdiği, bir tür ihtiyaca göre bölüştürmeye ya da daha Reclus'vari bir nitelemeyle, başkalarıyla ve toplumla dayanışmayı temel alan bölüşüme benzer. Reclus, bu en eski biçimleri, her şeyin toplumun malı olduğu bir sistemin takip ettiğini söyler. Antisosyal potansiyeli olan bir mülkiyet fikrini tedavüle soktuğu için gerici yönler bulduğu bu sistemde, her şeye karşın, eski sistemin erdemlerinin muhafaza edildiğini öne sürer. Komünal mülkiyet geleneğinden ne kaldıysa övgülere boğar; çünkü bu mülkiyet biçimi, kapitalist mülkiyet ilişkilerinin baskınlaşmasına karşı bir direnç sağlamakta, mevcut ekonomik düzenin vahşetini sergileyen bir referans noktası oluşturmakta ve gelecekteki işbirlikçi üretime işaret etmektedir.

Kimi eleştirmenler anarşist düşüncenin, özellikle de klasik anarşist teorinin devlete muhalefeti saplantılı bir şekilde öne çıkardığını, ekonomik gücün gerçek hegemonyasını ihmal ettiğini öne sürerler. Bu düşünce muhtemelen, anarşistlerin siyasete, Marksistlerin ise ekonomik sömürüye yoğunlaşmasından yola çıkarak yapılmış abartılmış ve basit bir yorumdur. Anarşist düşünce tarihinde bu tezi çürütecek çok kanıt mevcutsa da, Reclus'nün analizi bu konuda son sözü söyler. Reclus'ye göre; "tüm ötekileri bastıran bir olgu, çağdaş uygarlığı teslim almıştır; bu olgu, tek bir kişinin mülkünün sınırsızca çoğalabilmesi hatta, tüm dünyayı kapsayabilmesidir".[36] Sermayenin tüm ülke ve milliyet sınırlarını aşabilme yeteneğinin, ona siyasi güç karşısında büyük avantaj sağladığına dikkat çeker. "Kralların ve imparatorların gü-

cünün sınırları vardır ama zenginliğin gücünün sınırı yoktur. Dolar, efendilerin efendisidir."[37]

Sermayenin yıkıcı etkilerinin analizini yaparken, Reclus servetin belirli kişilerde yoğunlaşmasının ekonomik ve teknolojik gelişmeyi hızlandırdığı, büyük çaplı ekonomilerin verimi artırdığı yolundaki savlara cevap verir. Bu yoğunlaşmaya ekonomik rasyonalite değil de sosyal coğrafya açısından bakıldığında gerek insan toplumu gerek doğa açısından son derece olumsuz sonuçlarla karşılaşacağımızı belirtir. Kendi deyişiyle, "Büyük bir mülkün çevresindeki araziyi yutması, en az yangın ve benzeri afetler kadar büyük bir felakettir," çünkü, "aynı sonuca yol açar; bu sonuç, yalnızca büyük kitlelerin değil, çoğu zaman toprağın kendisinin de mahvolmasıdır."[38] Keskin bir alaycılıkla şunları ekler: "Büyük toprak sahiplerinden akıllı olanları, kusursuz çiftlik işçileri yetiştirebilirler, domestik işleri son derece düzgün yapabilirler," ama sosyal ilerlemeye hiçbir katkıları yoktur çünkü "vakur bireyler" değil, "tebaa" yetiştirirler.[39] Sosyal coğrafyacı Reclus bir kez daha ekolojiyle toplumsallığın (bu özel durumda toprağın ve insan karakterinin yozlaşması) yakın ilişkisini ve ikisinin aynı temel nedenlerin sonucu olduğunu gösterir.

Reclus'nün, Rusya ve Birleşik Devletler'in dünya tarihinin bir sonraki safhasında iki baskın model olacağını öngördüğünden söz etmiştik. Rusya'yı devletçilik ve siyasi tahakküm paradigmasıyla ele alırken Birleşik Devletler'i iktisadiyatçılığın ve sermaye gücünün modeli olarak inceler. Yine de Reclus, Amerikan toplumunun dinamiklerini, anarşistler de dahil bazı yüzeysel sosyal eleştirmenlerin yaptığı gibi, salt ekonomiye indirgeyecek kadar naif değildir. Bu toplumu çok iyi tanımaktadır, böylece trajik adaletsizlikler ve çelişkiler kadar başarılarına ve vaat ettiklerine de incelikli bir analiz getirir. Cumhuriyetçi kurumlarının övgüyü hak eden nitelikleri olduğu kanısındadır ve siyasi despotizmle mücadele eden toplumlara olumlu bir etki yapma kapasitesi olduğunu düşünür. Ayrıca bu toplumu, dünyanın en "cesur, inisiyatif sahibi ve emek yoğun insanları" olarak selamlar.[40] Ne var ki,

toplumdaki sosyal ilerleme potansiyeli, iktisadi değerlerin baskısıyla israf olmaktadır.

İlk kitaplarından olan, Birleşik Devletler'de birkaç yıl yaşadıktan sonra yazdığı *Voyage à la Nouvelle-Orléans*'ta ticaretin Amerikan karakteri üzerindeki zararlı etkilerinden bahseder. Avrupalıların "insanlardan çok geleneklere kulak verdiklerini", "yaşayanlardan çok ölülerin sözünü dinlediklerini" Birleşik Devletler'de ise "tek bir hurafenin bile geçmişe ya da anayurtlarına ait olmadığını; halkın, bendini bulmaya çalışan bir su gibi, yalnızca ekonominin yasalarına göre hareket ettiğini" söyler.[41] Böyle bir toplumda yenilik arayışının büyük yıkımlara neden olduğuna, pek çok şeyin kısa sürede demode ve kullanılmaz hale geldiğine dikkat çeker. "Genç ve gelişmekte olan cumhuriyette, şimdiden eski imparatorluklar kadar çok yıkıntı mevcut," der.[42] İçsavaştan önce yazdığı yazılarda, ekonomik ideolojinin Amerikan toplumunda giderek daha fazla kök saldığı tespitini yapar. "Kitleler için," der, "tüm duygular gittikçe daha çok paraya dair konularla alakalı olmaya başladı."[43] Bu "dünya lideri" ülkenin, ekonomist bakış açısını dünyaya yaydıkça diğer ülkeleri özgürlük ve dayanışma değil, sınıf tahakkümü ve bencil sömürüyle etkileyeceğini düşünerek hayıflanır.

Gerçekten de Reclus, küresel bir ekonomik değerler kültürünün istilasındaki bir dünya ekonomik sisteminin yükselişte olduğunu öngörmüştür. Bu kültürün şimdiden Batılı toplumlarda tahkim edildiği görüşündedir. "Medeni bir Avrupalı kadar," der, "bir Kuzey Amerikalı için de, esas olan maddi kazanç sağlayacak ve başkalarının üstünde paranın gücüyle hâkimiyet kuracak bir mesleğin eğitimini almaktır. Kişinin gücü, ekonomik kaynaklarıyla doğru orantılı artar."[44] Bu değerler sistemi Avrupa kültüründen beslenen ülkelerde zaten baskındı ama şimdi dünya ölçeğinde yayılmaktadır. Etkisi "ekonomik idealler dünyasına doğru gelişmekte olan Asya ülkelerinde ve Avrupa'nın güçlü iradesini örnek alan dünyanın başka yerlerinde" hissedilmektedir.[45] Günümüzde Doğu Asya'daki ülkelerin dünya sisteminin merkeziyle bütünleştiğini görmek Reclus'yü şaşırtmazdı.

Reclus, bu Avrupalılaşma ve ekonomizasyon süreci geleneksel kültürlere yayıldıkça, özgür komünter toplumun gelişmesine katkı sağlaması muhtemel komünal âdetlerin yok oluşuna hüzünlenir: "Toplumun her bireyine eşit toprak, su, hava ve ateş kullanımı hakkı veren kadim mülkiyet biçimleri, hızla yok olmaya sürüklenen köhne kalıntılara dönüşmüştür."[46] Marx ve diğer klasik radikal kuramcıların pek çoğu, geleneksel kurumların yok olmasını ekonomik ve teknolojik ilerlemenin ödemesi gereken bedel olarak kabullenirken Reclus, metalaştırmanın ve ekonomik rasyonalizasyonun, geleneksel kültürün içinde ilerici-özgürlükçü bir yöne evrilebilecek özellikleri tahrip etmesinden yakınır.

Erken denilebilecek bir tarihte küresel ekonomik emperyalizmin yıkıcı kültürel etkilerini teşhis etmenin yanında, Reclus bu sistemin içerdiği, salt ekonomik eğilimlerden kaynaklanan tehlikelere dikkat çeker. Ekonomik yayılmacılığı tarif ederken şunları gözlemler:

> Sahne genişliyor, bütün karalara, bütün denizlere yayılıyor. Ama her devlette birbiriyle mücadele içinde olan güçler, yeryüzünün her yerinde birbiriyle mücadele edenlerle aynı. Her ülkenin sermayesi, işçileri boyunduruk altına almanın peşinde. Aynı şekilde, genişleyen dünya pazarlarında dev boyutlara ulaşan sermaye, eski sınırları hiçe sayarak tüm üreticileri kendi çıkarları için çalıştırmayı ve medeni insanlar kadar barbarlar, vahşiler de dahil olmak üzere dünyanın bütün tüketicilerine ulaşmayı hedefliyor.[47]

Reclus, bu küresel ekonomide devletin, ekonomik güçlerin çıkarlarını korumak amacıyla giderek artan ölçüde ülke sınırlarını aştığına dikkat çeker. "Borsaların emriyle" askerî birliklerin yabancı ülkelere gönderildiğini belirtir; "sermayenin sınırsız gücü ve uluslararası karakteri o denli iyi tahkim edilmiştir ki, savaşın ve barışın koşullarını dayatmanın, bu konuda kararlar almanın hükümetlerden bankalara geçtiğini rahatlıkla söyleyebiliriz."[48] Son olarak, "bütçedeki milyarları

–başka adlar altında da olsa– doğrudan yöneten" ekonomik kurumlar "dolaylı yoldan devletin tüm işlerini yönetmiyor mu?" sorusunu sorar.[49] Böylece, modern kapitalizmi, gelişiminin oldukça erken bir evresinde, giderek totaliterleşen bir küresel ekonomik emperyalizm sistemi olarak tasvir eder.

Reclus'nün ekonomik hegemonya eleştirisi, her şeyden öte keskin bir adalet duygusu, acı çekenlere duyduğu şefkat ve bazı insanların başkalarının efendisi olmasına karşı duyduğu derin öfke üzerine temellenmiştir. Adalete olan düşkünlüğü, imtiyazlı bir aileye doğan bebeğin muazzam zenginliğiyle işçilerin hayatlarının giderek kötüleyen koşullarını iç içe anlattığı *À mon frère le paysan* [Köylü Kardeşime] gibi popüler eserlerinde çarpıcı biçimde ortaya çıkar. Bu kitapçıkta ve daha keskin eleştiriler getirdiği başka çalışmalarında, çoğu kez belagatli bir dille, sosyal analizinin temelini oluşturan hakkaniyetçi ahlaki öfkesini yansıtır.

Ne var ki, kendini ezilenlerle özdeşleştirmesine karşın, sömürüden çıkar sağlayanlara yapılan haksızlıkların bile zararlı sonuçlar verdiğini görmezden gelmez. İnsanoğlu için en uygun hayatın, müşfik bir toplumda yardımlaşma ve işbirliğiyle sürdürülen hayat olduğuna inanır. Buna karşılık adaletsizliğe, imtiyazlara dayalı bir hayatın mutluluk ve başarı yanılgısından başka şey getirmeyeceğini savunur. Reclus insanlığın bir bölümü başkalarının zararına zenginleştikçe, insan ruhunun sakatlandığı görüşündedir: "Halihazırda, kimileri aşırı zenginleşirken kimilerinin umutlarının bile çalındığı, gaddarlık seviyesine ulaşan eşitsizlik, kişiler farkında olsa da olmasa da, insanlığın vicdanında kara bir leke gibi durmaktadır. Bu yük en çok şanslıların ruhlarını karartmakta, sevinçlerini zehirlemektedir."[50] Reclus'nün ekonomik eşitsizlik eleştirisi, temelde etik bir eleştiridir ve gerek ezilenin gerekse ezenin, iyi bir hayata erişme potansiyelinin önündeki engellere odaklanır.

Bu arada Reclus ekonomik güç arzusunun doğada değerli ne varsa tahrip ettiğini, gelişmekten alıkoyduğunu da göz ardı etmez. Görece erken bir tarihte yazdığı "Du senti-

ment de la nature dans les sociétés modernes" [Modern Toplumda Doğa Duygusu] başlıklı makalesinde, doğada ekonomik açıdan sömürülebilecek her şeyin kâr sağlayan bir kaynağa dönüştürüldüğü sahip olma dürtüsünü tarif eder. Doğanın en yüce tinsel ve estetik boyutlarının her gün biraz daha ekonomik meta düzeyine indirgendiğine dikkat çeker.

> İster kaya, mağara, şelale ya da buzul olsun, her doğa harikası –bir sesin yankıları da dahil olmak üzere, her şey– özel mülkiyete geçebilir. Girişimciler şelaleleri kiralar, bedavacıların coşkun suları izlememesi için etrafına tahta duvar çekerler. Sonra bir reklam kampanyasıyla, etrafa saçılan su damlalarında dans eden ışıklar, sis perdelerini dağıtan esintiler, gümüş meteliklere dönüştürülür.[51]

Reclus'nün ekonomik sömürü anlatısı, etik eleştirilerinde olduğu gibi, ahlaki olduğu kadar estetik duyarlılığa da seslenen bir üsluptadır.

Reclus aynı zamanda, ekonomik gücün hizmetindeki sanayi teknolojisi geliştikçe ortaya çıkan sosyal tasnif ve denetim mekanizmalarının ilk ve ileri görüşlü eleştirmenlerindendi. Genel olarak teknokrasinin ve geleceğin makineleşmiş uygarlığının tehlikeleri üzerine öngörüleri dikkat çekici öğeler taşır. Çok baskı yapan kitapçığı *À mon frère le paysan*'da şu uyarıyı yapar: "Bilim ve metot çağında yaşıyoruz, yöneticilerimiz, bir bilimadamları ve kimyacılar ordusuyla birlikte, hepinizin bir fabrikanın parçalarıymış gibi çalıştırılacağı bir sosyal yapı hazırlıyorlar. Bu düzende her şeyi makineler denetleyecek; insanlar bir çarkın dişlileri haline gelecekler, akıl yürütmeye ve iradelerini kullanmaya kalktıklarında bertaraf edilecekler."[52] Bu eleştiri bazı yönlerden, Marx'ın kapitalist işbölümünde anlattığı yabancılaşma ve insanlıktan çıkma eleştirisine benzer. Ne var ki Reclus büyük çağdaşının aksine, "insanı çelik gibi yapan emek okulunu" insanlığın geçmesi gereken bir aşama olarak görmedi, otomatikleşen sanayi makinesi insanları zorunlu çalışmadan kurtarıncaya dek emeğin tasnifinin sürmesi fikrini reddetti.

Makineleşme sürecinin doğasını daha iyi anlatabilmek için Reclus, Batı Amerika'daki sanayileşmiş çiftçilik örneğini verir. Bu çiftliklerdeki üretimin organizasyonunda başlıca kriterler, öncelikle, çalışanlar dahil olmak üzere her şeyin teknik rasyonaliteye uygun ölçülebilir ve yönlendirilebilir kaynaklara dönüştürülmesi, ikinci olarak, bu kaynakların ekonomik rasyonalitenin dikte ettiği verimlilikle, yani minimal yatırım ve maksimum kârla işletilmesidir. "Makineler, atlar ve insanlar aynı muameleye tabi tutulur: Sayısal olarak ölçülebilir bir güç kabul edilirler, işveren için azami kârı sağlayacak biçimde, en az masrafla ve en büyük verimle çalışmaları beklenir."[53] Sonuç, "işçilerin tüm hareketlerinin sabah barakalarından dışarı adım attıkları andan itibaren kontrol edildiği" bir tanzim ve denetim sistemidir.[54]

Daha sonraları, *L'Homme et La Terre*'de, bu sistemin işçileri "çarkın dişlileri gibi basit bir role" indirgediğini, "aynı hareketi milyonlarca hatta milyarlarca defa tekrar ettikten sonra", "dışarıdan yaşar gibi görünseler de içlerinin öldüğünü" söyleyecektir.[55] Kapitalist "bilimsel yönetim" ilkelerini, tam da Frederick Taylor bu yönetim tarzını Amerikan sanayisine sunmaya hazırlanırken maddeler haline getirip eleştirmiştir. Elbette Adam Smith çok önceleri mekanize iş sürecini tanımlamış, Marx ve diğerleri de eleştirmişti. Fakat Reclus'nün analizi ötekilerden ileri gider; işçilerin insanlıktan çıkmasını, yabancılaşmasını, yoksullaşmasını vurgulamanın yanında, yeni bir tahakküm biçimine, toplumu sistematik olarak hegemonyası altına alan teknolojiye dikkat çeker. Teknolojik rasyonaliteye dayanan sistemi zekice bir gözlemle eleştirir: "Kadim kölelik sistemi insan malzemesini asla bu kadar yöntemli biçimde yoğurmamış, bir araca indirgememişti."[56] Reclus'ye göre, modern "hür" emek, önceki sömürü dönemlerinin en vahşi uygulamalarında bile görülmemiş bir hegemonya ve nesneleştirilme tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Bakunin, "yeni bir sınıf"ın –bilim ve teknik entelijansiyasının– hegemonyasının ufukta göründüğünü öne sürmüştür ve bu kehanetiyle, bazı anarşist siyasi kuramcılardan ay-

rılır. Bakunin'in deyişiyle, bu yeni sınıfın iktidarı, "*bilimsel zekânın*, tüm rejimlerin en aristokrat, despot, kibirli ve küstahının iktidarı" demekti.[57] Reclus de bu yeni sınıfın yükselişinin getireceği tehlikeleri vurgulamıştır. "Emperyal Hohenzollern Hanedanı'nın entelektüel fedaileri"[58] görevini üstlenen Alman bilimadamları örneğini verir ve tekno-bürokratik elitin, iktidar odağının önemli bir aracı haline gelmesine rağmen, bir yandan da yetkilerini doğrudan kullanabileceği uyarısını yapar: "Bazı bilimadamları efendilerine hizmet etmekten onur duysa da, aralarında kendileri efendi olma hevesinde olanlar da mevcuttur."[59] Saint-Simon'cuların ve Comte'çuların ilkelerini, teknokratik hegemonyayı tüm toplumun çıkarına meşrulaştırmanın erken örnekleri olarak sunar. Bu ekollere göre toplum, "mühendislerin sağduyusuyla işletilen dev bir fabrika gibi" yönetilmeli ve idaresinde "bu yeni ekollerin, hatasızlığı hedefleyen liderleri" bulunmalıdır.[60] Reclus, bu teknokratik hegemonya projesinin, "bilimsel sosyalizm" yaftasıyla kendi çağının otorite yanlıları tarafından geliştirildiği görüşündeydi.

Reclus'nün bilimsel ve teknik bilgi ile deneyimin gelişmesine tepkisi tümüyle olumsuz değildi. Başka konularda olduğu gibi burada da, pozitif ve negatif momentlerin tanımlanıp analiz edildiği diyalektik bir bakış açısı getirir. İnsaniyetten uzak ve yıkıcı yönlerine karşın, bilimsel ve teknik işbölümünün toplumsal ilerlemeye kesin bir katkı sağladığını belirtir. Bu katkı, bilim ve teknoloji taraftarlarının iddia ettiği gibi toplumun refahını artırmakla kalmamış, aynı zamanda "giderek artan sayıda işçinin mekanik bilimi ve elektronik, kimya, metalurji dahil olmak üzere ilgili tüm alanlarda bilgi sahibi olmasını sağlamıştır".[61] Bakunin, Kropotkin ve diğer anarşist kuramcılar gibi Reclus de, toplumun hedefinin bu süreci yaymak ve "bilimin aktif hale geleceği" bir "entelektüel ve manuel emek sentezi" yaratmaktır.[62]

Reclus açısından işbölümünün ayırt edici niteliği ve ideal hali, sadece üretimin artması değil, her şeyden önce, "birbirinden kopuk çalışanlar arasında dayanışma" olmalıdır.[63]

Reclus'ye göre modern sanayi, işbölümünü kâr amaçlı kullanarak bu ideale ket vurmakta, hedefine ulaşmak için "işçileri birbirinden ayırmaya, tecrit etmeye, cephelere ayırıp kendi gücünü tesis etmeye" çalışmaktadır.[64] Reclus özgürlükçü bir sosyal hareketin başlıca meselesinin, üretim sistemini kontrol altına alarak emeğin özgürce dayanışmasını sağlaması, bu dayanışmanın insanlığı ve doğayı kuşatan daha büyük dayanışma içindeki yerini alması olduğunu savunur.

Reclus'nün hayatı boyunca yakından ilgilendiği bir başka tahakküm biçimi de ırkçılık idi. Reclus'ye göre ırkçılık, insanların hiyerarşik, aşağılayıcı bir şekilde sınıflandırılmasıdır ve bu sınıflandırma, onun insani dayanışma ve sosyal eşitlik duygularıyla, herhangi bir kültürün başarılarına duyduğu saygıyla çelişir. Louisiana'daki ikametinde ırkçı, köleci bir toplumun içinde yaşaması, bu büyük sosyal kötülükle kişisel olarak ilgilenmesine yol açtı. Afrikalı ve Avrupalı ataları olan melez bir kadınla evlenmesi konuya kişisel ilgisini daha da pekiştirdi. Klasik anarşist düşünürler ve radikal kuramcılar genelde eleştirilerini devlet ve kapitalizm üzerine yoğunlaştırırken Reclus ırkçılığı daima baskının ve tahakkümün en kötücül biçimlerinden biri olarak tanımlamıştır. Irkçılığa verilecek en etkili cevabın, tahakküm ve madunlaştırma sistemini güçlendiren sosyal engelleri yıkmak olduğunu söyler. Reclus halkların ve kültürlerin bir araya gelmesinden ve kaynaşmasından doğan yaratıcı çeşitliliğin toplumu güçlendirdiğini savunur. Birbirinden ayrı yaşamış ırkların sosyal ve biyolojik açıdan kaynaşması, ırkçılığın nedenlerini ortadan kaldırdığı gibi, toplumu da diri tutacaktır.

Reclus özellikle, Birleşik Devletler'deki kara derililerin kölelikten önceki ve sonraki koşullarıyla ilgileniyordu. *Voyage à la Nouvelle-Orléans*'ta, içsavaş öncesindeki köle pazarının etkileyici bir tasvirini yapar. Kölelerin açık artırmayla mal gibi satılmasının iğrençliğine dikkat çeker: "Louisiana'daki zencilerin tümü bu uğursuz masanın önünden geçmek için sırasını bekler; yedi yaşını henüz bitirmiş, kanunun annelerinden ayrılmalarında sakınca görmediği çocuklar; iki bin seyircinin

bakışlarına maruz kalan, kiloyla satılan genç kızlar; çocuklarının kendilerinden çalınmasını izlemeye gelen, kamçı tehdidiyle gözyaşlarını tutmak zorunda kalan anneler; daha önce defalarca mezata çıkan, onları aşağılayan, ağarmış saçlarıyla dalga geçen soluk yüzlü adamların önünden bir kez daha geçmek zorunda kalan yaşlılar."[65] Görece erken bir yaşta ırkçılıkla, hem de bu en gaddar biçimiyle karşılaşması onu derinden etkilemiş, tahakkümün etnik boyutlarına karşı daha hassas olmasına yol açmıştır.

Reclus Amerika'da köleliğin kaldırılmasının, ırkçılık sistemini ve kara derililerin sömürülmesini sona erdirmediğinin farkındaydı. Kapitalist girişimcilerin, kölelik ortadan kalktıktan sonra da eski kölelerin hür emeğini en düşük ücretle sömürmek için yollar bulduğuna değinir. Sonuç, "çocuklara ve yaşlılara bakma zorunluğu ortadan kalkmış bir kölelik"tir.[66] Yeni ayrımcı yasalar ve mevcut yasaların tek yanlı uygulanması, plantasyonlara ve işyerlerine yakın bölgelerde yaşayan zencilerin sömürülmesine, oy hakkından mahrum kalmalarına yol açtı. Bazı bölgelerde, girişimcilerin mahkûmların emeğinden yararlanması için küçük suçlar hapisle cezalandırıldı. "Kaba, katıksız, içgüdüsel bir nefretin" hâkim olduğu kasaba ve şehirler, siyahları kovacak ve geri dönmelerini yasaklayacak kadar ileri gitti.[67]

Reclus, Amerikan toplumunda kölelik sonrası ırkçılığın kapsamlı bir analizini yapmasıyla da çağının sosyal eleştirmenleri arasında özel bir yere sahiptir. Burada ilginç olan husus, bir Fransız'ın ilgilendiği bu konuya, Amerikalı radikallerin ve reformcuların neredeyse istisnasız tümünün sessiz kalmasıdır. Dönemin solcuları ekonomik sınıf meseleleriyle ilgiliydi ve ırkçılığın sosyal adaletsizlik sisteminde merkezî bir yer tuttuğunun ancak zamanla farkına vardılar; liberallerin ve "ilericiler"in "Amerika'nın açmazı"nı keşfetmeleri yarım yüzyıl aldı. Buna karşılık Reclus, 1850'lerde geliştirmeye başladığı ırkçılık eleştirisini son nefesine dek sürdürmüştür. Amerika'daki ırk ayrımı sistemini ahlakçı bir öfkeyle anlatır. Irkçı toplulukların ananelerine ters düşen bir iş yapan siyahi-

lerin maruz kaldığı katı cezaların, işkencelerin, cinayetlerin dökümünü yaparken, son derece yaygın olan bu "korkunç uygulamaların", "yerel yasalar"la desteklendiğini belirtir.[68]

Reclus'nün zamanının ilerisinde olan görüşleri övgüye değer, yine de bakış açısındaki bazı ciddi eksikleri not etmek gerek. Koyu bir ırk ayrımı karşıtı olmasına, farklı kültürlere ve halklara ilgi duymasına karşın, dönemin Avrupa merkezci ideolojisinden kendini tümüyle kurtardığı söylenemez. Özellikle ilk eserlerinde, Batılı olmayan kültürlere övgüler yağdırdığında bile, satır aralarında üstten bakan bir tonla karşılaşırız. Bundan başka, ırkçılıktan nefret eden, Güney eyaletlerinde uzun zaman geçirmiş biri olarak siyahi kültürün Amerikan kültürüne yaptığı katkılardan neredeyse habersiz olması şaşırtıcıdır. Reclus'ye göre siyahiler, "dil, eğitim, düşünce biçimi, hatta vatanseverlik ve bunun içerdiği tüm önyargılarla birlikte" köklerinden o denli koparılmışlar, o denli Amerikalılaştırılmışlardı ki "ulusun bütününe özgün katkıları asgari düzeydeydi".[69] Solun müzmin tuzağına düşmeyip baskı altındaki grupları idealize etme hatasını yapmaması olumlu gibi görünse de, bu örnekte maalesef, bazen öteki uçtaki aşırılığa kapıldığını görüyoruz.

Bu gibi kusurlar dışında, Reclus hayatı boyunca ırkçılıktan tiksindi, tüm etnik grupların ve kültürlerin birbirlerini tanımaları, anlamaları için çalıştı. Çağının önyargılarını aşma çabasında gittikçe daha başarılı oldu ve özellikle olgunluk çağının ürünü olan yazılarında, tüm toplumların kendilerine özgü değerlerini ve kazanımlarını olağanüstü bir açıklık ve öngörüyle inceledi. Ölümünden sonra, Kropotkin onun için şunları söyledi: "En küçük kabileden söz ederken bile, okuru tüm insanların eşit olduğuna, üstün ya da aşağı bir ırk olmadığına ikna edecek kelimeler bulmakta ustaydı."[70]

Sol kuramcılar, uzun zaman ırkçılık konusunu ihmal ettikleri gibi, patriyarkalizmin tahakkümcü sistemin merkezinde olduğunun pek az farkındaydılar. Reclus bu konuda da ötekilerden ayrılır; kuramsal analizlerinde patriyarkal sisteme açıkça cephe almakla kalmamış –yaşadığı çağda örne-

ğine az rastlanan bir davranışla– kendi hayatında teoriyi pratiğe geçirmek için çaba göstermiştir. Tüm hiyerarşik ilişkilerden tiksindiği gibi, erkek egemenliğini de kesinlikle reddetti ve cinsiyetlerin eşitliğini savundu. Bu eşitliğin önkoşullarından birinin, erkekler ve kadınlar arasında "serbest birliktelikler" olduğunu öne sürdü. Birliktelikten ne kastettiğini açıklarken şunu söyler: "Normal, doğal bir aile, tümüyle şefkat ve koşulsuz sevgi üzerine inşa edilmelidir: Aile ilişkisinde, önyargıdan, yasaların zorlamasından ya da mali çıkarlardan kaynaklanan hiçbir şey olmamalıdır çünkü böyle şeyler insanı yozlaştırır. Burada da, başka alanlarda olduğu gibi, özgürlük ve doğal dürtüler yaşamın temelini oluşturmalıdır."[71] Reclus'ye göre, böyle birliktelikler, başarılı olduğunda, pek çok bakımdan doyurucu olur, eşlerin özgelişimine katkı yapar. "Karşılıklı arzuyu, sıcak dostluğu, eksiksiz saygıyı, iki eşin birbirlerini hayatlarının sonuna dek yenilemelerinin ürünü olan sürekli dönüşümü bir araya getirir."[72] Reclus'nün bu ilişkileri betimlerken Fanny L'Herminez'le yaptığı mutlu evlilikten esinlendiği açıktır.

Kendisinin önerdiği "sadece karşılıklı sevgi, saygı ve başkalarının haysiyetini temel alan serbest birliktelik" idealiyle karşılaştırıldığında, devletin zorunlu kıldığı, kilisenin onayladığı evliliklerin "ticari bir anlaşmadan" başka bir şey olmadığını öne sürer.[73] Daha büyük bir tahakküm sisteminin çekirdeğinde yatan, düşük ahlaklı bir kurumdur bu. Wilhelm Reich'ın otoriter aile ve otoriter devlet arasındaki bağın analizini yapmasından neredeyse yarım yüzyıl önce, Reclus benzer savlar öne sürer. Şunları söyler: "Aile bağları, polijini, poliandri, monogami ya da serbest birliktelikle de kurulsa, etiğinin etkisiyle devletin yapısını etkilediği kesindir. Büyük ölçekte gördüğümüz şeyler küçük ölçektekine koşut gelişir."[74] Başka anarşist kuramcılar gibi, devletin tüm diğer tahakküm biçimleri üstündeki belirleyici etkisini vurgularsa da, aile ilişkilerinin devlet ve diğer baskıcı kurumlar üstündeki etkisini gündeme getirmesiyle onlardan ayrılır. Siyasi zorbalığın doğurduğu kötülükleri küçümsemez ama mahrem ilişkiler bağ-

lamındaki psikolojik zorbalığın, çok daha güçlü bir etkisi olduğunu savunur. Siyasi otorite ile ailedeki otorite arasındaki bağa dikkat çeker ve birincisinin "genellikle daha az yoğunlukta" olduğunu söyler çünkü "devlet, çok geniş bir alana dağılmış olan bireylere, bir eşin kendisiyle aynı çatı altında yaşayan eşine yaptığı baskıyı yapamaz".[75]

Reclus'nün evlilik üzerine görüşleri, kamusal alanla özel alanı iki ayrı ve özerk dünya olarak görmeye eğilimli ana akım modernist sosyal düşünceden temel bir ayrılığı yansıtır. Reclus özgürlüğü mümkün kılan ilkeler hayatın en mahrem ve kişisel alanlarında uygulamaya geçirilmeden, özgür bir toplumun var olamayacağını öne sürer. Bu bakış açısı, bireysel hayatın siyasi bir hayat olduğunu öne süren feminist yorumun ve 1968 sonrası "gündelik hayatın özgürleştirilmesi" hareketinin habercisidir. Aynı zamanda Reclus'yü, ana akım modern anarşist ve sosyalist siyasi kuramdan çok, ütopik komüntercilik geleneğine yakınlaştırır. Ütopyacılar eskiden beri bireysel hayatı ciddiye alan azınlığa dahildirler; geleneksel siyasi radikaller ise bu alandaki değişimleri basit bir "üstyapı" sorunu olarak görmüşler ya da devrim sonrasına havale etmişlerdir. Reclus bireysel ilişkilerde acil ve kapsamlı bir değişimin özgürlükçü sosyal dönüşüm için önkoşul olduğuna inanıyordu. Bu konuda şunları söyler: "Kişiyi en iyi ailesinin içinde, kendine yakın olanlarla günlük ilişkilerinde yargılayabiliriz. Karısının özgürlüğüne kesin saygı duyuyorsa, oğullarının ve kızlarının haysiyetini kendi haysiyeti gibi görüyorsa, o zaman hür yurttaşlar meclisine katılmaya layık olduğunu kanıtlamış demektir. Aksi takdirde, buyurgan olduğu için hâlâ bir köledir."[76]

Patriyarkalizmin temellerini sarsmak ve mitolojiden arındırmak amacıyla Reclus, bakışlarını toplumun başlangıcına çevirir. Reclus, kadınların uygarlığa güçlü bir katkı yaptığını savunmasıyla da çağdaşları arasında sivrilir. Onun tarih anlatısına göre "anaerkil"lik (başka deyişle anne merkezlilik, anne soyluluk) kurumu "ilkel barbarlığın" ortasında boyvermiş, ilkel çeteleri anne ocağının başına toplayıp sosyalleşti-

rerek "geleceğin uygarlığının tohumlarını" atmıştır.[77] Tarih boyunca kadınların toplumdaki rolünün, gerek sıradan insanlar gerekse akademisyenlerce küçümsendiğini öne sürer. Tarihte "liderlik yapan kadınların" pek çok örneği olduğunu, "birbirine uzak yörelerdeki kabilelerin kadınların üstünlüğünü kabul ettiklerini", "erkeklerin hâkim olduğu öteki kabilelerde de soyun anne üzerinden yürüdüğünü" söyler.[78] Bu gibi örnekler aracılığıyla, patriyarkalizmin evrenselliği mitosunu ve bu mitosun vazettiği, patriyarkalizmin bir gereksinim olduğu görüşünü yıkmayı hedefler.

Reclus'ye göre çoğu toplum, kurumlarında kadınların oynayabileceği rolü göz ardı etmektedir. Bu ihmalin en çok görüldüğü alanlardan biri iktisattır. Reclus bahçe işlerinin kadınlara teslim edildiği toplumlarda kadınların, "kabilenin genel ekonomisinde kendilerine verilen sorumluluğu mükemmel yerine getirdiklerini"[79] ve kendi grupları için en güvenli besini sağladıklarını belirtir. Bu toplumlarda, "genel refahın tek belirleyicisi anneler, onların eve getirdikleri düzen, huzur ve uyum ruhudur".[80] Dahası bu kültürlerde grubun değerleri dişilerce belirlenir; "etraflarındaki çocuklara yönelttikleri doğal şefkat, bir tür dine dönüşür".[81] Reclus ayrıca, genel kanının aksine, bu gibi toplumlarda kadınların çok kez iktidara geldiklerini ve güçlü bir otorite sergilediklerini belirtir. "[Kadınlara] danışılmadan hiçbir karar alınamaz. Aile servetinin taşıyıcıları ve dağıtıcıları onlardır; bu yönleriyle tüm sosyal ve siyasi faaliyetleri düzenlerler. Erkekler daha güçlü olsalar da, kadınların bu üstünlüğüne boyun eğerler."[82] Reclus'nün analizine göre, bazı toplumlarda, çok önemli addettiğimiz bazı işlerin erkeklere verilmesi (örneğin "şef"in daima erkek olması) ille de o gruptaki erkek egemenliğinin göstergesi değildir. Bu toplumlarda, tümüyle erkeklere özgü görevler bile kadınların güçlü etkisiyle yerine getiriliyordu; aynı ölçüde veya daha önemli işler doğrudan kadınların elindeydi ve –daha önemlisi– dişil ve anaerkil değerler kültüre hâkim olmuştu.

Bu toplumları anlatırken Reclus sık sık "anaerkil aile"den söz eder. Bu terim, bir "erk"in üstünlüğünü övmesi, sosyal

rerek "geleceğin uygarlığının tohumlarını" atmıştır.[77] Tarih boyunca kadınların toplumdaki rolünün, gerek sıradan insanlar gerekse akademisyenlerce küçümsendiğini öne sürer. Tarihte "liderlik yapan kadınların" pek çok örneği olduğunu, "birbirine uzak yörelerdeki kabilelerin kadınların üstünlüğünü kabul ettiklerini", "erkeklerin hâkim olduğu öteki kabilelerde de soyun anne üzerinden yürüdüğünü" söyler.[78] Bu gibi örnekler aracılığıyla, patriyarkalizmin evrenselliği mitosunu ve bu mitosun vazettiği, patriyarkalizmin bir gereksinim olduğu görüşünü yıkmayı hedefler.

Reclus'ye göre çoğu toplum, kurumlarında kadınların oynayabileceği rolü göz ardı etmektedir. Bu ihmalin en çok görüldüğü alanlardan biri iktisattır. Reclus bahçe işlerinin kadınlara teslim edildiği toplumlarda kadınların, "kabilenin genel ekonomisinde kendilerine verilen sorumluluğu mükemmel yerine getirdiklerini"[79] ve kendi grupları için en güvenli besini sağladıklarını belirtir. Bu toplumlarda, "genel refahın tek belirleyicisi anneler, onların eve getirdikleri düzen, huzur ve uyum ruhudur".[80] Dahası bu kültürlerde grubun değerleri dişilerce belirlenir; "etraflarındaki çocuklara yönelttikleri doğal şefkat, bir tür dine dönüşür".[81] Reclus ayrıca, genel kanının aksine, bu gibi toplumlarda kadınların çok kez iktidara geldiklerini ve güçlü bir otorite sergilediklerini belirtir. "[Kadınlara] danışılmadan hiçbir karar alınamaz. Aile servetinin taşıyıcıları ve dağıtıcıları onlardır; bu yönleriyle tüm sosyal ve siyasi faaliyetleri düzenlerler. Erkekler daha güçlü olsalar da, kadınların bu üstünlüğüne boyun eğerler."[82] Reclus'nün analizine göre, bazı toplumlarda, çok önemli addettiğimiz bazı işlerin erkeklere verilmesi (örneğin "şef"in daima erkek olması) ille de o gruptaki erkek egemenliğinin göstergesi değildir. Bu toplumlarda, tümüyle erkeklere özgü görevler bile kadınların güçlü etkisiyle yerine getiriliyordu; aynı ölçüde veya daha önemli işler doğrudan kadınların elindeydi ve –daha önemlisi– dişil ve anaerkil değerler kültüre hâkim olmuştu.

Bu toplumları anlatırken Reclus sık sık "anaerkil aile"den söz eder. Bu terim, bir "erk"in üstünlüğünü övmesi, sosyal

tahakkümün her biçimine "anarşist" eleştiri getiren birisi için şaşırtıcıdır. Ne var ki Reclus, "anaerkil" kavramının yalın anlamıyla, etimolojik kökeniyle alındığında karışıklığa yol açacağını belirtir. Bu isimle anılan akrabalık sistemlerinde annenin "yöneten" konumunda olmadığına dikkat çeker. Annenin güçlü olduğu bu gibi toplumlarda babanın "zulmüne" bile göz yumulduğunu, bazı durumlarda onun ailenin "tartışmasız efendisi" olduğunu belirtir.[83] Reclus dişilerin baskın olduğu bir sistemi tarif etmez. Tarihsel ataerkil gücün karşı kopyası olan bir "anaerkil" mitolojisi kurmaz. Sadece, "ataerkilliğin" kaçınılmaz olmadığını, kadınların çok kez sosyal hayatın en temel alanlarında yetki sahibi olduklarını, "ilerlemenin" ve "uygarlığın" güçlü ve sahici taşıyanları olduklarını göstermeye çalışır.

Reclus kadınların tarihteki yerini savunduğu gibi, kendi çağındaki sosyal mücadelelerine de hararetle destek veriyordu. Feminizm davasını her yönüyle benimsediğini güçlü kelimelerle vurgular: "Kadınların erkeklere karşı bütün şikâyetlerinde haklı oldukları çok açık; kadın işçilerin erkek işçilerle aynı ücreti alamayışı, erkek yapsa 'kusur' sayılacak bir 'suç' için cezalandırılan eşler, yapılmasında hiçbir katkısı olmadığı kanunlara uymak, vergiler ödemek zorunda kalan, açıkça siyasi faaliyette bulunması yasaklanmış kadınlar."[84] Kısacası, kadınlar yalnız evin içinde değil, ekonomik, sosyal, siyasi alanlarda da baskı görmektedir ve bunların tümünde tam eşitliğin ve adaletin sağlanması gerekir.

Ne var ki, Reclus feminizmin tüm hedeflerini benimsemekle birlikte, tüm feministleri onaylamaz. Bazı orta sınıf feministlerin sadece kendilerine yapılan baskıyla ilgilenmelerine, işçi sınıfına tepeden bakmalarına katlanamaz. Kendi kaderlerinin, "hangi kesimden olursa olsun baskıya uğrayanlarla bir" olduğunu görmeyişlerine üzülür.[85] "Maruz kaldıkları feci muameleyi ve yozlaşmanın kurbanlarını değil, faillerini aklayan peşin hükümlü yasaları protesto etmek için fahişelerin yanında yer alan cesur kadınları" över.[86] Reclus sadece kadınların en çok sömürülenlerinin ve yalnız bırakı-

lanlarının haklarını savunduğu için değil, devletin onları sömürenlerle işbirliği yaptığına dikkat çektiği için de zamanının çok ilerisindeydi.

Reclus'nün, günümüzde yeni yeni benimsenen görüşlerinden biri de, kadınların baskılar karşısında harekete geçmeye hakları olduğuna yürekten inanmasıydı. Uğradıkları büyük haksızlıklar sonucu kadınlar "[baskıcılarını] suçlarken kesinlikle haklıdırlar ve bazen vuku bulan intikam olayları hoş görülmelidir çünkü en büyük suçları ayrıcalıklılar işler".[87] Reclus'den günümüze, kadınların pek azı tecavüz gibi uç olaylar dışında uğradıkları haksızlıkların yasal yollardan tazmini için talepte bulundu. Ne var ki Reclus, kadınların maruz kaldığı baskının büyüklüğünden ötürü ve en çok baskıya uğrayanlar avukat tutmaya en az gücü yetenler olduğu için, açıkça isyanın doğru bir tepki olduğuna inanıyordu. Kadınların davasının genellikle (günümüzdeki ılımlı liberal feministleri andıran) iyi terbiye görmüş, kibar, "naif bir tavırla avukatlar tutup mahkemeler ve kararnameler yoluyla kadın özgürlüğüne giden yolun açılmasını uman" kimseler tarafından yürütülmesine hayıflanır; çünkü "özgürlük dilenerek elde edilmez, fetihle kazanılır".[88] Reclus tıpkı anarşist feminist çağdaşı Emma Goldman gibi, kadınların davasının ancak ve ancak –gerek kişisel, gerek toplumsal alanda– doğrudan eylemle kazanılabileceğini savunuyordu.

Reclus'nün büyük bir öngörüyle üzerine eğildiği, kendi çağında çok ihmal edilen bir başka konu da çocuk hakları ve toplumda çocukların yeriyle ilgilidir. Bu alandaki düşünceleri, ataerkilliğe getirdiği eleştiriyle bağlantılıdır. Reclus'ye göre, "Aristoteles'ten Aziz Pavlus'a ve Kilise Babaları'na" oradan "Amerikan Anayasası'nın Babaları'na" uzanan ve köleliği meşru bir mülkiyet hakkı olarak gören gelenekle bağları koparmak ne denli gerekliyse, babaları çocukların sahibi yapan kadim gelenekle yolları ayırmak da o denli gerekliydi.[89] Reclus, "yeni doğmuş bebeği bile özgür bir birey olarak gören, çocuğun haklarını herkese, en başta babasına karşı koruyan" yeni bir ahlak önerir.[90] Bu görüşün doğal sonuçlarından biri

de, ataerkil ailenin ve otoriter devletin uzantısı olan baskıcı otoriter eğitim sisteminin feshidir.

Reclus bencillik, baskı ve düşünmeden itaati temel alan kurumlara çocukları hazırlama süreci olarak gördüğü mevcut eğitim sistemini yerden yere vurur. Bu sistem, içerdiği hiyerarşik yapı nedeniyle, genel yarar için işbirliğini değil, kişisel yarar için rekabeti savunur. Öğrenciler "ilk dersten itibaren birer rakip savaşçı olduklarını öğrenirler. Çevrelerindeki her şey onlara kazanılacak ödüllerin sayıca az olduğunu, kişinin bunları yalnızca üstün yetenekleriyle değil, bulabildiği her fırsatta hileyle, dalavereyle, düzenbazlıkla, en adi yollardan ya da Padovalı Aziz Antuan'a dua ederek dostlarından aşırması gerektiğini söyler".[91] Amaç öğrencileri, uğruna savaşmayı, başkalarını mahvetmeyi göze alabiliyorlarsa ileride onurlu ve kazançlı bir hayatın onları beklediğine ikna etmektir. "Bu semboller" uğruna insanlık ve dayanışma göz ardı edilir.[92] Özgür, şefkatli ve işbirlikçi insanlardan oluşan bir toplum yaratmak için nasıl liberter bir eğitim sistemine ihtiyaç varsa, baskıcı ve itaatkâr bireylerden oluşan hiyerarşik bir toplum için de otoriter bir eğitim, olmazsa olmazdır.

Reclus'ye göre otoriter bir kişilik yapısının yaratılmasına katkı yapan bir başka alan da, baskıcı ahlaktır. Bu ahlakın, ona en tuhaf gelen ifadelerinden biri, çıplaklık tabusudur.[93] Beden iyileşmeden ve tam sağlığına kavuşmadan özgür topluma asla ulaşamayacağımıza inanır. Ona göre asıl skandal insan bedeni değil, giysilerdir.

Reclus giysinin kötülükleri üzerine uzun bir liste sunarken, asıl itirazının ahlaki olduğunu belirtir. Ona göre, "Yeniden çıplaklığın güzelliğine dönülmesi, her şeyden çok ahlaki sağlıkla ilgilidir."[94] "İnsanın bedenini baskı altına alan, kişinin uzuvları yokmuş gibi davranan bir ahlakçılık, düşüncenin sürekli 'göz önünde olmaması gereken' bu manzaraya çevrilmesi sonucunu doğurur. Bu bir fobi, çılgınlık, müthiş bir şehvet düşkünlüğü, tüm duyuların sapıklaşmasıdır. Yalandır, ikiyüzlülüktür."[95] Çıplaklık karşıtları ahlakın yerine, "normal edimlerin muzır sayıldığı", "hayatın kaynağının yozlaştırıldığı", "ne-

silden nesile dünyanın sapıklaştırıldığı" bir ahlak parodisi koyarlar.[96] Reclus'nün bakış açısıyla, giyinmenin kişisel karakter ve sosyal ahlak üzerindeki zararlı etkileri saymakla bitmez.

Reclus giysi fetişizmi de denilebilecek bu olguya, yalnız ahlaki açıdan değil, sağlık nedenleriyle de şiddetle karşı çıkar. "Ten kuşkusuz havayla, ışıkla, açık havadaki değişimlerle temas ettiğinde yeniden canlanır ve doğal faaliyetini yapar. Ter engellenmez; uzuvların işleyişi iyileşir; beden hem sağlam hem esnek olur; güneşten mahrum bırakılmış bir bitki gibi sararıp solmaz."[97] Çıplaklık, Reclus'ye göre insanı sağlıklı yapar, oysa giysiler "bizi saf havadan ve ışıktan ayıran, hasta eden, hareketlerimizi kısıtlayan, tenimizi solduran ve çıban içinde bırakan, sevgililerin birbirinden tiksinmesine yol açan, kimi zaman kadınları kısırlaştıran ya da zayıf, kavruk çocuklar doğurmalarına neden olan mikrop yuvalarıdır!"[98] Reclus'nün giyinmek üzerine düşünceleri, kendi zamanındaki, kadınların ve erkeklerin hareketlerini engelleyici sağlıksız giysilerden kurtulmasını amaçlayan giysi reformu hareketi tarafından sempatiyle karşılandı. Bu hareket, sözgelimi Kraliçe Victoria'nın çağında popüler olan sıkı korselere, hayati uzuvların büzülmesini ve yer değiştirmesini, kasların incelmesini, hamile kadınların ve fetüslerin risk altında olmasını kapsayan bir dizi sağlık sorunu nedeniyle karşıydı.[99]

Reclus estetik tercihlerle giyilen giysilere de itiraz eder. Seyahat anılarında Polinezyalıları, deli gibi sağa sola koşturan misyonerlerin arasında, çıplaklıklarıyla "dünyanın en güzel insanları" olarak betimler, Yunanların sanatsal nü tasvirlerini över.[100] Bedene özgürlük verilmeden çıplaklığın değeri bilinmeden gerçek sanat yapmanın mümkün olmadığını savunur. Ayrıca, giysilerin günlük hayatın güzelliğini bozduğuna inanır. Giysiler ve moda yüzünden "doğal kıvrımlar yerini bir dizi düğmeye, eteklere ve bluzlara" bırakmıştır.[101]

Bu coşkulu tirad, baskılar ve ikiyüzlülük üzerine önemli bir uyarı olmakla birlikte, Reclus'nün nüdizmi ve yerdiği püriten ruh arasında paradoksal bir ilişkiye işaret eder. Çıplaklığı, özgür ifade ve sağlıklı bir özgüven adına göklere çıka-

rır. Ne var ki giyinmenin ve süslenmenin, bireysel ve sosyal ifade biçimi olarak olumlu bir işlevi olduğunu görmezden gelir. Reclus için giysi yalnızca, sınıf hiyerarşisi ve cinsel baskıyla malul yoz bir toplumun ifadesidir. "Şık, süslü giysiler –gösteriş merakı, köleci bir taklitçilik ve hepsinden öte, bu ahlaksızlığın bin bir marifeti– toplumu yozlaştıran amillerin başında gelir... Çıplak güzellik saflaştırır ve soylulaştırır; giyinmek sinsi ve yanıltıcıdır, yozlaştırır, sapıklaştırır."[102]

Bu noktada Reclus'nün yoz, ikiyüzlü topluma tepkisel ve katı bir tutum alması, radikalizmini gölgeleyen bir tutumdur. Dahası, gerek çıplaklığa gerekse giysilere herhangi bir erotik anlam verirken, bakış açısı doğal püriten bir şekil alır. İnsan bedeninin özgürleşmesine yaptığı cesur katkılar övgüyü hak eder; son zamanlara dek bu konu (birkaç "ütopyacı" dışında) radikal teorisyenlerce ihmal edilmiştir. Ne ki, çıplaklığın idealleştirilmesi kimi zaman, ekolojik düşünceyi bugüne dek sıkıntıya düşüren naif, tepkisel bir doğacılığa yol açmıştır.

Reclus'nün otoriter ahlakçılıkla sıkı bağları olduğunu düşündüğü bir kurum da otoriter dindir. Önceki sayfalarda geniş ölçüde bahsettiğimiz gibi dini hem ilerici hem gerici yönleri olan bir kurum olarak görür. Büyük dinlerin kurucularının, çok eleştirdiği dinî kurumların aksine, metafizik ve ahlaki öngörülere sahip olduklarını öne sürer. Bu özgün öngörülerin yıkıcı ve devrimci yanları, patriyarkinin devlet gücünün ve ekonomik sömürünün hizmetine sokulmak için törpülenmiş, din dönüştürülmüştür. Kendi eşitlikçi ve özgürlükçü iddiasına ihanet eden din, baskının ve tahakkümün en önemli kültürel ve psikolojik aracı haline gelmiştir. Reclus mektuplardan birinde, kurumsal dinin trajik ve kanlı tarihini özetlerken, "Tanrı korkusu köleliğin ve yoksulluğun başlangıcıdır," der.[103]

Daha önce değinildiği gibi, Reclus'ye göre, ilerlemenin karşı konulmaz gücü zaman içinde dinin ideolojik temellerini yıkacak, böylece [din] modernitenin kaçınılmazlığı karşısında sürekli gerileyecektir. Hatta daha ileri gider ve dinin,

bir zamanlar etkili bir sosyal tahakküm aracı olmasına karşın, zamanla kitleler üstündeki gücünü büyük ölçüde kaybettiğini ve bir sosyal gelenek olma yolunda hızla ilerlediğini kaydeder. Dinî kurumların gerileyişini abartan bu görüşün, Reclus'nün Güney Avrupa'daki Katolik kültürlerine fazla yakın olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Reclus bu kültürlerde "mal, mülk, asalaklık gibi şeylerin tümünün Katolik dininin uhdesinde olduğunu ve bu dine bağlı milyonların ibadetlerini samimiyetten uzak yerine getirdiklerini belirtir."[104] Sadece Avrupa'nın güneyinde değil, dünyanın büyük bölümünde dinin yüzeysel ritüellere indirgendiğini, derin inançların yok olduğunu öne sürer. Ne var ki bir sosyal âdet olarak da olsa, dinin, şu anda tarihî açıdan yükselme sürecinde olan devlet ve kapitalizm gibi başka tahakküm biçimlerine destek sağlamak amacıyla, bir süre daha işlevini sürdüreceğini savunur.

Reclus yaşasaydı, günümüzdeki özgürlükçü ilahiyatın ve din temelli sosyal adalet hareketlerinin özgün ilerici doğasının farkında olacağına kuşku yoktur. Ayrıca, dinin siyasi, ekonomik, kültürel gücünün, kendisinin de tahmin ettiği gibi süregittiğini görecekti. Öte yandan, bilimdeki gelişmelerin ve genel aydınlanmanın dinî kurumları tedricen gerileteceği yolundaki tezi göze alındığında, doktriner, hayli baskıcı dinî hareketler, köktenciliğin gücünden bir şey kaybetmemesi, dinin kimi zaman daha geniş bir tahakküm sisteminde görece otonom biçimler alması, şüphesiz onu şaşırtacaktı.

Sözü edilen bazı kısıtlamalar dışında, Reclus'nün tahakküm eleştirisi tutarlı, kapsamlı ve etkileyici bir çözümlemedir. Siyaset, ekonomi, teknoloji, cinsiyet rolleri, aile yapısı, eğitim, ahlak ve din gibi başlıca toplumsal kurumları kapsamakla kalmaz, aynı zamanda, bu kurumlar üzerinden kişisel hayatın ve insan ilişkilerinin en mahrem alanlarına uzanabilecek derinliktedir. Bu bakımdan Reclus, düşünceleri eleştirel toplumsal kuramın gelişmesinde derin izler bırakmış, çığır açıcı bir sosyal kuramcı olarak tanınmayı hak etmektedir.

7

Reclus'nün Mirası: Özgürlük, Eşitlik, Coğrafya

Ulaştığımız sonucu dile getirirken en başa dönüyoruz – *L'Homme et La Terre*'in, bir düşünür ve insan olarak Reclus'nün tüm sorunsalının başlangıcına. Sosyal coğrafyaya ilişkin dev çalışmasına, dünyayı ellerinde tutan bir insan imgesiyle başlamıştı Reclus; bu imge onun dünyaya bakışı hakkında, çalışmalarına içkin olan ekolojik imgelem hakkında çok şey anlatır. Öncelikle dünya, kutsal bir nesne gibi, yukarıda tutulmaktadır. Şaşkınlık, görkem, derin sevgi ve hürmet uyandıran bir nesne olarak takdim edilmiştir. İkincisi ve belki de ilk bakışta daha çarpıcı olanı, imgenin insanlığı temsil eden kişinin "ellerinde" tasvir edilmesidir.[1] Bu tablo, dünyanın sorumluluğunun bizim elimizde olduğuna ve buradaki insanlık imgesiyle simgelenen kolektif benlik bilincine ulaşmamızın bir zorunluluk olduğuna işaret eder.

İmgenin bu iki yönü, Reclus'nün düşüncesindeki iki imgelem kutbunu çok iyi yansıtır: onun sosyal coğrafyasına içkin olan ekolojik imgelem ve siyasetine içkin olan anarşist imgelem. İlkinde tabiata, yeryüzüne, diğer insanlar da dahil gezegeni bizimle paylaşan tüm varlıklara daha derin bir saygı ve hürmet duyarız. İkincisinde, çevremizdeki her şeye karşı sorumluluklarımızı yerine getirirken bu hisleri doğru odaklanmış, dönüştürücü eylemlerle ifade ederiz.

Reclus'nün sosyal dönüşümü kavramsallaştırırken sevgiyi merkeze koymasıyla, modern sosyal kuramcılar arasında

özel bir yere sahip olduğunu gördük. Düşüncesinin bu boyutu oldukça güçlüdür ve çağımızın buhranıyla doğrudan ilgilidir. Sosyal ve çevresel adalete yaptığı vurgu ne denli haklı olsa da, insanlık ve yeryüzü hakkında derin hisler beslemeyenler için bir anlamı olamaz. Bu nedenle Reclus'nün devrimci sosyal dönüşüm için yaptığı çağrı, sosyal kurumlarda nesnel bir devrimin yanı sıra, öznel bir devrimi içerir. Tinin bu dönüşümü sayesinde insanlar başka insanlarla ve tabiatla bağlarını yeniden keşfedecek ve daha canlı yaşayacaktır.

Belki de "benmerkezci alın yazımız" bizi hep bencilliğe yöneltmeye devam edecek; ne ki bu yönelişi hemcinslerimize ve doğaya karşı bencil bir kudurganlığa dönüştüren mekanizma, toplumun güç odaklı patriyarkal, otoriter kurumlarıdır.[2] Reclus'nün en az diğerleri kadar önemli bir yönü de, insanların pratik, sosyal dönüşüme açık biçimde, daha büyük amaçlarla birleşmesinin önündeki sosyal engelleri büyük bir uzgörüyle kavrayarak topluma ve doğaya dair holistik, komünter bir vizyon geliştirmesidir. Onun insanı doğanın içine yerleştiren diyalektik, bütüncül bakış açısı, bencil, otistik illetimize teşhis koyarken tahakkümün kurumları ve ideolojisi –kapitalizm ve sınıf tahakkümü; milliyetçilik, devletçilik ve tekno-bürokrasi; ataerkillik ve seksizm; ırkçılık ve etnik baskı; türcülük ve doğaya egemen olma– üzerine yaptığı çözümleme, otizmimiz tedavi edilebilir türdense, nelerin değişmesi gerektiğine işaret eder. Benmerkezci çıkmazımızdan kurtulmanın yolu, sosyal evrim/devrim süreciyle özdeşleşecek bir benlik dönüşümüdür.

Reclus'nün en kalıcı mirası, insan ve bu gezegende yaşayan bir varlık olarak benlik bilincimizi geliştirmemize, umudun ve yaratıcı eylem ruhunun geri dönmesine yaptığı katkıdır. Onun önemi, o büyük akıl, tutku ve hayal gücü –*logos*, *eros* ve *poesis*– üçlüsünü bir araya getirmedeki başarısında yatar. Bu başarı şiirin, mitin ve anlatının deneyim ve akılla tam diyalektik ilişkide olacağı gün için yaptığı hazırlıktan, yani eserlerinden kaynaklanır. Reclus coşkuyla devrimden söz ederdi, onun özgürlükçü tahayyülünde devrim, umudun en

belirgin imgesiydi. Ama bir yandan da, çok daha ekolojik olan "yeniden canlanma" imgesini esas alan bir gelecek vizyonuna da güçlü katkılar yaptı. Zengin, son derece bireysel ama aynı zamanda sosyal bir benliğin canlanışına; özgür, işbirlikçi bir toplumun can bulmasına; holistik çeşitlilik içinde, dinamikleri dengeli, yaratıcı bir evrim sürecindeki yeryüzünün canlanışına işaret etti. Reclus'nün insanoğluna ve yeryüzüne dair ütopik vizyonu budur – insanlığı ve tüm yeryüzünü kapsayan bir özgürlük alanı; insanlığın ve gezegendeki tüm varlıkların üzerindeki tahakkümün kalkması; insanoğlunun en sonunda doğadaki uyumlu, birleştirici yerini alması.

Özgürlük, Eşitlik, Coğrafya!

İKİNCİ BÖLÜM

Élisée Reclus'nün Seçilmiş Yazıları

8

"Modern Toplumda Doğa Duygusu" (1866)

Aşağıdaki satırlar *La Revue des Deux Mondes 63*'te* yayımlanmış olan, "Du sentiment de la nature dans les sociétés modernes" başlıklı, görece erken tarihli bir makaleden alınmıştır. Reclus'nün ilk yazılarındaki doğa görüşünü yansıtması bakımından dikkate değer. Üç bölümden oluşan denemedeki toplumsal analizlerin büyük kısmı, tercümesini aşağıda verdiğimiz üçüncü bölümde yer almaktadır.

Koşulların zorlamasıyla kırsaldan göç eden insan sayısı her geçen gün arttıkça doğa duygumuzun gelişmesi ve incelmesi daha da önem kazanıyor. Karamsarlar uzun zamandır büyükşehirlerin durmaksızın büyümesinden korkuyor. İlerideki yıllarda insanların merkezlere ne kadar büyük bir hızla akın edeceklerinin farkında değiller.

Geçmiş çağların devasa Babillerinin de yüz binlerce hatta milyonlarca insanı duvarlarının ardında bir araya getirdiği doğrudur. Doğal ticari çıkarlar, iktidarın merkezileşerek zorbalaşması, adam kayırmacılık ve zevk sevdası, taşradaki bütün bir bölgenin nüfusunu bu büyükşehirlere aktarmıştı. Ne var ki, taşımacılığın bugüne nazaran çok daha yavaş olması, nehir taşkınları, kötü hava koşulları, bir kervanın geç

*** (Mayıs-Haziran 1866): 352-81. (Ç.N.)**

kalması, bir düşman ordusunun saldırısı veya bir kabilenin baş kaldırması, kimi zaman besin ve ihtiyaç maddelerinin gecikmesine, hatta hiç gelmemesine neden oluyordu. Büyükşehir, olanca ihtişamına rağmen, sürekli olarak açlık tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Ayrıca, savaşların tüm acımasızlığıyla sürdüğü dönemlerde, bu muazzam başkentler büyük katliamlara sahne oluyor, bazen yıkım o denli eksiksiz oluyordu ki, bir şehrin düşmesi bir halkın sonunu getirebiliyordu. Daha yakın zamanda, mesela Çin'in bazı şehirlerinde, kadim medeniyetlerin mirasçısı olan kentleri nasıl bir kaderin beklediğini gördük. Güçlü Nankin şehri bir moloz yığınına dönüştü, bildiğimiz kadarıyla on beş sene öncesine kadar dünyanın en kalabalık şehri olan Vuçang* ise, nüfusunun dörtte üçünü kaybetti.

İnsanları büyükşehirlere göçmeye iten geleneksel nedenler yok olmamakla birlikte, bunlardan daha az önemli olmayan, modern ilerlemeyle ilişkili başka nedenleri de eklemek gerekir. Giderek daha fazla sayıda ulaşım yolları, kanallar, tali yollar ve demiryolları önemli merkezlerden çevreye yayılıyor, gittikçe yoğunlaşan bağlantı şebekeleri her yeri sarıyor. Günümüzde ulaşım o kadar kolay ki demiryolları bir gün içinde Londra ya da Paris'in sokaklarına 500.000 kişi taşıyabiliyor, basit bir bayram, bir düğün, cenaze, herhangi bir ünlünün ziyaretinden ötürü bazen milyonlarca insan başkentin kalabalık nüfusunu daha da artırabiliyor. İhtiyaç maddeleri de tıpkı yolcular gibi rahatça taşınıyor. Çevredeki kırsaldan, ülkenin çeşitli yörelerinden, dünyanın her yanından, kara ve su yoluyla, sürekli daha fazlasını talep eden devasa mideleri doyurmak için yiyecekler geliyor. Eğer talep varsa, Londra dünyadaki üretimin yarısından fazlasını bir yıldan az bir sürede ayağına getirtilebiliyor.

Elbette bu, kadim büyükşehirlerin zamanında sahip olmadığı muazzam bir avantaj; fakat demiryollarının ve diğer

*** Orijinal metinde Ouchang olarak yazılmış. İngilizce Wuchang. (Ç.N.)**

ulaşım araçlarının eseri olan toplumsal alışkanlıklar devrimi henüz başlıyor. Fransa'nın her sakini için yılda ortalama iki-üç yolculuk, özellikle de Paris veya başka bir büyük kentin varoşuna çeyrek saatlik basit gezintiler istatistiklere dahil edildiğinde, nedir ki? Her sene yer değiştiren seyyahların sayısının giderek devasa oranlara yükseleceği kesindir ve büyük ihtimalle, yüzyılın başından bu yana olduğu gibi, tüm tahminleri aşacaktır. Böylece, sadece Londra şehri için, bir tek haftanın yolcu hareketleri, 1830'larda tüm Büyük Britanya'daki bir senelik hareketlere tekabül etmektedir. Demiryolları sayesinde, bölgeler durmadan küçülmekte. Ülke topraklarının hangi oranda küçüldüğünü bile matematiksel olarak hesaplamak mümkün; bunun için lokomotifler ve yerine geçtikleri posta arabalarının ve yelkenlilerin hızlarını karşılaştırmak yeterlidir. İnsana gelince, o, her geçen gün daha büyük bir kolaylıkla, kendini doğduğu topraklardan daha uzaklara atıyor. Bir göçebe oluyor ama bildiği patikaları takip edip belli zamanlarda sürüleriyle birlikte hep aynı otlaklara geri dönen eski çobanlar gibi değil, daha gerçek anlamıyla göçebe; çünkü çıkarı veya keyfi onu nereye iterse oraya doğru, fazla kurcalamadan yöneliyor. Bu gönüllü sürgünlerin pek azı doğdukları memlekette ölmek için geri dönüyor. Bu sonu gelmeyen göçlerle yer değiştiren insanların sayısı milyonları buluyor; kalabalık göçmen kitleleri tam da nüfusun en yoğun olduğu karınca yuvalarına yöneliyor. Etnolojik açıdan bakıldığında, Roma hâkimiyetindeki Galya'ya gelen Frank savaşçılarının korkunç istilaları, belki de Paris'in nüfusunu her sene daha çok şişiren Lüksemburg'lu ve Palatina'lı çöpçülerin sessiz göçleri kadar önemli değildi.

Karşıt unsurlar büyümenin nedenlerini er ya da geç dengelemeyi başaramazsa, dünyanın büyük ticari şehirlerinin bir gün neye dönüşebilecekleri hakkında bir fikir edinmek için, çağdaş kolonilerde şehirlerin köylere ve ücra konutlara kıyasla ne büyük öneme sahip olduklarını görmek yeterlidir. Bu bölgelerde, geleneksel bağlardan kurtulmuş, kendi iradeleri dışında hiçbir kuvvet olmadan istedikleri gibi toplanmakta özgür

olan halk, neredeyse tümüyle şehirlerde toplanıyor. Uzakbatı'nın genç Amerikan eyaletleri, Avustralya'nın Queensland'i, Yeni Zelanda'nın Kuzey Adası gibi, öncelikli olarak tarımsal olan sömürgelerde bile, kentlilerin sayısı kırsal kesimde yaşayanlardan ortalama üç kat daha fazla; ticaretle sanayi geliştikçe bu oran yükselmeye devam ediyor. Altın madenleri ve büyük ticari avantajlar gibi özel nedenlerden ötürü spekülatörlerin akın ettiği Victoria ve California gibi kolonilerde ise şehirlerdeki insan kalabalığı daha da hatırı sayılır oranda. Paris, Fransa için ne ifade ediyorsa San Francisco, California için ya da Melbourne güneşli Avustralya için aynı şeyi ifade etseydi, bu "büyükşehirlerin" nüfusu 9-10 milyondan az olmazdı. Uygar insanın yeni ulaştığı bu ülkelerde, 19. yüzyıl toplumunun idealinin yansımalarının görüldüğü açıktır; çünkü gelenlerin, ülke geneline küçük topluluklar halinde dağılmalarında hiçbir engel yoktu, yine de onlar büyük kentlerde bir arada yaşamayı tercih ettiler. Macaristan ya da Rusya ile California veya herhangi başka bir çağdaş koloni arasındaki fark, nüfusları hâlâ Ortaçağ'daki gibi dağılmış ülkelerle çağdaş uygarlığın getirdiği toplumsal yakınlıkların özgürce hâkim olduğu ülkeler arasındaki, yüzyıllarla ölçülebilecek büyük ayrımı göstermektedir. Rusya'nın ovalarında ya da Macar *pusta*'sında*, tam anlamıyla şehir denebilecek yerleşimler yoktur, büyükçe köyler vardır. Başkentler idari merkezlerdir, bunlar halkın olmasa daha memnun olacağı yapay oluşumlardır ve, eğer hükümet ülkenin geri kalanının zararına yapay bir hayatı devam ettirmese, önemli olmaktan çıkarlardı. Bu ülkelerde, çalışan nüfus çiftçilerden ibarettir, şehirlerde sadece memurlar ve aylaklar yaşar. Avustralya ve California'da ise tersine, kırsal kesim varoştan başka bir şey değildir, çoban ve çiftçilerden oluşan nüfusun kafasında şehre kapağı atmak vardır. Bunlar aslında, işlerini büyütmek amacıyla bir süreliğine büyük ticari merkezden ayrılmış ama mutlaka geri dönecek olan girişimcilerdir. Bugün doğdukları topraklara derin kök-

* Macaristan'daki step yaylalara verilen ad. (Ç.N.)

lerle bağlı olan Rus köylüler, daha dün köle olarak işlemeye zorlandıkları arazilerle bağlarını koparmayı er ya da geç öğrenecekler kuşkusuz. İngilizler ve Avustralyalılar gibi görmek, bilmek ve durumlarını iyileştirmek gayesiyle göçebeleşecek, onları çağıran sanayi ve ticaretin bulunduğu büyükşehirlere göçecekler.

Kırsal bölgeler nüfusunu kaybettikleri için feryat edenlerin şikâyetleri, bu hareketi durduramayacaktır. Hiçbir şey durduramaz, tüm çığlıklar boşuna. Seyahatin kolaylaşması ve ucuzlaması sayesinde topraksız çiftçi, tüm diğerlerinin kaynağı olan temel bir özgürlüğe, "gidip gelme" özgürlüğüne sahip oldu ve doğal bir dürtüyle, hakkında harikulade hikâyeler anlatılan kalabalık şehrin yolunu tutuyor. Yarı mutlu yarı üzgün, doğduğu viraneye veda ederek sanayi ve mimarinin mucizelerini görmeye gidiyor. El emeğiyle kazandığı, güvenilir, düzenli gelirinden vazgeçiyor ama belki de gittiği yerde köyünün pek çok evladı gibi o da refaha kavuşacak, hatta zengin olacak. Ve eğer günün birinde memlekete dönerse, doğduğu sefil konutun yerine bir malikâne inşa edecek. Fakat bu zenginlik hayalini pek az göçmen gerçekleştirebiliyor, pek çokları büyükşehirlerde yoksullukla, hastalıklarla, erken ölümle karşılaşacak. Ama var olmayı başaranlar, en azından düşüncelerinin ufkunu genişletebilirler. Birbirinden farklı diyarlar görürler, başka insanlarla temasta bulunarak kendilerini geliştirir, daha akıllı, daha bilgili olur ve tüm bu bireysel ilerlemeler, toplumun tümü için son derece değerli bir avantaj oluşturur.

Fransa'da kırsal alanlardan Paris'e, Lyon'a, Toulouse'a ve büyük liman kentlerine yönelen bu göç olayının ne kadar hızlı geliştiğini biliyoruz. Bütün nüfus artışları bu çekim merkezlerinde meydana geliyor, küçük şehirlerin ve köylerin çoğunun nüfusları aynı kalıyor, hatta azalıyor. *Département*'ların yarısından çoğunda nüfus gittikçe azalmakta, bunlardan biri olan Aşağı-Alpler* Ortaçağ'dan bu yana nüfusunun üçte bi-

* Orijinal metinde *Basses-Alpes*; *Alpes-de-Haute-Provence* bölgesine verilen bir ad. (Ç.N.)

rini kaybetti. Ziyaret amacıyla yapılan seyahatlerin ve geçici göçlerin büyükşehirlerin değişken nüfusunu şişirdiğini de hesaba kattığımızda, sonuçlar daha da çarpıcıdır. Ariège'in Pireneler'deki bazı köylerinde kadın erkek tüm sakinler kışın düzlükteki kentlere inerler. Son olarak, köylü ve işçi kalabalıkları bir yana, ticaretle uğraşan ya da belirli bir gelirleri olan Fransızların çoğu Paris'i ve Fransa'nın önde gelen kentlerini ziyaret etmekten geri kalmazlar. Ücra vilayetlerde bir gezici işçiye içinde yaşadığı büyükşehrin adıyla hitap edildiği günler geride kaldı. İngiltere ve Almanya'da da aynı toplumsal olgu gerçekleşiyor. Bu iki ülkedeki doğumlar, Fransa'ya nazaran ölümlerden çok daha fazla olsa da, Hesse-Kassel ve Cambridgeshire gibi tarımsal bölgelerde nüfus büyükşehirlere göç ediyor. Nüfusun şaşırılacak bir hızla artmakta olduğu Kuzey Amerika'da bile, New England'daki çok sayıda tarımsal bölge, çifte göç nedeniyle nüfuslarını çok büyük oranda kaybetti; halkın bir bölümü Uzakbatı'daki bölgelere, bir bölümü de Portland, Boston, New York gibi sahil şeridindeki ticari şehirlere göç etti.

Gelgelelim, şehirlerdeki havanın öldürücü maddelerle yüklü olduğu iyi bilinen bir gerçektir. Resmî istatistikler bu konuda yeterince açıksözlü olmasa da, tüm Avrupa ve Amerika ülkelerinde kırsalda yaşayanların ortalama yaşam süresinin, kentlilerinkinden birkaç sene daha uzun olduğuna şüphe yoktur. Göçmenler doğdukları tarlayı büyükşehrin dar ve iğrenç sokakları için terk ederek hayatlarını ne kadar kısalttıklarını ihtimal yasasına göre hesaplayabilirler. Yeni gelenin kendisi acı çekip mezara erken gitmekle kalmaz, evladını da aynı kadere mahkûm eder. Londra ve Paris gibi büyükşehirlerde, yaşama gücünün çabuk tükendiği, burjuva ailelerin üçüncü ya da en fazla dördüncü nesilden sonra devam etmediği bilinen bir gerçektir. Birey kendini çevreleyen ortamın ölümcül etkisine dirense bile, aile er ya da geç yenilir; sürekli olarak şehre akan, güle oynaya ölümlerine yürüyen kırsal ve yabancı göçmenler olmadan, başkent muazzam nüfusunu toparlayamaz. Şehirlinin kişiliği incelir ama vücudu zayıflar ve ya-

şam kaynakları kurur. Aynı şekilde entelektüel açıdan da, toplumsal hayatın geliştirdiği tüm parlak yetiler önce gereğinden fazla uyarılır ama zihin yavaş yavaş melekesini kaybeder. Yorulur, zamanından önce çöker. Paris'teki sokak kabadayısı, köydeki delikanlıya kıyasla hayat ve neşe dolu bir varlıktır; ama o da, fiziksel ve ahlaksal açıdan bodrum katlarında, karanlığın ortasında yetişen cılız bitkilerle karşılaştırabileceğimiz, şu "soluk serserinin" kardeşi değil midir? Gerçekten de şehirlerde, özellikle de medeniyetleri ve zenginlikleriyle meşhur olanlarda, en aşağılık insanları buluruz. Umarsızlıkları, pislikleri, açlıkları, kaba cehaletleri onları, ormanlarda, dağlarda özgürce dolaşan mutlu vahşinin çok altında bir yere itmiştir. İnsan bedeninin güzelliğinin tüm görkemiyle sergilendiği müzelerin az uzağında, cılız çocuklar rögar kapaklarından yayılan pis havayla ısınır.

Buharlı makineler durmadan büyüyen kalabalıkları şehirlere taşırken giderek daha çok sayıda kentliyi, özgür havasını solumak ve yeşillik ile çiçeklerin manzarasında zihinlerini ferahlatmak için bir süreliğine kırsal bölgelere geri getiriyor. Boş vakitleri çok olan zenginler, şehirdeki işlerinden veya yorucu eğlencelerinden aylar boyunca kaçabiliyorlar. Bazıları da kırsalda yaşayıp büyükşehirlerdeki evlerinde sadece önemli günlerde görünmekle yetiniyorlar. Günlük hayatın gereksinimlerinden ötürü şehirden uzaklaşamayan işçiler, yine de kırlara gitmek için izin alabiliyor. En şanslıları başkentten uzakta, dağlarda veya deniz kenarında birkaç hafta geçiriyor. Köle gibi çalışanların kendi sokaklarının dar ufkundan kırk yılda bir, birkaç saatliğine kaçmakla yetindiklerini, havanın ılıman ve göğün temiz olduğu bayram günlerinden istifade edip mutlu olduklarını biliyoruz. Böyle zamanlarda büyükşehirlerin yakınındaki korularda, her ağacın altında mutlu bir aile bulursunuz. Özellikle İngiltere ve Amerika'daki tüccar ve memurların hatırı sayılır bir kısmı, korkmadan çoluk çocuk kırsal bölgelere yerleşir ve günde iki kez dükkân tezgâhıyla aile ocağı arasındaki yolu seve seve kat ederler. Ulaşımın hızlanması sayesinde, milyonlarca insan hem kırsal

hem de kentli olarak ikili bir yaşam sürdürüyor; hayatlarını böyle ikiye bölenlerin sayısı her geçen yıl artıyor. Londra'nın çeperinde, her sabah büyükşehrin ticari girdabına dalan ve her akşam yemyeşil varoşlardaki sakin *home*'larına dönenler yüz binleri buluyor. Şehirde, ticari dünyanın gerçek merkezinde ikamet eden nüfus azalıyor; şehir, gündüzleri vızır vızır bir insan kovanıyken geceleri adeta bir çöl.

Maalesef şehrin merkezinden çeperine doğru ilerleyen bu akın, kırsalı çirkinleştiriyor. Mesele sadece kentlerle tarlalar arasındaki sınırı dolduran her türlü çöp değil, daha da kötüsü, çevredeki tüm güzel alanları ele geçiren spekülatörler, buraları dikdörtgenlere bölerek paylaşıp tekdüze duvarlarla çeviriyor, ardından yüzlerce, binlerce gösterişli evcik inşa ediyorlar. Bu sahte kırsaldaki çamurlu yollarda yürüyüşe çıkanlar için, doğa sadece biçilmiş ağaçlar ve parmaklıkların arasından görünen budanmış bitkiler, çiçek öbeklerinden ibaret. Deniz kenarında, en manzaralı tepeler, en güzel sahiller kıskanç mal sahipleri, ya da doğanın güzelliklerine bir sarrafın altın külçesine değer biçtiği gibi yaklaşan spekülatörler tarafından kapılıyor. Ziyaretçisi çok olan dağlık bölgelerde, aynı sahip olma çılgınlığı halkı ele geçirmiş. Araziler parsellere bölünüp müzayedede en fazla parayı verene satılıyor. Kaya, mağara, şelale ya da buzul, her doğa harikası –bir sesin yankıları da dahil olmak üzere, her şey– özel mülkiyete geçebiliyor. Girişimciler şelaleleri kiralıyor, bedavacıların coşkun suları izlememesi için etrafına tahta duvar örüyorlar. Ardından, bir reklam kampanyasıyla, etrafa saçılan su damlalarında dans eden ışıklar, sis perdelerini dağıtan esintiler, gümüş meteliklere dönüştürülüyor.

Doğa, tam da bu güzelliğinden dolayı sıklıkla spekülatörlerin tecavüzüne uğradığı için, çiftçi ve sanayicilerin girişimleriyle dünyayı kirletip kirletmediklerini kendilerine sormamalarında şaşılacak bir yan yok. Bin bir zahmetle, bir ağır işçi gibi toprağı işleyen çiftçinin kırların güzelliğini ve manzaranın ahengini çok da umursamadığı kesindir, yeter ki bol ürün elde

etsin. Baltasıyla ormanda dolaşır, yoluna çıkan ağaçları devirir, bazılarını sakat bırakıp onlardan kazık ya da süpürge yapar. Vaktiyle göze hoş gelen, içinde keyifle dolaşılan engin araziler artık tümüyle bozulmuştur, onlara bakan ancak tiksinti duyabilir. Ayrıca doğa sevgisi kadar ilimden de yoksun olan çiftçi, hesaplarında yanılıp çevreyi bozacağını bilmediği yeniliklerle çoğu kez kendi sonunu hazırlar. Madenini veya fabrikasını kırın ortasında işleten sanayici için, atmosferi kömür dumanıyla karartmak ve pis kokulu buharlarla kirletmek pek mühim değildir. İngiltere bir yana, Batı Avrupa'da yabancıların yoğun havasını soluyamadığı fabrika havzalarını barındıran birçok vadi vardır; buralarda evler dumana boğulmuş, ağaçların yaprakları bile ziftle kaplanmıştır, güneş sarı yüzünü hemen her zaman koyu bir pusun arasından gösterir. Mühendise gelince, köprü ve viyadükleri, en düz ovada ya da en sarp dağların boğazında, nerede olursa olsun hep aynıdır; onun işi, yapılarını manzarayla uyumlu biçimde yerleştirmek değil, sadece malzemelerin direncini ve gerilimini dengelemektir.

Elbette insan yeryüzüne sahip çıkmalı, tabiatın kuvvetlerini kullanmayı öğrenmelidir. Ne var ki, bu sürecin hayata geçirilmesindeki hoyratlığa hayıflanmaktan kendimizi alamayız. Böylece, jeolog Marcou[1] Amerika'daki Niagara Şelalesi'nin kıyısındaki fabrikaların çalışması için suyunun bir kısmı başka yöne çevrildiğinden bu yana, akışının görülür ölçüde azaldığını ve güzelliğini kaybettiğini bize bildirdiğinde, medeniyetin bu doğa harikasından bihaber olduğu zamanları, "suların yıldırımı"nın, büyük ağaçların örttüğü iki kaya duvarının arasından gürlediği, o çok da geçmişte olmayan günleri üzüntüyle anarız. Aynı şekilde, üzerinde Çingaçguk'un* ve Deri Çorap'ın**[2] simalarını hâlâ hayal edebile-

* Orijinal metinde Chingashcook: James Fenimore Cooper (1789-1851) tarafından yaratılan hayalî karakter; adının geçtiği günümüzdeki en ünlü eser *Son Mohikan*'dır. (Ç.N.)

** Orijinal metinde Bas-de-Cuir: J.F. Cooper'ın beş romandan oluşan *Leatherstocking Tales*'daki ana karakter Natty Bumppo'ya Avrupalı sömürgecilerce verilen ad. (Ç.N.)

ceğimiz engin çayırlar ve vahşi ormanlar yerlerini, hepsi aynı genişlikte, hepsi kadastroya uygun, düzgün ve aynı yükseklikte tahta perdelerle çevrilmiş tarlalardan başka bir şeye bırakamaz mıydı, diye hayıflanırız. Vahşi doğa öyle güzeldir ki. İnsanın onu zapt ederek, fethedilen her yeni araziyi matematik kesinlikle sömürmesi, sahibi olduğu mülkü kaba yapılar ve düz sınırlarla işaretlemesi gerçekten gerekli midir? Böyle devam ederse, dünyanın güzelliklerinden biri olan uyumlu zıtlıklar yerini sıkıcı bir tekdüzeliğe bırakacak. Bilim ve sanayinin şaşılacak oranda artan gücünden yararlanan toplum, her yıl en az on milyon artan nüfusuyla, gezegenin tümünün fethine doğru hızla ilerliyor. Yakında tüm kıtalarda, uygarlığın öncülerinin ayak basmadığı bölge kalmayacak, yerkürenin her noktasında insan emeğinin bir ürünüyle karşılaşacağız. Neyse ki güzelin ve kullanışlının tam bir ittifakı mümkün. Endüstriyel tarımın en gelişmiş olduğu yerler – İngiltere, Lombardiya ve İsviçre'nin bazı kesimleri– topraktan en fazla ürünü almayı başarırken bir yandan da manzaranın güzelliğine saygı duyan, hatta sanatla güzelliğini artıran ülkeler. Drenaj uygulamasıyla Flandre'ın bataklık ve çamurlarının verimli topraklara dönüşmesi, taşlı sulama kanalları sayesinde La Crau'nun yerini muhteşem bir çayırın alması, Apeninler'in ve denize yakın Alp Dağları'nın kayalık yamaçlarının zeytin yaprağı örtüsünün ardına gizlenmesi, İrlanda'nın kırmızıya çalan turbalarının yerinde karaçam, sedir ve köknar ormanlarının yükselmesi, tüm bunlar çiftçinin toprağı kendi yararına işlerken onu güzelleştirebilme gücünün hayranlık uyandırıcı örnekleri değil mi?

İnsanların yaptıklarının hangilerinin doğayı güzelleştirmeye yaradığı, hangilerinin doğaya zarar verdiği sorusu pratik zihinlere saçma gelebilir; yine de bu, son derece önemli bir sorudur. İnsanlığın gelişimi, çevresindeki doğaya çok yakından bağlıdır. Dünya ve beslediği insanlar arasında gizli bir uyum vardır, düşüncesiz toplumlar ne zaman yaşadıkları yerin güzelliğini bozan işlere girişseler pişman olmuşlardır. Toprak bozulduğunda, kırsalın tüm şiiri yok olduğunda, ha-

yal gücü de solar; zihin yoksullaşır, rutin yaşam ve kölelik ruhu ele geçirir, bu yol insanı tembelliğe ve ölüme götürür. İnsanlık tarihinde, birbirini takip eden bunca medeniyetin çöküş nedenleri arasında öncelikle, çoğu halkların onları besleyen toprağa karşı sergiledikleri zorbalığı ve şiddeti saymak gerekir. Ormanları kestiler, pınarların suyunu kuruttular ve ırmakları taşırdılar, çevreyi bozdular, kentleri pis kokulu bataklıklarla çevrelediler. Sonra da, kirlettikleri doğa onlara düşman kesildiğinde ondan nefret ettiler ve vahşiler gibi ormanda yaşayamadıkları için, rahiplerin ve kralların despotizmiyle iyiden iyiye sersemleştiler. Plinius, "İtalya'yı büyük arazi sahipleri mahvetti," demişti; şunu da eklemek gerekir ki, köleler eliyle ekilen bu büyük araziler, toprağı cüzam gibi çirkinleştirmişti. Şarlken'den sonra İspanya'nın gerilemesine şaşıran tarihçiler, bunu çeşitli yollarla açıklamaya çalışmışlardır. Bazılarına göre, ulusun çöküşünün başlıca nedeni Amerika'da altın bulunmasıdır; başkaları ise, "kutsal kardeşlik"in örgütlediği engizisyonun dinci dehşeti, Yahudilerin ve Mağribilerin kovulması, dinsel sapkınların kanlı *auto-da-fé*'leridir.* Aynı şekilde İspanya'nın çöküşünü o insafsız *alcabala* vergisine ve Fransız usulü zorba merkeziyetçiliğe yoranlar da vardır.[3] Ama İspanyolların kuş korkusuyla kestikleri ağaçlar, "*por miedo de los pajaritos*" bu korkunç gerilemeye hiç mi etki etmedi? Sarı, taşlık ve çıplak arazi, itici ve korkutucu bir görünüm aldı, toprak fakirleşti, iki yüzyıl boyunca azalan nüfus bir ölçüde barbarlaştı. Küçük kuşlar intikamlarını aldılar.

Dolayısıyla şimdi, pek çok insanı (bunların insanların en iyileri olduğunu söyleyebiliriz), bakir ormanları, sahilleri, dağların arasındaki koyakları dolaşmaya, yeryüzünün özgün güzelliğini koruduğu tüm bölgelerde doğayı ziyaret etmeye iten cömert tutkuyu hararetle selamlamalıyız. Entelektüel ve ahlaki gerileme riski karşısında, zekâ yoksunlarının mo-

* (Fr.) Din suçu işleyenlerin engizisyon tarafından herkesin önünde infaz edilmesi. (Y.N.)

dern uygarlığın belirtisi olarak gördüğü onca çirkin ve vasat şeyin bayağılığını dengelemek için dünyanın muhteşem manzaralarını görmek gerektiğini düşünüyor insan. Doğrudan doğanın incelenmesinin ve doğa olaylarının gözlemlenmesinin tüm insanlar için eğitimin en önemli unsurlarından biri olması gerekir. Bir yandan da her bireyde kas gücünü, bedensel maharetleri geliştirmek lazım ki dağların tepelerine tırmanmanın zevkini yaşasın, uçurumlara korkusuzca baksın ve tüm fiziksel varlığında, onlar olmadan en güzel manzaraları ancak bir hüzün ve efkâr perdesi ardından seçebileceği güçlerin doğal dengesini muhafaza etsin. Modern insan, yeryüzünde kendinden önce gelenlerin tüm erdemlerini kendi varlığında bir araya getirmelidir. Ne uygarlığın ona kazandırdığı ayrıcalıkları ne de kadim gücünü kaybetmeli; enerjisi, mahareti, doğa olayları üzerine bilgisi bir vahşininkinden fazla olmalıdır. Yunan cumhuriyetlerinin görkemli günlerinde, Helenler çocuklarını zarafet, kuvvet ve cesaret ile kahraman yapmaktan daha azına razı değillerdi. Aynı şekilde, modern toplumlar da genç nesillerde tüm erkeksi vasıfları harekete geçirerek, onları doğaya döndürerek ve doğayla barışmasını sağlayarak, ırkın kendini yenilemesini mümkün kılabilir, yozlaşmanın önüne geçebilirler.

Rumford* uzun zaman önce söylemişti: "Doğada her zaman aradığımızdan fazlasını buluruz."[4] Bilimadamı bulutları, taşları, bitkileri, böcekleri ya da yerkürenin genel kanunlarını incelerken, her yerde sürekli beklenmedik harikalar keşfeder. Güzel manzaraların peşinde olan sanatçının gözleri ve zihni ömrü boyunca bayram eder. Dünyanın kaynaklarından yarar sağlamaya çalışan sanayici kaçınılmaz olarak etrafında henüz tüketilmemiş zenginlikler görür. Doğayı kendisi için sevmekle yetinen sade insana gelince onda mutluluğu bulur, mutsuz olduğunda da, el değmemiş doğanın manzarası üzüntüsünü hafifletir. Kuşkusuz, kendi vatanlarında

* Sir Benjamin Thompson, diğer adıyla Kont Rumford (1753-1814). (Ç.N.)

sürgündeymiş gibi yaşayan kimsesizler ve toplum dışılar, en güzel tabiat parçasının ortasında bile tecrit edilmişlik, bilinmezlik, dostsuzluk hissinden kurtulamazlar, sürekli umutsuzluk acısı çekerler. Buna rağmen onlar da sonunda kendilerini çevreleyen ortamın nazik etkisini hissederler, en keskin acıları yavaş yavaş, acının terbiye ettiği bir duyguyla, dünyanın zarafetle ve güzellikle sunduğu her şeyi anlamalarını sağlayan bir çeşit hüzne dönüşür. Onlar, yaprakların hışırtısının, kuşların şarkısının, kaynakların fısıltısının değerini mutlu olanlardan daha iyi bilirler. Ve eğer doğa bireyleri avutabiliyor ve güçlendirebiliyorsa, asırlar boyunca tüm halklara neler yapamaz ki? Hiç şüphesiz, muhteşem manzaralar dağ halklarının niteliklerine büyük katkılar yapıyor, Alpler'e boşuna özgürlük bulvarı denmiyor.

9

"Köylü Kardeşime" (1893)

Reclus 1873 yılında, *L'Almanach du peuple* için "Quelques mots sur la propriété" [Mülk üzerine birkaç kelime] başlıklı bir makale yazdı. Sonradan bunu tekrar gözden geçirdi ve genişleterek, *A mon frère le paysan* [Köylü Kardeşime] adıyla bir broşür olarak yayımladı. Paul Reclus, *Les Frères Elie et Élisée Reclus* [Elie ve Élisée Reclus Kardeşler] (Paris: Les Amis d'Élisée Reclus, 1964) adlı kitabının "Biographie d'Élisée Reclus" [É. Reclus'nün Biyografisi] bölümünde, bu broşürün, iki Bretagne lehçesi de dahil olmak üzere, bir düzine Avrupa lisanına tercüme edildiğini yazıyor. Bu kısa eser klasik bir anarşist propagandasıdır ve bu türe has tüm retoriğe sahip olmakla birlikte, kapitalizm ile teknolojik rasyonellik arasındaki ilişkiye getirdiği yorum dolayısıyla da ilgi çekicidir.

"Doğru mu?" diye soruyorsun bana, "Yoldaşlarının, şehirlerdeki işçilerin, sevdiğim bu yumuşak toprağı, bana cimrice de olsa başaklar veren bu toprağı benden almayı düşündükleri doğru mu? O babamı ve babamın babasını besledi. Çocuklarım da biraz olsun ondan ekmek yemeyecekler mi? Toprağı benden almak, beni kulübemden ve bahçeciğimden kovmak istediğin doğru mu?"

Hayır, kardeşim, doğru değil. Çünkü sen toprağı seviyorsun ve işliyorsun, ürünleri kuşkusuz sana ait. Ekmeği sen üretiyorsun, onu yemeye hakkı olanların başında sen, senin kaderine bağlanmış kadının ve birlikteliğinizden doğan ço-

cuğun geliyor. Tarlalarını huzur içinde elinde tut, küreğini ve sabanını sertleşmiş toprağı bellemek için, tohumu ise toprağı verimli kılmak için muhafaza et. Hiçbir şey emeğinden daha kutsal değildir ve senin gayretinle bizi besleyen toprağı senden almak isteyen bin kere lanetlidir!

Ama bunları çiftçi geçinip de olmayanlar için söylemiyorum. Peki bu kendilerine has bir işçilik yapanlar, toprağı dölleyenler hangileridir? Biri toprak ağası olarak doğmuştur. İnce yünlerle ve yumuşak ipeklerle sarmalanıp beşiğine yerleştirildiğinde rahip, yargıç, avukat ve başka mevki sahipleri yeni doğanı, toprağın gelecekteki efendisini kutlamaya gelirler. Kadın ve erkek dalkavuklar, her köşeden çıkıp ona gümüş nakışlı kumaşlar, altın çıngıraklar hediye ederler; o hediyeler içinde boğulurken, kâtipler bebeğin şurada pınarlara burada ırmaklara, biraz daha uzakta korulara, tarlalara ve çayırlara, daha farklı yerlerde bahçelere ve başka tarlalara, başka korulara ve başka otlaklara sahip olduğunu büyük defterlere kaydederler. Dağda da malı vardır, yaylada da. Toprağın altında bile, yüzlerce, binlerce insanın çalıştığı muazzam mülkleri var. Büyüdüğünde, belki bir gün doğuştan hak kazandığı yerleri ziyaret edecek, belki de bütün bunları görme zahmetine bile girmeyecek; ama buraların ürünlerini toplayıp satmayı ihmal etmeyecek. Arazilerinin gelirleri her yandan, demiryollarıyla, nehirler üzerinden kayıklarla, okyanus üzerinden gemilerle, para dolu çuvallarla önüne getirilecek. Biz gücü ele geçirdiğimizde, bütün bu insan emeğinin ürünlerini, mirasçının kasasında bırakacak mıyız? Bu mülke saygı duyacak mıyız? Hayır, arkadaşlarım, bunların tümüne el koyacağız. Belgeleri, haritaları yırtacağız, malikânelerin kapılarını kıracağız, arazileri ele geçireceğiz. "Çalış, delikanlı!" diyeceğiz. "Yemek istiyorsan çalış! Bu zenginliklerin hiçbiri artık sana ait değil."

Peki ya şu, hiçbir dalkavuğun annesinin kulübesinde veya tavan arasında hayranlıkla izlemediği, şeceresiz doğmuş ama dürüstçe çalışarak ya da başka yollardan zenginleşme şansına sahip olmuş diğer ağaya ne demeli? Benim diyeceği

bir avuç toprağı bile yokken borsa oynayarak ya da tasarruflarla, efendilerin kayırmasıyla veya şans eseri, şimdi duvarlar ve çitlerle çevirdiği araziler elde etmiş. Kendi ekmediği tohumların hasatını alıyor, başkasının emeğiyle edindiği ekmeği yiyor. Toprağı kendisi çalışmadan köle işçiliğiyle işletip o toprağa sahip çıkan yeni zenginin malına, bu ikinci mülke saygı duyacak mıyız? Hayır, bu ikinci sahiplenme biçimine de, birincisi gibi, saygı duymayacağız. Burada da, güçlendiğimizde, bu arazilere el koyacağız ve kendini bunların efendisi zannedene: "Geri çekil, sonradan görme! Zamanında çalışmayı bildiğine göre, işinin başına dön! Emeğinin sana vereceği ekmeği alacaksın fakat başkalarının işlediği toprak artık senin değil. Artık ekmeğin efendisi sen değilsin!" diyeceğiz.

Ve evet, toprağa el koyacağız ama onu işlemeden elinde tutanlardan alıp işleyenlere vereceğiz. Fakat onların da başka talihsizleri sömürmelerine izin vermeyeceğiz. Bir bireyin, aile veya arkadaş topluluğunun doğal hakkı olan toprağın ölçüsü, bireysel veya toplu emekleri oran alınarak seçilir. Bir toprak parçası, işleyebildikleri alanı geçtiği anda, bu parça üzerinde hak iddia etmeleri için hiçbir haklı nedenleri olamaz. Bu toprağın kullanımı başka işçilere aittir. Sınır, üretimin gerekliliğine göre çeşitli biçimlerde, birey ya da toplulukların işlediği araziler arasında çizilir. Ektiğin toprak senindir kardeşim ve sana onu korumanda gücümüzün yettiği kadarıyla yardım edeceğiz; ama ekmediğin arazi başka bir arkadaşındır. Ona yer ver. O da toprağı verimli kılmayı bilecektir.

Ama her biriniz paylaştığınız toprak parçası üstünde hak sahibi olduğunuz halde, tecrit edilmiş bir halde mi yaşayacaksınız? Yapayalnız kalan küçük çiftçi, toprak sahibi de olsa ortakçı da olsa, bir yandan cimri tabiatla öte yandan baskıcı zalimle mücadele edemeyecek kadar zayıflıyor. Yaşamayı başarırsa, mucizevi iradesi sayesinde başaracak. Bunun için havanın bütün kaprislerine ayak uydurması ve gönüllü işkenceye bin defa kendini teslim etmesi gerekir. Dondurucu soğukta, yakıcı güneş altında, yağmurda ve rüzgârda, hep yapacak bir şeyler vardır. Seller hasatı alıp götürürse, sıcaklık kavurursa, kalanları, onu beslemeye yetmeyecek kadarını hüzünle

toplar. Ekim zamanı geldiğinde, yemekten feragat ederek elinde tuttuğu tohumları tarlaya eker. Umutsuzluğuna karşın, içinde bir parça inanç kalmıştır: Gerek gördüğünde, sert kıştan, hain ve aldatıcı ilkbahardan, yakıcı yazdan sonra, buğdaylar olgunlaştığında tohumunu iki-üç katına belki de on katına çıkaracağına güvenerek kıt hasatının bir kısmını feda eder. Emeğiyle onu bunca zorlayan, kaygıyla ve hayal kırıklıklarıyla acı çektiren, saplar başaklarla dalgalandığında pek sevindiren bu toprak için ne de yoğun bir aşk hisseder. Hiçbir aşk, köylünün sürdüğü ve ektiği, doğduğu ve dönecek olduğu toprağa duyduğu aşktan daha güçlü değildir! Buna rağmen etrafını düşmanlar çevirir ve taptığı toprağın mülkiyetine göz dikerler! Tahsildar sabanını vergilendirir ve buğdayının bir kısmını alır; tüccar bir kısmını daha alır; demiryolcular ürününü ulaştırırken onu dolandırır. Her yandan aldatılır. Ona, "Vergini ödeme, kirayı ödeme!" diye haykırdık. Yalnız olduğu için yine de ödüyor çünkü komşularına, diğer küçük çiftçilere, mal sahiplerine ve ortakçılara güvenmiyor, onlara danışmaya cesaret edemiyor. Onu ve diğerlerini, korku ve bölünmüşlükle köleleştiriyorlar.

Rusya ve başka Slav ülkelerindeki "*zadrouga*"lara (arkadaş topluluğu) ya da "*mir*"lere (küçük "evren") katılanlar, ortak düşmana –devlete ve ağalara– karşı daha güçlüdür. Kolektif mülkleri duvarlarla, hendeklerle ya da çitlerle bölünüp sayısız küçük parçaya ayrılmaz. Tarlanın sağında ya da solunda büyüyen bir başağın mülkiyeti tartışma konusu değildir. Yoldaşlar arasındaki menfaat sorunları mal müdürü, vekil ya da noter tarafından çözülmez. Hasattan sonra ve yeniden çalışmaya başlamadan, ortak işler hakkında görüşmek için toplanırlar. Yeni evlenmiş delikanlı, bir çocuğun doğmasıyla ya da bir konuğun katılmasıyla büyüyen yeni aile durumlarını anlatır ve artan ihtiyaçlarını karşılamak için ortak kazanımdan daha çok pay talep ederler. Sınırlar toprağın genişliğine ve ortakların sayısına göre kısaltılır ya da uzatılır. Herkesin ihtiyacına göre paylaştırılmış toprağın üzerinde, her biri kendi tarlalarını süren kardeşleriyle barış içinde yaşamaktan mutludur. Acil durumlarda, yoldaşlar birbirine yardım eder. Bir

kulübe yanarsa herkes elbirliğiyle eski haline getirir. Bir tarlayı sel alıp götürürse, bozulan araziyi ekene başka bir tarla verilir. Bir kişi topluluğun sürülerini otlatır, akşam vakti geldiğinde koyunlar ve inekler kimse onları iteklemeden ahırlarının yolunu bulur. Komün aynı anda herkesin ve her bir bireyin mülküdür.

Ama komün, tıpkı bireyler gibi, tecrit edildiğinde, yalnız başına bırakıldığında pek zayıftır. Belki bütün katılımcılar için yeterince toprak yoktur ve herkes açlık çekecektir! Hemen her zaman kendinden daha zengin, şu tarla, bu orman, şu otlak üzerinde hak iddia eden bir ağayla menfaat çatışmasına girer. İyi mücadele eder, ağa yalnız olsaydı, komün bu küstah ve haris şahıstan çabucak kurtulurdu. Ama ağa yalnız değildir; vali, emniyet müdürü, rahipler ve yargıçlar, yasaları ve ordusu ile bütün hükümet onun yanındadır. İhtiyaç duyduğunda, toprak savaşındaki rakiplerini bombalaması için emrine toplar verilir. Komün yüz kere haklı da olsa, güçlüler her zaman onu haksız çıkarmanın bir yolunu bulur. Ve bizler, vergi kurbanına yaptığımız gibi, komüne de: "Pes etme!" diye, haykırabiliriz ama o da, kendi yalnızlığının ve zayıflığının kurbanı olacaktır.

Böylece, siz küçük arazi sahipleri, hepiniz, ister yalnız başınıza olun ister komünlerde birleşin, sizi köleleştirmeye çalışanlara, küçük arazinizin peşindeki toprak hırsızlarına, tüm gelirinize el koymaya çalışan yöneticilere karşı zayıfsınız. Eğer nasıl birleşeceğinizi bilemezseniz, ekip biçme hakları ellerinden alınmış, ücretli köle olmuş milyonlarca insanla aynı kaderi paylaşacaksınız. Bunlar patron neyi uygun görürse o işte çalışırlar, her zaman, bir işe başvururken azıcık bir rızkını istemek için el uzatırken bin bir şekilde dilenmek zorundadırlar. Onlar topraktan yoksun bırakıldılar, siz de yarın onların arasında olabilirsiniz. Onların kaderiyle sizin kaderiniz arasında o kadar büyük bir fark mı var? Onlar bu tehdide yenik düştüler; sizin hâlâ bir-iki gününüz var. Bahtsızlığınız ya da bu tehlike sizi birleştirsin! Halen elinizde kalanı savunun ve kaybettiklerinizi geri kazanın!

Aksi halde sizleri korkunç bir gelecek bekliyor çünkü bilim ve yöntem çağında yaşıyoruz; bizi yönetenler, bir bilimadamları ve kimyacılar ordusuyla birlikte, hepinizin bir fabrikanın parçalarıymış gibi çalıştırılacağı bir sosyal yapı hazırlıyorlar. Bu düzende her şeyi makineler denetleyecek; insanlar bir çarkın dişlileri haline gelecek, akıl yürütmeye ve iradelerini kullanmaya kalktıklarında bertaraf edilecekler.

Büyük Amerikan batısının enginlerinde tam da bunlar oldu. Hükümetle çok iyi ilişkiler kuran spekülatörlere (tüm zenginlerin ve zengin olma yolundaki açıkgöz fırsatçıların hükümetle arası iyidir) verimli bölgelerdeki muazzam araziler bahşedildi, bu bölgeler insan gücü ve sermaye desteğiyle tahıl fabrikalarına çevrildi. Buralarda çiftçilerin işlediği araziler bir il büyüklüğündedir. Bu geniş alan eğitimli, deneyimli, iyi bir çiftçi ve tüccar olan, toprağın ve insan gücünün verimini doğru ölçme sanatında becerikli, bir çeşit generale emanet edilir. Adamımız arazisinin ortasındaki rahat evine yerleşir. Hangarında yüz pulluğu, yüz ekim makinesi, yüz biçerdöveri, yirmi harman makinesi vardır. Lokomotiflerin çektiği yaklaşık elli yük vagonu, tarlaların yakınındaki istasyonlar ile en yakın liman arasında sürekli gidip gelir; limandaki gemilerle rıhtım da ona aittir. Bir telefon ağı malikâneyi arazinin bütün diğer binalarına bağlar. Efendinin sesi her yerde duyulur. Tüm sesler kulağına ulaşır, tüm eylemleri görür. Onun emirleri ve gözetimi dışında hiçbir şey yapılmaz.

Peki, bu kadar iyi örgütlenmiş bir dünyada işçiye ve köylüye ne olur? Makineler, atlar ve insanlar aynı şekilde kullanılır: Güçleri rakamlarla ölçülür, mümkün olan en az harcamayla en fazla ürünü elde etmeleri, patronun kârına kâr katmaları beklenir. Ahırlar öyle yerleştirilmiştir ki hayvanlar ahırdan çıkar çıkmaz birkaç kilometre boyunca, tarlanın en ucuna dek toprağı sürmeye başlarlar. Adımlarının her biri patrona azami kârı sağlayacak şekilde hesaplanmıştır. Aynı şekilde işçilerin tüm hareketleri, ortak yatakhaneden çıkışlarından itibaren düzenlenmiştir. Kadınların ve çocukların onları kucaklayıp öperek işlerini bölmelerine izin veril-

mez. İşçiler başlarında birer çavuş ya da yüzbaşıyla ve kaçınılmaz muhbir ile bölüklere ayrılır. Görevleri emredilen işi yöntemine göre yapmak, huzursuzluk çıkarmamaktır. Bir makine rayından çıkarsa, tamir edilemeyecek durumdaysa hurdaya atılır. Bir at düşer de uzuvlarından biri kırılırsa, kulağına bir kurşun sıkılır ve toplu mezara atılır. Bir insan acı çekerse, kolunu bacağını kırarsa veya ateşi çıkıp da çalışamaz hale gelirse, canı esirgenir ama yakınmalarıyla kimseyi yormasın diye bir şekilde ondan kurtulunur. Bu muazzam uğraş meyvesini verdiğinde, doğa dinlenmeye çekildiğinde, müdür de dinlenir ve ordusunu salıverir. Ertesi yıl, her zamanki gibi çalıştırmak için yeterli miktarda kemik ve kas kiralayabilecektir ama geçen yılki işçileri tekrar işe almamaya dikkat eder. Tecrübelerini anlatabilirler, efendileri kadar bildiklerini zannedebilirler, itaat ederken hınç duyabilirler, kim bilir? Ektikleri toprağa bağlanabilir ve aslında kendilerine ait olduğu yanılgısına düşebilirler!

Eğer insanlığın mutluluğu, tüm köleleşmiş işçilerin ürünlerini, kendi tutkuları ve geçici hevesleri için yağmalayan birkaç milyoner yaratmaktan ibaret olsaydı, yeryüzünün kürek mahkûmları aracılığıyla bilimsel yöntemlerle sömürülmesi ideal bir durum olurdu. Bu gibi girişimlerin mali sonuçları olağanüstüdür. Beş yüz insanın işgücüyle elde edilen ürün elli bin insanı besleyebilir. Düşük maaşlarla maliyet en düşük seviyede tutulur, elde edilen muazzam miktardaki ürün gemilerle uzak yörelere gönderilerek üretim maliyetinin on katına satılır. Yine de, tüketici kitlesi işsiz ve gelirsiz kalır, çok fakirleşirse, bu ürünleri alamaz hale gelecektir. Açlıktan ölecek, spekülatörleri zenginleştirmeye devam edemeyecektir. Ama spekülatörler uzak gelecekle hiç ilgilenmezler. Kafalarında önce kazanmak, altın taşlarla döşenmiş yolda yürümek vardır, sonrayı sonraya bırakırlar – çocuklar nasıl olsa başlarının çaresine bakacaklardır! "*Après nous le déluge!*"*

* (Fr.) Bizden sonra tufan! (Ç.N.)

İşte, toprağın sert çamurunu delen buğday sürgününün gizemini ilk gördüğünde tarlasına âşık olan işçi arkadaşlarım, işte size hazırlanan kader! Tarlanızı, hasatınızı elinizden alacaklar, işin ilginci, sizi de alacaklar ve acı acı öten, üstünden dumanlar tüten demir bir makineye bağlayacaklar. Kömür bulutu her yanınızı kaplarken günde on-on iki bin kez bir kolu ileri geri itmek zorunda kalacaksınız. Buna da ziraat diyecekler. Ayrıca, kalbiniz size bir eş bul dediğinde, flört etmek için acele etmeyeceksiniz. Yanınızdan geçen genç kadına bakmak için kafanızı çevirmeyeceksiniz: Patron hesabına çalışırken kaytarmanız ustabaşının hoşuna gitmeyecektir. Patron evlenip evlat sahibi olmanıza ses çıkarmıyorsa, bunu sizden hoşnut olduğu için yapıyordur. Çünkü sizde, şekillendirebileceği bir köle ruhu bulmuştur ve siz de bu aşağılık onayı kabullenip bir aşağılıklar ırkı yaratırsınız. Sizi bekleyen gelecek işçi babanın, işçi ananın, fabrika evladının geleceğidir! Kadim kölelik hiçbir zaman insan malzemesini bu kadar yöntemli biçimde yoğurup şekillendirerek bir alete dönüştürmemişti. Ter, makine yağı ve tozdan başka bir şey solumamış, bitkin, kavruk, hastalıklı bir varlıkta insanlıktan ne kalır?

Bu ölümden ne pahasına olursa olsun kaçın, yoldaşlar. Bir toprak parçasına sahipseniz, toprağınızı kıskançlıkla koruyun: Bu toprak hayatınızdır, sevdiğiniz karınızın ve çocuklarınızın hayatıdır. Toprakları sizinki gibi, fabrikatörler, av meraklıları ve tefeciler tarafından tehdit edilen arkadaşlarınızla birleşin; komşular arasındaki tüm küçük garezleri unutun ve tüm çıkarların ortak olduğu, her çimen parçasının herkes tarafından savunulduğu komünlerin üyeleri olarak birleşin. Yüz kişiyle, bin kişiyle, on bin kişiyle ağayı ve uşaklarını alt edebilirsiniz; ama bir orduya kafa tutacak kadar güçlü olamazsınız. Dolayısıyla komünler arasında ittifak olmalı ki en zayıf olan bile bu ortak güçten yararlansın. Dahası, hiçbir şeyi olmayanlarla, şehirlerin ayrıcalıksız, mülksüz insanlarıyla da yakınlaşmalısınız. Belki onları küçük görmeniz öğretildi size; ama onları sevmeniz gerek çünkü toprağınızı korumanızda ve elinizden alınanı tekrar fethetmenizde size onlar

yardım edecek. Malikânelerin yüksek duvarlarına onlarla birlikte saldıracaksınız. İnsanlığın büyük komününün temellerini beraber atacak, toprağı güzelleştirmek, canlandırmak ve bize ekmeğimizi veren şu güzel yeryüzü üstünde mutlu yaşamak için birlikte çalışacaksınız.

Ama bunu yapmazsanız, her şeyi kaybedersiniz. Köle ve dilenci olarak telef olursunuz. Geçenlerde Cezayir belediye reisinin mütevazı işsizlere dediği gibi: "Aç mısınız? O halde, birbirinizi yiyin!"

10

"Anarşi" (1894)

Aşağıdaki metin 18 Haziran 1894'te, Brüksel'de bir Mason locası olan "Yardımsever Arkadaşlar" üyelerine sunulmuş olan bir konuşmadır. "L'Anarchie" başlığıyla *Les Temps nouveaux* dergisinin 18. sayısında yayımlanmıştır (25 Mayıs-1 Haziran, 1895). Makalenin önsözünde yazarın hiçbir şekilde masonlukla alakası olmadığı, üye olarak değil davet üzerine geldiği belirtilmiştir.

Anarşi yeni bir kuram değil. "Hükümet yokluğu" ve "lidersiz toplum" anlamında kullanılan bu kelime eski zamanlardan kalmadır ve Proudhon'dan çok önce kullanılmıştır.[1]

Zaten kelimelerin ne önemi var ki? Anarşistlerden önce "akratlar" vardı, bu adı onlara –aradan nesiller geçtikten sonra– bilimadamları verdi. Kanunları küçümseyen, kendi varoluşlarının ve düşüncelerinin ilksel yasalarıyla uyumlu, efendisiz bir hayat süren insanlar her zaman varolmuştur. İlkçağlarda bile her yerde, işlerini istedikleri gibi gören insanlardan oluşmuş, dışarıdan dayatılan yasalara uymayan, Rabelais'nin deyişiyle[2] "arzu ve irade" dışında bir davranış biçimi bilmeyen, Büyük Thélème Manastırı'nda bir araya gelmiş "gözüpek şövalyeler" ve "alımlı hanımlar" gibi, "gerçek inancın" temelini atmak amacıyla harekete geçen kavimler buluyoruz.

Ama anarşi insanlık kadar eski olsa da, onun temsilcileri yine de dünyaya yeni bir şeyler getiriyorlar. Ulaşılacak hedefin bilincindeler ve dünyanın her yanında, tüm hükümet bi-

çimlerini reddetmek idealiyle bir araya geliyorlar. Küresel özgürlük hayalî artık, Güneş Şehirlerinin, Yeni Kudüslerin yaratıcıları için olduğu gibi, salt felsefi ve edebî bir ütopya değil.[3] Günümüzde, efendilerin, kamusal ahlakın resmî muhafızlarının, gardiyanların, cellatların, zengin ve fakirlerin olmadığı bir toplumun doğuşu için büyük insan kitlelerinin kararlılıkla işbirliği yaptığı bir hedef haline geldi. [Bu zorbaların] yerini günlük azıklarını paylaşan, eşit haklara sahip, barış ve dostluk üzerine kurulu birliklerini koruyan ve bunları yasalara itaat etme zorunluluğundan veya bu zorunluluğa eşlik eden korkutucu tehditlere karşı duydukları kaygıdan değil, birbirlerinin çıkarına duydukları karşılıklı saygıdan ve doğa kanunları üzerine yapılan bilimsel çalışmaları temel alarak yapan kardeşler alacak.

Şüphesiz bu ideal bazılarınıza gerçekdışı gelecektir ama çoğunuza da arzu edilir bir şey gibi gelecektir, uzaklarda bir yerde, insanların artık uzlaştığı, kılıçlarını paslanmaya bıraktığı, toplarını eritip gemilerini silahtan arındırdıkları barışçıl bir toplumun hayalini göreceksiniz. Dahası sizler, uzun zamandır (kendi beyanınıza göre binlerce yıldır) Eşitliğin tapınağını kurmaya çalışanlar değil misiniz? "Masonsunuz"* hedefiniz sadece özgür, eşit ve kardeş insanların girdiği, kendilerini mükemmelleştirmek için durmadan çalıştığı, aşkın gücüyle adalet ve iyiliğin var olduğu yeni bir hayata tekrar doğduğu mükemmel ölçülerde bir yapı "inşa etmek". Tam olarak bu, değil mi? Bu görüşü paylaşan başkaları da olduğu doğru değil mi? İlerleme ve yenilenmeyi tekelinizde bulundurduğunuzu iddia etmiyorsunuz. Size lanet okuyan, aforoz eden düşmanlarınızı, bir yandan barış çağının geldiğini müjdeleyen, bir yandan da Kutsal Kilise'nin muhaliflerini cehenneme gönderen kudurmuş Katolikleri unutmak gibi bir adaletsizlik de yapmıyorsunuz. Onlar, Assisili Francesco, Sienalı Kateri-

* Fransızca *maçon*, Latince *machio*, yapmak/inşa etmek anlamına gelen bir kelimeden türetilmiştir. (Ç.N.)

na, Avilalı Teresa ve sizinle alakası olmayan bir inancın müminleri olan başka onlarca insan, en samimi bir aşkla insanlığı sevmişlerdi ve onları da evrensel mutluluk ideali için yaşayanlar arasında saymamız gerekir. Şimdi ise milyonlarca sosyalist, hangi ekole ait olurlarsa olsunlar, sermayenin gücünün kırılacağı ve insanların sonunda kendilerine istihza etmeden "eşit" diyebilecekleri bir gelecek için mücadele ediyorlar.

Dolayısıyla anarşistlerin hedefi çeşitli dinlere, mezheplere, birbirinden farklı topluluklara mensup çok sayıda yüce gönüllü insanınkiyle aynıdır. Fakat, adlarından da anlaşılacağı gibi, kullandıkları araçlar itibarıyla kendilerini kesin bir şekilde diğerlerinden ayırmaktadırlar. İktidarı ele geçirmek hemen her zaman devrimcilerin, en iyi niyetlilerinin bile önceliği olmuştur. Halihazırdaki eğitim sistemi onlara hükümet olmadan işleyen özgür bir toplumun hayalini kurma imkânı vermez, nefret ettikleri efendilerinden kurtulur kurtulmaz yerlerine, hep dendiği gibi kendini "halklarının mutluluğuna" adamış, başka efendiler koyarlar. Genelde hiç kimse, yeni bir hükümdara bağlılığını belirtmeden bir prensi veya hanedanı devirmeye cesaret edemez. Devrim sırasında bile sadakatten vazgeçmeyen insanlar, "Kral öldü! Yaşasın kral!" diye bağırırlar. Bu durum tarihte yüzyıllardır tekrarlanır. Köleler, eşler, çocuklar, şehirlerdeki ve taşradaki işçiler, "Efendisiz nasıl yaşanır?" derlerdi, kafalarını bile bile sabana sürülmüş sığır gibi boyunduruk altına sokarlardı. 1830'da yeni bir kralın şahsında "cumhuriyetlerin en iyisini"[4] kurmak isteyerek başkaldıranları, "geçici hükümetin hizmetinde geçirdikleri üç aylık sefaletten sonra"[5] viranelerine dönen 1848'in cumhuriyetçilerini hatırlıyoruz. Aynı dönemde, Almanya'da bir devrim patlak verdi ve Frankfurt'ta halk meclisi toplandı: Temsilcilerden biri, "Eski iktidar artık bir ceset!" diye haykırıyordu. "Evet," diyordu başkan, "ama biz onu dirilteceğiz. Ulusumuzun bekası için, yetkilerini kullanmayı bilen yeni insanlar atayacağız." Bu konuda Victor Hugo'nun mısrasını tekrar etmek burada uygun olabilir: "İnsanda alçaklığa meyleden kadim bir içgüdü vardır."[6]

Anarşi, bu içgüdüye karşı, gerçek yeni ruhu temsil etmektedir. Liberterleri, hükümeti onun yerine geçmek için devirmeye çalışmakla suçlayamayız. "Oradan çekil ki ben yerleşeyim!" gibi sözleri ağızlarına almaktan iğrenirler. Aralarından, iktidar tarantulasının soktuğu biri, "vatandaşlarının saadeti" bahanesiyle bir makamı ele geçirmeye kalkışırsa, ondan utanır, önemsemezler ya da haline acırlar. Anarşistler, devletin ve onunla ilgili her şeyin saf bir varlık ya da felsefi bir yöntem olmadığını, özel bir konuma ve bu özel konumun etkisine maruz kalan bir bireyler topluluğu olduğunu savunurlar. Bu topluluk saygınlık, güç bakımından yurttaşlarından yukarıdadır, özel muamele görürler ve sonuçta kendilerini sıradan insanlardan üstün hissederler. Ama hakikatte çeşitli hırsların esiri olurlar ve kaçınılmaz olarak kişilikleri genel düzeyin altına düşer.

İşte kardeşlerimize –ki bunlara düşman kardeşlerimiz, devletçi sosyalistler de dahil– durmadan tekrar ettiğimiz şey budur: "Liderlerinize ve temsilcilerinize dikkat edin!" Onlar da sizin gibi baskıcı devletin ve özel mülkiyetin kalkmasını yürekten istiyorlar. Ama kurdukları yeni ilişkiler, karşılaştıkları yeni koşullar yavaş yavaş onları değiştiriyor. Çıkarları değiştikçe ahlakları da değişiyor, davaya ve seçmenlere hâlâ sadık olduklarını düşünüyorlar ama değiller. İktidar sahibi olarak, iktidarın araçlarını kullanacaklar: ordu, ahlakçı vaizler, yargıçlar, polisler ve muhbirler." Üç bin yıl önce, *Mahabharata*'nın Hintli şairi yüzyılların bilgeliğini dile getirmiş: "Arabayla giden adam, asla yayan giden adamın dostu olamaz!"

Anarşistlerin bu konuda katı ilkeleri var. Onlara göre, iktidarın ele geçirilmesi sadece ona eşlik eden köleliğin süresini uzatmaya yarar. Dolayısıyla, bizi tanımlayan "anarşist" adının bütün dünyada olumsuz bir anlamı olması nedensiz değildir. Pek çoğumuzun tercih edeceği gibi bize "liberterler" de diyebilirsiniz, geleceğin toplumunu belirleyecek başlıca koşulun, serbest iradeyle anlaşmak olması nedeniyle "uyumcular" da diyebilirsiniz. Ama bu unvanlar bizi diğer

sosyalistlerden yeterince ayırmıyor. Esasen bizi farklı kılan husus resmî iktidarın tüm aygıtlarına karşı mücadelemizdir. Her bireysellik bizim için kainatın merkezi gibidir, her birey onu yönlendiren, azarlayan ya da cezalandıran iktidarın müdahalesi olmadan kendi gelişimini tamamlamakta aynı haklara sahiptir.

İdealimizi öğrendiniz. Bundan sonraki soru şudur: "Bu gerçekten soylu bir ideal mi? Kendini adamış insanların fedakârlığına, bütün devrimlerin ardından gelen risklere değer mi? Anarşist ahlak saf mı; ve eğer günün birinde kurulursa, liberter toplumda insan, iktidarın ve yasaların korkutuculuğu üzerine temellenmiş bir rejimden daha iyi koşullarda olacak mı?" Hiç çekinmeden, sizin de bana katılacağınızı umarak cevap veriyorum: "Evet, anarşist ahlak modern adalet ve iyilik anlayışına en uygun olanıdır."

Eski ahlakın temeli, bildiğiniz gibi korkudan, İncil'de söz edilen "ürperti"den, size gençliğinizde öğretilenlerden başka şey değildi. "Tanrı korkusu bilgeliğin başlangıcıdır" düsturu tüm eğitimin başlangıç noktasıydı. Başka deyişle, toplum baştan aşağı dehşet üzerine kuruluydu. Erkekler yurttaş değil, hükümdarın kulu veya bir sürünün üyesiydiler. Eşleri hizmetçi, çocukları ebeveynlerinin üzerlerinde kadim yasalara göre yaşam ve ölüm hakkına sahip oldukları kölelerdi. Her yerde, tüm toplumsal ilişkilerde, üstünlük ve tabiyet bağları buluruz. Kısacası, günümüzde bile, devletin ve onu oluşturan tüm kurumların ilkesi, hiyerarşi ya da "kutsal" arşidir – kelimenin gerçek anlamı budur.[7] Bu kutsal tahakküm nizamı, en yüksekteki herkesin emretme hakkına sahip olduğu ve alttakilerin tümünün itaat etmek zorunda oldukları, sınıfların yüzyıllardır bu düzeni sürdürdüğü bir sistemdir. Resmî ahlak, üsttekine boyun eğmek ve madunun önünde gururla dik durmaktan ibarettir. Her insanın, Janus gibi, iki gülücüğe, biri pohpohçu, bağnaz, bazen bayağı, öteki gösterişli ve küçümseyici bir asalet taşıyan iki yüze sahip olması gerekir. Yetki ilkesi –ki bu olgunun en doğru tarifi budur– amirin hiç yanılmamasını, her konuşmada son sözü söylemesini gerektirir. Ama her şeyden

önemlisi, emirlerin yerine getirilmesidir. Bu her şeyi basit bir hale getirir: Düşünmeye, açıklamaya, tereddüte, tartışmaya, endişeye yer yoktur. İşler böylece kendiliğinden, iyi ya da kötü, tıkırında gider. Ve, emir verecek efendi olmadığında, işler hazır formüllerle – çeşitli mertebelerdeki yasa koyucuların hazırladığı talimatnameler, kararnameler, yasalarla yürür. Bu formüller doğrudan verilen emirlerin yerini alır ve vicdanın iç sesine uyup uymadığı sorgulanmadan aynen uygulanır.

Eşitler arasında işler daha zor fakat daha ulvidir. Hakikati bütün gücümüzle aramalı, üstümüze düşen görevi bulmalı, kendini tanımayı öğrenmeli, kendimizi sürekli geliştirmeli, davranışlarımızda yoldaşlarımızın haklarına ve çıkarlarına saygı göstermeliyiz. İnsan ancak o zaman gerçek ahlak sahibi bir varlık olur, sorumluluk hissini tadar. Ahlak boyun eğilmesi gereken bir komut, tekrar edilen bir sözcük, bireyin tamamen dışında olan bir şey değildir. Varoluşun bir parçası, hayatın ta kendisinin ürünü olmalıdır. Biz anarşistler, ahlak denince bunu anlıyoruz. Bu kavramımızı eskilerin bize devrettiğinden üstün bulmaya hakkımız yok mu?

Belki de artık bana hak veriyorsunuz. Ama burada bile aranızdan bazıları, "rüya" kelimesini telaffuz edecektir. Anlattıklarımı hiç olmazsa değerli bir rüya olarak görmeniz beni mutlu etse de, bunun ötesine gidiyor ve bizim idealimizin, ahlak anlayışımızın tarihin mantığıyla uyumlu olduğunu, insanlığın evrimiyle, doğal yollardan bize ulaştığını savunuyorum.

Çok zaman önce, bilinmeyenin dehşetiyle ve şeylerin gerçek nedenlerinin keşfedememelerinden duydukları korkuyla insanlar, hem henüz biçimlenmemiş ideallerini hem de çevrelerindeki görünen ve görünmeyen şeylerden oluşan gizemli dünyanın temellerini temsil edebilecek bir ya da daha çok sayıda ilah yaratmak için müthiş bir arzu duyuyorlardı. Arzularının şiddetiyle, aynı anda hem şekillenmemiş ülkülerini hem de bütün görünen ve görünmeyen kendilerini çevreleyen şeyleri, bu gizemli dünyadaki dayanaklarını temsil eden bir veya daha fazla yardımsever tanrı yaratmışlardı. Ha-

yal dünyasının, en yüksek güce sahip bu hayaletleri, insanların gözünde tüm adaletin ve tüm yetkinin ana unsuru haline geldiler. Gökyüzünün efendilerinin yeryüzünde yorumculara ihtiyaçları vardı – büyücüler, falcılar, komutanlar insanlara gökten inmiş elçilermiş gibi önlerinde eğilmeyi öğrettiler. Bu gayet mantıklıydı: Ne var ki insan, eserlerinden daha uzun ömürlüdür. Bundan ötürü, yarattığı tanrılar sonsuzluğa yansıtılmış gölgeler gibi durmadan değişti. Önceleri gözle görülebilir, insani ihtiraslara yenik düşebilen, şedid ve korkunç olan tanrılar, yavaş yavaş sonsuz bir uzaklığa doğru geri çekildiler. Sonunda artık isim bile verilmeyen soyutlamalar, ulu fikirler halini aldılar, ardından da tabiat kanunlarıyla harmanlandılar. Yeniden yokluktan var ettikleri söylenen evrenin bir parçası oldular. Ve şimdi insan, bir zamanlar üstüne Tanrı'nın muazzam imgesini yerleştirdiği yeryüzünde yapayalnız.

Şeyleri kavrayışımız bir anda değişebiliyor. Tanrı yok olursa, itaat talebinde bulunma hakkını Tanrı'dan aldıklarını söyleyenler ödünç aldıkları ihtişamlarının karardığını görecekler. Tedrici olarak, yeni vaziyete ellerinden geldiğince uyum sağlayarak saflara geri çekilmek zorunda kalacaklar. Günümüzde, kırk nedimine kendilerini kulenin tepesinden atma emri veren, gözünü açıp kapayana kadar mazgallarda paramparça, kan içinde kalmış kırk ceset göreceğinden emin olan Timurlenk gibilerini bulmak zor.[8] Düşünme özgürlüğü bütün insanları farkında olmadan anarşist yaptı. Günümüzde kim beyninin küçük bir köşesini düşünmeye ayırmıyor ki? En büyük suç, diğer insanlara iyilik ve kötülüğün bilincini faş eden ağacın meyvesiyle simgelenen, hepsinden önce gelen günah, tam olarak budur. Dinin her zaman vazettiği bilim nefreti oradan gelir. Çağdaş bir Timurlenk olan Napoléon'un "ideologlara" olan öfkesi de oraya dayanır.

Ama ideologlar buradalar. Bir kez daha gözlem ve deneyimle bilimsel çalışmalara geçmişin yanılsamalarını yok ediyorlar. Onların arasından, zamanından önce nihilist, eylemleriyle değilse de sözleriyle anarşist olan biri, bir "*tabula*

rasa" yapmakla, öğrendiği her şeyi unutmakla işe başladı.[9] Bugün artık kendi ahlakının ahlakçısı, kendi düşüncesinin özgün düşünürü, kendi modeli ve efendisi olduğunu söylemeyen ne bir bilgin ne de yazar var. "Çiçeklerin açmasını istiyorsan, önce kendi çiçeğin açsın," derdi Goethe. Sanatçılar da doğayı gördükleri gibi, hissettikleri ve anladıkları gibi yansıtmaya çalışmazlar mı? Özgürlüğü sadece, Musagète'lerin* seçilmiş kavmi için,[10] Parnas'ın** tırmanıcıları için isteyenlerin bu tutumuna, "aristokratik anarşi" diyebiliriz. Her biri özgürce düşünmek, hiçbir sınır tanımadan idealinin peşinden koşmak ister ama bir yandan da halka bir din gerektiğini söyler! Bağımsız bir insan olarak yaşamak ister ama itaatin "kadınlar için" olduğunu düşünür. Özgün sanat eserleri yaratmak ister ama "aşağıdaki kalabalık" işbölümünün iğrenç işleyişine adeta bir makine gibi itaat etmeli, köle kalmalıdır! Her halükârda, bu zevk ve düşünce aristokratlarının, gelmekte olan sel karşısında bent kapaklarını kapayacak güçleri yoktur. Eğer bilim, edebiyat ve sanat anarşist olduysa, tüm ilerleme, tüm yeni güzellik biçimleri özgür düşüncenin serbest kalmasıyla gerçekleşiyorsa, bu düşünce toplumun derinliklerinde de çalışıyor demektir. Bugün artık onu durdurmak mümkün değil. Tufanı durdurmak için çok geç.

Saygının yok olması çağdaş toplumun en belirgin niteliği değil mi? Vaktiyle İngiltere'de binlerce kişinin büyük bir derebeyinin boş yaylı arabasını görmek için koşuştuğunu görmüştüm. Artık böyle şeyler görmüyorum. Hindistan'da Paryalar bir zamanlar kibirli Brahman'dan yüz on beş adım ötede durmaya özen gösterirlerdi. Tren istasyonları itiş tıkış olduğundan beri, aralarında bekleme salonundaki paravandan başka bir şey yok. Dünya üzerinde alçalmanın, sürünmenin pek çok örneği var, yine de eşitlik yönünde bir ilerleme mevcut. Saygı belirtmeden önce, o kişi veya kurumun gerçekten saygıya değer olup olmadığını sorguluyoruz. Bi-

* İlham perilerini (Musalar) yönlendiren. (Ç.N.)

** Parnasse: Musaların istirahat mevkisi. (Ç.N.)

reylerin değerini, eserlerin önemini inceliyoruz. Büyüklüğe inanç kayboldu; bu inancın olmadığı yerde, ona yaslanan kurumlar da birer birer yok olacak. Devletin ortadan kalkması, bu tür saygınlığın yok oluşunun doğal bir sonucudur.

Devlete yöneltilen otorite karşıtı eleştiri, tüm toplumsal kurumlar için de geçerli. Halk artık ekonomistlerin –artık söylemeye cüret etmeseler de– ürettiği, mülkün kutsal kökenleri olduğu, sahiplerinin bir zamanlar onu kişisel emekleriyle elde ettikleri yalanına inanmıyor. Bir kişinin emeğinin asla milyonlara milyon katan bir servet yaratmayacağının, bu muazzam refah birikiminin her zaman, binlerce kişinin çalışmasıyla meydana gelen ürünün bir kişiye tahsis edildiği, hastalıklı toplumsal koşulların bir sonucu olduğunun çok iyi farkındalar. İşçinin zor şartlarda kazandığı ekmeğine, elleriyle inşa ettiği barakasına, ektiği bostanına her zaman saygı duyacaklar ama bankalardaki kâğıt parçalarının temsil ettiği yapay mülklere karşı olan saygılarını kesinlikle kaybedecekler. Günün birinde serinkanlılıkla, ortak çabalarının tüm ürünlerinin, madenlerin, arazilerin, fabrikaların ve sarayların, tren yollarının, gemilerin ve kargolarının mülkiyetini talep edeceklerinden hiç şüphem yok. Cehaletleri ve bu cehalete kaçınılmaz olarak eşlik eden korkaklıkları yüzünden alçalan bu kitleler, bir hakaretten farksız olan çalışma koşullarını reddettiğinde, bu muazzam varlıkların tekelciliğinin değersiz kâğıtlardaki hayalî yazılardan, bürokrasinin kutsallaştırılmasından kaynaklandığını tüm kesinliğiyle anladığında, mevcut toplumsal düzen tehlikeye girecektir! Bütün insanların zihinlerinde sürmekte olan bu derin, karşı konulamaz evrim dikkate alındığında, yenilikçilere yöneltilen bu fanatik yaygara evlatlarımıza ne budalaca ve anlamsız görünecektir! Patronlarının verdiği ücreti seçilmiş sözcüklerle geri ödemek zorunda olan bir basından yayılan lağım pisliğinin ne önemi var? Bıraksalar Jen Huss'ün* ateşine seve seve

* Johannes Huss (1372-1415) Çek Hıristiyan din adamı, Protestan reformunun öncülerinden olup, Katolik kilisesi tarafından yakılarak öldürülmüştür. Son sözü "*sancta simplicitas*", yani aziz yalınlık olmuştur. (Ç.N.)

odun taşıyacak[11] olan "aziz ama yalın" dincilerin bize canıgönülden ettikleri hakaretlerin bile ne önemi var! Bizi heyecanlandıran hareket, akılsız bozguncelardan ya da acıklı hayalcilerden feyz almıyor, toplumun tamamını kapsıyor. Düşüncenin ilerleyişi onu gerekli kılıyor; bu ilerleyiş, artık dünyanın ve göklerin dönmesi gibi kaçınılmaz bir hal almıştır.

Yine de, kafanızda anarşinin hiçbir zaman bir idealden, fikrî bir alıştırmadan ya da diyalektik bir akıl yürütmeden fazla bir şey olmadığı kuşkusu yer edebilir. Tam anlamıyla uygulanıp uygulanmadığını ya da herhangi bir kendiliğinden örgütlenmenin, yoldaşların bir üstten emir almadığı ortak çalışma pratiğini hayata geçirip geçirmediğini merak edebilirsiniz. Ama bu gibi kuşkular kolayca giderilebilir. Evet, liberter örgütler her zaman vardı. Evet, sürekli yenileri ortaya çıkıyor, kişisel inisiyatifin gelişmesi sonucunda, her yıl sayıları artıyor. Öncelikle, "vahşi" diye adlandırdığımız çeşitli kabilelere gönderme yapabilirim; bunlar günümüzde bile yöneticilere, yasalara, hapishanelere ya da kolluk kuvvetlerine ihtiyaç duymadan mükemmel bir toplumsal uyum içinde yaşıyorlar. Ama, önemli olmalarına karşın, bu örnekler üzerinde durmayacağım. Bazılarınızın bu ilkel toplulukların, modern toplumun sonsuz karmaşıklık içeren yapısıyla karşılaştırılamayacağını söylemesinden korkuyorum. Bu yüzden bu ilkel kabileleri bir kenara bırakalım, yalnızca gelişmiş siyasi ve toplumsal aygıtları olan devletlerle ilgilenelim.

Kabul ediyorum, tarih boyunca salt anarşik bir programla kurulmuş tek bir devlet gösteremem çünkü hepsi kendilerini, henüz birleşmemiş farklı unsurlar arasındaki bir mücadele döneminde bulmuşlardı. Ne var ki bu parçalı toplumların her birinin, uyumlu bir bütün olmasalar da, özgürlükleri genişlettikleri, bireyin kişiliğine değer verdikleri ölçüde, o denli başarılı ve yaratıcı olduklarını görüyoruz. Toplumların tarih sahnesine çıkmasından, sanatta, bilimde, sanayide gelişmesinden, yaşananların yazıya dökülmesinden bu yana, devletlerin en görkemli dönemleri, halkın devrimle kendine geldiği, demir pençeli ve uzun soluklu bir hükümetin baskı-

sını en az hissettiği zamanlar olmuştur. Buluşlardaki ilerleme, düşüncenin yeşermesi ve sanatın güzelliği göz önüne alındığında, insanlığın iki büyük çağı çalkantılı, özgürlüğün tehlikede olduğu çağlardı. Medlerin ve Perslerin devasa imparatorluklarında düzen hâkimdi ama kayda değer bir şey üretmediler. Öte yandan sürekli karışıklıklarla, başkaldırılarla sarsılan Yunan devletlerinde yetişen insanlar, çağdaş uygarlıkta yüce ve soylu bulduğumuz her şeyin temellerini attılar. Öncülerimiz olan ve hâlâ örnek aldığımız özgür Elenleri anımsamadan düşüncelerimizi geliştiremez, sanat eserleri üretemeyiz. İki bin yıl süren, karanlığın ve zorbalığın hüküm sürdüğü, bitmeyecekmiş gibi gözüken bir çağdan sonra, İtalya'nın, Flandre'ın, Avrupa'nın Özgür Kentleri yeniden uyandı. Sayısız devrimler dünyayı sarstı. Ferrari[12] sadece İtalya'da yedi bin civarında ayaklanma sayar. Buna ek olarak, hür düşüncenin ateşi ışıldamaya başladı ve insanlık tekrar çiçek açtı. Raffaello'ların, da Vinci'lerin, Michelangelo'ların eserlerinde yeniden gençleşti ve canlandı.

Ardından ansiklopedicilerin büyük yüzyılı, bunu izleyen insan hakları bildirgesi ve dünya devrimleri geldi. İnsanlık tarihindeki bu büyük sarsıntıdan sonra meydana gelen bütün ilerlemeleri saymakta zorlanıyoruz. Tarihin yarısından fazlası bu geçen yüzyıla sıkışmış sanki. İnsan nüfusu yarım milyardan fazla çoğaldı. Ticaret on kattan fazla arttı. Sanayi dönüşüm geçirdi. Doğal kaynakları kullanma zanaatı harikulade bir zenginliğe ulaştı. Yeni bilimler gelişti ve, kim ne derse desin, sanat tarihinde üçüncü dönem başladı. Bilinçli, dünya çapında bir sosyalist hareket filizlendi. En azından, büyük sorunların ve büyük mücadelelerin yüzyılında yaşadığımızı hissediyoruz. 18. yüzyıl felsefesiyle başlayan yüzyılın, dört yüz milyon barışçıl Çinlinin "Halkın Babası" vesayetinde, saray ritüellerinin etkisinde, diplomalı mandarinlerin yönetiminde yaşadığı tarihsiz bir dönemle yer değiştirdiğini hayal edin. Gördüğümüz o büyük canlılıktan mahrum kalır, zaman içinde hareketsizlikten komaya girerdik. Galileo engizisyonun zindanlarında, gizlice, "Ama dünya yi-

ne de dönüyor!" diye fısıldayabilirdi ancak. Biz ise bugün, devrimlerin ve hür düşüncenin heyecanıyla, çatılardan ve şehir meydanlarından, "Dünya dönüyor ve dönmeye devam edecek!" diye haykırabiliyoruz.

Tüm toplumu özgür düşünceye, özgür ahlağa, özgür eyleme, yani özünde anarşiye doğru yavaş yavaş değiştiren bu büyük hareketin dışında, komünist ve liberter cemaatlerin kurulmasıyla kendini gösteren doğrudan deneyimler de mevcuttur. Bunlar kimyagerlerin ve mühendislerin laboratuvar deneylerine benzeyen küçük teşebbüslerdir. Bu örnek komün deneylerinin tümünün, olağan yaşam koşullarının, yani insanların karıştığı, fikirlerin ortaya çıktığı, bilgilerin yenilendiği şehirlerin uzağında yapılması büyük bir eksikliktir. Buna rağmen bu teşebbüslerden birkaçının, sözgelimi yaklaşık yarım yüzyıl önce otoriter sosyalizm ilkelerine uygun olarak kurulmuş Cabet* kolonisinin dönüşümü olan "Genç İkarya" deneyiminin gayet başarılı olduğunu söyleyebiliriz.[13] Birkaç kez yer değiştirdikten sonra, komüncüler bugün tümüyle anarşist olmuşlardır ve Iowa kırsalında, Des Moines Nehri yakınında, basit bir yaşam sürdürmektedirler.

Fakat anarşist pratiğin asıl başarılı olduğu yer, karşılıklı yardım olmadan, farklılıklarını ve çıkar çatışmalarını bir yana atmadan hayatta kalamayacak olan sıradan insanların hayatın doğal akışındaki günlük yaşamlarıdır. Aralarından biri hastalanınca diğer yoksullar çocuklarını evlerinde ağırlarlar, beslerler, mütevazı yiyeceklerini paylaşırlar, mesailerini ikiye katlayarak onun sorumluluğunu yerine getirmeye çalışırlar. Tüm erzak ve ev eşyaları sürekli değiştokuş edilir, ödünç verme sayesinde komşular arasında bir tür komünizm kurumsallaşır. Yoksulluk, kadersizleri bir kardeşlik birliğinde birleştirir. Birlikte açlık çeker, birlikte karınlarını doyururlar. Anarşist ahlak ve pratik, en olmayacak yerlerde, burjuva toplantılarında bile kural haline gelmiştir. Ev sahibi ya da konuk,

* Étienne Cabet (1788-1856), bkz. *Voyage en Icarie* (1840). (Ç.N.)

herhangi birinin üstünlük tasladığı, sağa sola emirler verdiği, patavatsızca naz yaptığı bir parti hayal edin. Böyle bir durumda ortamın tüm neşesi bozulmaz mı? Gerçek keyif sadece eşit ve özgür, istedikleri gibi, isterlerse belirli gruplara ayrılarak, isterlerse kaynaşarak eğlenebilen insanlar arasında mümkündür, böyle geçirilen saatler en iyileridir.

İzninizle kişisel bir anımı aktaracağım. Şu saatte 15 ila 20 deniz mili hızında, tüm görkemiyle dalgaları yaran, rüzgâr, gelgit demeden kıtadan kıtaya dümdüz ilerleyen modern gemilerden biriyle yol kat ediyorduk. Hava sakindi, tatlı bir akşamdı ve kapkara gökyüzünde yıldızlar birer birer ışıldıyordu. Kıç güvertede konuşuyorduk, konu ister istemez, içimizi sıkıştırıp daraltan, Oedipus'un sfenji* gibi bizi gırtlağımızdan yakalayan şu ebedî toplumsal soruna geldi. Grubun gericisi, hepsi az çok sosyalist olan diğer konuşmacılar tarafından sıkıştırıldı. Bu adam aniden beylik bilgeliği savunacağını umarak kaptana, reisimize ve liderimize döndü: "Burada siz komut veriyorsunuz! Sizin yetkiniz kutsal değil mi? Her an sizin iradeniz tarafından yönlendirilmese gemiye ne olur?" "Ne kadar safsınız," diye cevap verdi kaptan. "Laf aramızda, aslında hiçbir işe yaramadığımı söyleyebilirim. Dümendeki görevli gemiyi hep istikametinde tutar; bir süre sonra başka biri onun yerini alacak, sonra da başkaları ve benim müdahalem olmadan, düzenli rotamızı takip edeceğiz. Aşağıda, ateşçiler ve makinistler benim yardımım, haberim olmadan çalışıyor, işlerine ne kadar az burnumu sokarsam, o kadar iyi. Ve tüm bu yelkenciler, tüm bu tayfa da hangi işleri yapacaklarını biliyorlar ve zamanı geldiğinde, yapmam gereken tek şey az bir emekle yaptığım işi, benden daha çok çalıştıkları halde benden az kazananların emekleriyle uyuşturmak. Gemiyi ben yönetiyorum elbette. Ama bunun basit bir kurgudan ibaret olduğunu görmüyor musunuz? Haritalar orada ama onları ben çizmedim. Pusula bize yön gösteriyor, onu da ben icat

* Reclus bilinçli bir seçimle, eski Yunan mitolojisinde dişi olan sfenji, Mısır mitolojisinde erkek olan sfenksten ayırmak için *sphinx* değil *sphynge* diyor. (Ç.N.)

etmedim. Geldiğimiz limanın ve gireceğimiz limanın kanalını birileri temizledi. Teknesi en güçlü dalgalara dayanıklı, buhar gücüyle kükreyen bu görkemli gemiyi ben inşa etmedim. Geçmişin büyük adamlarının, bizlere denizleri aşmayı öğretmiş mucitlerin ve ustaların, seleflerimizin yanında kimim ben? Hepimiz onların ortağıyız, buna gemici dostlarım da dahil, siz yolcular da. Çünkü sizin için dalgaları aşıyoruz ve tehlike durumunda, bize kardeşçe yardım edeceğinize eminiz. Biz ortaklaşa çalışırız, hepimiz bir oluruz!" Herkes sustu ve ben benzerine pek rastlanmayan bu kaptanın değerli sözlerini hafızamın hazinesine kattım.

Böylece bu gemi, içinde ceza olmayan bu yüzen dünya, hiyerarşilerin labirentini hiçe sayarak, okyanus ötesine örnek bir cumhuriyet taşıyor. Bu tek örnek de değil. Hocanın, katı kuralları hiçe sayarak tüm öğrencilerine arkadaşları ve meslektaşları gibi davrandığı okulları hepiniz bilirsiniz ya da duymuşsunuzdur. Müdüriyet küçük serserileri yola getirmek için her şeyi yapar ama hocamızın böyle önlemlere ihtiyacı yoktur. Çocuklara yetişkin insanlar gibi davranır, dürüstlüklerine, anlama yetilerine ve adalet duygularına güvendiğini hissettirir. Hepsi de sevinçle karşılık verir. Anarşist ve gerçekten insani toplumun küçük bir modeli böyle doğar, büyüklerin dünyası ise bu modelin doğuşunu önlemek için –kanunlar, yönetmelikler, kötü örnekler, ahlaksızlıklarla– bir araya gelir.

Böylece, eski önyargılara ve kadim âdetlerin ağırlığına karşın, anarşist topluluklar her yerde ortaya çıkıyor. Yeni dünyamız, çağların döküntüsünden yeni bir floranın filizlenmesi gibi etrafımızda yükseliyor. Bunun, bazılarının sık sık öne sürdüğü gibi bir rüya olmamasından başka, şimdiden kendini bin şekilde gösteriyor. Görmemek için kör olmak gerekir. Öte yandan, eğer düşsel ve olanaksız bir toplum var ise, bu ancak içinde yaşadığımız cehennem [*pandémonium*]* olabilir. Eleştirimde haddimi aşmadığımı kabul edersiniz umarım,

* (Fr.) Bütün şeytanların toplandığı yer. (Y.N.)

etmedim. Geldiğimiz limanın ve gireceğimiz limanın kanalını birileri temizledi. Teknesi en güçlü dalgalara dayanıklı, buhar gücüyle kükreyen bu görkemli gemiyi ben inşa etmedim. Geçmişin büyük adamlarının, bizlere denizleri aşmayı öğretmiş mucitlerin ve ustaların, seleflerimizin yanında kimim ben? Hepimiz onların ortağıyız, buna gemici dostlarım da dahil, siz yolcular da. Çünkü sizin için dalgaları aşıyoruz ve tehlike durumunda, bize kardeşçe yardım edeceğinize eminiz. Biz ortaklaşa çalışırız, hepimiz bir oluruz!" Herkes sustu ve ben benzerine pek rastlanmayan bu kaptanın değerli sözlerini hafızamın hazinesine kattım.

Böylece bu gemi, içinde ceza olmayan bu yüzen dünya, hiyerarşilerin labirentini hiçe sayarak, okyanus ötesine örnek bir cumhuriyet taşıyor. Bu tek örnek de değil. Hocanın, katı kuralları hiçe sayarak tüm öğrencilerine arkadaşları ve meslektaşları gibi davrandığı okulları hepiniz bilirsiniz ya da duymuşsunuzdur. Müdüriyet küçük serserileri yola getirmek için her şeyi yapar ama hocamızın böyle önlemlere ihtiyacı yoktur. Çocuklara yetişkin insanlar gibi davranır, dürüstlüklerine, anlama yetilerine ve adalet duygularına güvendiğini hissettirir. Hepsi de sevinçle karşılık verir. Anarşist ve gerçekten insani toplumun küçük bir modeli böyle doğar, büyüklerin dünyası ise bu modelin doğuşunu önlemek için –kanunlar, yönetmelikler, kötü örnekler, ahlaksızlıklarla– bir araya gelir.

Böylece, eski önyargılara ve kadim âdetlerin ağırlığına karşın, anarşist topluluklar her yerde ortaya çıkıyor. Yeni dünyamız, çağların döküntüsünden yeni bir floranın filizlenmesi gibi etrafımızda yükseliyor. Bunun, bazılarının sık sık öne sürdüğü gibi bir rüya olmamasından başka, şimdiden kendini bin şekilde gösteriyor. Görmemek için kör olmak gerekir. Öte yandan, eğer düşsel ve olanaksız bir toplum var ise, bu ancak içinde yaşadığımız cehennem [*pandémonium*]* olabilir. Eleştirimde haddimi aşmadığımı kabul edersiniz umarım,

* (Fr.) Bütün şeytanların toplandığı yer. (Y.N.)

bize bu sahte otorite ilkesini ve acımasız hayat mücadelesini veren, içinde yaşadığımız dünyada, haddini aşmak çok kolaylaşsa da. Ama sonuçta, toplumun tarifi, ortak refah için bir araya gelen insanlar topluluğudur. Ne var ki, çevremizdeki kaotik kitlenin bir toplum oluşturduğunu kolayca söyleyemiyoruz. Savunucularına göre –her kötü idealin bir savunucusu vardır– toplumun asıl amacı herkesin çıkarlarının korunduğu mükemmel düzeni kurmaktır. Ne ki, ardı arkası gelmeyen iç karışıklıklar, cinayet, intihar, şiddet, infaz, buhran ve kıtlıklar, hırsızlıklar, dolandırıcılık ve her türden sahtekârlıklar, iflaslar, yıkım ve çöküşlerle dolu Avrupa medeniyetinin dünyasında düzenli bir toplumdan bahsetmek ironik değil mi? Aranızda, buradan çıkarken, yanı başında beliren günah ve hırs hayaletini göremeyecek olan var mı? Avrupamızda, başka insanları öldürmek, evleri ve tarlaları yakmak için sadece bir işaret bekleyen beş milyon insan var. On milyon daha kışlaların dışında aynı yıkım işini görmek için ihtiyat olarak tutuluyor. Farklı suçlardan hüküm giyen beş milyon zavallı hapislerde yaşıyor ya da sürünüyor; her yıl on milyon kişi erken ölüyor ve 370 milyonun 350 milyonu, yani neredeyse hepsi, yarın endişesiyle titriyor. Toplumun muazzam zenginliklerine karşın, aramızda kim ani bir talihsizliğin tüm mal varlığını elinden almayacağını güven içinde söyleyebilir? Bunlar kimsenin reddedemeyeceği gerçeklerdir ve bizlere, devrim sancıları içindeki mevcut durumu değiştirme kararlılığını vermesi gerekir.

Bir zamanlar, görevi gereği her gün kanunları uygulayan ve cezalar veren yüksek mevkideki bir devlet görevlisiyle görüşme fırsatı bulmuştum: "Haydi, savunun toplumunuzu!" demiştim ona. "Nasıl savunayım," diye cevap vermişti. "Savunulamayacak bir şey bu!" Yine de savunuluyor ama haksız argümanlarla, sopayla* zindan ve idamla.

Öte yandan, topluma saldıranlar bunu vicdanları tamamen rahat yapabiliyorlar. Sosyal dönüşüm hareketinin bera-

* Eskiden Almanya'da suçlunun sırtına sopayla vurularak uygulanan ceza. (Ç.N.)

berinde şiddet ve devrim getireceği kesin ama çevremizdeki dünya zaten sürekli şiddet ve sürekli devrimden ibaret değil mi? Ve toplumsal mücadelenin iki tarafındaki güçlerden hangisi sorumlu insanlardan oluşacak? Sınıflar ve bireyler arası fark gözetmeden, adalet ve eşitlik çağının geldiğini ilan edenler mi, yoksa kastlar arasında ayrılığı körükleyen, nefret duygularını kışkırtan, baskıcı yasa üstüne baskıcı yasa ekleyen, toplumsal sorunların tek çözümünü asker, subay ve toplara bırakanlar mı? Tarih bize nefret siyasetinin her zaman nefret doğurduğunu, genel durumu kaçınılmaz biçimde kötüleştirdiğini, hatta mutlak yıkımı getirebileceğini söylüyor. Nice ülkeler, gerek zalimler gerekse mazlumlar, böyle yok oldu! Sıramız geldiğinde, biz de böyle yok mu olacağız?

Gittikçe güçlenen, insani inisiyatifi yenileyen anarşist düşünce sayesinde böyle olmayacağını umuyorum. Sizler de, anarşist olmasanız da en azından anarşizmden epeyce etkilenmediniz mi? Aranızdan kim, ruhen ve vicdanen, komşusundan üstün olduğunu söyleyebilir, kim onun kardeşi ve eşiti olduğunu kabul etmez? Burada az çok simgesel sözcüklerle ilan edilen erdemlere günün birinde mutlaka ulaşılacak. Çünkü bizler, birer anarşist olarak, bu tam adalet, özgürlük ve eşitlik ahlakının gerçek ahlak olduğunu biliyoruz, tüm kalbimizle yaşıyoruz, oysa rakiplerimiz ikircikli. Haklı olup olmadıklarından emin değiller. Aslında, kalplerinin derinlerinde, hata yaptıklarını biliyorlar ve dünyayı bize bırakıyorlar.

11

"Geniş Aile" (1897)

Bu makale *Le Magazine International* (Ocak 1897) dergisinde "La grande famille" [Geniş Aile] adıyla yayımlanmıştı. Daha önceleri "The Great Kinship" başlığıyla önemli ama ihmal edilmiş liberter teorisyen ve kültürel radikal Edward Carpenter tarafından İngilizceye çevrilmişti. Bakınız *Élisée and Elie Reclus: In Memoriam*, ed. Joseph Ishill (Berkeley Heights, H.J.: Oriole Press, 1927).

İnsan bir rüya ülkesinde yaşamayı sever. Gerçekleri anlamak için zihninin harcaması gereken çaba ona zor gelir ve mevcut görüşlere sığınarak bu kavgadan kaçmaya çalışır. "Şüphe bilgenin yastığı" ise, mutlu iman da aklı kıtlara aittir. Bir zamanlar, yüce Tanrı bizim için düşünüyor, istiyor ve harekete geçiyor, insanın kaderini nasıl biliyorsa öyle belirliyordu. Onun bu üstün gücü bize yetiyordu, ölümlü kaderimizi baş eğerek hatta minnettarlıkla kabul ediyorduk. Şimdi ise, zayıfların sırtını dayadığı bu kişisel Tanrı kendi tapınaklarında can çekişirken, ölümlüler onun yerini alacak bir şey arıyor. Mutlak Güç'ten istedikleri hizmeti alamıyorlar. Gizemli bir güç, sihirli bir kuvvet gibi anlamlar yükleyebilecekleri çok az kelime var – "İlerleme" bunlardan biri.

İnsanın birçok konuda ilerlediği doğrudur: Duyguları daha incelmiş, düşüncesi keskinleşmiş ve derinleşmiş, insancıllığıyla daha geniş bir dünyayı kucaklamış, daha bilgeleşmiştir. Ama hiçbir ilerleme, bir miktar gerileme olmadan

mümkün değildir. İnsan büyüyor ama büyürken ilerliyor ve eskiden sahip olduğu yerin bir kısmını kaybediyor. İdeal durum, uygar insanın vahşinin gücünü, becerisini, uzuvlarının koordinasyonunu, doğal sağlığını, sadeliğini, hayatının basitliğini, kırlarda hayvanlarla olan yakınlığını, dünyayla ve üzerindeki her şeyle uyumunu muhafaza etmesi olurdu. Ama eskiden kural olan bugün istisna olmuştur. Kararlı bir insanın uygun ortamda temel nitelikler açısından vahşiyle eşit olabileceğini, buna güçlü bir bilinçle üstün bir ruh eklediğini gösteren pek çok örnek mevcuttur. Ama kaç kişi, kaybetmeden elde edebilir, kim aynı anda hem ormandaki ya da kırdaki ilkelin hem de kalabalık şehirdeki sanatçının ya da akademisyenin eşitidir?

Ve eğer, sıra dışı bir iradeye sahip, olağanüstü işler yapan biri, doğal nitelikleri açısından atalarıyla eşit konuma gelir, öğrenilmiş beceriler bakımından onları aşarsa, yine de bir bütün olarak insanlığın eski kazanımlardan bir kısmını kaybettiği söylenebilir. Böylece kökenlerimizin dayandığı, varoluş sanatında bizi eğiten, bize avlanmayı, balık tutmayı, kendimizi sağaltma tekniklerini, ev inşa etmeyi, birlikte çalışma yöntemlerini, neyi nereden tedarik edeceğimizi öğreten hayvani dünya, bugün bize yabancı kalmıştır. Biz bugün hayvanları eğitmekten, evcilleştirmekten söz ediyoruz, oysa, ilkel insan onlarla birlikte, kardeşçe yaşamayı düşünüyordu. Bu canlı varlıklara baktığında hizmetkâr değil, arkadaş görüyordu. Gerçekten de, tehlike koşullarında, özellikle sel ve fırtınada hayvanlar –köpekler, kuşlar, yılanlar– insanlara sığınırdı.

Brezilya'da yerli kadın seve seve çevresini hayvanlarla doldurur, kulübesinin etrafındaki açıklıkta tapirler, karacalar, opusumlar, hatta evcil jaguarlar bile bulunur. Maymunlar kulübenin üstündeki dallarda zıplar, pekariler toprağı karıştırır, hareketli dallar üzerinde oraya buraya konan papağanlar, ağaç tavukları[1] ve tukanlar görürüz, bunları köpekler ve büyük borazancı kuşlar[2] korur. Bütün bu cumhuriyet huysuz bir efendinin hakaretlerine ya da yumruklarına gerek olmadan

işler. And Dağları'nı yük lamasıyla beraber kat eden Kiçua'lı[3] çoban, bu sevilen hayvanın yardımını elde etmek için onu okşamak ve yüreklendirmekten başka bir şey yapmamıştır. Tek bir şiddet içeren hareket yaparsa, onuru kırılan lama öfkeyle yere uzanır ve bir daha kalkmaz. Adımını kendi seçer, asla fazla ağır yükler taşımaz, şafak vakti doğmakta olan güneşi uzun süre hareket etmeden seyreder, çiçekler ve kurdelelerden oluşan bir taçla ödüllendirilmekten, kafasının üstünde bir bayrağın dalgalanmasından hoşlanır, kulübelerine gittiğinde çocuklarla kadınların onu okşamasını, sevmesini ister. Bir başka ilkel insan olan Bedevi'nin atı onunla beraber çadırda yatar, yavruları bacakları arasında uyur.

Tüm bu varlıklar arasındaki doğal duygudaşlık onları engin bir barış ve sevgi duygusuyla birleştirirdi. Kuş, günümüzde halen boğanın boynuzları üzerine konduğu gibi, insan eline de konuyordu, sincaplar çiftçinin ya da çobanın yanı başında oynuyordu. İlkel insanlar hayvanı siyasetten bile dışlamazlar. Fazogli'de[4] tebaası kralı tahttan indirirken, ona şu konuşmayı yaparlar: "Artık erkekler, kadınlar, çocuklar ve eşekler sana itibar etmediğine göre, yapabileceğin en iyi şey ölmektir, biz sana bu konuda yardım edeceğiz."[5] Çok eskilerde, insan ile hayvanın birbirlerinden gizledikleri hiçbir şey yoktu: "Hayvanlar konuşurdu," der masallar ama aslında insanlar anlardı. Dünyanın belki de en eski geleneksel anlatılarından, yerlilerden işgalci Dravid'lere geçen Güney Hindistan hikâyelerinden daha sevimlisi var mıdır? Filler, çakallar, kaplanlar, aslanlar, jerboalar,[6] yılanlar, kerevitler, maymunlar ve insanlar özgürce sohbet eder, böylece deyim yerindeyse ilkel dünyanın ilk büyük okulunu oluştururlar. Bu okulda öğretmenler daha çok hayvanlardır.

Bu ilk dönemlerde insanlar ve hayvanlar arasındaki ortaklıklar, günümüzün evcilleştirilmiş dünyasındakinden çok daha fazla türü kapsıyordu. Geoffroy St. Hilaire* insanla bir-

* (1772-1844), Fransız doğabilimci. (Ç.N.)

likte yaşayan 47 türden bahsetmişti. Ama onun saymadığı kim bilir kaç tür eskiçağlarda en küçük kardeşleriyle iç içe yaşamıştı! St. Hilaire, Guarani[7] yerlilerinin bütün yoldaşlarını, Nil havzasında yaşayan Dinkaların[8] isimleriyle çağırıp ineklerinin sütünü paylaştıkları yılanları, Assam[9] çayırlarında diğer hayvanların yanında yürüyen gergedanları, Hintli sanatçıların dinî resimlerle süsledikleri Sind'in[10] timsahlarını saymamıştı. Arkeologlar, eski imparatorluk dönemi Mısırlılarının[11] evcil hayvan sürülerinde, hepsi insanla beraber yaşadıktan sonra tekrar vahşileşmiş hayvanlar olan üç-dört çeşit antilop ve bir dağkeçisi bulunduğunu tespit ettiler. Sırtlanımsı köpekler ve çitalar bile avcılar tarafından sadık arkadaşlara dönüştürülmüştü. Rig-Veda posta güvercinlerinin "bulutlardan daha hızlı" olduklarını belirterek onları metheder. Onları tanrılar, tanrıçalar olarak görür, onlara kurban verilmesini ve şereflerine yere şarap dökülmesini talep eder. Efsanevi Tufan öyküsü de bize ilk atalarımızın gezgin güvercini kullanma sanatındaki bilgilerini hatırlatır. Nuh suların enginliğini ve su üstüne çıkmış kara parçalarını keşfetmesi için gemisinden bir güvercin göndermiş, kuş gagasında bir zeytin dalıyla geri dönmüştür.

Bugün uyguladığımız şekliyle evcilleştirme, birçok konuda ahlaki bir gerilemeye işaret eder; çünkü hayvanları iyileştirmek yerine onların biçimlerini bozmakta, yozlaştırmaktayız. Seçici ıslah yöntemiyle, güç, beceri, koku alma, hız gibi yetileri artırdığımız doğrudur ama birer etobur olarak başlıca kaygımız dört ayak üstündeki et ve yağ kütlesini artırmak, tarladan mezbahaya zar zor giden gezgin et depoları yaratmak oldu. Ehlileşmiş domuzun yabandomuzundan ya da ürkek koyunun atılgan muflondan[12] daha üstün olduğunu söyleyebilir miyiz? Hayvan yetiştiricilerinin büyük sanatı hayvanları iğdiş ederek kısır melez ırklar yaratmaktır. Atları "gem, kırbaç ve mahmuzla" eğitiyorlar, sonra da bu hayvanların yeterince istekli olmadığından şikâyet ediyorlar. Hayvanları en iyi koşullarda ehlileştirdiklerinde bile, hastalıklara karşı dirençleri, yeni mekânlara alışabilme güçleri azalıyor,

kendiliğinden özgürce doğada yaşayamayan yapay varlıklara dönüşüyorlar.

Türlerin bozulması yeterince büyük bir kötülük; ama uygar bilim daha da ileri gider ve onları imha eder. Avrupalı avcıların Yeni Zelanda ve Avustralya'da, Madagaskar ve kutup takımadalarında kaç kuş türünü yok ettiklerine, kaç morsun ve balina türünün[13] yeryüzünden silindiğine tanık olduk! Balinalar ılıman kuşaktan kaçtı, yakında onları Arktik Okyanusu'nun aysberglerinin arasında bile bulamayacağız. Tüm büyük kara hayvanları da tehdit altında. Avrupa bizonunun[14] ve Amerikan bizonunun kaderlerini biliyoruz, gergedanınkini, suaygırınınkini ve filinkini de tahmin edebiliyoruz. İstatistikler fildişi üretimini yılda 800 ton olarak veriyor, demek ki avcılar yılda 40.000 fil öldürüyor. "İnsanın 18. bilimi filin dostluğunu kazanmaktır" diyen geçmişin Seylanlılarından ne kadar uzağa düştük! Ehlileşmiş dev yaratığa arkadaşlık etsin ve ırkının erdemlerini öğrensin diye yanına iki Brahman veren Hindistan'ın Aryanlarından ne kadar uzağız!

Bir zamanlar bulunduğum Brezilya'daki bir plantasyonda, iki medeniyet arasındaki farkı gözlemleme olanağı buldum. Eski dünyadan yüksek fiyatlara alınmış iki boğa, mülk sahibinin gururuydu. Biri Jersey'den gelmişti, burun deliğine geçirilen zincire asılıyor, böğürüyor, toprağı toynağıyla kazıyor, kötü kötü baktığı bekçisine boynuzlarını dikiyordu. Diğeri, Hindistan'dan ithal edilmiş bir zebu, bizi bir köpek gibi takip ediyor, tatlı bakışlarıyla onu okşamamız için yalvarıyordu! Bizler, güneşin sıcaklığından ya da rüzgârın soğukluğundan korkup doğadan uzak, kapalı evlerimizde yaşayan zavallı ve cahil "uygar insanlar" kutladığımız bayramların anlamını bile unuttuk. Hıristiyanlar görmezden gelse de, Noel, Paskalya, Niyaz ve Tüm Ermişler yortuları kadim çağlarda doğa bayramlarıydı. İlk insanı tüm hayvanlarla beraber özgürce dolaştığı, güzelliklerle dolu bir bahçeye yerleştiren, "İnsanın Oğlu"nu çiftçinin iki dostu olan eşekle sığırın arasında, hasır bir yatağın üstünde doğurtan geleneklerin anlamını biliyor muyuz?

İnsanı hayvan kardeşlerinden ayıran mesafe artsa da, vahşi doğada hâlâ özgür yaşayan türler üzerinde doğrudan etkimiz azalsa da, yemek listemizde yer almayan evcil hayvanlarla gerçekleştirdiğimiz daha yakın ilişkiler sayesinde en azından bir ilerleme kaydedildiği görülüyor. Köpekler oldukça yozlaştı elbette. Çoğu, askerler gibi dayağa alıştı, kırbaç önünde titreyen, efendisinin tehdidiyle yerlerde sürünen tiksindirici varlıklara dönüştü. Diğerleri, fakirleri baldırlarından ısıran ya da kölelerin boyunlarına atlayan buldog gibileri şiddete alıştırılıyor. "Yelekli tazılar" efendilerinin oburluk, şehvet, küstahlık gibi tüm ahlaksızlıklarını kapıyor. Çin' de yemek için yetiştirilenler benzeri olmayan bir salaklıktadır. Ama bir köpek gerçekten sevildiğinde, iyilik, tatlılık ve asil duygularla yetiştirildiğinde, insani, hatta insanüstü bir özveriye, sadakate, ahlaki yüceliğe erişmiyor mu?

Kediler bağımsızlıklarını ve özgün kişiliklerini köpeklerden çok daha iyi muhafaza etmeyi becermiştir. Onları evcilleştiremez, bir çeşit ittifak kurmaktan fazlasını yapamayız. Onlar da ormanlardaki ilk vahşi dönemlerinden bu yana inanılmaz bir entelektüel ve ahlaki ilerleme kat etmediler mi? Zaman zaman düşüncelerimizi seziyor ve paylaşıyorlar; arzularımız, ne yapacağımız içlerine doğuyor. Şairler onları büyücü gibi tasvir ederler; gerçekten de bazen insan arkadaşlarından daha uzgörülü ve zeki görünürler. Eğlence dünyasındakilerin fuarlarda sergilediği "mutlu aile" bize sıçan, fare, kobay ve başka küçük hayvanların, tıpkı insanlar gibi, bir mutluluk ve iyilik halesiyle birlikte yaşamak istediğini kanıtlamıyor mu? Gardiyanlar temiz tutmazsa her hapishane hücresi kısa sürede küçük hayvanlarla –sıçan, fare, sinek ve pirelerle– kaynamaya başlar. Pelisson'un örümceğinin hikâyesi meşhurdur.[15] Mahkûm eğittiği yeni arkadaşı sayesinde hayatı tekrar sevmeye başlar. Ama düzenin savunucusu gardiyan, resmî ahlakın kindar çizmesiyle, zavallı adamı hayata bağlayan yaratığı ezer!

Bu olaylar bize, insanın etrafındaki canlılar âlemini etkileme konusunda sahip olduğu müthiş imkânları kanıtlıyor; oysa günümüzde onlarla olan bağlarımızı reddediyor, onları kaderin ağlarına terk ediyoruz. Günün birinde, aşırı bireycileşmiş, dünyayı neredeyse ne kadar özel mülk ve aile varsa o sayıda birbirine düşman küçük devletlere bölen uygarlığımız çökecek, hayatta kalmak için birbirimizin yardımına muhtaç kalacağız. Günün birinde dostluk arayışı maddi zenginlik arayışından daha önemli olacak. Günün birinde doğabilimciler bize hayvanların doğasındaki güzellikleri, sevgiyi, insani, hatta çoğu kez insandan ileri olan nitelikleri gösterecekler. O zaman, ileriye doğru yürürken arkamızda bıraktığımız türleri düşüneceğiz, onları köleleştirmek ya da makineleştirmek yerine gerçek birer dost kılmayı hedefleyeceğiz. İlkel insanlar üzerine yaptığımız incelemeler nasıl günümüzün "uygar"[16] insanını anlamamıza önemli bir katkı yaptıysa, hayvanları incelememiz de yaşam bilimlerini daha derinden kavramamızı, şeylerin doğası üzerine bilgimizin artmasını, sevgimizin çoğalmasını sağlayacaktır. Ormandaki karacanın önümüze gelip siyah gözleriyle bakarak kendini okşatacağı, güzelliğinin farkında olan kuşun insan dostunun omzuna zarafetle konarak sevgisinden payına düşeni talep edeceği günler çok gecikmesin!

12

"Evrim, Devrim ve Anarşist İdeal" (1898)

5 Şubat 1880'de Reclus Cenevre'de "Evrim ve Devrim" başlığıyla bir konuşma yaptı. Bu konuşma aynı adla *Le Révolté* dergisinde yayımlandı (21 Şubat, 1880):1-2. Bir broşür olarak tekrar yayımlandı ve defalarca çevrildi. Reclus sonunda tartışmayı kitap haline getirdi. *L'Évolution, La Révolution et L'idéal Anarchique* [Evrim, Devrim ve Anarşist İdeal] (Paris: Stock, 1898; Montréal: Lux Editions, 2004) Anarşist siyaset hakkındaki tek uzun eseridir. Orijinal metnin aşağı yukarı dörtte birini içeren aşağıdaki metin, eserdeki en önemli tartışmaları içeren alıntılardan oluşmaktadır.

Evrim insana dair her şeyi kapsar. Devrim de her şeyi kapsamalıdır, ne var ki bu koşutluk toplumların hayatındaki tek tek olaylarda her zaman belirgin değildir. Tüm ilerlemeler birbirine bağlıdır, bilgimiz ve gücümüz oranında toplumsal ve siyasi, ahlaki ve maddi, bilimsel, sanatsal, endüstriyel tüm alanlarda ilerlemeyi arzularız. Her alanda, sadece evrimci değil, bir o kadar da devrimciyiz çünkü tarihin, bir dizi hazırlığı izleyen bir dizi başarıdan başka bir şey olmadığını biliyoruz. Zihinleri özgürleştiren büyük entelektüel evrimin mantıki sonucu, bireylerin başka bireylerle ilişkilerinde özgürleşmesidir.

Evrimin ve devrimin aynı olgunun birbirini takip eden iki yönü olduğunu söyleyebiliriz. Evrim devrimden önce gelir ve devrim de, gelecek devrimlerin anası olacak olan yeni

bir evrime giden yolu hazırlar. Herhangi bir dönüşüm, hayatın dengeleri ansızın değişmeden gerçekleşebilir mi? Bir edimin, o edimi yapma arzusundan sonra gerçekleşmesi gibi, devrim de kaçınılmaz olarak evrimi takip etmek zorunda değil midir? Bu ikisi ancak ortaya çıkış zamanlarıyla birbirinden ayırt edilir. Bir tortu nehri tıkadığında, sular engelin önünde yavaş yavaş birikir ve tedrici bir evrimin sonunda bir göl şekillenir. Sonra, aniden akış yönündeki sette bir sızıntı meydana gelir, bir çakıltaşının düşüşü bir su taşmasını tetikler. Baraj bir anda sarsılarak çöker, boşalan göl tekrar nehir olur. Böylece küçük bir karasal devrim meydana gelir.

Eğer devrim hep evrimden sonra geliyorsa bu, çevrenin direncinden kaynaklanmaktadır: Akıntının suyu iki yakanın arasından gürülder çünkü kıyı onu yavaşlatmaktadır; gökyüzünde şimşekler çakar çünkü atmosfer buluttaki elektriğe direnç gösterir. Çevrenin hareketsizliği, maddenin her dönüşümünü ve düşüncenin her gerçekleşmesini, değişim sırasında engeller. Yeni olgu, direnç ne kadar büyükse o kadar büyük bir zorlukla ya da daha büyük bir güçle ortaya çıkar. Herder, Fransız İhtilali'nden bahsederken bu konuya değinmişti: "Tohum toprağa düşer ve uzun zaman ölü görünür, sonra aniden filizlenir, üstünü örten sert toprağı iter, düşmanı olan kil tabakasını deşer, böylece bitki olur, çiçek verir ve meyvesi olgunlaşır." Bir de çocuğun nasıl doğduğunu düşünün. Anne rahminin karanlığında dokuz ay geçirdikten sonra, o da zarfını delerek şiddetle, bazen annesini bile öldürerek ileri fırlar. Devrimler de böyledir – önceki evrimlerin zorunlu neticeleridir.

Ancak, evrimler her zaman adaletli olmadığı gibi devrimler de her zaman ilerleme değildir. Her şey değişir, doğadaki her şey ebedî bir devinimin parçası olarak hareket eder. Ama ilerlemenin olduğu yerde gerileme de olabilir ve eğer bazı evrimler hayatın çoğalması yönünde ilerliyorsa, başka-

ları da ölüme doğru yönelir. Durmak imkânsızdır, bir yöne ya da ötekine doğru hareket etmek gerekir. Devrim kelimesini duydukları anda korkudan feryat eden katı yobaz ve kibar liberal, yine de bir devrime, sonuncu devrim olan büyük huzura doğru ilerlerler. Hastalık, yaşlılık, kangren tıpkı ergenlik gibi birer evrimdir. Kurtçukların cesede üşüşmesi, bebeğin ilk çığlığı gibi, bir devrimin gerçekleştiğinin göstergesidir. Fizyoloji ve tarih bize bazı evrimlerin gerilemeye işaret ettiğini, bazı devrimlerin ise ölümü içerdiğini gösterir.

İnsanlık tarihinin pek azını biliyoruz, tüm bildiklerimiz birkaç bin yıl gibi kısa bir sürede yaşanan olaylar. Yine de bu deneyimler bize, evrimleri yavaş ilerlediği için çöken ve yok olan kabileler ve insanlar, kent ve imparatorluklar hakkında bilgi veriyor. Ülkelerin, ulusların yakalandıkları bu hastalıklar çok katmanlı ve çeşitlidir. Orta Asya'da göllerin ve nehirlerin kuruduğu, verimli arazilerin yerini tuz tortullarının aldığı muazzam genişlikteki topraklarda olduğu gibi, iklim ve toprak bozulmuş olabilir. Düşman orduları bazı bölgeleri o denli harap eder ki buralar sonsuza dek ıssız kalır; ne var ki, fetihler ve kıyımlardan, hatta yüzyıllar süren baskı dönemlerinden sonra bazı uluslar yeniden hayata dönmeyi başarmıştır. Böylece, bir ulus yeniden barbarlaşırsa ya da tümüyle yok olursa, gerilemesinin ve çöküşünün nedenlerini dış etkenlerde değil, topluluğun kendisinde ve esas yapısında aramak gerekir. Gerileme tarihini özetleyen temel bir neden –nedenlerin nedeni– vardır. Bu, toplumun bir kısmının diğerlerinin efendisi olması, birkaç kişinin ya da bir aristokrasinin toprak, sermaye, iktidar, eğitim ve onur tekelini elinde tutmasıdır. Bilinçsiz halk kitleleri bu az sayıda insanın tekeline karşı isyan etme iradesini göstermediği an, ölmüşler demektir; yok oluşları zaman meselesidir. Kara veba yakında bu özgürlüğü olmayan, işe yaramaz bireyler yığınını temizleyecektir. Katliamcılar Doğu'dan ya da Batı'dan koşuşurlar, kocaman kentler yerlerini çöle bırakır. Asur ve Mısır böyle ölmüş, Pers İmparatorluğu böyle yıkılmış ve tüm Roma İmparatorluğu birkaç büyük toprak sahibine ait olduğunda, barbarlar köleleşmiş proleterlerin yerini almıştır.

Her olayın iki yüzü vardır; aynı zamanda hem bir ölüm hem bir canlanma fenomenidir; başka deyişle, hem yozlaşmaya hem de ilerlemeye doğru bir evrimdir. Böylece tüm karmaşasıyla muazzam Roma İmparatorluğu'nun yıkımı, bir dizi evrime tekabül eden bir dizi devrimin sonucuydu ki bunlardan bazıları felaket, bazıları esenlik getirmiştir. Yeryüzünü sindiren bu muazzam zulüm makinesinin yok edilmesi mazlumlar için bir büyük teselli olmuştur kuşkusuz; vahşi Kuzey halklarının, şiddet kullanarak da olsa, medeniyet âlemiyle tanışması da birçok bakımdan insanlık tarihi için kutlu bir adım olmuştur. Başkaldırılar sırasında, pek çok köle efendilerinin boyunduruğundan kurtulup kısmi de olsa bir miktar özgürlüğe kavuştu; ama bilim ve sanayi yeryüzünden silindi ya da gizlendi. Heykeller tahrip edildi, kütüphaneler yakıldı. Tabiri caizse, zaman zincirinin halkalarından biri kırıldı. İnsanlar bilgi mirasına sırt çevirdiler. Zorbalığın yerini daha beter bir despotluk aldı; ölü bir dinin tohumlarından daha totaliter, daha acımasız, daha yobaz yeni bir din filizlendi. Cehaletin ve sersemliğin karanlığı, bin yıl boyunca rahipler aracılığıyla dünyaya yayıldı.

Tarihteki tüm dönemler ve olaylar çift yönlü olduklarından, bunları kategorik olarak yargılamak yanlıştır. Ortaçağ'ı ve düşüncenin karanlık gecesini sona erdiren yenilenişin örneği bize, biri çöküşe diğeri ise ilerlemeye neden olan iki devrimin nasıl aynı anda meydana gelebildiğini gösterir. Antikçağ'ın eserlerini yeniden keşfeden, kitaplarının ve öğretilerinin esrarını çözen, bilimi batıl inançlardan kurtararak insanları nesnel araştırmalara yönelten Rönesans dönemi, bir yandan da özgür kent ve beldeler döneminde tüm ihtişamıyla gelişen spontane sanat hareketinin sona ermesine neden oldu. Aniden taşarak kıyısındaki kırsal kültürleri yok eden bir nehir gibiydi. Her şeye yeniden başlamak zorunda kalındı, en azından özgün olan kadim sanat eserlerinin yerini bayağı taklitleri aldı!

Bilimin ve sanatların yeniden doğuşu, din dünyasında Hıristiyanlığın bölünmesi yani Reformasyon'la birlikte gerçekleşti. Rahiplerin cahil bıraktıkları halka bireysel hakları, zihnin özgürleşmesini getiren bu devrim, uzun zaman insanlığa yararlı dönüm noktalarından biri olarak kabul edildi. Bundan böyle insanların eşit ve kendi kendilerinin efendisi olacaklarına inanıldı. Ama şimdi Reformasyon'un, o zamana kadar entelektüel köleliği tekelinde bulunduran Katolik kilisesinin karşısında, başka buyurgan kiliselerin kurulmasıyla sonuçlandığını biliyoruz. Reformasyon sırasında, servet ve kadrolar yeni iktidarı güçlendirecek şekilde el değiştirdi, iki tarafta da halkı yeni biçimlerde sömürecek, Cizvitler ve Cizvit karşıtları gibi tarikatlar ortaya çıktı. Luther ve Calvin, kendi görüşlerini paylaşmayanlara karşı Aziz Dominicus ve III. Innocentius ile aynı acımasız, hoşgörüsüz dili kullandılar. Engizisyonda olduğu gibi, casusluk yaptılar, hapsettiler, bedenleri parçaladılar, yaktılar; temelde onların öğretileri de krallara ve "Kutsal Söz"ün yorumcularına itaati esas alıyordu.

Devrim koşullarında ortaya çıkan kurumlar ve bunların işleyişiyle, devrimi gerçekleştirenlerin naif idealleri arasında çoğu kez çarpıcı bir zıtlık vardır. İlk günlerde insanlar, "Hürriyet! Hürriyet!" diye bağırabilir, sokaklarda "Tiranlara Savaş!" marşı yankılanabilir; ne var ki zorbalar, her kurumu ele geçiren rutinler, hiyerarşi ve gerileme duygusuyla tekrar sahneye çıkarlar. Bir kurum ne kadar ayakta kalırsa o denli güçlenir çünkü üstünde durduğu toprağı çürütmekte, etrafındaki havayı kirletmektedir. Kural haline getirdiği yanlışlar, meşrulaştırdığı ve tavsiye ettiği düşünce ve duygu sapkınlıkları ona öyle kadim, hatta kutsal bir görünüş verir ki, kimse ona karşı mücadeleye teşebbüs edemez. Geçen her yüzyılda otoritesi artar ve eğer bir gün, her şey gibi, onun da sonu gelirse, bunun nedeni çevresindeki yeni gelişmelere ayak uyduramamasıdır.

Bazı kurumlar, ki bunların çoğu din temellidir, ruh üzerinde o kadar güçlü bir etki bırakmıştır ki, özgür düşünceli birçok tarihçi, insanların bu etkiden kurtulmalarının imkânsız olacağına inanmıştır. Gerçekten de, gökyüzündeki tahtında oturan Tanrı, halkın zihninden kolay kolay silemeyeceği imgedir. İnsanlığın mantıki gelişiminde, dinî örgütler siyasi olanları takip etti, rahipler yöneticilerden sonra geliyordu; çünkü her imge ilksel bir gerçekliği varsayar; bununla birlikte dünyevi yetkinin kaynağını meşrulaştırmak için din yanılsaması en yükseğe yerleştirilmeli, ona ulvi bir nitelik verilmeliydi. İnsanlar egemen ve gizemli güce, "Bilinmeyen tanrı'ya"* tüm düşünceyi, eleştirel çözümlemeyi, bireysel yargıyı baskılayan bir korku duygusuyla yaklaşıyorlardı. Rahiplerin inançlılara salık verdikleri tek his hayranlıktı.

Toplumsal psikoloji bize, sadece kurulu düzenden değil, yeşermekte olan düzenden de çekinmemizi öneriyor. Masum ve etkileyici gözüken bazı kelimelerin pratikte ne anlama geldiğini dikkatlice incelemek önemlidir; örneğin "patriyarkallik", "düzen", "toplumsal barış" insanın doğduğu toprağı sevmesi, kuşkusuz doğal ve hoş bir duygudur. Sürgündeki insanın anadilini duyması, doğduğu ülkeyi hatırlatan yerleri görmesi içini sevinçle doldurur. Bu sevgiyi yalnızca onu beslemiş olan toprağa, beşikte duyduğu dile değil, düşüncelerini, duygularını ve törelerini paylaştığı aynı toprağın çocuklarına da duyar. Eğer yüce gönüllüyse, isteklerini ve ihtiyaçlarını yakından bildiklerine büyük bir coşkuyla bağlanacaktır. Eğer "patriyarkallik" bu ise hangi yüce gönüllü bunu hisset-

*** Orijinal metinde, genelde büyük harfle yazılan Tanrı küçük harfle, onun niteliğini belirten sıfat ise büyük harfle yazılmış: *dieu Inconnu*. (Ç.N.)**

mez ki? Ama bu kelimede, "ataların toprağına duyulan sevgi"den çok farklı bir anlam gizlidir.

Yeryüzü yavaş yavaş tüm insanlığın anavatanı olmaya başlarken insanların anayurtlarından ateşli duygularla söz etmeye başlaması tuhaf bir çelişki. Her yerde, kabarelerin ve kötü şöhretli evlerin kapılarında bayraklar görüyoruz. "Yönetici sınıflar" sürekli vatanseverlikleriyle övünüyorlar ama bir yandan paralarını dış ülkelere yatırıp Viyana ve Berlin'le yasadışı işlerin, para getirisi olduğu sürece devlet sırlarının bile ticaretini yapmaktan geri kalmıyorlar. Bilimadamları bile, bir zamanlar bütün dünyada uluslararası bir cumhuriyet oluşturduklarını unutarak, sanki bilgiyi ve fikirlerin yayılmasını sınırların içinde polis zoruyla tutmak mümkünmüşçesine "Fransız biliminden", "Alman biliminden", "İtalyan biliminden" bahsediyorlar. Yalnız turp ve pamuklu kumaş için değil, aklın üretimleri için de korumacılık istiyorlar. Ama güçlüler bağnazlaştıkça, güçsüzlerin ufku genişliyor. Yüksek makamlardaki yöneticiler, biz isyancılar evreni ele geçirip gönüllerimizi genişlettikçe, etkilerinin ve umutlarının azaldığını görüyorlar. Bizler, Amerika'dan Avrupa'ya, Avrupa'dan Avustralya'ya bütün dünyada kendimizi yoldaşlar gibi görüyoruz. Aynı çıkarların peşinden gitmek için aynı dili kullanıyoruz; gün gelecek, kendiliğinden oluşan bir hamleyle, aynı taktikle, tek bir çığlıkla bir araya geleceğiz. Ordumuz dünyanın her yanında uyanıyor ve uyandırıyor.

Bu küresel hareketin yanında, genellikle vatanseverlik (patriyotizm) adı verilen duygu, gerilemeden başka şey değildir. "Vatandaşlık derslerinin" yönetici sınıfın çıkar ve imtiyazlarına hizmet eden bir vatan sevgisi telkin ettiğini, bu sınıfın çıkarları için ülkelerin yoksul ve mazlumları arasında nefret tohumları ektiklerini göz ardı etmek için pek saf olmak gerekir. "Patriyotizm" kelimesi ve bu kelimenin modern dünyada çağrıştırdıkları, liderin iradesine bağımlı kölelik ruhunu ve iktidar gücünü kör itaatle elinde tutanlar karşısında bireyin haklarının hiçe sayılmasını gizlemek için kullanılıyor. Aynı şekilde "düzen, toplumsal barış" kelimeleri kulağa

hoş geliyor; ama bu iyilik havarilerinin, hükümetlerin bu laflardan ne kastettiklerini bilmek isteriz. Evet, huzur, düzen ve gerçekleştirilmesi gereken büyük idealler; ama bir şartımız var: Bu huzurun mezar huzuru olmaması, bu düzenin Varşova'daki gibi olmaması![1] Gelecekteki barışımız bazılarının tartışılmaz hâkimiyetini ve diğerlerinin umutsuzca köleleştirilmesini değil, arkadaşlar arasında dürüst ve gerçek bir eşitliği esas almalı.

Halihazırda berbat durumda olsak da, bir sonraki devrimi haber veren muazzam bir evrim geçirdik. Bu evrim, kaynakların kısıtlılığını ve açların kaçınılmaz ölümünü vazeden ekonomi "bilimi"nin hatalı olduğunun kanıtlanması ve yakın geçmişe kadar yoksul olduğuna inanarak acılar çeken insanlığın, zenginliğinin farkına varmasıdır. "Herkese ekmek" idealinin bir ütopya olmadığı anlaşılmıştır. Dünya hepimizi beslemeye yetecek kadar geniş, refah içinde yaşatabilecek kadar zengin. Verdiği ürünler herkesin beslenmesine yetebilir; lifli bitkileri herkese giysi sağlayabilir; taşları ve killeri herkesi ev sahibi yapabilir. En basit haliyle ekonomik gerçek budur. Dünyanın ürettikleri, üzerinde yaşayanlara yettiği gibi, tüketim ansızın iki katına çıksa bile yetecektir. Mekaniğin, meteorolojinin, fizik ve kimyanın sunduğu tüm kaynakları harekete geçiren bilim, geleneksel yöntemlerle yapılan tarımı ileriye taşımasa bile bu böyledir. İnsanlığın geniş ailesinde, açlık sadece kolektif bir suç değil, tam anlamıyla saçmalıktır çünkü elde edilen ürün, tüketim ihtiyaçlarının iki katından fazladır.

Peki ya ifade özgürlüğü ve eylem özgürlüğü? Bunlar düşünce özgürlüğünün doğrudan ve mantıki sonuçları değil midir? Söz düşüncenin sesli hali, eylem ise görünür halidir. Böylece idealimiz, her insanın ahlak, siyaset, bilim de dahil

olmak üzere, her konuda düşündüklerini, başkalarına saygı dışında hiçbir koşul olmaksızın, eksiksiz ifade etme özgürlüğünü kapsar. Herkesin istediğini yapma, müşterek işlerde kendi iradesini diğerlerininkiyle birleştirme hakkı da buna dahildir. Bu birleşme kişinin haklarını kısıtlamaz, aksine, ortak iradenin gücü sayesinde, çoğaltır.

Mutlak düşünce, ifade ve eylem özgürlüğünün, özgür düşünceye kısıtlama getiren, söylenen sözcükleri geri alınamaz, son söz halinde taşlaştıran, hatta işçiye patronun emriyle elini kolunu bağlayıp açlıktan ölmesini vazeden kurumlarla uyuşmadığını söylemek gereksiz.[2] Muhafazakârlar, devrimcilere "din, aile ve mülkiyet düşmanı" derken yanılmamışlardır. Evet, anarşistler hayatımıza dogmanın nüfuzunu ve doğaüstünün müdahalesini reddederler. Bu bakımdan, dayanışma ve kardeşlik idealleri için mücadele etseler de, din düşmanıdırlar. Evet, "ticari anlaşmadan" başka bir şey olmayan evliliklerin feshedilmesini, yerine karşılıklı sevgi, saygı ve başkalarının onuru üzerine kurulu özgür birliktelikler getirilmesini isterler. Bu bakımdan, her ne kadar hayatlarını birleştirdikleri insanlara karşı sevgi duysalar, kendilerini adasalar da, ailenin düşmanıdırlar. Evet, toprak ve ürün istifçiliğini yok etmek, bunları herkese dağıtmak istiyorlar. Toprağın nimetlerini herkesin istifadesine sunmaktan duyacakları mutluluk, onları mülkiyetin düşmanı yapıyor. Tabii ki barışı seviyoruz, bizim idealimiz tüm insanların uyum içinde yaşaması. Ama savaş yanı başımızdan eksik olmuyor. Uzaktan bize, hüzünlü bir manzara gibi görünüyor çünkü insani meselelerin muazzam karmaşasında barışa giden yol mücadelelerle döşeli. İnsanın Oğlu, "Krallığım bu dünyadan değildir," demişti. Buna rağmen, "bir kılıç getirdi" ve "oğul ile baba, kız ile anne arasındaki bölünmeyi" hazırladı. Her davanın, en kötüsünün bile savunucuları vardır, devrimci onları sevse de, onlarla mücadeleden vazgeçmemelidir.

Ne cumhuriyetin, ne de başarılı "cumhuriyetçiler"in, yani iktidara gelenlerin bize hiçbir yararı olamaz. Aksini ummak safsata, tarihî bir saçmalık olurdu. Mülkiyet sahipleri ve yönetim sınıfı, tüm ilerlemelerin düşmanı olmaya mahkûmdur. Çağdaş düşüncenin, entelektüel ve ahlaki evrimin taşıyıcıları, toplumun mücadele eden, çalışan, baskı gören kesimidir. Düşünceleri geliştiren ve gerçekleştiren, büyük zorluklarla, toplum arabasını sürekli ileriye götüren bu kesimdir; muhafazakârlar ise durmadan arabayı yoldan çıkarmaya, çamura saplamaya çalışırlar.

Ama ya evrimci ve devrimci arkadaşlarımız, sosyalistler, onlar da mı davaya ihanet edebilecek tıynette? Aralarından "devlet gücünü eline geçirmek" isteyenler başarılı olduğunda, onların da bir gerileme süreci yaşadıklarını görecek miyiz? Sosyalistler bir gün hâkimiyet sağlarlarsa, kuşkusuz öncülleri cumhuriyetçiler gibi hareket edeceklerdir. Tarihin yasaları onların hatırına esnemeyecektir. İktidara geldiklerinde, engelleri ortadan kaldırmak ve düşman unsurları yok etmek bahanesi ya da yanılgısıyla da olsa, güçlerini kullanmaktan geri kalmayacaklardır. Dünya, kendini olağanüstü yetenekli gören, olağanüstü güçleriyle toplumu dönüştürebileceği hayaliyle yaşayan hırslı ve naif insanlarla dolu; ne var ki bunlar, lider konumuna yükseldiklerinde ya da yüksek yönetici mekanizmasında yer aldıklarında, tek başına kendi iradelerinin gerçek iktidar yani kamuoyu üstünde hiçbir etkisi olmadığını görürler, tüm çabaları çevrelerini saran kayıtsızlık, haset ve garez yüzünden kaynayıp gider. Bu durumda, hükümetin rutin işlerini yapmaktan, ailelerini zenginleştirmekten, arkadaşlarını kayırmaktan başka ne yapabilirler?

Bazı ateşli otoriter sosyalistler iktidar serabının ve güç kullanımının, iyi niyetten başka araçları olmayan insanların elinde tehlikeli olabileceğini ama yoldaşlarla enine boyuna tartışılmış, bir ihmal ya da ihanete karşı derhal önlem alınabilecek bir hareket planıyla, bu aksiliklerin önlenebileceğini savunuyorlar. Programların açık seçik yazılması, imzalanması, karşı imzaların alınması zorunlu. Bunlar binlerce kopya

basılıyor. Toplantı salonlarının kapılarına konuyor, her aday programı ezbere biliyor. Bu güvence yeterli değil mi? Ne var ki, tüm ayrıntılarıyla tartışılan bu sözlerin anlamı, olaylara ve bakış açılarına göre seneden seneye değişiyor, herkes kendi çıkarına yontuyor. Ve yeni bir hizip olayları başlangıçta olduğundan farklı gözle görmeye başladığında, en açık seçik yazılan bildiriler yalnızca sembolik anlamı olan metinlere dönüşüyor, sonunda tarihî bir belgeden başka kıymetleri kalmıyor.

İktidar aygıtını ele geçirmeye niyetlenenler, kuşkusuz kendilerini amaçlarına ulaştıracak en emin yolları kullanmak zorundadırlar. Genel oy hakkına sahip olan cumhuriyetlerde, kalabalıklara, kitlelere kur yaparlar. Şarap tüccarlarıyla seve seve ittifak kurar, tavernalarda halka inerler. Nereden gelirse gelsin tüm seçmenleri kabul edecekler, şekilcilik uğruna bütünlüğü feda etmekte sorun görmeyeceklerdir. Düşmanlarını aralarına alacaklardır ki, bunun organizmaya zehir zerketmekten farkı yoktur. Monarşiyle yönetilen ülkelerde, çok sayıda sosyalist hükümet biçimini umursamadıklarını ilan ediyor, hatta, tek kişinin hükümranlığıyla insanlar arası kardeşçe yardımlaşmayı bir arada düşünmek mantıken mümkünmüş gibi, toplumsal dönüşüm planlarını gerçekleştirmekte yardım almak için kralın bakanlarına çağrıda bulunuyorlar. Fakat eyleme geçmek için sabırsızlananlar engelleri göremeyebilir, inançlılar dağları yerinden oynatacaklarını sanır. Lassalle, yeni dünyayı kurarken Bismarck'ın kendisiyle ortak olacağını hayal ediyor.[3] Başkaları yüzlerini Papa'ya çevirip yoksulların başına geçmesini rica ediyor. Almanya'nın genç imparatoru masasında birkaç hayırseveri ve toplumbilimciyi ağırladığında, bazıları beklenen günün geldiğini ilan etmişti.

Ve eğer bazı sosyalistler hâlâ, Tanrı vergisiyle ya da salt zorbalıkla elde edildiği söylenen siyasal gücün prestijine hayranlık duyuyorlarsa, seçme ve seçilme hakkının olmayışı ya da kısıtlı oluşu gibi bir haksızlığın ardında gizlenen iktidar hırsına daha çabuk kapılırlar. Oy peşindeki, başka deyişle itibar peşindeki sosyalist aday, kısa sürede seçmenlerinin zevk-

lerine, eğilimlerine, hatta önyargılarına uyum sağlar. Görüş ayrılıklarını, anlaşmazlıkları, çekişmeleri tasasızca bir yana bırakır, az önce hakaretler ettiği kişilerle bir süreliğine dostluk kurmakta ya da müttefik olmakta beis görmez. Dinciye baktığında, onda bir sosyalist Hıristiyan görmeye çalışır. Liberal burjuvaya bakarken kafasında bir reformcuyu canlandırır. Vatanseverin, yurttaşlık görevini yiğitçe savunan yanına hitap eder. Kimi zaman, "mülk sahibini" ya da "patronu" ürkütmemeye özen gösterir. Hatta kendi taleplerini onlara barış güvencesi olarak sunar. "1 Mayıs" sermayeye karşı verilen uzun mücadeleyi temsil eden gün, çelenkler ve danslarla kutlanan bir bayrama dönüşür. Seçmenlere yaptıkları bu yüzeysel jestlerin sonucunda, adaylar da yavaş yavaş hakikatin onurlu lisanını, mücadelenin uzlaşmaz tavrını unuturlar. Bu siyasetçiler peşinde oldukları makamlara gelmeyi, altın püsküllü kürsünün karşısındaki kadife sıralarda oturmayı başardıklarında, daha da çabuk yozlaşırlar. Bu noktada onlardan karşılıklı sırıtma, tokalaşma, yandaşlarını kayırma uzmanı olmaları beklenir.

İnsan doğası böyledir, seçim mekanizmasına sıkışıp kalan, sonunda liberal fikirli burjuvalara dönüşen sosyalist liderlere öfkelenmek de bizim açımızdan tuhaf olurdu. [Onlar] belirleyici bir pozisyona geldiklerini zannederken belirlenen olmuşlardır. Tarihçi, bu kaçınılmaz sonucu saptamakla ve kendilerini düşüncesizce siyasete atan devrimciler için bir tehlike teşkil ettiğine dikkat çekmekle yetinmelidir. Ayrıca, siyasetçi sosyalistlerin bu evriminin sonuçlarını abartmamak gerekir; mücadele eden kitleler her zaman, çıkarları gittikçe farklılaşan iki unsurdan oluşur. Bir kısmı davayı terk etmek, ötekiler davaya sadık kalmak eğilimindedir. Bu gelişme, bireyler arasında yeni bir ayrımın ortaya çıkmasına, asıl yatkınlıklarına daha uygun olarak gruplandırılmalarına yol açar. Böylece yakın geçmişte Cumhuriyetçi Parti'nin ikiye ayrıldığını gördük, bir grup "oportünistler"den, öteki ise sosyalist hiziplerden oluşuyordu. Bu ikincilerin de kendi aralarında bölünmesi, bir grubun programlarını yumuşatıp muhafaza-

kârlar için kabul edilebilir hale getirmesi; ötekinin dolaysız evrim ve katışıksız devrim fikrini muhafaza etmesi gerekecektir. Hayal kırıklığından, hatta şüphecilikten sonra da, "ölüler ölüleri gömecek" ve yaşayanların yanına döneceklerdir. Ama her partinin birlik ve beraberlik ruhuna, iyilikte olduğu kadar kötülükte de dayanışmaya ihtiyacı vardır. Partinin her üyesi yoldaşlarının ve yöneticilerin tüm yanlışlarına, yalanlarına, hırslarına ortak olur. Sadece gücünü kendisi gibi özgür iradeleriyle hareket eden başka insanlarla birleştiren özgür insanın, yoldaşlarının yanlışlarını ve hatalarını yadsımaya hakkı vardır. Böyle bir insan yalnızca kendinden sorumludur.

Devletin halihazırdaki işlevi, öncelikle arazi sahiplerinin çıkarlarını ve "sermayenin haklarını" korumaya yönelik olduğundan, iktisatçının, ulusal ekonomiyi desteklemeye gönülden razı yoksulların tartışmasız kabulleneceği birkaç başarılı argümanı ve muhteşem yalanı yedeğinde bulundurması elzemdir. Ama heyhat! Geçmişte aklı kıt kitleler için icat edilmiş bu kulağa hoş gelen kuramları artık kimse dinlemiyor. "Refah ve mülk her zaman çalışmanın mükafatı olmuştur" varsayımını öne sürmek için insanda utanma olması gerekir. İktisatçılar servetin kaynağının emek olduğunu savunurken, doğruyu söylemediklerinin çok iyi bilincindeler. Tıpkı sosyalistler gibi onlar da zenginliğin, kişisel emeğin değil başkalarının emeğinin ürünü olduğunu iyi biliyorlar. Borsa hareketlerinin ve spekülasyonların, yani büyük servetlerin kökeninin haydutların marifetlerine benzetilmesinin haksızlık olmayacağından habersiz değiller. Haftada harcayacak bir milyona, yani yüz bin kişinin yaşamasına yetecek paraya sahip olan bireyin, zekâ ve erdem bakımından sıradan bir insandan yüz bin kat üstün olduğunu ileri sürmeye cüret edemezler. Toplumsal eşitsizliğin bu sözde kökeni üzerine dayanan ikiyüzlü argümanları tartışarak zaman harcamak, aptallık, hatta neredeyse suça ortak olmaktır.

Fakat en azından yalan üzerine kurulmama meziyetine sahip başka bir akıl yürütme de var. Toplumsal taleplere karşı bazıları, en güçlünün haklı olduğunu ileri sürüyor ve Darwin'in saygıdeğer ismi bile, kendi iradesi dışında (ve gerçek görüşleri göz önüne alınmadan) adaletsizliği ve vahşeti savunmak için kullanılıyor. Kasların ve çenenin, sopanın ve topuzun gücü, buyurun size en üstün delil! Aslında servet, tekelcilikte başarılı olan en güçlünün hakkı. Maddi olarak en donanımlı olan, doğumda, eğitimde, arkadaşları arasında en çok kayrılan, güç veya hileyle en iyi şekilde silahlanan, önünde en zayıf düşmanları bulan, işte en çok başarı şansı olan odur. Bahtsız kardeşlerine üstünden nişan alabileceği yüksek bir kule inşa etmekte ötekilerden daha yeteneklidir.

Çatışan egoların hoyrat savaşı sonucu belirler. Eskiden bu ateşle demir kuramını kimse dillendirmezdi, fazla vahşi gözükürdü, onun yerine ikiyüzlü erdem dili tercih edilirdi. Halkın anlamayacağı umulan ciddi ifadeler kullanılırdı: Guizot, "Emek bir frendir," demişti.[4] Ama doğabilimcilerin türler arasındaki yaşama mücadelesine ilişkin araştırmaları ve en güçlünün hayatta kalması kavramı, gücün kuramcılarının kem küm etmeden, küstahça meydan okumaları için onları yüreklendirdi. "Gördünüz mü," diyorlar, "işte kaçınılmaz yasa, işte avın da ve avcının da tabi olduğu değişmeyen kader."

Sorunun tüm kabalığına rağmen bu şekilde basitleştirilmesinden ötürü kendimizi kutlamamız lazım çünkü çözümün bulunması da bir o kadar kolaylaştı. Toplumsal eşitsizliğin destekleyicileri, "Güçlü olan kazanır!" diyor. Her şeyden çok işçi sayısını azaltmayı hedefleyen çağdaş sanayinin bu hoyrat gelişiminden yararlananlar ise, "Evet, güçlü olan kazanır!" diye gittikçe daha yüksek sesle bağırıyorlar. Ama devrimciler de, iktisatçılarla sanayicilerin söylediklerini biraz değiştirip zaman içinde var olmak için işbirliğinin bireyin hayatta kalma mücadelesinin yerini alacağını söyleyemezler mi? En güçlünün kazanacağı yasası, her zaman sanayi tekelinin yararına işlemeyecektir. Bismarck ondan önce gelen pek çokları gibi, "Güç hukuktan üstündür," demişti;

ama gücün haklıdan yana olacağı gün de gelecek. Eğer dayanışma düşüncesinin yaygınlaştığı doğruysa, eğer bilimin fetihlerinin er ya da geç toplumun her katmanına yayılacağı doğruysa, eğer ahlaki kaynakların hepimizin ortak malı olmaya başladığı doğruysa, hem haklı olan hem de güçleri olan işçiler, herkesin yararına olacak bir devrim yaratmak için bunları kullanmayacak mı? Para, zekâ ve kurnazlıkları onları ne denli güçlü kılarsa kılsın, tek başlarına bireyler, birleşmiş kitlelere karşı ne yapabilir? Yöneticiler davalarına ahlaki gerekçeler bulma umudunu kaybettiler; artık tek istedikleri, kaba güçle yönetmek. Heves ettikleri tek üstünlük bu. Ne askerî şöhretleri, ne soylu aile ağaçları sayesinde, ne yetenekleri ne de belagatlerinden dolayı, sadece vicdan sahibi olmadıkları için yetki sahibi olmuş yüksek devlet memurlarından çok sayıda örnek verilebilir. Bu konuda onlara yüzde yüz güvenebiliriz: İktidar yolunda ya da banknotları savunurlarken hiçbir önyargı onları durdurmayacaktır.

Çağdaş devrimlerin hiçbirinde, ayrıcalıklı doğanların kendi savaşlarını verdiklerini görmedik. Düzenin korunması adı verilen bir amaç için, bayrağın dini denilen bir doktrinle eğittikleri yoksullardan oluşan ordular kurdular. Avrupa'da, kolluk kuvvetleri dışında, altı milyon insan bu işte istihdam ediliyor. Ama bu ordular dağılabilir. Onları halk kitleleriyle birleştiren kökenlerini hatırlayabilirler ve onları yöneten elin denetiminden çıkabilirler. Çoğunlukla proleterlerden oluşan bu insanlar, imparatorluğun maaşa bağladığı barbarların Roma toplumuna yaptığını burjuva toplumuna yapabilir, onu yok edebilirler. Tarih, güçlülerin, hatta karakterlerinin sağlamlığını korumuş olanların bile –çünkü bazı "krallar" yoz insan müsveddelerinden başka bir şey değildir– yenilmesine yol açan kitlesel panik vakalarıyla doludur. Yoz krallar, bir yangın yayılırken, tahta duvarı kırmaya yetecek enerjiye ve güce, kadın ve çocukların öncelikle kaçmasına izin verecek onura sahip olmayanlardır.[5] Yoksullar kendi çıkarları için birleştiklerinde –zanaat zanaatle, millet milletle, ırk ırkla, insan insanla birleştiğinde– hedeflerini iyi bildiklerinde güçle-

rini ortak özgürlüğün hizmetinde kullanma fırsatını bulacaklarından kuşku yoktur. Despot ne denli güçlü olursa olsun, tek bir amaçla toplanarak, ekmeklerini ve özgürlüklerini teminat altına almak için isyan edenlerin karşısında oldukça zayıf kalacaktır.

Cehalet azalıyor, yakında birleşmiş devrimci evrimciler arasında, gücün rehberi bilgi olacak. İnsanlığa güvenmemizin en önemli nedeni budur: Şeylerin sonsuz karmaşıklığına rağmen, tarih bize ilerlemenin gerilemeyi yeneceğini gösteriyor. Çağdaş hayatın tüm olgularını göz önüne aldığımızda, kimileri göreli bir gerileme olduğunu öne sürerken, ötekiler bir adım ileri atıldığını savunuyor. İkinci görüş daha geçerli; çünkü günbegün evrim bizi, şimdiden "toplumsal devrim" dediğimiz, hem barışçı hem şiddet içeren dönüşümlere biraz daha yaklaştırıyor. Bu devrim, her şeyden öte şahısların ve şeylerin despotik gücünü ve kolektif emeğin ürünleri üzerindeki tekelciliği yok edecek.

Bu evrimsel süreçteki en önemli olay, İşçi Enternasyonali'nin ortaya çıkışıdır. Bu fikir, farklı ulusların insanları, kardeşlik ve ortak çıkarlar doğrultusunda birbirlerine yardıma başladıklarından beri kuşkusuz filizlenmekteydi. 18. yüzyıl felsefecileri Fransız İhtilali'ne "İnsan Hakları" bildirgesini yazdırdıkları gün kuramsal olarak da var oldu. Ama bu haklar sözde kalmıştır ve bu sloganı dünyaya haykıran meclis, aynı hakları kendi halkına uygulamamaya özen göstermiştir. Santo Domingo'daki siyahilerin köleliğini bile ancak yıllar süren isyan sonucu, barışı sağlamak için başka çare kalmadığında lağvetmeye cesaret edebildi. Tüm medeni ülkelerde hazırlık sürecinde olan Enternasyonal, yüzyılın ikinci yarısına dek kendi bilincinde değildi ve işçiler arasında ortaya çıktı. "Yönetici sınıflar"ın hiçbir rolü olmadı. Enternasyonal! Amerika'nın keşfinden ve gemilerle devriâlemden bu yana insanlık tarihinde daha büyük bir olay meydana gelmemiştir. Ko-

lomb, Macellan ve El Cano[6] dünyanın fiziksel bütünlüğünün ilk kez farkına varmışlardı ama filozofların düşlediği gelecekteki normatif birleşme İngiliz, Fransız ve Alman işçilerin kökenlerini unutup dillerinin farklılığına karşın birbirlerini anlayarak kendi hükümetlerine meydan okumasıyla ve tek bir millet olmasıyla başarılmıştır. İlk oluşumlar pek etkileyici değildi. Geleceğin insanlığının ilk hücresini teşkil eden bu kongrede en çok birkaç bin insan bir araya gelmişti. Ama tarihçiler bu olayın önemini anladılar. Enternasyonal'in ilk yıllarında, Paris Komünü sırasında, Vendôme Sütunu'nun devrilmesi, örgütün fikirlerinin yaşayan bir gerçeklik haline geldiğini gösterdi. O zamana dek, fethedilmiş bir halkın, önceki zaferler adına dikilmiş bir anıtı devirmesi duyulmamış bir şeydi. Korkakça, kendilerini fethedenleri pohpohlamak için değil, silahlarını onların üstüne çevirmeleri emredilmiş kardeşlerine besledikleri kardeşlik duygularını, her iki tarafın tebaalarını mezbahaya süren efendileriyle krallarına karşı duydukları öfkeyi göstermek için yapmışlardı bunu. Kendilerini küçük hizip çatışmalarının dışında tutup tarihin ilerleyişini yukarıdan seyretmeyi bilenler için, bu yüzyılda, imparatorluk sütununun bir gübre yığınına devrilmesinden daha etkileyici bir alamet yoktur![7]

Hakkını talep etme ruhu mazlum kitlelere sirayet ettiğinde, görünüşte çok az önemi olan bir olay bile, değişimi mümkün kılan şok dalgaları yaratabilir, tıpkı bir kıvılcımın bir fıçı barutu patlatması gibi. Büyük mücadelenin işaretlerini şimdiden görebiliyoruz. Sözgelimi, 1890'da, bilinmeyen bir şahıs, bir ihtimal Avustralyalı bir yoldaş tarafından yapılan "1 Mayıs" çağrısı yankılandığında dünya işçilerinin ansızın aynı fikir doğrultusunda birleştiklerini gördük. O gün, resmen sona erdirilmiş olan Enternasyonal'in, hayata döndüğünü gördük – liderlerin komutuyla değil, kitlelerin baskısıyla. Ne nüfuzlu sosyalistlerin "bilge tavsiyeleri"ne hükü-

lomb, Macellan ve El Cano[6] dünyanın fiziksel bütünlüğünün ilk kez farkına varmışlardı ama filozofların düşlediği gelecekteki normatif birleşme İngiliz, Fransız ve Alman işçilerin kökenlerini unutup dillerinin farklılığına karşın birbirlerini anlayarak kendi hükümetlerine meydan okumasıyla ve tek bir millet olmasıyla başarılmıştır. İlk oluşumlar pek etkileyici değildi. Geleceğin insanlığının ilk hücresini teşkil eden bu kongrede en çok birkaç bin insan bir araya gelmişti. Ama tarihçiler bu olayın önemini anladılar. Enternasyonal'in ilk yıllarında, Paris Komünü sırasında, Vendôme Sütunu'nun devrilmesi, örgütün fikirlerinin yaşayan bir gerçeklik haline geldiğini gösterdi. O zamana dek, fethedilmiş bir halkın, önceki zaferler adına dikilmiş bir anıtı devirmesi duyulmamış bir şeydi. Korkakça, kendilerini fethedenleri pohpohlamak için değil, silahlarını onların üstüne çevirmeleri emredilmiş kardeşlerine besledikleri kardeşlik duygularını, her iki tarafın tebaalarını mezbahaya süren efendileriyle krallarına karşı duydukları öfkeyi göstermek için yapmışlardı bunu. Kendilerini küçük hizip çatışmalarının dışında tutup tarihin ilerleyişini yukarıdan seyretmeyi bilenler için, bu yüzyılda, imparatorluk sütununun bir gübre yığınına devrilmesinden daha etkileyici bir alamet yoktur![7]

❧

Hakkını talep etme ruhu mazlum kitlelere sirayet ettiğinde, görünüşte çok az önemi olan bir olay bile, değişimi mümkün kılan şok dalgaları yaratabilir, tıpkı bir kıvılcımın bir fıçı barutu patlatması gibi. Büyük mücadelenin işaretlerini şimdiden görebiliyoruz. Sözgelimi, 1890'da, bilinmeyen bir şahıs, bir ihtimal Avustralyalı bir yoldaş tarafından yapılan "1 Mayıs" çağırısı yankılandığında dünya işçilerinin ansızın aynı fikir doğrultusunda birleştiklerini gördük. O gün, resmen sona erdirilmiş olan Enternasyonal'in, hayata döndüğünü gördük – liderlerin komutuyla değil, kitlelerin baskısıyla. Ne nüfuzlu sosyalistlerin "bilge tavsiyeleri"ne hükü-

metlerin baskıcı aygıtları, tüm ulusların mazlumlarının gezegenin dört bir köşesinde kendilerini kardeş olarak görmelerine ve bunu birbirlerine söylemelerine engel olamadı. Halbuki "1 Mayıs" görünürde çok basitti, platonik bir gösteri, bir toplanma çağrısı, bir parola! Buna rağmen, patronlar ve hükümetler, sosyalist liderlerin de yardımıyla, bu güzel sözcükleri boş bir formüle indirgediler. Yine de bu haykırış ve her yıl yapılan bu kutlama, evrensellikleriyle destansı bir anlama bürünmüşlerdir.

Başka türden bir haykırış, ani, kendiliğinden, beklenmeyen bir feryat, daha da şaşırtıcı sonuçlara yol açabilir. Şu ya da bu neden, önemsiz bir olay, koşulların –tüm ekonomik koşulların– dayatması kimsenin kayıtsız kalamayacağı bir krize yol açacaktır. O anda, haksızlıkların, kefareti ödenmemiş acıların, hâkim olamadıkları bir nefretin duygusunu kalplerinde biriktirenlerin muazzam enerjisi aniden patlayacaktır. Her gün böyle bir felakete gebedir. Bir işçinin görevinden uzaklaştırılması, yerel bir grev, beklenmedik bir katliam, devrime yol açabilir: Dayanışma hissi her gün artıyor ve yerel ölçekteki her sancı tüm insanlığı sarsmaya başlıyor. Birkaç yıl önce, fabrikalarda yeni bir isyan nidası yükseldi; işçiler "genel grev" diye haykırdılar. Bu terim garipsendi, sanki bir rüya tabiriymiş, düşsel bir umutmuş gibi anlaşıldı, ardından daha yüksek sesle tekrar edildi ve şu anda öyle güçlü bir şekilde yankılanıyor ki kapitalistlerin dünyasını titretiyor. Hayır, genel grev imkânsız değildir. İngiltere, Belçika, Fransa, Almanya, Amerika ve Avustralya'da ücretle çalışanlar, hep birlikte aynı gün, emeklerini patronlarından esirgeyebileceklerinin farkına vardılar. Bugün kavradıkları şeyi yarın uygulamayacakları, askerlerin de işçilerin grevine katılmayacakları ne malum? Askerler isyan ettiğinde ya da toplu olarak görevlerinden çekildiğinde gazeteler söz birliği etmişçesine susuyor. Arzularıyla bağdaşmayan olayları göz ardı eden muhafazakârlar, böyle bir toplumsal nefretin imkânsız olduğuna inanmak isterdi. Ama toplu askerden kaçmalar, kısmi başkaldırılar, silah kullanmayı reddetmeler; bunlar kötü eğitimli ordularda hep gö-

rülen olaylar, ayrıca en sağlam askerî teşkilatlarda da bu tür küçük isyanlarla karşılaşılıyor. Aramızdan Komün'ü hatırlayanlar, Thiers'in Paris'te bıraktığı, halkın silahsızlandırılıp kolayca davalarına kazandırdıkları binlerce kişiyi anımsarlar. Askerlerin çoğunluğu zihnine grevi yerleştirdiğinde, er ya da geç gerçekleştirme fırsatı çıkacaktır.

Grev, daha doğrusu en geniş anlamıyla grev ruhu, haklarını talep edenler arasında oluşturduğu dayanışmadan ötürü önemlidir. Ortak dava için mücadele edenler, birbirlerini sevmeyi öğrenirler. Ama doğrudan birleşme çabaları da var, bunlar da toplumsal devrime gittikçe artan bir katkı sağlıyor. Yoksullar, çiftçiler ve sanayi işçileri arasındaki bu güç birlikleri, maddi kaynak sıkıntısından ötürü büyük engellerle karşılaşıyor. Ekmek parası kazanma ihtiyacı onları ya doğdukları toprağı terk ederek işgüçlerini en yüksek teklifi verene satmaya, ya da oldukları yerde kalıp ne kadar kötü olsa da işgücünü bölüştürenlerin belirlediği koşulları kabullenmeye mecbur tutuyor. Her halükârda köleleşiyorlar ve ağır iş koşulları gelecekle ilgili plan yapmalarını, hayat mücadelesinde müttefiklerini özgürce seçmelerini imkânsız kılıyor. Dolayısıyla gerçekleştirebildikleri ilerleme çok kısıtlı olsa da, çevrelerindeki dünyaya yeni bir yaşam kalitesi getiriyor. Dahası, ayrıcalıklıların dünyasındaki toplumsal çevrelere de nüfuz eden bu fikrin gücü ve elverişli koşullar sayesinde, geleceğin toplumuna dair bazı işaretler, işçiler arasında ortaya çıkmaya başladı.

Bizi eleştirenler sık sık, alaycı tavırlarla, dünyanın çeşitli yerlerindeki komünter birliklere ne olduğunu soruyor, bu gibi sorulara yanıt vermekten kaçınmak inandırıcılığımızı sarsar. Doğru, bu toplulukların tarihi başarıdan çok başarısızlıkları anlatır. Başka türlüsü düşünülemezdi çünkü asıl gerekli olan tam bir devrim, bir kişinin yararı için harcanan bireysel veya ortaklaşa emeğin yerini herkesin yararı için herkesin çalıştığı bir düzenin alması. Bu dernekleri kurmak için bir araya gelenlerin kendileri, önyargıdan, eski pratiklerden ve kökleri derin ataerkil yargılardan kurtulamamışlardır; henüz eski benliklerini sıyırıp atmamışlardır. Oluşturdukları "anarşist"

veya "uyumcu" küçük dünyalarında, sürekli alışkanlıkların, örf ve âdetlerin, halen gücünü muhafaza eden aile bağlarının, dostların iyilik taslayan öğütlerinin, afaki hırsların, macera arayışının, değişim saplantısının ürettiği ayrılma ve dağılma dinamikleriyle mücadele etmeleri gerekiyor. Özsaygı, onur duygusu acemileri bir süre ayakta tutabilir ama ilk hayal kırıklığında, girişimin aslında başarıya ulaşamayacağı ve de yeniden dışarıdaki hayatın gürültü patırtısına geri dönüleceğine dair gizli bir umuda kapılırlar. New England'da, Brook Farm' ın hür çiftçilerini hatırlıyoruz, bunlar başlangıçtaki iradelerine sadık kalmışlardı. Ama bir yangının teşkilat merkezlerini yerle bir etmesi, aralarındaki, bir çeşit yemin ederek kurdukları anlaşmayı geçersiz kıldığında, sorumluluklarından kurtuldukları için adeta mutlu oldular. Elbette, yangın birçoğunun yürekten arzuladığı şeyi gerçekleştirmeseydi bile, ortaklık sona ermeye mahkûmdu; çünkü üyelerin asıl arzusu ile topluluğun işleyişi arasında bir uyumsuzluk vardı.

Komünter birliklerin çoğu, çevreye yeterli uyumu sağlayamamalarından kaynaklanan benzer nedenlerle yok oldu: Kışla ve manastırlardaki, dinî ve askerî yetkililerin kesin hâkimiyetinden, astların, asker, keşiş ve rahibelerin kesin itaatinden burada eser yoktu. Ayrıca, entelektüel ve sanatsal gelişmeye, büyük bir ideale saygı duymayı öğreten tam dayanışma bağına sahip değillerdi. Uzaklardaki bir ülkenin hayaline kapılan kolonistler, kendilerininkinden çok faklı, her şeyin garip geldiği, toprağa, iklime, yerel âdetlere uyum sağlamanın zorlaştığı bir bölgeye geldiklerinde, anlaşmazlık hatta ayrılık olasılığı daha da artar. İkinci imparatorluğun kuruluşundan az sonra Victor Considérant ile birlikte Kuzey Teksas düzlüklerine giden falansterciler kendi sonlarına koşuyorlardı. Karşılaştıkları halkların haşin ve kaba âdetleri ince Parisli tenlerini hırpalamış olmalı. Ayrıca, siyahilerin köleliği gibi aşağılık bir müesseseyle karşılaştılar ve bu konuda fikirlerini dile getirmeleri kanunen yasaktı. Benzer bir şekilde, Prusyalı bir subayın komutasında bir imha savaşından sonra güçlükle fethedilen, hikâyelerde geçen topraklarda kurulu

Freiland, yani "Özgür Ülke" deneyimi, tarihçi gözüyle bir çeşit farstan başka bir şey değildi. Bütün bu heterojen öğelerin uyumlu bir bütünde birleşemeyecekleri başından belliydi.

Bu başarısızlıkların hiçbiri bizi yıldıramaz çünkü art arda gelen çabalar toplumsal iradenin durdurulamayacak kadar güçlü olduğuna işaret ediyor. Arayış içinde olanları ne hayal kırıklıkları ne de alaylar caydırabilir. Ayrıca önlerinde bir "kooperatif" –tüketici dernekleri ve başka kooperatifler– örneği var ki bunların kuruluşu zor oldu ama şimdi sayıları epey çoğaldı ve son derece verimli çalışıyorlar. Kuşkusuz bu dernekler arasında da kısa ömürlü olanları var, özellikle de en başarılı olanlar; elde ettikleri kazanç ve bu kazancı çoğaltma arzusu kooperatif üyeleri arasında para sevgisini yaygınlaştırdı ya da en azından ilk yılların devrimci tutkularından sapmalarına yol açtı. En büyük tehlike de budur, çünkü insan doğası her zaman mücadeleden kaçmak için bahane üretmeye hazırdır. Devrimci davaya tam bağlılığın getirdiği sorunları ve tehlikeleri bir yana itip kendini yalnızca işine adamak o kadar kolay ki. Kişi kendine, değerli dostların onurlandırdığı bir girişimin başarıya ulaşmasının özel bir önem taşıdığını söyler ve zaman içinde kendini, sıradan iş ilişkilerinin küçük hesaplarıyla boğuşurken bulur. Dünyayı değiştirmek için yola çıkan devrimci, basit bir bakkala dönüşür.

Bununla birlikte çalışkan ve samimi anarşistler, her yerde ortaya çıkan ve birbirleriyle birleşerek gittikçe genişleyen organizmalar meydana getiren, sanayi, taşımacılık, ziraat, bilim, sanat ve eğlence gibi çok çeşitli iş dallarına yayılan bu kooperatiflerden büyük dersler çıkarabilirler. Karşılıklı yardımlaşmanın bilimsel pratiği yayılıyor ve kolaylaşıyor; geriye sadece, tüm bu hizmet takasını basitleştirmek, sadece üretim ve tüketim istatistiklerinin kayıtlarını tutarak, artık işlevsiz kalan borç ve kredileri kaydeden "defter-i kebirler"den kurtulmak kalacak.

Bu büyük devrim için çok beklememize de gerek yok, zaten etrafımızda gerçekleşmekte. Ne var ki, bizim idealimize en çok yaklaştığını düşündüğümüz girişimlere dikkat

çekmek anlamsız olur çünkü bunların başarısı, sessizlik onları korumaya devam ederse, reklamların gürültüsü mütevazı başlangıçlarını bozmazsa devam edebilir. "Montreuil Komünü" adıyla toplanan arkadaş derneğinin tarihini hatırlayalım. Ressamlar, marangozlar, bahçıvanlar, ev kadınları, öğretmenler aralarına muhasebeci sokmadan, ne vergi memurlarına ne de noterlere danışarak, birbirleri için çalışmaya başladılar. Birinin sandalye ya da masaya ihtiyacı varsa, gidip bunları üreten arkadaşından alıyordu; evinin boya zamanının geldiği gören, bir yoldaşına haber verir, o da ertesi gün elinde fırçası ve boya kutusuyla yardıma gelirdi. Hava güzel olduğunda üyeler tertemiz, yoldaş kadınların ütülediği giysiler giyer, yürüyüşe çıkıp bir arkadaşlarının bahçesinden taze sebze toplamaya giderlerdi. Çocuklar her gün öğretmenle okuma çalışırlardı. Gerektiğinden fazla güzeldi! Böyle bir skandala sessiz kalınamazdı. Neyse ki bu "anarşist saldırısı" burjuvaları korkuttu ve adı "kötü şöhretli kanunları"[8] hatırlatan bakan, muhafazakârlara yeni yıl hediyesi olarak bir kitlesel tutuklama ve arama yasası çıkardı. Montreuil'ün yiğit komünterlerinin ömrü fazla sürmedi ve en suçluları, başka deyişle en iyileri, gizli soruşturma denen gizli işkenceden geçirildi. O çok korkulan küçük komün işte böyle öldürüldü. Fakat korkmayın, yeniden dirilecektir.

13

"Vejetaryenlik Üzerine" (1901)

Bu deneme ilk olarak İngilizce çevirisiyle *The Humane Review* dergisinde yayımlandı[1] (Ocak 1901): 316–24, Fransızca versiyonu ise, "Le Végétarisme" adıyla *La Réforme alimentaire* dergisinde basıldı (Mart 1901): 37–45. Metin daha sonra bir kitapçık ebatında Fransızca ve İngilizce yeniden basıldı ve bu baskı günümüze kadar geldi.

Çok değerli uzmanlar, sağlık bilimciler ve biyologlar, günlük besinlere ilişkin soruları derinliğine işlediler, dolayısıyla hayvansal ve bitkisel beslenme hakkında kendi fikirlerimi anlatarak yetersizliğimi kanıtlamamaya özen göstereceğim. Herkesin mesleği kendine. Bir kimyager ya da doktor olmadığıma göre, azottan da albüminden de bahsetmeyeceğim, laboratuvar analizlerinin sonuçlarını da vermeyeceğim. Bunların yerine, kişisel izlenimlerimi anlatacağım ki bunlar muhtemelen çoğu vejetaryenin fikirleriyle örtüşmektedir. Kendi hayatımdan örnekler verip bazı küçük olaylara ilişkin gözlemlerimi aktaracağım.

Öncelikle, henüz çocuk elbisesi giyen bir ufaklık olduğum günlerde beni potansiyel bir vejetaryen olmaya iten ilk izlenimlerin, mutlak gerçeğe duyduğum ilgiyle hiçbir ilgisi olmadığını söylemeliyim. Kan dökülmesine karşı duyduğum dehşeti çok iyi hatırlıyorum. Bir keresinde ailemden biri, elime bir tabak vermiş, köyün kasabından bir şey getirmemi

istemişti. Tüm masumiyetimle kabul ettim, neşeyle görevimi yerine getirmeye gittim ve hayvan boynu kesen cellatların bulunduğu avluya girdim. Ellerinde tuttukları büyük bıçakları kanlı önlüklerine silen korkutucu adamların bulunduğu o uğursuz avlu bugün bile gözümün önüne geliyor. Bir revakta, bana olağanüstü büyük bir alan kaplıyor gibi gözüken devasa bir karkas asılıydı. Beyaz etinden, pembe bir sıvı kıvrılarak akıyordu. Bu kanlı avluda sersemlemiş bir halde, titreyerek bekledim, ne ilerliyor ne de kaçabiliyordum. Sonrasını hatırlamıyorum. Belleğimde hiçbir iz yok. Bana söylenenler, bayıldığım ve tanıdık bir kasabın beni eve getirdiği. Adamın her sabah kestiği kuzulardan daha ağır olduğumu sanmıyorum.

Benzer başka sahneler de çocukluk yıllarımı karartmıştır ve mezbahadaki olay gibi, birer dönüm noktası olarak geçmişimde yerlerini almışlardır. Amatör kasaplık yapan ve hayvanlara canavarca davranan bazı köylülerin domuzları gözümün önüne geliyor. Aralarından biri, daha iyi kan sucuğu yapmak için hayvanın kanını yavaşça, damla damla akıtır, bu da kurbanın canını bir hayli acıtırdı. Durmadan çığlık atar, haykırışları ara sıra çocuksu şikâyet sesleri, neredeyse insansı umutsuz yakarışlarla kesilirdi. Bir çocuğun sesini duyardık sanki.

Gerçekten de yağlandırmak için semirtilen evcil domuzlar bir sene boyunca evin bebeği olur. Kalın bir yağ tabakasına sahip olması için gösterilen ihtimama içten duygularla karşılık verir. Ama kalpler birleştiğinde domuza bakmakla yükümlü evin hanımı vesayeti altındaki bu canlıyla dost olup onu okşadığında, pohpohladığında ve onunla konuştuğunda, bizi seven bir hayvanı sevmek sanki saçmaymış, neredeyse haysiyetsiz bir durummuş gibi gülünür! Çocukluğumda beni en çok etkileyen izlenimlerden biri, bu kırsal dramlardan birine tanıklığımdır. Şişman dostunun katledilmesine izin vermek istemeyen, tatlı bir yaşlı kadına, büyükhalama karşı ayaklanan köylülerin bir domuzu kesmesini hatırlıyorum. Kalabalık zorla domuz ağılına girmiş, hayvanı

boğazlanacağı mezbahaya götürürken bir tabureye çöken zavallı kadın sessizce ağlıyordu. Onun yanında duruyor, gözyaşlarını görüyordum, acısını paylaşmam mı yoksa köylüler gibi domuzun boğazlanmasının adil, haklı, mantıklı ve kader yazgısı olduğuna inanmam mı gerektiğini bilmiyordum.

Hepimiz, etoburun yediği hayvanlara karşı işlediği bu barbar eylemlerden birine tanık olmuşuzdur; özellikle de şehirlerden uzakta, sıradan insanların arasında, her şeyin kolayca göz ardı edilip saklandığı yerlerde yaşayanlarımız. Her gün yediğimiz besinlerin nasıl hazırlandığını görmek için Kuzey Amerika'daki Domuzkentlerine[1] ya da La Plata'nın *saladero*'larından[2] birine gitmeye gerek yok. Ama bu izlenimler zamanla siliniyor. Yerini günlük hayatın, bireyi normale yönelten, onu özgün kılan her şeyden yoksun bırakan zehrine bırakıyor. Ebeveynler, resmî ve gönüllü öğretmenler, doktorlar ve "herkes" diye adlandırılan o kuvvetli şahsiyet, bu bizim gibi seven, bizim gibi hisseden, ilerlemesi ya da gerilemesi bize bağlı olan, "ayaklı et" karşısında çocuğun karakterini yoğurmak için beraber çalışıyorlar.

İnsan marifetiyle hayvanların gerilemesi, et yeme alışkanlığımızın en rezil sonuçlarından biridir. İnsanın iştahı uğruna kurban edilen hayvanlar çeşitli yöntemlerle ve sistematik olarak çirkinleştirilir, biçimsizleştirilir, zihinsel ve ahlaki değerleri azaltılır. Yabandomuzundan türetilmiş hayvanın adı bile küfürlerin en aşağılayıcısı olmuştur. Tiksindirici su birikintilerinde yuvarlanırken gördüğümüz et yığını göze o kadar çirkin geliyor ki, hayvanla ve ondan üretilen yemekler arasındaki tüm benzetmelerden özenle kaçınıyoruz. Dağlarda kayadan kayaya zıplayan muflonun[3] fiziği ile, bireysel iradeden tümüyle yoksun, korkuya teslim olmuş bir et yağınından farkı olmayan koyun arasında ne büyük fark vardır. Asla sürüden uzaklaşmaya cesaret edemez, kendini onu güden köpeğin dişlerine atmaya bile razıdır. Aynı yozlaşma, çayırda zorla hareket eden, hayvan yetiştiricileri tarafından devasa, gezgin bir kütleye dönüştürülmüş, sanki kasabın bıçağına göre tasarlanmış geometrik bir biçimi olan inek için de ge-

çerlidir. Ve biz, "ırkın ıslahı" terimini buna benzer yaratıklar için kullanıyoruz! İşte insanlar, hayvan kardeşlerine karşı eğitmenlik görevini böyle yerine getiriyorlar!

Bunun dışında, tüm doğaya karşı da böyle davranmıyor muyuz? Sevimli bir vadiye, çayırların ve ağaçların arasına, herhangi güzel bir nehrin kıyısına mühendisleri bırakın, kısa sürede buraları ne hale getirdiklerini görürsünüz! Kendi eserlerini mümkün olduğu kadar barizleştirmek, doğayı molozların, kömürlerin altına saklamak için her şeyi yapacaklardır. Gökyüzünün lokomotiflerden yükselen sarımtırak ya da kirli kara dumanlarla bölünmesinden gurur duyacaklardır. Aynı mühendisler bazen doğayı güzelleştirdiklerini iddia ederler. Böylece, geçenlerde Meuse'ün kıyısındaki manzaranın tahribini protesto eden Belçikalı sanatçılara ilgili bakan derhal cevap verdi ve yeni fabrikaları gotik usulde taret kuleleriyle donatarak onları mutlu edeceğini belirtti! Aynı şekilde kasaplar da parçaladıkları karkasları, kana bulanmış etleri, en işlek sokakların kenarlarında çiçekli, güzel kokulu mağazaların yanı başında vitrine koyarlar; hatta akıl almaz bir küstahlıkla, estetik amaçlarla, astıkları etleri güllerle süslerler.

Gazetelerde Çin'deki savaştaki[4] gaddarlıkların, hayal ürünü değil acıklı bir gerçek olduğunu okurken hayrete düşüyoruz. Nasıl oluyor da, bir zamanlar anneleri tarafından okşanma mutluluğunu tadan, okullarda "adalet" ve "iyilik" gibi sözcükleri öğrenen insanlar, Çinlileri saç örgülerinden ve giysilerinden bağlayıp nehirlere atan insan yüzlü yırtıcı hayvanlara dönüşüyor? Nasıl oluyor da, yaralıları katledip tutukluları, kendi mezarlarını kazdırdıktan sonra kurşuna diziyorlar? Bu korkunç katiller kimler? Bunlar bize benzeyen insanlar, bizim gibi tahsil gören ve okuyan, kardeşleri, arkadaşları, karıları, nişanlıları olan insanlar. Muhtemelen onlarla tanışmak, üstündeki kan izlerine dikkat etmeden ellerini sıkmak durumunda kalacağız.

Ama burada neden ve sonuç arasında, kendilerine "medeni" diyen cellatların yedikleri besin ile vahşilerin eylemleri arasında doğrudan bir ilişki yok mu? Kanlı eti sık sık sağlık,

kuvvet ve zekâ kaynağı olarak övmekten geri kalmıyorlar. Kasapların kaygan zeminli dükkânlarına, kan kokusundan iğrenmeden, hatta bu kokuyu çekici bularak girebiliyorlar! Sığırın karkasıyla insan cesedi arasında o kadar büyük bir fark mı var? Kesilmiş uzuvlar, birbirine dolanmış bağırsaklar birbirine çok benziyor. İlkinin mezbahada kesilmesi, ikincisinin katlini kolaylaştırıyor, özellikle de komutanın ya da soylu efendinin, "Acımasız olun!" emri uzaklardan yankılandığında.

Bir Fransız atasözü, "Her kötü fiil inkâr edilebilir," der. Bu söylem her ulusun askerleri zulümlerini gözlerden uzak işlediklerinde bir dereceye kadar doğruydu; yaptıkları söylenen gaddarlıklar ulusal kinlerin, kıskançlıkların ürünü olarak gösterilebilirdi. Ama günümüz Çin'inde, Ruslar, Fransızlar, İngilizler ve Almanlar artık olan biteni birbirlerinden saklamıyorlar. Görgü tanıkları, hatta suçlananların kendileri, çeşitli dillerde bizi bilgilendiriyor; bazıları bunu alaycı bir tavırla, bazıları isteksizce yapıyor. Artık gerçekler inkâr edilemeyeceğine göre, onu açıklamak için yeni bir ahlak yaratmak zorunda kaldılar. Bu ahlaka göre iki insan hukuku vardır; biri sarı derililere uygulanır, diğeri beyazların ayrıcalığıdır. Görüldüğü kadarıyla, gelecekte ilk gruptakileri öldürmek, işkence etmek meşrulaşırken aynı şeylerin ikinci gruba yapılması hâlâ suç kabul edilecek.

Ama ahlakçılık hayvanlara karşı da aynı esnekliği göstermiyor mu? Kibar beyefendi, köpeklerini tilkiyi parçalamaları için azdırırken, keskin nişancılarını kaçan Çinlilerin üzerine nasıl göndereceğini öğreniyor. Bu iki av aslında aynı "spor"un parçaları; bununla birlikte, kurban insan olduğunda, alınan keyif ve coşku da muhtemelen artıyor. Bu konuda, geçenlerde Atilla ismini, savaşçılarına örnek olması için gündeme getirenden fikir alabiliriz!

Hayvanların katliamı ve etobur şölenleriyle bağlantılı olarak savaşın korkunçluğundan bahsetmekle, asla konu dışına çıkmış olmuyoruz. İnsanların beslenme tarzları, bireysel ahlaklarına yakından bağlıdır. Kan kanı çeker. Yakın çevrenize baktığınızda, vejetaryenlerin hoş, uyumlu tavırlarının, ki-

şiliklerindeki inceliğin ve itidalin, et düşkünleri ve kan içicilerin kişiliğinden ne kadar farklı olduğunu göreceksiniz.

Bunların "*super hommes*"ların az değer verdiği nitelikler olduğu doğrudur; bu şahıslar diğer ölümlülerden üstün olmamakla beraber daha kibirlidirler ve mütevazı insanları küçümseyerek, güçlüleri yücelterek kendilerini yükseltme peşindedirler. Onlara göre ılımlılar zayıf ve hastalıklıdır, yolumuzu engellerler, onları yol kenarına çekmek soylu bir harekettir. Öldürmeyeceksek, en azından onları ölüme terk edelim! Ne var ki, hastalıklara şiddet yanlılarından daha dirençli olanlar tam da bu ılımlılardır. Uzun yaşayanlar genellikle kırmızı yanaklılar değildir. Gerçek güçlüler güç gösterisini seven, kızarmış suratlı, kalın kaslı, iri, parlak gövdeli kimseler değildir. İstatistik bilimi bu konuda son sözü söyleyebilir, daha doğrusu, doğru ya da yanlış rakamları kendi teorilerini savunmak adına cephane olarak kullananlar olmasaydı, muhtemelen söylemişti bile.

Ne olursa olsun, vejetaryenlerin büyük bir çoğunluğu için önemli olan, pazularının ya da kol kaslarının etoburlarınkine nazaran daha sert olması, bünyelerinin hayatın zorluklarına ve ölüm riskine daha büyük bir direnç göstermesi değil. Onlar için, insan ve hayvan arasındaki sevgi ve şefkat bağlarının tanınması ve insan ırkında yamyamlığa son veren duyguların, bizden aşağı saydığımız kardeşlerimize uzanması çok daha önemli. Zamanında yamyamların insan etini bırakmamak için gösterdikleri nedenleri, etoburlar bugün beslenme alışkanlıklarını değiştirmemek için kullanıyor; tiksindirici yamyamlık geleneğine karşı geliştirilen argümanlar, bizim ileri sürdüklerimizle aynıdır. At ile sığır, yabani tavşanla kedi[5], geyik ve ada tavşanı – bunların dostluğu bizim için etlerinden daha değerli. Onları ya saygın işçi yoldaşlar olarak ya da yaşam sevgimizi ve neşemizi paylaşan basit dostlar olarak selamlamak istiyoruz.

"Fakat," diyorlar bize, "eğer kendinizi hayvan etinden alıkoyarsanız, başka etoburlar, insan ya da hayvan, sizin yerinize onları yiyecektir ya da açlık ve çevre koşulları onları er

ya da geç yok edecektir." Şüphesiz, doğanın dengesi eskiden olduğu gibi, hayatın tesadüflerine ve besin tercihlerine uygun olarak korunacaktır; ama en azından türlerin mücadelesinde, yok etme işi başkalarının olacaktır. Yeryüzünün bize kalan kısmını düzenleyip mümkün olduğu kadar güzel kılmak bize düşüyor; sadece kendimiz için değil, aynı zamanda evimizin (yeryüzünün) hayvanları için de. Tarihöncesinden beri insanın kendine atfettiği eğitmen rolünü ciddiye alacağız. Evrensel düzenin dönüşümlerindeki sorumluluğumuz kendimizi ve yakın çevremizi kapsar. Çok az bir şey yapabilsek bile, bu azıcık şey en azından bizim eserimiz olacaktır.

Başka sorunları göz önüne almadan, teorimizin uygulamasını nihai ve mantıklı sonuçlarına kadar götürmek gibi boş bir fikrin peşinde olsaydık, saçmalamış olurduk. Bu konuda vejetaryenlik ilkesi diğer ilkelerden farklı değildir: Hayatın normal koşullarına ayak uydurması gerekir. Elbette tüm pratiklerimizi ve eylemlerimizi, her saatin, her dakikanın edimlerini, sonsuz küçüklükteki varlıkların hayatını gözeterek düzenleyecek değiliz. Mikroskop bize bir damla suyun minik hayvancıklarla dolu olduğunu gösterdiğinde, kendimizi Budist rahipleri gibi açlığa ya da susuzluğa teslim edecek halimiz yok. Aynı şekilde, ormanda bir dal kesmekten de, bahçeden bir çiçek koparmaktan da kendimizi alıkoymayız; ve her ne kadar bitkilerin de hayvanlar kadar canlı olduklarını bilsek de, salatalıkları, lahanaları, kuşkonmazları beslenme amacıyla toplayacağız. Amacımız yeni bir din yaratıp kendimizi sekteryen bir dogmatizme zorlamak değil. Amacımız varoluşumuzu en güzel hale getirmek, elimizden geldiğince onu çevremizin estetik koşullarına uyarlamak.

Atalarımız nasıl insan kardeşlerini yemekten iğrendilerse ve günün birinde sofralarına insan eti koymayı reddettilerse, nasıl etoburlar arasında da, çok sayıda kişi insanın yoldaşı soylu atı, ya da evin şımartılmış misafiri kediyi, köpeği yemeyi reddediyorsa, aynı şekilde bize de kan içmek, bize ekmeğimizi veren çalışkan hayvanın, sığırın kaslarını çiğnemek iğrenç geliyor. Mezbahaya götürülen domuzların ho-

murtularını ve tiz çığlıklarını, ineklerin böğürmesini, kuzuların meleyişlerini duymak istemiyoruz. Kan derelerinin aktığı, sıra sıra sivri çengellerin üstüne karkasların asıldığı, önlükleri kan lekeleriyle dolu çalışanların korkunç bıçaklarla silahlandırıldığı o iğrenç katliam mekânlarının önünden hızla geçmek zorunda kalmayacağımız günlerin gelmesini istiyoruz. Günün birinde, ipek ve mücevher dükkânlarının, eczanenin ya da güzel kokulu meyvelerin bulunduğu bir manavın, çizimler, heykelcikler ve sanat eserleriyle dolu bir kitapçının yanında, karkaslarla dolu bir kasap dükkânı görmeyeceğimiz bir şehirde yaşamak istiyoruz. Göze hoş gelen ve güzellikle bağdaşan bir çevrede yaşamak istiyoruz.

Ve fizyologlardan, hatta –daha iyisi– şahsi deneyimimizden, parçalanmış uzuvlardan oluşan bu berbat yiyeceğin varoluşumuzu devam ettirmek için gerekli olmadığını öğrendiğimize göre, atalarımızın hoşuna giden ve halen çağdaşlarımızın büyük bir kısmına hitap eden bu iğrenç besinleri bertaraf edeceğiz. Et tüketicilerinin de bir an önce, hiç olmazsa yiyeceklerini gözden uzaklara saklayacaklarını umuyoruz. Mezbahalar şimdiden şehrin dış mahallelerine itildi. Kasap dükkânları da aynı muameleyi görmeli. Ahırlar gibi, karanlık köşelerde gizlenmeliler.

Hayvanlar üzerinde, keserek, biçerek yapılan tehlikeli deneylerden, yapılan işin çirkinliği yüzünden tiksiniyoruz, bilimadamlarının bunları kahramanca kendi bedenleri üstünde uygulamalarına bir sözümüz yok. Doğabilimci canlı kelebekleri iğnelerle tutturup numune kutularına koyduğunda ya da karıncaları tek tek saymak için karınca yuvasını yok ettiğinde de, yapılanların çirkinliği bizi iğrendirir. Bir şelaleyi demir döküm borulara hapsederek doğayı çirkinleştiren mühendisten de, yüz metre yükseklikteki dört bin yıllık bir ağacı kesip fuarlarda ve sergilerde rondelaların üstündeki halkaları gösteren California'lı oduncudan da hoşlanmıyoruz. Kişilerin, eylemlerin, hayatın, çevremizdeki doğanın çirkinliği, en büyük düşmanımız budur. Kendimizi güzelleştirelim, hayatımız da güzel olsun!

O halde, gerek doğal nitelikleri, gerekse üretim koşulları açısından, güzellik idealimizle en çok bağdaşan yiyecekler hangileridir? Bunlar tam da, tarih boyunca sade bir hayat yaşamayı bilen insanların en sevdiği, insanı yanıltan ahçılık numaralarına gerek duyulmayan gıdalardır. Bunlar yumurta, tahıl ve meyveleri, başka deyişle organizmalarda canlılığın geçici olarak durmasını ve yeni hayatların oluşması için gereken maddelerin yoğunlaşmasını temsil eden, hayvan ve sebze hayatının ürünlerini içerir. Bir hayvanın yumurtası, bir bitkinin tohumları, bir ağacın meyveleri, hayatının sonuna gelmiş bir organizmanın sonu ve henüz var olmayan bir organizmanın başlangıcıdır.[6] İnsan bu besinleri, onu veren canlıyı öldürmeden, yemek için toplar çünkü bunlar iki nesil arasındaki temas noktasında oluşmuşlardır. Dahası, organik kimya ile uğraşan bilimadamları, hayvanın veya bitkinin yumurtasının tüm hayati unsurların deposu olduğunu söylemiyorlar mı? *Omne vivum ex ovo.*[7]

14

“Kentlerin Tarihi” (1905)

Aşağıdaki metnin bazı kısımları daha önce İngilizce "The Evolution of Cities" adıyla *The Contemporary Review*'da yayımlanmıştır [no: 69 (Ocak–Haziran 1895: 246-64)]. Reclus'nün kentler hakkındaki fikirleri öncelikle bu metin sayesinde biliniyor. Ama bu makalenin Fransızca olarak basılması uzun zaman almıştır, bkz. *Cahiers d'économie et de sociologie rurales* 8 (1992): 67-74. Buradaki metin ise Reclus'nün kent hakkındaki fikirlerini son olarak dile getirdiği *L'Homme et la Terre* adlı yapıtının beşinci cildinden alıntıdır (Paris: Librairie Universelle, 1905-8), s.335-76. "Répartition des Hommes" (İnsan Nüfusunun Dağılımı) bölümünün tümünü oluşturmaktadır.

Toprağın doğal çekim gücü, normal olarak insanları, yeryüzüne ahenkli bir şekilde dağıtır. Modern dönemde, anlaşılan ters bir gücün etkisiyle yüzlerce, binlerce hatta milyonlarca insanın pazaryerlerinin, sarayların, meydan ve parlamentoların çevresindeki alanlara sıkıştığını görüyoruz. Demiryolları çağının başlangıcında kasabalar zaten hatırı sayılır ölçüde büyümüştü. Bunlar şimdilerde bir sokaklar, geçitler, bulvarlar, caddeler ağıyla örülü muazzam kentlere, bitişik nizam evlerden oluşan konut yığınlarına dönüştü. Gündüzleri bu kentlerin üstünde gri bir duman tabakası var, geceleri ise ışıklar gökyüzünü aydınlatıyor. İnsanlar kadim Babil, Ninova gibi kentlerin karşısında şaşkınlıktan vecde gelirlerdi. Ne var

ki, bizim hem lanetli hem çok gözde modern Babillerimiz, çok daha büyük, karmaşık, kalabalık ve devasa birer makine. Rousseau insanların kırsal kesimden göçerek geldikleri ve içinde kayboldukları büyük kentlerden, insanlığı yutan "girdaplar" diye söz ediyor. Herder ise kentlerde "medeniyetin tahkim edilmiş karargâhlarını" görüyor. Ruskin, özellikle günümüzde kentlerin en büyüğü ya da en iğrenci olan, koca Britanya İmparatorluğu'nun başkentine saldırarak, kentleri şöyle yargılıyor:

> İngilizlerin en sevdikleri oyun para kazanmaktır... Şu muhteşem ve iğrenç Londra –gürültülü, patırtılı, dumanlı, pis kokan– birbirine yapışmış tuğlalardan oluşan hayaletimsi bir yığın, her gözeneğinden zehir püskürtüyor – bu bir iş kenti midir? Tek bir sokağı bile değil! Büyük bir oyun kentidir, çok hınzır bir oyun, çok zahmetli bir oyun ama yine de bir oyun. Çuhası olmayan devasa bir bilardo masasıdır, uçurumu andıran deliklerinin derinliği ölçülemez; ama sonuçta, daha çok bir bilardo masasıdır.[1]

Eleştirmenler kentlere sövüp saymakta yerden göğe kadar haklıdır, göklere çıkaranlar da öyle. Bu havası pis, ölümcül bulaşıcı hastalıklarla dolu, kaotik mücadelelerin sürdüğü şehirlerde, nefret duygusu ne hayatları heba etmiş, kim bilir kaç can almıştır! Ama aynı zamanda bu insan buluşmaları yeni fikirlerin doğmasına, yeni eserlerin yaratılmasına, insanlığı kangrenli bunaklığından kurtaran devrimlerin gerçekleşmesine yol açmamış mıdır? Barbier[2], "Dünyada bir cehennem teknesi var," diye haykırır, Hugo ise, aynı Paris'i coşkulu dizelerle yüceltir: "Paris, şehirlerin anası!.. Nesillerin/fikirlerinden beslenmek için geldiği!"[3]

Şehirlerin hem iyi hem kötü yanları, köy ve kasabalardan büyükşehire kaçmak isteyen, orada iyi bir yaşam, bazen de başarısızlık ve ölümü bulan insanların tutku ve arzularıyla şekillenir. Ama bu modern Babillere kararlı adımlarla koşturan cesur öncülerin yanında, akıntının sürüklediği ve sahi-

le bıraktığı alüvyon gibi kalabalık merkezlere sürüklenenleri de –ki sayıları hiç de az değildir– saymak gerekir. Bunlar, zengin bir vurguncunun göz koymasıyla toprağından olmuş ya da arazisini bir otlağa veya av sahasına çevirmeye karar veren bir soylunun kaprislerinin kurbanı olmuş köylüler; kentlilerin yanlarında çalışmaları için çağırdıkları hizmetkârlar; çocukları annelerinin yerine emzirmesi için getirtilen sütanneler; büyükşehire tayin edilen işçiler, askerler, başka çalışanlar ve devlet memurları ve genel anlamıyla efendilerine ya da efendilerin en zorbası olan ekonomik ihtiyaca baş eğerek kentleri dolduranlardır.

Köylülere topraklarına bağlı kalmalarını öneren ahlakçı mal sahiplerinin sözleri ne kadar da hoştur ama yaptıklarıyla köylüyü kökenlerinden ayıran da, onu şehre kaçmaya iten yaşam koşullarını yaratan da onlardır. Ortak toprakları kim ayırdı? Kullanım hakkını kim önce kısıtlayıp sonra tümüyle kaldırdı? Kim ormanları ve fundalıkları tamamen yok edip köylüleri muhtaç oldukları yakacak odunlarından etti? Kim toprak aristokrasisini kurmak için mülkünü duvarlarla çevirdi? Büyük sanayi çağı başladığında, toprak sahibi kır değirmeniyle, mütevazı küçük imalathanelerle iş yapmayı bırakmadı mı? Ve köylünün ortak toprağı kalmadığında, kaynakları azaldığında, küçük imalathanelerden yoksun kaldığında, bir yandan da ihtiyaçlar ve masraflar arttığında, şehre kaçması şaşırtıcı mıdır? Toprak sahibi tarım işçilerini yılın ancak bazı mevsimlerinde işe alıyor, işsizliğe mahkûm edilen çiftçi sürgüne zorlanıyor. Girişimci, üzüm hasatı için işçi aradığında, eskiden toprağını kiralayanları değil,"gezginler ordusunu", İrlandalıları, Flamanları, "Gavache"ları[4], kim bilir nereden gelen, dili, memleketi, âdetleri bilinmeyen, iz bırakmadan yok olacak işçileri çağırıyor.

Böylece şehirlerin girdabına çekilen çok sayıda göçmen kendi iradelerinden daha güçlü bir yasaya uyuyorlar. Onları çeken gücün yanında kişisel istekleri ikincil konumda. Kırsaldan kaçıp kendi arzusuyla kentlere yönelen, sayıları görece az olan kesim birkaç farklı gruptan oluşuyor. Hepsi kendi

mutluluğunun, menfaatinin, duygusal tatminlerin peşinden gitse de, bu idealler her birey için farklı anlamlar içerir. Anlaşılmaz saplantılara kendini kaptıranlar da çoktur. Jura Dağları'nda, Pireneler'de veya Cévennesler'de nefis bir manzaraya sahip bir kulübe bizde hayranlık uyandırır. Yasal sahibi konutu çürümeye bırakmıştır, oysa bir evden istenebilecek her şeye sahip gözükmektedir. Konutun yanında babadan kalma ağaç çatıya gölge sağlar. Evin yakınında çayırın bir yükseltisinde, tertemiz suların fışkırdığı bir kaynak vardır. Evin eşiğinden gözüken her şey, bahçe, çayırlar, tarlalar, korular bir aileye aitti, belki hâlâ ailenindir. Fakat söz konusu aile, kalan güçlerini çiftçiliğe ve ev işlerine harcayan iki ihtiyardan ibarettir. Onlara rağmen her şey yavaş yavaş yok olmaktadır. Çayır bataklığa dönüşür, yolları, çiçek tarhlarını yabani otlar kaplar, hasat yıldan yıla azalır, ahırların ve ambarların çatısı yıkılır. İhtiyarlar öldüğünde, ev de yıkılacaktır. Ama atalarının işini, tıpkı kendilerinin yaptığı gibi, devam ettirecek aileden bir kişi –bir oğul, torun, yeğen– de mi yok? Evet, bir oğulları var ama bu çocuk toprağı küçümser. Uzak bir şehirde polislik yapmakta, ayyaşları toplayıp ceza yazmaktan zevk almaktadır. Anne babası öldüğünde, atalarının toprağıyla ne yapacağını bilemeyecek. Tarla sürülmeyecek, bir toprak ağası, belki de av alanını büyütmek için araziyi satın alacak.

Eğer kentlerdeki çarpıcı büyümenin tek nedeni bunlar olsaydı, birer sosyal kanser vakasından başka bir şey olmazlardı ve İbrani peygamberlerin kadim Babil'e yaptıkları gibi bizim de şehirleri lanetlemeye hakkımız olurdu. Günden güne, neredeyse saatten saate büyümeye devam eden, uzun ahtapot kollarını köylere uzatan kentler, gerçekten de insan kanı emen canavarlara, devasa vampirlere benzerler. Ama her fenomen karmaşıktır. En kötüler, ahlaksızlar ve aşağılıklar, zevk düşkünü veya zaten yozlaşmış bir çevrede hızla bozulup yozlaşacaklardır. Ne var ki, daha iyi amaçları olan, öğrenmek isteyen, kendini ve düşüncelerini geliştirmek için fırsat arayan, yazar, sanatçı, hatta belli bir hakikatin peygamberi olmak isteyenler de vardır. Bunlar huşu içinde müzelere, okullara, kütüphanelere gider, kendileri gibi büyük işlere

merak duyanlarla iletişime geçerek ideallerini gerçekleştirirler. Onlar da kentlere göçmen olarak gelmediler mi, uygarlığın arabası onların sayesinde çağları aşmıyor mu? Kentler büyüdüğünde insanlık ilerler, küçüldüklerinde ise, toplum barbarlığa gerileme tehlikesiyle karşılaşır.

Sorunu fazla araştırmadan kentlerin rasgele dağıldığını hayal edebiliriz. Gerçekten de bazı anlatılar, kentin kurucularının nereye yerleşecekleri, duvarlarını nereye örecekleri konusunu kadere bıraktıklarını gösteriyor. Kuşların uçuşu, bir geyiğin avlandığı nokta, bir geminin karaya oturduğu yer kentin nereye kurulacağını belirliyordu. İzlanda'nın başkenti Reykjavik de böyle, güya Tanrıların[5] arzusuyla kuruldu. 874 yılında kaçak Ingolfur, İzlanda açıklarına geldiğinde, taptığı tanrıların ahşap heykellerini denize fırlatmıştı. Boş yere onları takip etmeye çalıştı: Ama izlerini kaybetmişti, sonunda kıyıda geçici olarak konaklama kurmak zorunda kalmıştı. Üç yıl sonra, kutsal ahşap parçalarını buldu, eşyalarını yakınlardaki bir yere taşıdı, burası, bu zorlu "Buz Ülkesi'nde"[6] olabildiğince elverişli bir yerdi.

Eğer dünya, toprağın niteliği ve iklim koşulları bakımından tekdüze olsaydı, şehirlerin neredeyse geometrik bir konumu olurdu. Karşılıklı çekim, toplumsal içgüdü, ticaret kolaylığı kentlerin birbirine eşit mesafelerde kurulmasına yol açardı. Doğal engebeler olmayan, dümdüz, nehirsiz, limansız, özellikle elverişli bir yere kurulmuş, siyasi açıdan bölünmemiş bir bölgede, en büyükşehir ülkenin merkezinde kurulurdu. İkincil şehirler merkezin çevresinde eşit mesafelerde, uyumlu aralıklarla dizilmiş olurlardı. Bunların her birinin çevresinde de, kasabalar ve onların etrafındaki köyler bir uydu gibi yerlerini alırlardı. Düz arazide, kent kümeleri arasındaki uzaklık bir günlük yürüyüş mesafesinde olurdu. Şafaktan günbatımına dek ortalama bir yürüyüşçünün kat edeceği yol, yani gün ışığı altında geçen on iki-on beş saat, iki kent arasındaki ortalama mesafedir. Hayvanların ehlileştirilmesi, sonra tekerleğin icadı, son olarak makineler, tedricen ya da aniden, ilk ölçü birimlerini değiştirdi. Atın yürüyüşü, daha

sonra tekerleğin dönüşü, insanlığın büyük toplanma yerleri arasındaki mesafeleri belirledi. Köyler arasındaki ortalama uzaklık, saman veya başak dolu bir el arabasını iten çiftçinin kat ettiği mesafeye göre ayarlanır. Sığırlar için su kaynağı, meyvelerin kolay taşınması – ahırın, ambarın, kulübenin yeri böyle şeylerle belirlenir.

Uzun zamandır meskûn ve kentsel nüfusun dağılımı ilk günden bu yana pek değişmeyen bazı ülkelerde, kentlerdeki düzensizlik görünümünün altında, çok önceleri yayaların adımlarına göre kurulmuş bir düzen buluruz. "Orta Çiçek' te",[7] görece yakın zamanda demiryollarına kavuşan Rusya'da, hatta Fransa'da, maden ve sanayi işletmeleri halkların doğal dengesini bozmadan önce, meskûn alanların şaşılacak bir düzenlilik içinde olduğu görülüyor.[8] Böylece Fransa'nın başkenti Paris, ülkenin sınırlarında ve kıyılarında, önemleri ancak kendi ihtişamlarıyla kıyaslanabilen kentlerle çevrilidir: Bordeaux, Nantes, Rouen, Lille, Nancy, Lyon. Eskiçağlarda Fenike, daha sonra ise Yunan şehri olan Marsilya, kökenleri dolayısıyla Galya ve Fransa şehirlerinden farklı bir tarihî döneme aittir. Bununla birlikte konumu onlarınkiyle uyumludur çünkü Akdeniz kıyısında, Paris'le uydu kentleri arasındaki uzaklığın iki katı mesafede yer alır. Başkent ile ikincil idari merkezler arasında, Orléans, Tours, Poitiers, Angoulême gibi, daha az önemli ama çok sayıda kent vardır. Bunlar aşağı yukarı eşit aralıklarla, yirmi beş-otuz fersahlık bir yolu gündüz vakti iki defa kat edecek biçimde sıralanmıştır. Son olarak, bu üçüncü sınıf merkezlerin her birine yarı yol uzaklıkta, Étampes, Amboise, Châtellerault, Ruffec, Libourne gibi daha mütevazı kasabalar kuruldu. Böylelikle, Fransa'yı dolaşan bir gezgin önce basit bir konaklama kasabası, ardından her türlü konforun olduğu bir kent bulabiliyordu. Bunlardan ilki yaya dolaşanlar için, ikincisi atlılar için uygundu. Neredeyse tüm büyük yollarda kentlerin dizilimi, insan, at ve arabaların seyrinin doğal ahengiyle uyumludur.

Yerleşim ağındaki düzensizlikler, arazideki engebeler, ırmak yatakları ve coğrafyanın bin bir uygunsuzluğuyla açıkla-

nabilir. Yerleşimin seçildiği yeri her şeyden önce toprağın cinsi belirler. Başağın bitmediği yerde köy de olmaz. İnsanlar çıplak fundalıklarda, çakıltaşı yığınlarında, sabanın girmediği sert killi toprakta yaşamak istemez, kendiliğinden işlemesi kolay, yumuşak arazilere yönelirler. Alçak, nemli bölgelerden de uzak dururlar. Tarımın tarihi bu alüvyonların sağlıksız olduğu için insanlara itici geldiğini gösterir. Böyle araziler, insanlık çok geliştikten sonra, kolektif çabalarla ekilebilmiştir.

Çok engebeli ve aşırı kurak olan topraklar da insanlara çekici gelmez, böyle yerler kentlerin kuruluşunu engeller ya da geciktirir. Buzullar, kar ve soğuk rüzgârlar, insanları dağların çetin vadilerinden, deyim yerindeyse kovar. Kentler genellikle bu zor bölgelerin hemen dışında bulunan ilk uygun yerde, sözgelimi bir vadinin hemen girişinde kurulur. Her ırmağın aşağıdaki mecrasında, kıyısına kurulmuş bir kent vardır; burada nehir yatağı birdenbire genişler ve çakıltaşlarının arasından birçok kola ayrılır. Birbirine açılan iki, üç veya dört vadi, büyüklüğü nehir yataklarının taşıdığı su miktarıyla orantılı olan, geniş bir toplanma merkezi oluşturur. Ebro Akarsuyu'nun ortasında, iki vadinin kesiştiği, Gállego ve Huerva'nın aktığı yerde bulunan Zaragoza kadar doğal konumlu bir kent var mıdır? Toulouse kenti için de aynı şey geçerlidir, Fransa'nın güneyindeki bu metropol, küçük bir çocuğun bile insanların toplanma yeri olduğunu anlayabileceği, üst Garonne, Ariège ve Hers Kavşağı'nda, nehir gemiciliğinin başladığı yerdedir. İsviçre'nin iki batı köşesi, Basel ve Cenevre, göçmen kavimlerin kullandığı büyük yolların kavşağında kuruldular. Alpler'in güney yamacındaki istisnasız tüm vadilerin girişinde bir bekçi kent bulunur. Milano ve daha pek çok güçlü kent, coğrafi buluşma noktalarında kurulmuşlardır. Üst Po Vadisi ise kocaman bir dairenin dörtte üçünü kapsar ve doğal merkezi Torino şehridir.

Akarsuyun aşağı mecrasındaki kentlerin kuruluşu, ortadakine benzeyen koşullarla belirlenir. İki akarsuyun etrafında, ırmağın nehir gemiciliğine uygun üç ya da dört kola ayrıldığı ya da doğal yolların birleştiği yerde veya çeşitli yön-

lerden gelen yolların kesiştiği bir noktada kurulurlar. Ayrıca, başka gruplar da ivinti yerleri, çağlayanlar, kayalık dar geçitler gibi, teknelerin demir attığı, malların aktarıldığı zorunlu durak yerlerine yerleşmişlerdir. Kıyıdan kıyıya geçişin kolaylaştığı dar kısımlar, nehrin sunduğu başka avantajlarla birlikte bir köy hatta kasaba için uygun yerlerdir. Bir akarsuyun kıvrımı, vadisini başka bir havzadaki ticaret merkezine yaklaştırıyorsa, çok sayıda insan için çekim merkezi haline gelir. Böylece Orlèans, Loire'ın Paris istikametinde en kuzeyde bulunan kıyısında inşa edilmiştir ve Çariçin[9], Volga'nın Don'a en yakın bulunduğu yerde bulunur. Son olarak, nehirlerin üzerindeki en önemli noktalar, ağzına yakın olan yerlerdir; burada deniz kabarması durur ve üst akıntıyı destekler, tatlı su akıntısıyla gelen küçük tekneler, gelgitlerde içerilere kadar sokulabilen açık deniz gemileriyle burada buluşur. Bu buluşma noktasının hidrografik organizasyonu, botanik terimleriyle, kökle sapın birleştiği noktaya benzetilebilir. Hamburg, Londra, Antwerp, Bordeaux gibi gelgite tabi olan büyük limanlar böyle konumlanmıştır.

Kıyısal girinti ve çıkıntılar da kentlerin dağılımını etkiler. Genellikle düz olan, denizin sakin olduğu nadir günler dışında gemilerin yanaşamadığı bazı kumlu sahillerden, karada yaşayanlar da denizciler de kaçınır. Böylece, Adour'un ağzından Gironde'un halicine dümdüz uzanan 220 kilometrelik sahilde, basit bir deniz banyosu ve sayfiye yeri olan, kıyının arkasındaki Ferret Burnu'nun kumulları arasında yer alan küçük Arcachon'dan başka kent yoktur. Aynı şekilde Carolina eyaletlerinin Atlantik kıyısında dizilmiş sert kayalıklı resif adalarının deniz trafiğini engellemesiyle, Norfolk ve Wilmington arasında ancak birkaç yoksul kasaba kurulabilmiştir. Başka kıyı bölgelerinde adalar ve adacıklar, kayalıklar, burunlar ve yarımadalarda, kayaların keskin yarıkları bin bir parçaya ayrılır. Bu zorluklar, derin ve korunaklı suların sunduğu avantaja rağmen kentlerin kurulmasına engel olur. Kıyı çok fırtınalıysa, yaşam koşulları ağırsa, sadece az sayıda insan burada rahatça yaşayabilir. En elverişli yerler, ılıman bir iklimi

olan, karadan ve denizden, gemilerle ve her türlü araçla ulaşılabilir olan yerlerdir.

Buna karşılık Landes'lerin düz kıyısında neredeyse hiç köy ve kasaba yoktur; Rhone Deltası ile Aude'un ağzı arasından Akdeniz kıyısındaki Languedoc Sahili'ni görebiliriz. Kilometrekare başına nüfus yoğunluğu ülke genelini aşmasa da, bu bölgenin önemli nüfus merkezleri Fransa'nın geri kalanının ortalamasına nazaran birbirlerine daha yakındırlar. Bu kentler zinciri, bölgenin coğrafi düzeniyle açıklanabilir. İtalya'dan İspanya'ya ya da Akitanya'ya gidenlerin takip ettiği yol, iç bölgenin sarp dağlarından da, kıyının bataklıkları, tuzlu gölleri ve ırmak ağızlarından da geçmemeliydi. Güneyde Cévennes Dağları'nın duvarıyla sınırlanan, dik, az nüfuslu, oldukça elverişsiz olan bu bölge deniz kenarından başlar. Tarihin gidişatı, bu bölgedeki insan hareketlerini Akdeniz kıyısındaki rotaya itmiştir. Diğer yandan ticaretin de, Aude veya Hérault gibi ırmak ağızlarında ya da mendireklerle korunan küçük koylardaki erişim yerlerine ihtiyacı vardı. En etkili dönemini Galya'nın en kalabalık kenti olarak geçiren Narbonne; Fenikeliler zamanında refah içinde yaşayan ve halen Fransa'nın önemli tarım pazarlarından biri olan Béziers; bir Yunan kenti olan Agde ve daha sonra onun yerini alan, yine Helen kökenli Sête; Arapların ve Yahudilerin Rönesans'a öncülük yaptıkları, güneyin entelektüel başkenti Montpellier; hepsi bu kaygıyla kuruldular. Bunların ötesinde, başka kentler bir öbek oluşturur. Kadim bir pınarın yanında kurulan Nîmes, Rhône Nehri üzerinden Avignon, Beaucaire ve Arles'a bağlanır.

Zirai, coğrafi, iklimsel de dahil tüm doğal koşullar, kentlerin gelişimini iyi ya da kötü şekilde etkiler. Sahip oldukları her avantaj çekim güçlerini artırır, dezavantaj azaltır. Aynı tarihsel koşullara sahip olsalardı, kentlerin büyüklüğü doğrudan doğal zenginlikleriyle orantılı olurdu. Ne var ki, doğal zenginlikleri birbirine benzeyen, biri Afrika'da, diğeri Avrupa'da bulunan iki kentin, tarihsel evrimleri değişik geliştiği için aralarında büyük farklar olacaktır. Bununla birlikte ka-

derlerinde paralellikler de olacaktır. Yıldızlar nasıl birbirini etkiliyorsa, birbirine yakın iki kent merkezi de etkileşim içindedir. Ticaretin yoğun olduğu Liverpool ile imalatçıların kenti Manchester arasında olduğu gibi, birbirlerine avantaj sundukları için birlikte gelişebilirler; ya da çıkarları aynı yönde olduğu için birbirine zarar verirler. Bunun bir örneği, Garonne Nehri'nin kıyısındaki Bordeaux ile, "İki-Deniz-Arasının" (Entre-deux-Mers) öbür tarafında, Dordogne Nehri'nin kıyısında bulunan Libourne şehridir. Libourne neredeyse aynı ticari hizmetleri sunabilirdi; ama Bordeaux'ya yakın olması zararına oldu. Rakibi tarafından yenilen ve neredeyse tüm denizaşırı değerini kaybeden Libourne'un, gezginler için bir durak yeri olmak dışında bir değeri kalmamıştır.

Çok ilginç bir olgu da coğrafyanın, tıpkı ısı veya elektrik gibi, uzak mesafeden etkili olabilmesi, kaynağından uzakları etkilemesidir. Böylece, bir kaynağa yakın olan yerler, çeşitli faktörlere bağlı olarak tercih edilince, o yerde bir kent yükselebilir. Nehir deltalarının ticaret kentleri için özel koşullar yarattığı üç Akdeniz limanını örnek verebiliriz. Nil Nehri'nden uzak olmasına rağmen tüm havzanın ticari merkezi olan İskenderiye, Padua düzlüğünün limanı Venedik ve Rhône Vadisi'nin limanı Marsilya. Odessa bile, Dinyeper'in ağzından yirmi kilometre uzakta olmasına karşın, nehir ticaretine hâkimdir.

İklim ve toprağın niteliklerinin yanı sıra, yeraltı kaynaklarının da bazen belirleyici bir etkisi olabilir. Görünüşte elverişsiz bir yerde, taşocakları, kil, kimyasallar, çeşitli madenler, yanıcı mineraller gibi yeraltı zenginlikleri sayesinde, aniden bir kent yükselir. Böylece Potosí, Cerro de Pasco, Virginia City gibi, gümüş madeni olmasa ayakta kalamayacak kentler kuruldu. Merthyr Tydfil, Le Creusot, Essen, Liège, Scranton gibi kentleri kömür madeni yarattı. Doğanın daha önceleri kullanılmayan güçleri, eskiden uzak durulan yerlerde, Ottawa'da büyük şelalelerin dibinde, İsviçre'de dağların arasındaki vadilerde, elektrik şebekelerinin buralara ulaşması sayesinde yeni kentlerin doğmasını sağlıyor. Yeni bir organın kendi

sinir uçlarını oluşturması gibi, insanlığın her ilerlemesi, beklenmedik yerlerde hayati noktalar oluşturur. Havacılık ve uçak teknolojisi geliştiğinde, kentlerin konumunda ne büyük değişiklikler olacaktır! İnsan bugün nasıl deniz kıyılarında gemilerin gidiş gelişi için elverişli yerler arıyorsa, gün geldiğinde kartal gibi yüksek tepelere yerleşecek, oradan uzayın sonsuzluğunu gözleyecek.

İnsan bilinci geliştikçe ve çok daha büyük mesafelerde etkileşim mümkün oldukça, kentler daha büyük bir organizmanın parçası olur. Doğmalarını sağlayan özel avantajlarına, tarihte önemli bir rol oynamalarına yol açabilecek değerler eklerler. Böylece Roma, Paris ve Berlin büyümek için neden bulmakta zorlanmamışlar, büyümenin kendisi bile bu nedenlerden biri olmuştur.[10] Aynı şeyi, halen dünyanın en büyük kenti olan Londra için de söyleyemez miyiz? Bu kentin refahının başlıca nedeni, gemi taşımacılığının önemli bir limanı olmasıdır. Bu durum, daha sonra Birleşik Krallık'ın başkenti olan bu şehrin, başka türlü asla başaramayacağı çeşitli değerler üretmesini sağlamıştır. Böylece dünyanın geri kalanına göre gittikçe daha çok gelişen Londra dünyanın dört bir köşesinden en kolay ulaşılabilen bir merkez olmuştur.

Kentler geliştikçe sıklıkla, bu dev organizmaların büyümelerinin ve gerilemelerinin epey düzensiz bir şekilde, nöbetler ve sarsıntılarla gerçekleştiğini görüyoruz. Londra örneğine dönersek, başlangıçtaki yerel avantajların, önemli olmakla birlikte, tek başına bu kentin dünya kentleri sıralamasındaki yerini açıklamaya yetmeyeceğini görüyoruz. İngiliz kentleri arasındaki ayakta kalma mücadelesinde, Londra'nın lehine pek çok koşul vardı. Kuzeyinde koruyucu tepelerle sınırlanan bir ovada kurulmuştur. Büyük bir nehrin ve küçük bir ırmağın kavşağında yer alır. Suların gelgitinin navigasyonu, yük indirme bindirmenin ardışıklığını kolaylaştırdığı bir noktada konumlanmıştır. Ne var ki, Romalılar bu yerleşimi büyük adanın güney yarısından her yana uzanan yolların kesişme merkezi olarak seçmeseydi, kent yerel avantajını değerlendiremeyecekti. Britanya'nın Roma'sı ancak

bu ağın merkezinde yükselebilirdi. Ama Roma lejyonları Albion'u terk etmek zorunda kaldıklarında, askerî karakollar ile bölge limanı arasında inşa edilen tüm "anayollar", *high streets* boşaltıldığında, Londinium tüm önemini yitirdi ve ötekiler gibi yerel avantajlarıyla basit bir Britanya kentine döndü, iki yüzyıl boyunca tarih sahnesinden silindi.[11] Londra'nın konumunun tekrar değer kazanması için, anakarayla ilişkilerin yeniden kurulması gerekecekti.

Başkentlerin gelişimi büyük ölçüde yüzeyseldir. Yöneticilerin lütufları, saraydaki erkek ve kadınların talepleri, devlet memurları, polisler, askerler, bir ihsan beklentisiyle "tepedeki on bin"in çevresini saranlar, başkentlere onları tipik bir kent merkezi olarak incelememize engel olan ilginç nitelikler verir. Tarihleri salt coğrafi konumundan kaynaklanan kentlerin hayatını anlamak daha kolaydır. Tarihsel kayıtlardan çok, görüntüsüyle yüzyıllar boyunca birbiri ardına gelen dönüşümleri görmemizi sağlayan bir kentin yaşamöyküsünü çalışmaktan daha verimli bir çaba olamaz.

İnsan zihninde balıkçıyla bahçıvanın yan yana duran kulübelerini canlandırabiliyor. Uzaklarda iki-üç çiftlik görülür, değirmenin çarkı suların ağırlığıyla dönmektedir. Bir süre sonra, bir tepenin üzerinde bir gözetleme kulesi yükselir. Çayın öte tarafında, bir teknenin pruvası kumsala dokunur, yanına bir kulübe daha yapılmıştır. Kayıkçının kulübesinin yanında bir han ile bir dükkân yolcuları ve gelen geçeni çağırır. Ardından, yakındaki düzlenmiş terasın üstünde pazar kurulur. İnsan ve hayvanların adımlarıyla gitgide genişleyen bir yol, ovadan nehre doğru iner, derken tepeden eğimli bir patika geçer. Ezilen otların üzerinde geleceğin yolları şekillenmeye başlar, dört yol ağzında evler belirir. Şapel kiliseye, gözetleme kulesi müstahkem bir kaleye dönüşür. Köy önce kasaba, sonra kent olur.

Uzun bir tarihsel oluşum geçirmiş olan bir kentsel yerleşim merkezini incelemenin doğru yolu, hangi koşullarda büyüdüğünü ayrıntılı olarak araştırmaktır. Araştırmayı kentin beşiği olan, efsaneleşerek neredeyse kutsal bir anlam ka-

zanmış yerlerden başlatmak, günümüzde fabrikaların, çöplüklerin olduğu yerde bitirmek gerekir.

Her kentin kendi özgün kişiliği, kendi hayatı, çehresi vardır; bazıları trajik ve hüzünlü, bazıları canlı ve neşelidir. Birbirini izleyen nesiller ona farklı bir karakter vermiştir. Her kent kolektif bir kişilik oluşturur, bunun her birey üzerindeki etkisi iyi ya da kötü, düşmanca ya da dostça olabilir. Ama kent bir yandan da çok karmaşık bir bireydir, her mahallesi kendine has tabiatıyla ötekilerden ayrılır. Kentlerin sistematik incelemesi, hem tarihsel gelişimlerinin hem de özel ve kamusal binalarında ifadesini bulan sosyal değerlerinin irdelenmesi, onları tıpkı bir birey gibi değerlendirmemize imkân verir. Karakterindeki baskın unsurların neler olduğunu belirleyebilir, bunların orada faaliyet gösteren nüfusun ilerlemesi açısından yararlı mı zararlı mı olduğunu saptayabiliriz. Pek çok kent kendini işe adamıştır ama bunlardan bazıları, yerel girişimlerin normal mi işlediği hastalıklı mı olduğuna, iyi koşullarda, göreli bir eşitlik ve hoşgörü ortamında mı, yoksa acımasız bir rekabet, kaotik vurgunculuk, işçi sınıfı sömürüsüyle mi yürütüldüğüne bağlı olarak farklılıklar gösterir. Bazı kentlerin bayağılığı, burjuvalığı, sıkıcılığı, özgünlükten yoksunluğu, cansızlığı ilk bakışta anlaşılır. Bazıları ise tahakküm için tasarlanmışlardır, boğucu ve ezici bir manzaraları vardır. Fetih ve baskı araçlarıdır, böyle kentleri görenler kaygı ve korku hissi duyarlar. Daha başkalarının en modern semtleri bile eskiçağlardan kalma gibidir. Bunlar gölge, esrar ve korkunun hâkim olduğu, başka bir çağın duygularının nüfuz ettiği yerlerdir. Öte yandan, bazı kentler sonsuza dek genç kalır. İnsanda neşe uyandırırlar, en mütevazı binası bile ilginçtir, evler keyiflidir, sakinlerinde şiirsel bir hava vardır, insanlığa kendi özgün yaşam biçimleriyle katkı yaparlar. Son olarak birçok çehresi olan kentler vardır, her toplumsal sınıf kendi durumunu yansıtan semtlerde yaşar, yüzyıllar buralardaki davranışları ve dilleri çok yavaş değiştirir. Mutsuz semtlerin sayısı insanı ağlatacak kadar çoktur!

Kentler arasındaki farklılıklar her birinin büyüme tarzında kendini gösterir. Bir kentin banliyöleri karayollarının

kenarına dizilir, karasal ticaretin en yoğun olduğu bölgelere ahtapotun kolları gibi uzanır. Aynı şekilde, kent bir nehir kenarına kurulmuşsa, teknelerin demir atıp yük indirdiği kıyı boyunca büyümesine devam eder. Bazen bir nehrin iki kıyısında, ikisi de yerleşim için elverişli konumdaki iki semt arasında, çarpıcı bir tezat görürüz. Bu farklılık nehrin akış yönünden kaynaklanır. Böylece Bordeaux kentini uzamsal olarak düşündüğümüzde nüfusun nehrin sağ kıyısında, küçük Bastide banliyösündeki evlerin yükseldiği kıyıda yoğunlaşması gerektiği sonucuna varırız. Ama Garonne Nehri burada büyük bir kavis çizmektedir ve dolayısıyla rıhtımlar, Nehrin daha hızlı aktığı sol kıyıdadır. Nehrin hızlı aktığı kıyı, ticari ve siyasi faaliyetleri de taşır. Halk nehrin rotasını izler ve sağ yakanın çamurlu kıyısına rağbet etmez. Büyük işletmeler de üstlerine düşeni yapıp banliyöyü ele geçirmiş, çemberler halinde iç içe geçmiş demiryollarıyla, geçitlerle doldurmuş, barakalarla ve ambarlarla çirkinleştirmiştir.

Kentlerin batıya doğru büyümeye eğilimli oldukları sıklıkla ileri sürülmüştür. Çok yerde görülen bu olgunun, Batı Avrupa ülkelerinde ve benzer bir iklimin hâkim olduğu başka bölgelerde iyi bir açıklaması vardır. Bu ülkelerde rüzgâr daha çok batıdan eser. Taze hava alan mahallelerin sakinleri, kentin öteki ucunda, baca dumanının, kanalizasyon kokularının, binlerce hatta milyonlarca insanın kirlettiği havayı soluyanlara nazaran daha az hastalanırlar. Ayrıca, gökyüzünün güzelliklerini seyretmeyi seven zenginlerin, aylakların, sanatçıların şafaktan çok günbatımına rağbet ettiklerini unutmamak gerekir. Bilinçaltından güneşin doğudan batıya hareketini takip ederler, akşam geldiğinde bulutların arasından kaybolmasını izlemekten zevk alırlar. Ama güneşin seyrini takip eden şehirlerin bu olağan büyümesinin o kadar çok istisnası var ki! Arazinin şekli ve konturları, güzel mekânların çekiciliği, akarsuların yönü, sanayi ve ticaretin ihtiyaçlarını sömürerek yaşayan mahalleler çoğu kez zengin ve vakti bol insanları batı yakasının dışındaki taraflara çeker. Brüksel ve Marsilya bu şekilde normal modelden sapan kentlerin iki örneğidir.

Kentsel kümelenmeler, tüm organizmalar gibi, kendi gelişimleriyle ve büyümeleriyle ölüme yönelirler. Zamanın tahribatından kaçamazlar ve günün birinde, sırasını bekleyen başka şehirler ön plana çıktığında yaşlandıklarını anlarlar. Şüphesiz, kentin sakinleri atalet ve alışkanlık gibi etkilerden muaf değildirler ve her merkezin çevresine yaydığı çekim gücü sayesinde, şehir bazı kalıcı niteliklerini muhafaza eder. Ama kentsel organizma, insanlar gibi kentleri de vurabilen ölümcül kazalara maruz kalabilmesinin yanında, çok büyük çabalar olmadan kendini ihya edemez, yeniden yaratamaz – bunu yapsa bile, gittikçe artan çabalara ihtiyaç duyacağı için küçülecektir. Kent sokaklarını ve meydanlarını genişletmeli, duvarlarının yerini değiştirmeli, yeniden inşa etmeli ya da yıkmalı, modası geçmiş eski yapıların yerine yeni ihtiyaçlara cevap veren yenilerini koymalıdır.

Amerika'da yeni oluşan bir şehir, çevresine uyumlu bir şekilde yapılandırılırken, yaşlı, tıkanmış, kirlenmiş Paris, her gün kendini yenilemek zorundadır. Bu sürekli çaba yüzünden, New York ve Chicago gibi yeni şehirlerle karşılaştırıldığında dezavantajlıdır. Fırat ve Nil havzalarındaki Babil, Ninova, Kahire gibi muazzam kentlerin yer değiştirmelerinin bir nedeni de budur. Konumlarının avantajı sayesinde tarihsel önemlerini koruyan bu kentler, molozlardan, çöp yığınlarının kokusundan kurtulmak için bazı eski semtlerini boşaltmak ve ileriye taşınmak zorunda kalmışlardır. Kent yer değiştirdiğinde terk edilen semtlerin yerini genellikle mezarlıklar alır.

Kentlerin ölümünün, tarihsel gelişmelerden kaynaklandığı için daha ciddi olan başka nedenleri, bir zamanlar ünlü olan pek çok kentin sonunu getirmiştir. Kentin varoluşunu sağlayan nedenler sonunu da getirebilir. Böylece, bir yolun ya da kavşağın yerini daha elverişli yolların alması, varlığını ulaşıma borçlu olan bir kenti yok edebilir. İskenderiye, Pelusium'un[12] çöküşüne neden olmuş, Batı Hint Adaları'ndaki Cartagena ise Portobello'yu ormanların yalnızlığına terk etmiştir.[13] Ticaretin ihtiyaçları ve korsanlığın bastırılması, Akdeniz'in kayalık kıyısında kurulmuş olan pek çok kentin ye-

rini değiştirmiştir. Bu kentler eskiden korsanlardan ve derebeylerinden korunmak için sarp tepelerin üstüne kurulur ve kalın duvarlarla tahkim edilirlerdi. Şimdiyse yüksek kayalardan indiler, deniz kenarına yayıldılar. *Borgo*'ların yerini her yerde *marina*'lar aldı. Akropol çöktü, Pire[14] yükseldi.

Siyasi kurumların tek bir kişiye bütün gücü verdiği otoriter toplumlarımızda, bir despotun geçici hevesi sonucu, kimsenin kendiliğinden toplanmayacağı yerlerde kentler kurulduğunu görüyoruz. Bunlar doğaya aykırı yerlerde kurulduklarından, ancak muazzam çabalarla var olabilmişlerdir. Madrid ve Petersburg'un kuruluşu oldukça pahalıya mal olmuştur, eski barınaklar ve küçük köyler, Şarlken'in ve Büyük Petro'nun müdahalesi olmadan kendi haline bırakılsaydı, asla bugünkü kalabalık şehirlere dönüşemezlerdi. Despotlukla yaratılmış olsalar bile sanki normal bir kökenleri varmışçasına yaşamalarını, insanların ortak emeğine borçludurlar. Arazinin doğal özellikleri nüfusun yoğunlaşmasına elverişli olmasa da, karayolları, kanallar, demiryolları, ulaşım bağlantıları ve entelektüel alışveriş sayesinde birer merkez olmuşlardır. Coğrafya değişmeyen bir şey değildir; durmadan kendini yeniler. İnsan eylemleriyle sürekli değişir.

Günümüzde kentlerin kurucuları, başkentler kuran Caesar'lar değil. Onların yerini büyük kapitalistler, spekülatörler, finans büroları başkanları aldı. Geniş alanları kapsayan inşaatların birkaç ayda yükseldiğini görüyoruz; bunlar güzel yapılar, aralarında okullar, kütüphaneler ve müzeler bile var. Yerleşim yerleri akıllıca seçilmişse, bu yeni yaratıklar hayatın genel akışı içinde yerlerini alıyorlar. Böylece Le Creusot, Crewe, Barrow-on-Furness, Denver ve La Plata gibi yerler birer yerleşim merkezi haline geliyor. Fakat yerleri yanlış seçilmişse, onları var eden çıkarlarla birlikte ölüyorlar. Bir demiryolu terminali olmaktan çıkan Cheyenne, küçük evlerini daha uzaklara taşıyor. Carson City'deki gümüş madeni tükendiğinde, bu korkunç çöldeki insanların da orada olmak için bir nedenleri kalmadığından şehir yok olmak üzere.[15]

Başkentlerin kaprisleri, bazen toplumun genel çıkarları-

na aykırı kentlerin kurulmasına yol açtığı gibi, sakinlerinin hiçbir şikâyeti olmadığı halde bazı yerleşimlerin de sonunu getirmiştir. Birçok önemli kentin eteklerinde, zengin bankerlerin ve toprak sahiplerinin her sene arazilerini yüzlerce hektar büyüttüklerini, tarım arazilerini sistematik bir biçimde kâh büyük işletmelere kâh sülün ya da büyük hayvan avlaklarına dönüştürdüklerini görmüyor muyuz? Bunu yaparken civardaki tüm mera ve köyleri yerle bir edip yerine birkaç bekçi evi dikerler.

Kısmen ya da tümüyle suni olarak kurulmuş, endüstriyel toplumların gerçek ihtiyaçlarını karşılamayan kentler arasında, savaş için kurulan, ya da en azından son zamanlarda büyük merkeziyetçi devletler tarafından kurulan kentleri de saymak gerekir. Kentin tüm kabileyi içine aldığı ya da ulusun doğal çekirdeğini oluşturduğu zamanlarda böyle değildi. O günlerde insanların kendilerini koruması gerekiyordu ve bunu mahallelerini çevreleyen surlar ve köşelerde gözetleme kuleleri inşa ederek yaptılar. Bu dönemde, tehlike ânında kent sakinlerinin sığındıkları bir tapınak olarak da hizmet veren iç kale, aynı zamanda bir tepenin üzerine inşa edilen, ilahların heykelleriyle kutsanmış bir anıttı. Atina, Megara ve Korint gibi iki ayrı bölümden oluşan kentlerde, bu bölümler arasındaki yol uzun paralel duvarlarla korunurdu. Kent duvarları doğal manzaranın bir parçası olacak şekilde, uyumlu ve pitoresk bir tarzda inşa edilirdi.

Ne var ki, günümüzdeki aşırı işbölümüyle, askerî güç de neredeyse ulustan bağımsızlaştı. Hiçbir sivilin stratejik konularda fikir vermeye cüret edemediği bu çağda, müstahkem kentlerin çoğunda duvarların konturu çok çirkin. Arazinin yapısıyla en küçük bir uyum göstermiyor, aksine manzarayı gözü rahatsız eden çizgilerle kesiyor. Rönesans'ın İtalyan mühendisleri, daha sonra Vauban ve onun taklitçileri, en azından kent duvarlarının profilini mükemmel bir simetriyle çizmeye çalışmışlardı. Bu yapılardan bazıları parıldayan yıldız ya da haç şeklindedir. Beyaz surlar ve redanlar[16] loş kır manzarasının huzursuz sessizliğiyle hoş bir tezat oluşturur. Fakat

modern yapılarımız artık güzelliğe özenmiyor. İnşaatçıların zihinlerinde böyle bir kaygı yok. Müstahkem kentlerin planlarına göz attığımızda gerçekten çirkin, iğrenç, çevreden tamamen kopuk olduklarını görürüz. Bölgenin hatlarını benimsemekten, kollarını özgürce kırsala doğru uzatmaktan öte, sanki uzuvlarını kaybetmiş, hayati organları tutulmuş gibidir. Strasbourg, Metz ve Lille gibi kentlerin dış görünüşü insanı hüzünlendirir! Hele Lille, surları arasında o kadar daraldı ki, tabiri caizse, askerî esaret bölgesinin dışına akmak zorunda kaldı. Roubaix ve Tourcoing müstahkem merkezin hemen yanında yer alıyor, bugünlerde bu üçünü geniş bulvarlarla birleştirme yolunda bir girişim var. Güzel binalarına, mesire yerlerinin zarafetine, halkının çekiciliğine rağmen, Paris de haşin bir sur çemberiyle çirkinleştirilmiş bir kenttir. Kırık çizgilerden oluşan bu nahoş ovalden kurtulabilseydi, bir organizma gibi büyüyebilir, estetik ve akılcı bir şekilde gelişebilirdi. Hayatın verdiği zarif konturlara sahip olabilirdi.

Çağdaş kentlerimizdeki çirkinliğin bir başka nedeni de büyük imalat sanayisinin istilasıdır. Neredeyse her kentsel yerleşimde, bir ya da daha çok sayıda, bacalarından pis kokular yükselen, duvarları ya tümüyle kapalı ya da hepsi birbirinin aynı sevimsiz pencerelerle dolu kasvetli sokakların kesiştiği bölgeler bulunuyor. Bu mahallelerde zemin kamyonlar ve yük trenlerinin, çalışan makinelerin etkisiyle sürekli titrer. Özellikle genç Amerika'da neredeyse nefes alacak hava bulamayacağınız, görünen her şeyden, zemin, yollar, duvarlar, hatta gökten bile çamur ve kömür sızan ne çok kent var! Yetmiş binlik nüfusun, fabrikanın iğrençliğinden sonra gözlerini dinlendirmek için bakacakları tek bir hektar bitki ve kirli çimenden bile mahrum olduğu, Scranton gibi bir madenci yerleşim merkezini, onun dolambaçlı, bitmez tükenmez yollarını iğrenmeden hatırlamak mümkün mü? Ya yüksekteki alev ve duman püskürten mıntıkaların yarım daire şeklinde bir taç oluşturduğu devasa Pittsburgh'a ne demeli? Fabrikalar doğalgazla çalışmaya başladıktan bu yana, sakinlerine göre sokakları temizlenmiş ve görme mesafesi artmış olsa bile, bundan

daha iğrenç bir atmosfer düşünebilir miyiz? Daha az kararmış başka şehirler, demiryolu raylarının, yolları üzerindeki kalabalıkları yararken burnundan soluyup düdük çalan lokomotiflerin sokakları, meydanları, yaya geçitlerini ele geçirmesiyle, en az ötekiler kadar iğrençleştiler. Dünyanın en güzel mesire yerlerinden bazıları rezil bir görünüm aldı. Buffalo'da Niagara Nehri'nin kıyısında yürümek için insanlar önce dökümhanelerden, demiryolu kavşaklarından, çamurlu kanallardan, çöp ve taş yığınlarından ve kentin her türlü atığının arasından geçmek zorunda.

Vahşi spekülasyon, müteahhitlerin mekânı ziyaret bile etmeyen mimarlara, bölgenin sakinlerinin fikrini almadan çizdirdikleri planlara göre tasarladıkları mahallelerle, sokakların da çirkinleşmesine yol açıyor. Episkopaller için gotik bir kilise, Presbiteryenler için bir Roma yapısı, Baptistler için bir çeşit Panteon inşa ediyorlar. Sokaklar kare, eşkenar dörtgen şeklinde, meydanların ve evlerin üslubu ise karmakarışık; en kazançlı köşeleri de, dinî bir görevi yerine getirir gibi, en lezzetsiz içecekleri sunan işletmelere saklıyorlar. Bunlar en bayağı zevklere göre inşa edilmiş, her köşesinden yaratıcılarının şatafatlı küstahlığına tanıklık eden, uydurma kentler.

Her halükârda, her yeni kent, konutların yan yana gelmesiyle derhal bir kolektif organizmaya dönüşür. Her hücresi mükemmel sağlığa kavuşmak ister ki bütünün sağlığı için de bu elzemdir. Tarih hastalıkların kimseye ayrıcalık yapmadığını göstermiştir; izbelerde bir salgın yayılırsa, saray da tehlikededir. Hiçbir belediye sokakların temizlenmesinin, büyük ağaçların gölgesinde çimenlikli ve çiçekli parkların kurulmasının, tüm atıkların hızlıca yok edilmesinin, tüm mahallelere ve evlere bol ve temiz su sağlanmasının, bu önlemlerle kentin tümünün iyileştirilmesinin önemini yabana atmaz. Bu bakımdan, en gelişmiş ülkelerin kentleri, temizlik ve sağlık koşullarını iyileştirecek yöntemleri denemek ve uygulamak konusunda birbirleriyle dostça bir rekabet içindedirler. Kentlerde de, tıpkı devlette olduğu gibi, liderlere her şeyden önce kendi çıkarlarıyla ilgilenmelerini salık veren çevreler vardır.

Yine de, günün birinde kent organizmasına besin, temiz su, ısınma, ışık ve enerji sağlamak, ekipman dağıtmak, işe yaramaz ve zararlı maddelerin imha edilmesi gibi işlevlerin otomatikleşmesi için neler yapılması gerektiğini biliyorsak, epey yol kat ettik demektir. Bu idealin gerçekleşmesine henüz çok var. Ama pek çok kent şimdiden daha sağlıklı hale geldi, bu kentlerde ortalama hayat kalitesi, sakinleri sürekli gübre ve çürüme kokusuyla nefes alan, temel hijyen kavramlarından habersiz kırsal bölgelerden iyi durumda.

Kent hayatındaki bilincin seviyesi, sanata duyulan ilgiyle de ölçülebilir. Eskiçağ Atina'sında ya da Floransa, Nürnberg ve Ortaçağ'ın diğer hür şehirlerinde olduğu gibi her modern kent kendini güzelleştirmek ister. En mütevazı köyün bile bir çan kulesi, sütunu ya da heykelli bir çeşmesi vardır. Ama sertifikalı profesörlerin, cahil olduğu kadar kendini beğenmiş, beceriksiz de olan bir heyetin gözetimi altında kotarılan bu uydurma sanat, genellikle çok tatsız ve üzücüdür. Gerçek sanat, sanatçının içine doğar ve bayındırlık komisyonunun talimatlarıyla hiçbir işi olmaz. Belediye meclislerinin dar görüşlü üyeleri çoğu kez, askerlerine bozulan tabloları yeniden yapmayı emreden Romalı General Mummius gibi hareket edebileceklerini zannederler. Simetrinin güzelliğe erişmelerine yeteceğini, benzer röprodüksiyonların kentlerine Partenon'lar, San Marco'lar kazandıracağını hayal ederler. Avrupa'da, binalarıyla bayağının bayağısı olmayı hak eden bir kent mevcuttur; geniş Münih kenti Yunan ve Bizans anıtlarının titiz taklitleriyle, kendi özgün çevresinden, havasından, suyundan toprağından ve insanlarından kopuk şaheserlerle doludur.

Kopyacılar model olarak aldıkları yapıların aynılarını yaratmayı başarsalar bile, eserleri doğaya aykırı olurdu. Bir bina ancak onun yapılmasını sağlayan zaman ve mekânla anlam kazanır. Her kentin kendi hayatı, kendine has özellikleri, çehresi vardır. Mimarların bu niteliklere saygıyla yaklaşmaları gerekir! Kenti şimdiki karakterine ve geçmişteki tarihine uymayan, hayal gücünden yoksun yapılarla ve anıtlarla doldur-

mak, onun temsil ettiği kolektif kişiliğe yapılmış bir tecavüzdür, özgün kimliğinin yok edilmesidir! Gerçek sanat çağdaş kenti modern işçiliğin taleplerine uyarlamak, bu arada geçmiş çağlardan tevarüs ettiği tüm pitoresk, özgün ve güzel nitelikleri muhafaza etmektir. Kentin hayatını idame ettirmeyi öğrenmeli, müşfik bir elin hastayı iyileştirmesi gibi ona sağlığını kazandırmalı, kamuya daha yararlı hale getirmeliyiz.

Böylece Edinburgh kentinde hem sanatçı hem biliminsanı olan zeki insanlar, Edinburgh Kalesi'nden Holyrood Sarayı'na uzanan, eski kentin iki ana bölümünü birleştiren High Street adlı muhteşem geçidin restorasyonuna giriştiler. Kral James İngiltere'ye gittiğinde tüm asalaklar; mabeyinciler, askerler, zevk düşkünleri, pezevenkler ve avukatlar onunla birlikte aniden sarayı terk etmişti. Şatafatlı konaklardan oluşan bu sokağın eski sakinlerinin yerini yoksullar aldı ve bunlar, muazzam büyüklükteki odaları kabaca bölerek kendi yaşam biçimlerine uydurdular. Terk edilişinden iki yüzyıl sonra sokak, kötü kokulu avlular, hastalıklı evlerle dolu bir viraneye dönmüştü. Kirli paçavralara bürünmüş, çamura bulanmış sokak sakinleri, hastalıklı, düşük ahlaklı, solgun benizli insanlardan oluşuyordu. Sarayın incelikli ahlaksızlıklarının yerini aleni iğrençlikler, bayağı kötülükler almıştı. Restorasyonu gerçekleştirenler, işte bu pislik yuvalarının üstünde çalıştılar; bütün evleri sırayla dönüştürdüler, geniş merdivenleri yeniden kurdular, anıtsal şömineli salonları renove ettiler, her yerin temiz hava ve ışık almasını sağladılar, en küçük tavan arasına bile bol su getirdiler, yapının çıplak duvarlarına kabartma ve süslemeler eklediler. Binaların pitoresk özellikleri saygıyla muhafaza edildi, hatta küçük çan kuleleri, cihannümalar ile daha da vurgulandı ama çöpler ve pis kokular yok edildi. Eskiden paçavralarla dolu olan sokak, çiçekli balkonlar ve yapraklarla bezendi. Kent, bahçedeki çiğnenmiş bir çiçeğin topraktan yeniden fışkırması gibi tazelendi ve yenilendi.

İnsanların yeterince ekmek bulamadığı, büyük kentlerde nüfusun çoğunun yoksullardan ve açlardan oluştuğu bir toplumda, bir mahallenin talihsiz sakinleri meskenlerinden uzak-

laştırılıp aynı yaşamı varoşlarda sürdüreceklerse, zehirli salgılarını biraz daha uzakta yayacaklarsa, sağlıksız mahalleleri dönüştürmek son derece yetersiz bir önlemdir. Kent meclisi üyelerinin istisnasız tümü mükemmel bir zevke sahip olsalar da, her renovasyon ve restorasyon kusursuz bir şekilde gerçekleştirilse de, zenginlik ve sefalet arasındaki zıtlığı, toplumu ikiye bölen eşitsizliğin bu sonucunu her yerde görebiliriz. Kibirli, yukarıdan bakan semtler, duvarlarının ardında kokmuş avlular, iğrenç moloz ve çıta yığınları saklayan sefil konutlarla birlikte varlıklarını sürdürürler. İkiyüzlü yöneticilerin tüm çirkinlikleri beyaz boyalı çitler ardına saklamaya çalıştıkları şehirlerde bile, sefalet bir şekilde yüzünü gösterir. Çitlerin ardında, Azrail diğer yerlerde olduğundan daha gaddardır. Çağdaş kentlerimiz arasında, *Whitechapel*'i, *Mile End*'i olmayan var mıdır?[17] Bir kentsel yerleşim ne kadar güzel ve muhteşem olursa olsun, her zaman gizli ya da açık kusurları, kötülükleri, kronik hastalıkları vardır. Organizmaya sağlıklı kan verilmezse, bunlar kaçınılmaz olarak kenti ölüme götürecektir.

Günümüzdeki kentlerin çoğu böyle sağlıklı ve güzel bir gelecekten o kadar uzaklar ki! 1892 senesinin Petersburg yıllığında yayımlanan bir çizelge böyle büyük bir başkentin kaldırabileceği insan sayısının çarpıcı örneklerini veriyor. 1754'te 150.000 olan kent nüfusunun, 126 senede 950.000'e çıkacağı öngörülüyor. Ne var ki, bu varsayımsal artış doğum ve ölüm oranına göre belirlenmiş ve göçmenler hesaba katılmazsa, söz konusu oranın 50.000 altında gerçekleşecek. Doğumlar, geniş çapta sağlık projelerinin uygulamaya geçirildiği 1885'e dek ölüm oranı geçmiyor. Dünya üzerinde Budapeşte, Lima, Rio de Janeiro gibi kim bilir kaç kent, ölülerin bıraktığı boşlukları doldurmak için kırsaldan akın eden insanlar olmasaydı yok olmaya yüz tutacaktı! Parisli aileler bir-iki nesil sonra tarihe karışıyorlarsa, bunun nedeni şehrin öldürücü kokusu değil midir? Polonyalı Yahudi gençler, askere alınırken geçtikleri doktor kontrolünde, başka uluslara mensup gençlerden daha sağlıksız çıkıyorlarsa, bu onları yoksul *getto*'larda çürümeye mahkûm eden kentlerin kabahati değil midir?

Bir de, bazı kentlerde gökyüzü cenaze evlerinin perdelerini çağrıştırıyor! Manchester, Seraing, Essen, Le Creusot ya da Pittsburg gibi dumanlı bir kente girdiğinizde, Lilliput'lu insancıkların eserlerinin güneşi matlaştırıp doğanın güzelliğini kirlettiğini görebilirsiniz. Bir fırından eser miktarda kömür tozu kaçsa ve bir milimetreden daha az kalınlıkta bir sis perdesi oluştursa, özellikle sisli günlerde bu pusun güneş ışığını azaltmaya yettiği biliniyor.[18] Bazen Londra'nın üstüne çöken kesif hava boşuna ünlenmedi.

Dahası, kent merkezlerinin temizlenmesi, çözülmesi nispeten kolay olan dumandan başka sorunlar da içeriyor. Maalesef, lağım ve evsel atıkların imhası, lağım sularının kimyasal ya da zirai yöntemlerle arıtılması için standart yöntemler bulmaktan çok uzağız, pek çok belediye bu sorunla ilgilenmiyor bile. Karayollarının tozdan ve çamurdan arındırılması, ulaşımın daha etkili organizasyonu da genel sağlığı önemli ölçüde etkiliyor.

Kırsal kesimdeki nüfusun kentlere akışının durabileceğine, hatta tersine dönebileceğine işaret eden pek çok gösterge var. Öncelikle kentteki kiraların pahalılığı işçileri doğal olarak banliyölere yönlendiriyor, sanayiciler bu göçten memnun; çünkü bu durum emeğin maliyetinin azalmasını sağlıyor. Bisikletler, sabah tramvayları ve işçi trenleri, binlerce fabrika işçisinin ve beyaz yakalının daha az karbonik asitle yüklü semtlerde daha uygun fiyatlara ev bulmalarını mümkün kıldı. Böylece, Belçika'da "haftalık kuponların" kullanımıyla kırsal belediyelerin çoğu nüfuslarını muhafaza edebildiler. 1900'de en az 150.000 işçi, hafta içi her gün uzaktaki bir kentin fabrikasında çalışmak için –haftada 2.25 franka– 50 kilometreye varan mesafeler kat ediyor, akşamları ve pazarları ise kendi köylerinde kalıyorlardı. Ama bu ancak tali bir çözüm olabilir çünkü aile reisi uzun yolculuklarda yoruluyor, kötü besleniyor, geceleri dinlenmek için yeterli vakit bulamıyor, ayrıca köylerin de kentler gibi sağlık ve temizlik sorunları var.[19]

Hepsi bu da değil. Akarsulardan sağlanan elektrik bir enerji kaynağı olarak kömürün yerini alma eğiliminde, bu

yüzden fabrikalar akarsu kıyılarına taşınıyor. Böylece, sanayi ve sanat bakımından bir çekim merkezi olmasına karşın Lyon kenti her yıl binlerce sakinini kaybediyor. Bunun nedeni refahın azalması değil, aksine, zenginleşen dokuma imalatçıları ve diğer sanayiciler faaliyet alanlarını komşu illere, hatta Alpler'e –ihtiyaçları olan enerjiyi sağlayacak şelalelere ya da ivinti yerlerine– kadar genişletiyorlar.

Doğru sonuca ulaşmak için, yerel yönetimle ilgili tüm sorunların toplumdaki sorunlardan ayrı düşünülemeyeceğini görmemiz gerekir. İstisnasız tüm insanlar taze hava soluyabilecekler mi, güneş ışığından tam istifade edebilecekler mi, güneşin, güzel bir gölgeliğin tadını çıkarabilecekler mi, gülleri koklayacak, bugün ne yiyeceğiz endişesi duymadan ailelerini cömertçe besleyebilecekler mi? O gün geldiğinde ve ancak o zaman kentler ideallerine ulaşacak, gerçekten herkesin ihtiyaç ve zevklerine uygun bir şekilde kendilerini dönüştürmüş olacaklar. En sonunda, sağlıklı ve güzel organik bedenlerine kavuşacaklar.

Bahçe Kent'in beyan ettiği amacı budur.[20] Gerçekten de, akıllı sanayiciler ve yenilikçi mimarlar, kentlerin en kötü durumda olduğu İngiltere'de herkes için, hem fakirler hem de zenginler için sağlıklı koşullar sağlayan birkaç merkez kurmayı başardılar. Port-Sunlight, Bourneville, Letchworth gerçekten de Liverpool, Manchester ve benzer kentlerin *slum*' larına hoş alternatifler sunuyor. Bu yeni kentlerdeki düşük ölüm oranları büyük başkentlerimizin en gözde semtleriyle yarışacak düzeyde – yılda 1.000 kişide 10 ila 12 ölüm. Ama bu bahçe-kentlerde hâlâ yalnızca ayrıcalıklılar yaşıyor; dünyadaki tüm hayırseverlerin iyi niyeti bile Sermaye ile Emek arasındaki düşmanlığı yok etmeye yetmiyor.

Günümüzdeki bu tür girişimlerden çok önce, atalarımızın köylerinde de, ancak ahenkli bir bütünle erişilebilecek bir güzellik arayışına ilişkin dokunaklı kanıtlarla karşılaşıyoruz. Bu konuda özellikle, Elbe'nin Hannover'daki kolu olan Jeetze Havzası'nda yaşayan Slav kökenli Polabes'lerin[21] yerleşimlerini anabiliriz. Tüm evler, küçük bir gölet, meşe ve

ıhlamur ağaçları, birkaç taş masa ve sandalyenin bulunduğu oval bir meydanın etrafında kurulmuştur. Her konutun tepesinde, yüksek bir çerçeveyle desteklenmiş üçgen bir alınlık vardır. Evin ön cephesi meydana dönüktür, kapısının üstünde ahlaki ve biyografik bir yazı bulunur. Arka bahçelerdeki yeşillikler birleşerek ağaçlardan güzel bir çember oluşturur, aralarında sadece meydanı karayoluna bağlayan bir yol vardır. Köyü diğer köylere bağlayan bu yolda kilise, okul ve han bulunur.[22]

Bazı büyükşehirlerde, özellikle Paris'in bazı semtlerinde nüfus yoğunluğu hektar başına bin kişi seviyesine geldi. Prag daha da kalabalık. 1896'da New York'taki insan yoğunluğu en yüksek orana ulaştı, 130 hektarlık bir alanda hektar başına 1860 birey bulunuyordu.[23] Askerî mühendislerin kentin etrafındaki iskana yasak bölgelere kurdukları alanlar dışında, kırsal bölge villa ve evlerle kaplı. Buna ek olarak, çiftçiler kendi doğal merkezlerine doğru ilerliyor, bitmek bilmeyen inşaat kalabalığına yaklaşıyor ve çevresinde yoğun bir nüfus halkası oluşturuyorlar. Tarlalarının ve çiftliklerinin kapladığı alan gittikçe küçüldüğü için, giderek emek yoğun işlerde çalışmaya başlıyorlar. Çobanlar çiftçi oluyor, çiftçiler bahçıvan. Kırsal kesimden gelip bahçıvanlığı, çiçekçiliği seçenlerin yıllık dağılımına ait bilgiler veren demografik haritalar, bu olguyu açıkça gösteriyor. Böylece Bayreuth, kilometrekare başına 109 kişilik bir nüfus yoğunluğuyla çevrili. Bamberg civarında, burayı çevreleyen arazi eskiden çok az değer taşısa da, yoğunluk 180'e ulaşıyor. Sadece kozalaklı ağaçların yetişmesine uygun kum ve turba karışımı toprağı dönüştürülerek üstün kaliteli bahçe toprağı elde edildi.[24] Akdeniz bölgesinde, kent sevdası kırsal kökenli nüfusun kentin etrafında yoğunlaşmasına değil, aksine azalmasına yol açar. Kamusal çıkarları tartışabilmenin büyük ayrıcalığı, geleneksel olarak, herkesi kentliye dönüştürmüştür. Örneğin Yunanistan'daki agoranın çağrısı, İtalya'daki belediye hayatı, ahaliyi ana meydana çeker; ortak sorunlar belediye binasının çınlayan duvarlarının ardından çok, kentin kaldırımlarında tartışılır. Böylece Provence'taki küçük

toprak sahibi de tarlasında oturmak yerine müzmin bir "kentli" olarak kalıyor. Bir çiftliği ya da kır evi olsa bile, kırdaki arazisine yerleşmez, kentte yaşar ve arada bir meyve ağaçlarına bakmak, ürünlerini toplamak için çiftliğine gider. Kırsaldaki işler onun için ikinci derecededir.[25]

İnsanları yutan, karakterlerini bozan, naif ruhları yozlaştıran "cehennem fıçısı"na tepki duyulması çok doğaldır. Bazı reformcular kentlerin yok edilmesini, tüm nüfusun kendi isteğiyle kırsala dönmesini talep ediyor. Açık havada yaşamak suretiyle gerçekleşecek bir rönesansı kararlılıkla isteyen bilinçli bir toplumda, bu öncekilere hiç benzemeyen devrim, kesinlikle mümkündür. Yaşamaya elverişli, sağlıklı ve güzel toprakların yüzölçümünü sadece yüz milyon kilometrekare olarak hesaplasak bile, kilometrekare başına iki ev ve ev başına yedi-sekiz kişi öngördüğümüzde, bu düzen tüm insanlığı ağırlamaya yetecektir. Ne var ki, ilk yasası sosyalleşmek olan insan doğası, konutların böyle geniş bir alana yayılmasına asla uyum sağlamayacaktır. Ağaçların hışırtısını, derelerin şırıltısını duymaya ihtiyacımız var elbette ama aynı zamanda başkalarıyla, hatta herkesle ilişki içinde olmak istiyoruz. Bizi ancak, tüm yerkürenin dev bir kente dönüşmesi tatmin edecektir.

Günümüzdeki muazzam yapı komplekslerinin, hayal edilebilecek en geniş alanı kapsadıklarını varsayamayız. Aslında tam aksi doğrudur. İnsanların çağdaş zevkler ve çıkarlara göre kendiliğinden bir araya geldiği yeni kolonilerde, kentlerdeki nüfus oranları, Avrupa'nın eski ülkelerindeki kentlerden çok fazladır. Bazı büyük merkezler ülke nüfusunun çeyreğini, üçte birini hatta yarısını içerebilmektedir. Nüfusunu kendine çektiği bölgeyle kıyaslandığında, Melbourne Londra'dan daha büyük bir kenttir; çünkü çevresindeki nüfus daha hareketlidir ve İngiltere'de olduğu gibi, asırlardır kök saldığı kırsaldan koparak gelmemiştir. Ne var ki, nüfusun Avustralya kentlerinde alışılmadık bir biçimde yoğunlaşması, büyük ölçüde kırsaldaki geniş arazilerin paylaşılmasından ve göçmenlerin kendilerine yer bulamamalarından kaynaklandı. *Lati-*

fundia'dan* büyük kentlere kovuldular.[26] Her halükârda insanların yeni yerleşimlere taşınması giderek kolaylaşıyor ve Londra'nın büyümesi, enerji masrafındaki küçük bir artışla devam edeceğe benziyor. 20. yüzyılın başlangıcında bu şehir, Britanya Adaları'ndaki toplam nüfusun sadece yedide birine ev sahipliği yapıyor. Günün birinde ülke nüfusunun dörtte birini veya üçte birini toplaması hiç de imkânsız değil; çünkü Londra sadece Büyük Britanya ve İrlanda'nın çekim merkezi değil, aynı zamanda Avrupa'nın ve kolonyal dünyanın büyük bir kısmının ticaret merkezi. Gelecekte, Thames'in aşağı havzasında, Hudson'ın ağzında veya başka bir çekim alanında, on-yirmi milyon nüfuslu kent merkezleri oluşursa şaşırmamalıyız. Hatta kendimizi, bu tür olguların sosyal hayatın bir parçası haline gelmesine hazırlamalıyız. Çeşitli merkezlerin çekim gücünün ara bölgelerdeki nüfus üzerindeki etkisi bir dengeye ulaşmadan, büyük çekim merkezlerinin daha da büyümesi kontrol altına alınamaz. Ama hareket o zaman da durmayacak. Gittikçe artan ölçüde, kent nüfusları arasında sürekli bir mübadeleye dönüşecek ki insan bedenindeki kan dolaşımını andıran bu olguya şimdiden tanık olabiliyoruz. Bu yeni işlev kipinin yeni organizmalar doğuracağına kuşku yok ve kendini zaten kaç kez yenilemiş olan kentler sosyal ve ekonomik evrimin tümüne tekabül eden yeni çehreleriyle yeniden doğacaklar.

* (Lat.) Geniş topraklar. (Y.N.)

15

"Modern Devlet" (1905)

Reclus'nün en geniş devlet eleştirisi *L'Homme et la Terre*'in altıncı cildinde bulunan "L'État moderne" [Modern Devlet] bölümünde [(Paris: Librairie Universelle, 1905-8), 171-223] ve *L'Evolution, la révolution et l'idéal anarchique*'de yer alır. Aşağıdaki metin "L'État moderne" bölümünün en önemli kısımlarından oluşmaktadır (171-77, 188-94, ve 214-23).

Dünyanın birleşmesi çok yakın. Okyanusun enginliğine dağılmış adalar da dahil tüm topraklar, Avrupa örneğinin ağır bastığı genel kültürün çekim alanına girdi. Sadece birkaç nadir köşede, insanların ışıktan kaçtığı mağara ülkelerinde ya da ormanların, bataklıkların, kayadan duvarların ardına saklanan çok ücra yerlerde, tamamıyla tecrit edilmiş, büyük evrensel hayatın ritmiyle birleşmeden varlıklarını sürdüren bazı kabileler mevcut. Ne var ki, bu insanlar küçük, kendine yeterli, ırsi kalıtımları sınırlı topluluklarını kıskançlıkla gözlerden korusalar da, bilim araştırmacıları onları bulmuş, hayat tarzlarını ve yaşam biçimlerini, geleneklerini inceleyerek bir sosyal sınıflandırmaya tabi tutmuş ve insanlık ailesine dahil etmişlerdir.

Tüm ulusların, dünyanın ortak meselelerine katılmaya yönelik içgüdüsel eğilimleri, çağdaş tarihin birçok dönemecinde kendini gösterdi. Sözgelimi 1897'de, altı büyük Avrupa devletinin (gizli saikleri ne olursa olsun) Avrupa'daki dengeyi

muhafaza etmeye çalışırken, hem Türkiye'yi hem Yunanistan'ı memnun etmeye çalıştıklarını gördük.[1] Bu süreçte, bazı talihsiz Giritlileri –"Hıristiyan kardeşleri"ni– "kamu düzeni" adına infaz ettiler. Adaletin yerine getirilmesini talep eden küçük bir halka karşı büyük güçlerin gerçekleştirdiği bu müdahale oldukça üzücü olsa da, yine de farklı dil ve milletlere mensup askerler ve gemicilerin, İngiliz, Avusturyalı, İtalyan, Fransız ve Rusların, aralarından kurayla seçtikleri bir subayın emri altında müttefik bölüklere ayrılmış bir birlik oluşturmaları, yepyeni ve çarpıcı bir siyasi gelişmedir. Bu uluslararası nitelikte bir olaydı ve uygulanmasındaki yöntemsel kesinliğin tarihte benzeri görülmemişti. Böylece Avrupa'nın bir tür devletler cumhuriyeti olduğu, sınıf dayanışmasıyla birleştiği kanıtlandı. Moskova'dan Liverpool'a kadar hüküm süren finans kastı, hükümetlerin ve orduların mükemmel bir disiplinle hareket etmesini sağlamıştı.

O zamandan bu yana, tarih tüm ciddi siyasi koşullarda kendiliğinden oluşan bu uluslar konseyinin başka örneklerini de gösterdi. Herkesin çıkarı risk altında olduğunda, herkes görüşmelerde yer almak ve anlaşmadan kârlı çıkmak istiyor. Sözgelimi Çin'de, uluslar arasındaki geçici ittifak, tüm devletlerin askerî temsilcilerini yıkım ve katliam amacı güden ortak bir zeminde bir araya getirecek kadar güçlüdür. Başka yerlerde, özellikle Fas'ta kolektif faaliyetler şimdilik diplomatik sohbetlerle sınırlı ama her halükârda bir birliktelik ruhu mevcut. Devletler dünyada olup biten her şeyin kendi kaderlerini etkileyebileceğinin çok iyi farkındadır ve güç dengelerindeki değişimlere uyum sağlamak için ellerinden geleni yaparlar. Ancak muhafazakâr devletlerin dayanışması ile devrimci halkların devletlerinin, aniden ters yöne de sapabilen dayanışması arasındaki farkı iyi vurgulamak gerekir. 1848 yılında dünyayı bir özgürlük dalgası sarsmışken, elli yıl sonra İngiltere'nin kendini aristokrasi temsilcilerine sunduğunu ve bir çapulcu çetesinin arkasında mevzilenip uzun bir savaşa atıldığını görüyoruz. Fransa tekrar dinî ve askerî bir zihniyet tarafından ele geçiriliyor. İspanya'da engizisyon uygulamaları dirili-

yor. Bir göçmenler ülkesi olan Amerika kapılarını yabancılara kapıyor. Türkiye ise Yunanistan'dan öç alıyor.

Ortak anlayışta buluşma hareketi bütün dünyada kendini gösteriyor. Bu bakımdan, gelecekte oluşacak olan dönüşümleri anlamak için, Avrupalı medeni halkların toplumlarını düzenlerken ve ideallerini gerçekleştirirken nasıl bir zihniyet içinde olduklarını ve uyguladıkları pratikleri çözümleyip başlangıç noktamız yapabiliriz. Elbette, aynı hedefe doğru yol alan her insan topluluğu, köle gibi aynı yolu izlemeyecektir. O an bulunduğu konuma göre, kendisini oluşturan tüm bireysel iradelerin toplamının belirlediği yoldan gidecektir. Bizim teklifimiz, zamansal ve mekânsal koşullara göre her ulusun ve toplumsal unsurun özel durumuyla bağlantılı olarak saptanacak bir çeşit ortalamadır. Ama böyle bir çalışmada, araştırmacı kendini tüm yurtsever eğilimlerden, kişinin ait olduğu ulusun takdiriilahi tarafından zenginleşmesi ve büyük işler başarması için özellikle seçildiği yolundaki kadim yanılsamanın kalıntılarından, özenle arındırmalıdır. Bütün halkların içine düştüğü, beceri ve zekâ bakımından dünya birincisi olduklarını varsayan bu doğal yanılsamaya koşut olarak, Ludwig Gumplowicz'in "akrokronizm" dediği bir başka yanılgı mevcuttur. Buna göre çağdaş uygarlık, tüm kusurlarına karşın, insanlığın geldiği son noktadır ve bugüne kıyasla tüm geçmiş çağlar barbarlıktan ibarettir. Bu, vatanseverliğin bencil "etnosantrizmini" çağrıştıran "kronosantrik" bir bencilliktir.

Binlerce yıldır ayrı ayrı şahısların telaffuz ettiği "insan hakları", yüz yıldan fazla bir zaman önce bir topluluk tarafından da dile getirildi ve o günden beri insanların ilgisini çekmeye devam ediyor. Ne var ki bugünkü toplumda bu haklar hâlâ yalnızca ilke olarak, anlamını bilmeden söylenen basit birer sözcük gibi kabul görüyor. Otoritenin kaba gerçeği ailede, toplumda, devlette insan haklarına direniyor. Direniyor ve bir yandan da karşıtını kabul edip onu binlerce garip ve mantıksız savla birleştiriyor. Prense tebaası üzerinde ölüm ve yaşam hakkı, kocaya ve babaya karısı ve çocukları

üzerinde aynı hakkı tanıyan mutlak otoritenin taraftarları şimdilerde pek azaldı. Kamuoyu bu tür konularda oldukça kararsız; insanlar akıldan çok bireysel çıkarlarına, kişisel tercihlerine ve duydukları öykülere göre pozisyon alıyorlar. Genel anlamda, insanın özgürlük ilkelerine bağlılığını ortaya çıkacak sonuçtaki kişisel çıkarıyla ölçtüğü söylenebilir. Kişi dünyanın öbür köşesinde olanlar söz konusuysa son derece katıdır. Ama iş kendi ülkesine ya da kastına gelince kendi otorite manisini insan hakları kavramlarıyla karıştırarak uzlaşmacı bir tavır alır. Nihayetinde, kendisi doğrudan etkileniyorsa, tutkusunun onu körleştirmesine izin verecek, seve seve otoriter açıklamalar yapacaktır.

Bazı ülkelerde, örneğin Fransa'da, kocanın sadakatsiz karısını öldürme hakkı, tabiri caizse, kabul edilebilir değil midir? Kişiyi en iyi ailesinin içinde, kendine yakın olanlarla günlük ilişkilerinde yargılayabiliriz. Karısının özgürlüğüne kesin saygı duyuyorsa, oğullarının ve kızlarının haysiyetini kendi haysiyeti gibi görüyorsa, o zaman hür yurttaşlar meclisine katılmaya layık olduğunu kanıtlamış demektir. Aksi takdirde, buyurgan olduğu için hâlâ bir köledir.

Aile biriminin, insanlığın çekirdeği olduğu hep söylenmiştir. Bu sadece göreceli olarak doğrudur, tanışıp arkadaş olan iki adam, avlanmak ya da balık tutmak için bir araya gelenler (bunlar hayvan da olabilir), insan ya da çalgı seslerinin ahenkli beraberliğinin buluştuğu bir konser, ortak eylemle fikirlerin gerçekleşeceği bir dernek – bunların hepsi de büyük küresel toplumdaki özgün gruplaşmalardır. Aile bağı, polijini, poliandri, monogami ya da serbest birliktelikle de kurulsa, etiğinin etkisiyle devletin yapısını biçimlendirdiği kesindir. Büyük ölçekte gördüğümüz şeyler küçük ölçektekine koşut gelişir. Yönetimdeki otorite, ailelerde hâkim olan anlayışa tekabül eder ama daha az yoğunluktadır çünkü devlet, çok geniş bir alana dağılmış olan bireylere, bir eşin kendisiyle aynı çatı altında yaşayan eşine yaptığı baskıyı yapamaz.

Aile içindeki âdetler nasıl zaman içinde tüm bireyleri kapsayan "ilkeler"e dönüşürse, hükümet de insan ırkının bir-

birinden ayrılmış çeşitli kesimlerinin siyasi aygıtı biçimini alır. Bu ayrışmanın nedenleri çeşitli ve birbiriyle bağlantılıdır. Bir bölgede, dil farklılığı gruplar arasındaki sınırı çizer. Bir başkasında toprağın kalitesinden, belirli ürünlerden kaynaklanan ekonomik çıkarlar ya da farklı tarihsel koşullar ayrışmayı getirir. Tüm bu ilk nedenlerin üstüne, doğa ya da sosyal evrimin çeşitli safhaları, tüm otoriter toplumlarda her zaman görülen çatışmaları ekler. Böylece çıkarların, hırsların, çekici ve itici güçlerin durmak bilmeyen oyunlarıyla devletlerin sınırları çizilir. Sürekli değişim içinde olmalarına rağmen bu oluşumlar bir tür kolektif kişilik oluşturur ve sınırları içindeki halktan "vatanseverlik" denen özel bir sevgi, bağlılık ve fedakârlık hissi talep eder. Ne var ki, bir istilacı gelip de sınırları değiştirdiğinde, tebaanın da yeni nüfuz karşısında hislerini değiştirip yeni bir kıbleye dönmekten başka çaresi yoktur.

Mülkiyet nasıl eşyanın ister iyiye ister kötüye kullanılma hakkını içeriyorsa, otorite de emretme hakkının ister iyiye ister kötüye kullanılmasıdır. Tüm yönetenler bunu böyle bilirler ve tüm yönetilenler, köle gibi itaat ederek ya da içlerinde uyanan isyan ruhunu hissederek bu yasaya uyarlar. Filozoflar otoriteyi çok farklı ele almışlardır. Kelimeye, özgün anlamına yaklaşan, yaratmayı çağrıştıran bir anlam yüklemek arzusuyla, bir kimseye işe yarar bir şey öğreten herkesin otorite olduğunu, en saygın âlimden en mütevazı anneye kadar herkesin bu sıfatı hak ettiğini öne sürmüşlerdir.[2] Yine de hiçbiri, otoritenin gerçek temsilcisi olarak iktidara talip olan devrimciyi bu gruba sokmaz.

İktidar sahibi bireyler ve sınıflar –devlet başkanları, aristokratik, dinî ve burjuva liderler– her türlü halk hareketini durdurmak için kaba güç kullanmaktan kaçınmazlar. Kendi çocuksu ve barbar hayal dünyalarında, kitlelerin coşkusunu durdurabileceklerini, kendi çıkarları için toplumu hareket-

sizleştirebileceklerini sanırlar. Ama tek yapabildikleri ellerini sallayarak onları azarlamaktır. Tarihin değişmeyen kanunları artık o kadar iyi biliniyor ki, toplumun en cüretkâr sömürücüleri bile onun akışını durdurmaya cesaret edemiyor. Bu akışı anayoldan saptırmak için bilimi ve becerilerini kullanmaları, bir makas açarak tarih trenini yan yola sokmaları gerekiyor. Bugüne dek en çok kullandıkları –ve maalesef halkların efendilerinin en çok işine yarayan– yöntem, bir öfke seliyle ulusun bütün enerjisini yabancıya karşı seferber etmektir. Bahane bulmak hiç de zor değildir; devletler birbirinden farklı, yapay organizmalardır, tam da bu yüzden çıkarları çelişir ve birbirleriyle çatışırlar. Önceki savaşlardaki zulümlerin, kıyımların, her çeşit suçun hatırasını amaçları doğrultusunda kullanırlar. Öç çağrısı hâlâ karşılık bulabilir ve yeni bir savaş, yoluna çıkan her şeyi yakıp yıkar, o da ilerideki savaşların tohumlarını eker. Bu dikkat dağıtmalara ne çok örnek sayabiliriz! İktidardakiler içerideki zorluklara, dış savaşlarla çare bulurlar. Bu savaşlar zaferle sonuçlanır ve efendiler bundan istifade ederek yönetimlerini sağlamlaştırırlarsa, şan şeref adını verdikleri kibirli budalalıkla halklarını küçük düşürürler. Onları hırsızlığa, yağmaya, katliama davet ederek rezil suç ortakları yaparlar, sürahiler yeniden nefretin kırmızı şarabıyla dolarken bu kötülük dayanışması, insanların taleplerini eskisi kadar güçlü seslendirmemesine yol açar.

Savaşa ek olarak, yöneticiler her türlü tehlikeyi kendilerinden uzak tutmak için güçlü araçlara sahipler. Bunlar çürümeyi, kumar ve her türlü sefahati, iddiaları, at yarışlarını, içkiciliği, kafeleri ve gece kulüplerini içeriyor. "Şarkı söyletirsek, parayı öderler!" Ahlaksızların, adilerin ve kendini küçümseyenlerin isyan edecek onurları kalmaz. Uşak ruhuna sahip olduklarını düşünerek, baskıyı kabullenir ve kendilerini korurlar. Böylece cumhuriyet savaşlarında ve kanaatkârlık, erdem telkin eden devrimin ilk yıllarında filizlenen fesat ve ahlaksızlıklar, kişiliklerin alçalmasını sağlayarak emperyal rejime giden yolu hazırladı. Ne var ki, bu öteki uca savruluş, toplumun tümünün gösterdiği normal bir tepkinin sonu-

cuydu. İnsanların hayatında nasıl faaliyet ile uyku, dinlenme ile çalışma birbirini izliyorsa, bir uçtan ötekine yönelmeleri de doğaldır. Dahası, bir ulus, genel evrim içinde kendi evrimlerini geçiren çok sayıda sınıf ve farklı topluluktan oluştuğu için, zıt eğilimli tarihsel hareketler birbiriyle çarpışır ve tarihçinin ancak büyük zorlukla çözebildiği karmaşık bir ağ oluşturur.

Bu şekilde, Fransız Devrimi'nin iç mücadelelerinde, Vendée halkı merkezî hükümete karşı özerk ve özgür komün federasyonu ilkesinden yanaydı. Ne var ki, cehaletlerinden ötürü anlayamadıkları bir çelişki yüzünden, ruhları üzerinde hâkimiyet kurmayı amaçlayan kilisenin ve tüm komüncüleri angaryada çalıştırılacak işgücü ya da savaş meydanlarında kıyılacak et olarak gören krallığı savunmaya başladılar.[3] Beyaz kölecilere karşı özgürlük savaşı veren Haitili zenciler, trajik olmasa komik sayılabilecek bir saflıkla, kendilerini kralın tebaası ilan ettiler; Yenidünya'nın İspanyol sömürgelerindeki isyancılar ise İspanya'nın Katolik kralını alkışlıyorlardı! Tarih boyunca, herhangi bir otoriteye karşı ayaklananlar, sanki idealleri efendi değiştirmekten ibaretmiş gibi, neredeyse hep başka bir otorite adına isyan etmişlerdir. 1830 Devrimi'ne giden yolda, kamuoyundaki büyük kıpırdanmalar ve entelektüel özgürlük hareketleri sırasında, dilin bağımsızlaşması ve sadece Yunan, Roma ve 14. Louis çağının değil tüm zaman ve ülkelerin sanatsal ve edebî tarihinin özgürce araştırılması için çalışanlar, kökenlerini Ortaçağ'a kadar götürenler, atalarını Almanlar ve Slavlar arasında arayanlar (kısaca "Romantikler"), çoğunlukla kralcı ve Hıristiyan kalmışlardı. Öte yandan siyasi özgürlüğü talep edenler bunu Okulcuların klasik kalıplarında, Akademilerin özelliği olan geleneksel üslupla yapmışlardı. Suratı baruttan kararan Blanqui, üç muzaffer günden sonra haziranda tüfeğini indirdiğinde sadece, "Kahrolsun Romantikler!" demişti.[4] Devrim iki unsura indirgenmişti; tahtların çökmesini hedefleyen siyasi unsur ve dilin özgürleşmesini, özgürlük alanlarının genişlemesini amaçlayan edebî unsur. İki taraf da, karşıtlarının görüşüne göre

gericiydiler. Ve her hizip, karşısındakinin mantıksızlıklarını, tutarsızlıklarını, gereksizliklerini, saçmalamalarını, aptallıklarını eleştirmekte kendini haklı buluyordu.

Olaylardaki sapmaları inceleyen ve ilerleme açısından özüne inmeye çalışan tarihçi, çok zor bir sorunla karşı karşıyadır. Bu sorun, birbiriyle çelişen, çatışma halindeki bin bir saikin altında yatan güçler arasındaki paralellikleri keşfetmektir. Kolayca hata yapabilir ve sık sık, aslında bir ilerleme söz konusu iken, ya da daha doğrusu, kayıplarla kazançlar bir arada değerlendirildiğinde, insan kaynakları büyük ölçüde artarken, bir çöküşe tanık olduğunu düşünür ve umutsuzluğa düşer.

Ama ideale tutkuyla sarılanlara gerçek devrimin işleyişi ne kadar uzun ve zahmetli görünür! Çünkü eğer kurumların ve yasaların dış biçimleri, derinlerdeki değişimlerin baskısına tepki verirse, bu değişimleri yaratamazlar: Yeni saik mutlaka içeriden gelmelidir. Her şeyden önce, ulusun haklarını arayan kısmının elde ettiği zafere resmî ifadesini verecek yasaların ya da bir anayasanın, gerçekleşen ilerlemeyi pekiştireceği düşünülür. Oysa büyük olasılıkla tam aksi sonuçla karşılaşılacaktır. Özgürlük yanlılarının dayattığı herhangi bir sözleşmenin ya da yasanın kabulü, özgürlük yolunda atılmış bir adım olsa bile, aynı zamanda [özgürlüğü] kısıtlayıcı bir yönü vardır ve tehlike de burada yatar. [Bu yasa ve sözleşmeler] zaferi kazananların kesin sınırlarını çizer ve bu noktadan itibaren geriye gidiş kaçınılmaz olur. Çünkü hiçbir durum mutlak ve kalıcı değildir; eğer ilerleme doğrultusunda bir hareket yoksa, gerileme kaçınılmazdır. Yasanın ilk sonucu, geçici zaferleriyle onu dayatanları yatıştırıp uyutmak, bu konuda gayret göstermiş bireylerin kişisel enerjilerini başkalarına, profesyonel yasa koyuculara ve muhafazakârlara – başka deyişle ilerici değişimin düşmanlarına aktarmaktır. Üstelik, halk kitlelerinin gönlü muhafazakârdır ve bir süre sonra devrim oyunundan sıkılırlar. Evrimi kabul ederler; çünkü ondan kuşkulanmazlar, farkında olmadıkları için, rahatları da kaçmayacaktır. Meşruiyete kavuşan eski isyancılar

kısmen memnundur. "Düzenin dostları" saflarına katılırlar ve gericilik güçlenir. Ta ki hükümetin yanlışlarının veya çılgınlıklarının katkısıyla, sisteme bağlı olmayan yeni devrimci topluluklar, kadim yapıda başka bir gedik açıncaya kadar.

Herhangi bir kurum, suistimallere son vermek için kurulmuş bile olsa, sırf varlığıyla [bu suistimalleri] yeniden yaratır. Kötü bir çevreye uyum sağlamak zorundadır ve işlevini ancak patolojik bir yoldan yerine getirebilir. Kurumu yaratanlar asil duygularla yola çıksalar bile, atadıkları görevliler kendi çıkarlarını korumaya, makamlarını sağlama almaya öncelik vereceklerdir. Kurumun başarısını arzulamak bir yana, hedefe asla ulaşmamak için adeta can atarlar.[5] Artık mesele görev değil, sadece getirdiği kazanç ve uyandırdığı hürmetten ibarettir. Sözgelimi, bir mühendis heyeti, Avre su kemerinin yapımı sırasında arazileri gasp edilen mal sahiplerinin şikâyetlerini incelemekle yükümlüdür. Olağan olan, bu şikâyetleri önce inceleyip sonra da hakkaniyetle cevaplandırmasıdır. Ama hayır – önce bölgenin genel haritasını çıkarmakla birkaç yıl geçirilir, bu iş daha önce, oldukça da yetkin biçimde yapılmıştır ama fark etmez. Zaman geçer, giderler artar, şikâyetler çoğalır. Bayındırlık işleri için tahsis edilen fonların bariz bir şekilde yetersiz kaldığı, ancak iskele kurmaya yettiği halde, mühendislerin maaşlarının işe yarar bir görevi yerine getiriyorlarmış gibi aksamadan ödendiğine kaç kez tanık olmuşuzdur. O yılmak bilmeyen derneğin, Loire Navigable, tüm masrafları kendisi üstlendiği halde, görece ucuz setler inşa ederek nehir yatağında bir kanal kurma yetkisini elde etmesi için kaç sene gerekmiştir! Devlet yalnızca milyonlara mal olacak ve Fransız topraklarının akıllı kullanımı için hayati öneme haiz onca eser gibi, muhtemelen yirmi senede bitirilemeyecek projelerle ilgilenir.

Yasaları, ulusal Egemenlik'in sahibi olan Halk'ın oluşturduğu Parlamento yapar. Ülke ne kadar özgürse, yasama orga-

nı da o kadar saygındır ve özgürlüğün içerdiği her şeyin serbestçe incelenmesi de bir o kadar önemlidir. Eleştiriyi parlamenter hükümetten daha çok hak eden bir kurum yoktur.

Parlamentonun onu dünyaya getiren ulusun ilerlemesinde önemli bir role sahip olduğuna hiçbir kuşku yok. Basit ve bir o kadar da mantıklı olan İngiliz sistemini inceleyen Montesquieu'nün, bu sisteme duyduğu hayranlığı anlamak zor değildir. Daha sonra, 1789'daki Ulusal Meclis ve Konvansiyon sırasında, parlamento Fransa'da bir kahraman haline geldi ve genel olarak bakıldığında, bireyin tedrici özgürleşmesinin tarihinde olumlu bir rol oynadı. O zamandan beri Haiti, Santo Domingo ve Liberya'daki zenci cumhuriyetler de dahil olmak üzere dünyanın tüm ülkelerine yayıldı. Yalnızca Rusya (1905), Türkiye, Çin, Avrupa sömürgeleri ve birkaç devlet ulusal temsilden yoksunlar. Kurum çeşitli ülkelerde farklı biçimler aldı, bazı vakalarda noksanlarını bazılarında ise gücünü ortaya koydu ama bir halkın evrimi ile yasama organının evrimi arasındaki derin ayrılık her yerde rastlanan bir durumdur.

Oy kullanma vergisini ve birden çok oy kullanma hakkı veren sistemleri bir kenara koysak, genel olarak nüfusun dişi yarısının "temsil" edilmediğini göz ardı etsek, sadece dürüst yapılmış seçimleri değerlendirsek bile, yine de seçilmiş vekillerin çoğunun oy verdiği yasaların, seçmenlerin büyük kısmının fikrini yansıttığını iddia edemeyiz. İşin aslı, tam aksinin sıklıkla doğru olduğudur. Tamamen matematiksel olan bu defo, devlet sadece iki partiden oluşsa göz ardı edilebilir çünkü bu durumda kayıplar ve kazanımlar dengelenebilecektir ama hayat karmaşıklaştıkça ve görüşler çeşitlendikçe çok daha ciddi bir sorun arz eder. İsviçreliler her yeni yasanın kabulünü ya da reddini halkoyuna sunan tek ulustur.

Seçimler sırasında ülkeler, çok nadir durumlar dışında, ilke sahibi insanların hoşuna gidecek bir görünüm sergilemezler. Aday ön seçimle gelse de, hiç tevazu göstermeden kendini öne sürse de, çeşitli ihtiraslar, entrikalar su yüzüne çıkar; ölçüsüz vaatler, yalanlar havada uçuşur, dahası, dürüst

adayların neredeyse hiçbirinin öne çıkma şansı yoktur. Yasa yapıcıların her türlü sorun -yerel, küresel, finansal, eğitim-sel, teknik ve ahlaki- hakkında bilgi sahibi olmaları gerekti-ğinden, adayın onu seçmenler için çekici kılacak özel bir yetenek sahibi olması gerekmez. Kazanan tüm başarısını bir taşra halkının sevgisine, iyi huylu olmasına, konuşma kabili-yetine ya da örgütsel yeteneklerine ama çoğu kez de serveti-ne, aile bağlarına, hatta büyük bir sanayici veya büyük arazi sahibi olarak saçtığı dehşete borçlu olabilir. Bunların çoğu partinin has adamı olacaktır; ne kamusal işlere bulaşması ne

de insan ilişkilerini kolaylaştırması istenecektir, ondan beklenen asıl görev o veya bu partiye karşı savaşmasıdır. Kısaca, yasama meclisi hiçbir şekilde ulusun yapısını yansıtmaz. Genellikle ahlaken daha aşağı bir nitelikte olacaktır, bunun nedeni ise siyaseti meslek edinmiş insanlar tarafından oluşturulmasıdır.

Bir kez seçildikten sonra, vekil seçmenlerden bağımsızlaşır. Her gün karşılaştığı binlerce soruna kendi vicdanıyla karar vermek ona kalmıştır ve seçmenlerinin tarafını tutma-sa bile kimse ona verilen oyları geri alamaz. Parlamentodaki ilk dört, yedi ya da dokuz yılı boyunca hesap vermek gibi bir

zorunluluğu olmadığı gibi, suçlarının cezasız kalacağının da gayet iyi farkında olduğu için, milletvekili seçilir seçilmez yönetici sınıfların her türlü ayartmasıyla karşılaşır. Eski, tecrübeli milletvekilleri, yeni temsileiyi meclis gelenekleriyle ve takım ruhuyla tanıştırır, büyük sanayicilerin, devlet memurlannın ve hepsinden önemlisi, uluslararası sermaye çevrelerinin beğenisine sunarlar. Çoğunluk dürüst insanlardan oluşmuş olsa bile, meclis tamamen pazarhğa, tavize, cayma-ya, halkın duymaması gereken iş yöntemlerine, koridorlarda yapılan pazarlıkları yetenekli hatiplerin saklamasına daya-nan ilginç bir zihniyet geliştirir. Soylu kişilikler lekelenir, sa-mimi inançlar kirletilir, dürüst niyetler yok edilir.

Böylece, pek çok insanın böyle bir sistemi oylanyla ayakta tutmayı ve "devlet gücünün fethinde" işbirliği yap-mayı reddetmeleri şaşılacak şey değildir. En azından devrim-

ciler, işçiler varlığını destekledikçe ve değiştirmek için bile olsa onunla uzlaştıkça, geçmiş düzenin süreceğinin farkındadır. "Oy pusulasıyla devrim yapabileceklerini" düşünenlerin saflığından ancak keder duyarlar. Bu yanılgıyı devam ettirmek için, meclisin sözde hâkimiyetinin gerçek zafiyetini görmezden gelmek, onun etrafında toplanan ve adeta kedinin fareyle oynadığı gibi onunla oynayan çok daha güçlü kurumları dikkate almamak gerekir.

Tüm özgürlük hareketleri birbirini destekler ama çoğu kez isyancılar birbirlerinden bihaberdir ve atavist düşmanlıklarını, kinlerini muhafaza ederler. İngiltere'den Almanya'ya, Fransa'dan ve İtalya'ya, birbirinden nefret eden işçiler çoktur, ama bu, baskıcı sermayeye karşı ortak mücadelelerinde birbirlerinin yardımına koşmalarına engel olmuyor. Aynı şekilde, cinsiyetler arasında eşitlik savaşına kendilerini ivedilikle atan kadınlardan bazıları, başlangıçta, soylu ve çokbilmiş tavırlarıyla, yırtık pırtık, kirli giysiler giyen işçileri hor görürlerdi. Yine de, "feminizm"in ilk zamanlarından bu yana, maruz kaldıkları feci muameleyi, kanunun yozlaşmanın kurbanlarının yanında yer almasını protesto etmek için fahişelerin yanında saf tutan yürekli kadınlar vardı. Bunlar hakaretleri ve iğrenç el temaslarını göze alıp genelevlere girmeye, toplumdaki rezil adaletsizliğe karşı, hor görülen kız kardeşlerinin yanında yer almaya cesaret etmişlerdi. Başlangıçta karşılaştıkları kaba kahkahaların ve hakaretlerin yerini, eskiden onlarla dalga geçenlerin bile çoğunun duyduğu derin hayranlık aldı. Bu cesaret, hayvansal bir gazapla kılıcını savuran ya da silahını ateşleyen acımasız askerinkinden çok başkadır.

Kadınların erkeklere karşı bütün şikâyetlerinde haklı oldukları çok açık; kadın işçilerin erkek işçilerle aynı ücreti alamayışı, erkek yapsa "kusur" sayılacak bir "suç" için cezalandırılan eş, yapılmasında hiçbir katkısı olmadığı kanunlara

uymak, vergiler ödemek zorunda kalan, açıkça siyasi faaliyette bulunması yasaklanmış kadın. Suçlamalarında kesin bir haklılık payı vardır ve bazen vuku bulan intikam olayları hoş görülmelidir çünkü en büyük suçları ayrıcalıklılar işler. Fakat genellikle, kadın asla intikam almaz. Aksine, naif bir tavırla avukatlar tutup mahkemeler ve kararnameler yoluyla kadınların özgürlüğüne giden yolun açılmasını umar; ne var ki, tecrübeler kadınlara, özgürlüğün dilenerek elde edilmediğini, fetihle kazanıldığını göstermiştir. Dahası, bu deneyimler onlara, davalarının hangi kesimden olursa olsun baskıya uğrayanlarla bir olduğunu öğretmiştir. Kadınlar bundan böyle, yalnızca bedenlerini satmak zorunda kalan bahtsızlarla değil, haksızlığa uğrayan herkesle ilgileneceklerdir. Herkes bir araya geldiğinde, tüm zayıfların ve mazlumların sesi, artık yadsınamayacak bir haykırışla gürleyecektir.

Şurası kesin; eğer düşman saflarda hiçbir gedik olmasaydı, bir piyade bölüğünden oluşan insan duvarı gibi sağlam olsalardı, adaleti arayanların, gelecekten bir umutları olmaz, ıstıraplarını giderecek bir umut ışığı bulamazlardı. Ne var ki, siperlerini terk eden asker kaçaklarının sayısı az değil. Bazıları tereddüt etmeden isyancıların tarafını seçiyor, diğerleri şuraya buraya dağılıp yenilikçilerin veya muhafazakârların arasına karışıyor. Her halükârda savaş patladığında geri çağrılabilmeleri için fazla uzaktalar. Örgütlü yapıların en iyi unsurlarını sürekli bir göç hareketiyle yitirmeleri çok doğaldır. Çağdaş bilimin olguları ve yasaları incelerken açığa çıkardığı iç bağlantılar, toplumun hızlı dönüşümü, çevrede oluşan yeni koşullar, hakikati samimi olarak arayanlardaki akli denge ihtiyacı – tüm bunlar gençleri, geleneksel yapının ağır işleyen, yorucu evriminden tamamen farklı bir sosyal çevreye çeker. Bazı kaçakların kadim tekellerin temsilcilerine sığındığı da doğrudur; bunlar genellikle düşünceleri için acı çekmekten yorulup bu dünyanın zevklerinin ve ayrıcalıklarının tadına bakmak, aç olduklarında karınlarını doyurmak, kendi sıraları geldiğinde asalak gibi yaşamak isteyenlerdir. Ama ideallerini ve pratiklerini değiştiren bireyin değeri ne olursa

olsun, devrimci taarruzun bu insan takasından kârlı çıktığı kesindir. İnançlı ve kararlıları, azimli ve irade sahibi gençleri kendi yanına çeker, hayata yenilenler ise gerici partilerin oluşturduğu cepheye yönelir, küskünlüklerini ve yüreksizliklerini de beraberlerinde götürürler.

Devletin ve onu oluşturan çeşitli unsurların dezavantajı, hiç değişmeyen, sıkıcı ve hantal bir mekanizmaya uymak zorunda olduklarından yeni şeylere açık olmamaları, hareketlerinde değişiklik yapamamalarıdır. Bürokrasi toplumun iktisadi işleyişine yardımcı olmadığı gibi, ona iki yoldan zarar verir: Öncelikle, bireysel inisiyatifi her yönden engeller, bireyin söz almasına bile izin vermez; ikinci olarak, kendisine teslim edilen görevleri geciktirir, yavaşlatır ve işlevsiz kılar. İdari makinenin çarkları, endüstriyel yapılardaki çarkların tam zıt yönünde işler. Sanayide gereksiz maddelerin sayısı azaltılmaya, en basit mekanizmayla en büyük sonuçlara ulaşılmaya çalışılır. İdari hiyerarşi ise tersine çalışanların, memurların, müdürlerin, denetçilerin, müfettişlerin sayısını çoğaltmak için elinden geleni yapar. Çalışmanın içeriği o denli karmaşıklaşır ki, çalışmak imkânsız hale gelir. Normal rutinin dışına çıkan bir olayla karşılaşıldığında, idare su birikintisine düşen taştan korkan kurbağa sürüsü gibi huzurunu kaybeder. Her şey gecikmenin ya da cezalandırmanın bahanesi olur. Memurlardan biri alınan karardan yararlanabileceğini düşündüğü bir rakibi kıskandığı için imza'yı geciktirir; bir başkası amirini gücendirmekten korkar; üçüncüsü kendini önemli göstermek için fikrini kendine saklar. Bunların ardından aldırışsızlar ve tembeller gelir. Hava koşulları, kazalar, anlaşmazlıklar, hepsi kötü niyet için mazeret olur, sonunda dosyalar tembel ya da art niyetli bir amirin bürosundaki toz tabakasının altında kaybolur. Faydasız formaliteler ve bazı durumlarda gerekli tüm imzaların tedarikinin imkânsızlığı, kentten kente gönderilirken kaybolan paketler gibi, işlerin durmasına yol açar.

Bürokrasinin karşı konulmaz ataleti, en acil işlerin bile yapılamamasına yol açar. Örneğin, günün birinde bir fırtına

tarafından ikiye bölünme tehlikesi altında olan Ré Adası'na bakalım. Okyanus kıyısında, şimdiden bazı yerlerde birkaç kilometre genişliğindeki toprak parçasını kaybetmiş bulunuyor, en tehdit altında olan yerde şu anda sadece yüz metreden az genişlikte bir kıstak var. Adanın belkemiğini oluşturan kum tepeleri orada çok zayıf. Tüm göstergeler günün birinde, kuvvetli bir mevsim değişimi gelgiti esnasında, şiddetli batı rüzgârlarının dalgaları kumların üstünden aşıracağına ve bataklıklar ile tarlalar arasında geniş bir boğazın açılacağına işaret ediyor. Adanın bu zayıf noktasına güçlü bir dalgakıran inşa edilmesinin aciliyeti konusunda herkes hemfikir. Ne var ki bir süre önce oraya küçük bir karakol inşa edilmişti; bu değersiz eser bugünlerde yarasalara terk edilmiş, başında bir bekçi bile yok. Yine de, kâğıt üstünde mühendislerin gözetimi altında görünüyor ve çevresindeki tüm inşaatlar durduruldu. Adanın bu tarafı yok olmaya mahkûm. Çok uzak olmayan bir yerde, bir körfezin suları tuzlu sazlıkları kaplamış ve orayı sığ bir halice dönüştürmüş. Bu "Kayıp Bataklıkları" geri kazanmak kolay ve çevrede oturanlar zaten bununla ilgili bir proje hazırlamışlar. Ama denizin karayı istila etmesiyle o bölge devlet malı olmuş, toprağın geri kazanımı için gereken sayısız formaliteden ötürü de girişim neredeyse imkânsız hale gelmiş. Cahil ve kayıtsız bir devletin tüm sakar müdahalelerine son verecek, ilgili tarafların kendi çıkarlarını özgürce korumalarını sağlayacak bir devrim olmadan, kaybedilen toprak geri gelmeyecek gibi görünüyor.

Bazı durumlarda, küçük memurlar makamları gereği kurallara uygun davranmak zorunda olan üst yöneticilerden daha fazla güç sahibidir. Üst yöneticiler küstahlıklarını içlerinde tutmak, sosyal etikete uygun davranmak zorundadırlar; bunun bazen onları sakinleştirmek, yatıştırmak gibi bir yararı vardır. Ayrıca büyüklerin hoyratlıkları, kabahatleri ya da suçları herkesin dikkatini çeker. Halk çoğu kez onların yaptıklarıyla ilgilenir ve hararetle tartışır. Çoğu kez muhalifleri tarafından devrilme ve kendi amirlerini de aşağı çekme tehlikesiyle karşılaşırlar. Fakat küçük memurlar, güçlü bir üst yetkili

tarafından korundukları sürece, hiçbir şeyden korkmazlar. Böyle durumlarda bakanlar, hatta kral da dahil olmak üzere tüm üst yönetim onun sorumsuzluklarının kefili olur. Memur incelikten yoksun, hoyrat biriyse galiz davranışlara yeltenebilir, şiddete başvurabilir; zalimler eğlence için işkence edebilir. Bir talim çavuşunun, gardiyanın, kürek mahkûmu bekçisinin nefretiyle yaşamak ne cehennemdir! Yasaları, yönetmelikleri arkasına alan, gelenekler ve amirleri de ondan yana olan tiran, kendini hem yargıç hem şahit hem de cellat yerine koyar. Öfkesini kusarken tüm görkemiyle adaleti yerine getirdiği sanrısını yaratmayı da unutmaz. Ve acı kader onu herhangi bir uzak koloninin satrapı yaptığında, kim onun kaprislerine karşı çıkabilir? O artık kralların ve ilahların seviyesine yükselmiştir.

Demir kafesle korunan kibirli, tembel küçük bürokrat, istediği herkese kaba davranabilir; yargıçsa espri yeteneğini mahkûm edeceği sanıkla dalga geçmek için kullanır, polis ise insanları hoyratça tevkif eder ya da göstericilerin pestilini çıkarır, yetkilerini küstahça, bin türlü yoldan suistimal eder – yönetenler ve yönetilenler arasındaki düşmanlık böyle şeylerden kaynaklanır. Bu günlük hoyratlıklarda gücünü kullanırken yasaların değil, kararnamelerin, genelgelerin, yönetmeliklerin, vali ve diğer yüksek memurların talimatlarının arkasına sığınır. Yasalar katı olabilir, hatta adaletsiz de olabilir ama nadiren işçinin yoluna çıkarlar. Bazı koşullarda işçi tüm hayatını yasalardan azadeymiş gibi geçirir, vergi ödediğinin farkında bile olmaz. Fakat eyleme geçtiğinde, sorumsuzlukları parlamento üyelerinden farklı bir şekilde tezahür eden memurların verdiği kararlarla karşılaşır. Memurların kararlarında geriye dönüş yoktur ve bireye sürekli devletin kendisi üstündeki vesayetini hatırlatırlar.

Üst ve alt düzey devlet görevlilerinin sayısı bütçe kaynakları çoğaldıkça ve hazine vergilendirebileceği her şeyden ek gelir koparmanın yolunu buldukça, doğal olarak artacaktır. Fakat görevlilerin ve memurların artması, özellikle halk yığınlarının iktidarın imtiyazlarına katılımından, yani "de-

mokrasi" diye adlandırdığımız şeyden kaynaklanır. Her yurttaş kendi payının peşindedir, zaten devlet memurluğuna kapağı atanların başlıca meşgalesi iş için başvuranları sınıflandırmak, araştırmak ve hakkında bilgi edinmektir. Beşi köy papazının bahçesinde, üçü ise mezarlıkta olmak üzere toplamda sekiz ağacı olan Ouessant Adası'na atanmış bir orman bekçisinin maaşı bütçeden ödenmekteydi – belki de halen ödenmektedir!

Memuriyet talep eden kalabalıklar hükümet üzerinde öyle büyük bir baskı oluşturur ki, uzak sömürgeleri ele geçirmemiz çoğu kez devlet memuriyeti için yeni kadrolar açma kaygısının sonucudur. Pek çok ülkede kolonizasyon denen olguyu açıklamak için, 1896'da Cezayir sınırları içerisindeki Fransızların sayısının 260.000'in biraz üzerinde olduğu, bunlardan 51.000'inin çeşitli görevlerdeki devlet memurlarından oluştuğu örneğini verebiliriz. Bu rakam kolonistlerin beşte birine tekabül etmektedir,[6] bunun dışında orada bulunan 50.000 askeri de göz önüne almak gerekir. Bu durum akla, Amerika kıtalarının ve dünyanın en güneyindeki yerleşim olan, Ushuaia "kasabası" için haritaya iliştirilmiş bir yazıyı hatırlatıyor: "Nüfus yetmiş sekiz, hepsi memur"!

Fransa, devletin "demokratikleşme" sürecine bir örnektir ve egemen gücün kullanımı, yaklaşık altı yüz bin katılımcıyla gerçekleşir. Fakat gerçek devlet memurlarının yanında, kendilerini memur olarak kabul edenleri, bazı geçici veya yerel iktidar sahiplerini, kimi sıfatlarla ulusun çoğunluğundan ayrılanları, sözgelimi kır bekçilerini ve tellalları, çeşitli unvan ve madalya sahiplerini de eklersek, memur sayısının asker sayısından fazla olduğunu görürüz. Dahası memurlar, maaşlarını ödeyen hükümetin çok daha yılmaz destekleyicileridirler. Asker korkusundan emirlere itaat ederken memur zorunlu itaat alışkanlığına bir de inanç etkenini ekler. Kendisi devletin bir parçası olduğu için, bu zihniyet tüm düşünce tarzına ve hırsına yansır. Kişiliğinde devleti temsil eder. Bunun dışında görev başındaki engin memur ordusu, çok daha geniş bir adaylar ordusuna, memur olmak için yalvaranlardan, lütuf

dilenenlerden, dost ve arkadaşlardan oluşan ihtiyat kuvvetlerine sahiptir. Nasıl zenginler iştahları ve para aşkları kendilerininkinden farksız olan yoksullar ve açlar sayesinde refah içinde yaşıyorsa, aynı şekilde, her çeşit devlet görevlisinin eziyet ettiği, incittiği ve hırpaladığı kalabalıklar da, memuriyette gözü olan bireylerden oluştuğu için, dolaylı olarak devleti desteklerler.

Doğal olarak iktidarın böyle sınırsızca kullanımı, makamların, unvanların, basit ödüllerin, gülünç maaşların inceden inceye ölçülerek tahsisi, küçük de olsa mükafatlandırılma olasılığı, iki zıt sonuca yol açar. Bir yandan, yönetme isteği kitlelere yayılır, evrenselleşir, sıradan vatandaş kamusal alanın düzenlenmesiyle daha çok ilgilenmeye başlar. Milyonlarca insan sahibi, efendisi olduğu devletin bekası için bir araya gelir. Aynı zamanda, devletin artan borçlarının, binlerce küçük hak ve imtiyaza bölünmesi kitleler tarafından alkışlanır, kredi sağlayanlar da dağıttıkları kuponların karşılığını üç ayda bir toplamaya devam ederler. Öte yandan, hepimizin tanıdığı, hayran olunacak ya da korkulacak bir özelliği bulunmayan, hatta küçük gördüğümüz bireylere ayrıcalıklar dağıtan, sayısız parçaya bölünmüş bu devlet, gerçek yüzü çok daha iyi anlaşılan bu banal hükümet, halkın karşısına yalnızca hâkimlerle, görevlilerle ve infazcılarla çevrili olarak çıkan, gözlerden uzak efendilerin korkutucu görkeminden yoksun olduğu için, kitleler üzerindeki kontrolünü de yitirir. Devlet artık gizemli ve kutsal bir korku vermediği gibi, gülünç düştüğü, aşağılandığı bir konuma gelmiştir. Gelecekteki tarihçiler 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan dönemdeki kamuoyunun ruhunu, mizah gazetelerinden, özellikle de çağdaş sanatın en dikkat çekici biçimlerinden olan harikulade karikatürler üzerinden okuyacaklardır. Devlet erki paylaşıldıkça etkisizleşir ve yok olur. Herkes devlete sahip çıktığında, devlet fiili olarak ortadan kalkar; geriye, kendisinin gölgesinden başka bir şey kalmaz.

Kurumlar, güçlerinin zirvesinde sandığınız anda bu şekilde yok olurlar. Devletin kolları her yere ulaşabilir; ne var

ki, her yerde muhalefetle de karşılaşacaktır. Bir zamanlar önemsiz addedilen, kendinin farkında olmayan bir muhalefettir bu; ama giderek büyüyecek, bundan böyle onu bekleyen görevin farkına varacaktır. Bu güç, birçok ilkel kabile tarafından kendiliğinden deneyimlendikten sonra, filozoflar tarafından duyurulan, çeşitli bilinç seviyelerindeki insanlar tarafından talep edilen, ileride sayısız isyancının da talep edeceği, insan bireyinin özgürlüğüdür. Bugünlerde isyancılar çoğalıyor; propagandaları eskisinden daha az duygusal, daha çok bilimsel bir nitelik alıyor. Daha inanmış, daha gözüpek, güçlerine daha çok güvenerek mücadeleye atılıyorlar ve devletin pençesinden kaçmak için daha büyük fırsatlar sunan bir çevrede yaşıyorlar. Gelişmekte olan, hatta kısmen gözlerimizin önünde gerçekleşen büyük devrim budur. Geçmişte toplum sınırlarla ayrılmış, kendilerine diğer insanlardan üstünlük vehmeden bireylerle sınıfların egemenliğindeki farklı uluslarla işlevini sürdürdü. Şimdi başka bir genel evrim kipinin öncekiyle karıştığını, gittikçe daha düzenli ve kesin bir biçimde onun yerine geçtiğini görüyoruz. Bu kip, açıkça tanımlanmış bir girişim için birleşen insanların, sınıflar ve ülkeler arasında sınır gözetmeden birleşerek, özgür iradeleriyle ifa ettikleri doğrudan eylemdir. Hantal düzenekleri ve tedavülden kalkmış uygulamaları hayatın normal akışına uymayan devletin ve resmî yetkililerin müdahalesi olmadan ulaşılan her başarı, daha büyük girişimler için örnek oluşturur. Eski kullar ilgi alanlarına, onları yıkayan iklimle ve üstüne bastıkları toprakla olan ilişkilerine uygun biçimde, tam bağımsızlıkla katılıyorlar. Onları yanlış yönlendiren, yoz, ahmak şahısların ellerindeki iplerden kurtulmayı öğreniyorlar. Köleleşmiş halklar, emek, tarım, sanayi, ticaret, öğrenim, eğitim, buluşlar gibi insani faaliyetlerle yavaş yavaş kendilerini özgürleştirmeyi başaracaklar ve onsuz hiçbir ilerlemenin olamayacağı bireysel inisiyatife tam anlamıyla sahip olacaklar.

16

"Kültür ve Mülkiyet" (1905)

Reclus'nün mülkiyetin tarihsel biçimleri üzerine en geniş yorumları *L'Homme et la Terre* eserinin altıncı cildindeki "La culture et la propriété" [Kültür ve Mülkiyet] bölümündedir (Paris: Librairie Universelle, 1905–8), s.225-311. Bu bölümde büyük ve küçük mülkiyet arazileri, bireysel ve komünal mülkler, kooperatifler ve rekabetçi uygulamalar arasındaki farklardan bahseder. Aşağıdaki seçmeler bu bölümden alıntıdır. Metin Reclus'nün işbirliği hakkındaki en belagatli övgülerini ve merkezî iktisadi iktidarın çarpıcı eleştirilerini içermektedir.

Kadim komünter mülkiyet geleneklerinin tümüyle yok olduğu tek bir Avrupa ülkesi bile yoktur. Bazı bölgelerde, özellikle Reform Savaşları'ndan sonra Alman köylülerinin gördüğü zulme benzer bir baskıya uğramayan halkların yaşadığı Ardenler'de ve İsviçre'nin sarp dağlık bölgelerinde, ortak mülkler halen geniş bir alana yayılmıştır ve bölgenin büyük bir kısmını oluşturur.

Belçika Ardenler'inde kolektif topraklar üçe ayrılır: ormanlar, yeni açılmış alanlar [*sart*] ve otlaklar. Bunlara çoğu zaman, ekilebilen topraklar ve taşocakları da eklenir. Mülkün en büyük kısmını oluşturan ormanlar belirli sayıda, genelde yirmi ila yirmi iki bölüme ayrılır. Her sene bölümlerden biri için komündeki haneler arasında kura çekilir, meşe ağaçlarının kabuğu beldenin ortak sandığı yararına önceden sıyrılmış-

tır. Büyük ağaç çalışması için, aileler beşerli gruplara ayrılır ve bunlardan her biri sırayla ağacın kesimini, yontulmasını, taşınmasını üstlenir. Kesimden sonra, herkes payına düşen araziyi temizler, gelecek yıl biçeceği çavdarın tohumunu eker. Çavdar hasatından iki buçuk yıl sonra, ahali açıklıklarda biten süpürgeotlarını bölüşür, bunun ardından, aynı işlemler yeniden başlayana kadar, yeni sürgünlerin boy verdiği bölge kendi haline bırakılır. Hayvan otlatmanın özel bir örgütlenmesi yoktur; ekilmeyen arazilerde, yüksek ağaçlı ormanlarda ve kesimden altı-yedi yıl sonra fundalıklarda hayvanlar ortak otlatılır. Taşocakları özgürce, kimseden izin almadan işletilir.

Bu gelenekler bireylerin ahlaki yapısını etkiler, dayanışma ruhunu, karşılıklı nezaketi ve candan dostluğu büyük ölçüde geliştirir. Böylece, ihtiyacı olanlar için gönüllü çalışma grupları oluşturmak âdet haline gelmiştir. İhtiyaç sahibinin köyde dolaşarak, "Şunun şunun yapılması gerek! Kim yardım edecek?" diye bağırması yeter. Derhal bir grup oluşur, baş başa vererek kimin işi en iyi yapabileceğini görüşürler ve görev yerine getirilir.[1] Benzer hikâyeler Queyras'lardan da bize ulaşmıştır.[2]

İsviçre coğrafyasının tümünde, yüksek dağlardaki ormanlık arazi ve çayırların üçte ikisi, ayrıca turbalıklar, sazlıklar ve taşocakları, tarlalar, çiçek ve meyve bahçeleri komünlerin malıdır. Çoğu kez, komünün mülk ortakları, işten çok bir bayram havasında birlikte çalışırlar. Genç erkekler ve kadınlar yüksek dağlardaki otlaklara tırmanır, sürülerini çıngırakların uyumlu sesleriyle güderler. Başka zamanlarda işler daha meşakkatlidir. Kar daha topraktan kalkmadan baltalarını ellerine alan oduncular, komünün ormanındaki yüksek çamları keserler. Kerestelik tomrukları ayırıp yüksek yarlardan aşağıdaki nehre atarlar, hızla akan su keresteleri hedefine taşır.

Kış gecelerinde herkes bir araya gelir, en çok yardıma ihtiyacı olanın evinde buluşur, mısırları tanelemek, cevizlerin kabuğunu soymak, ya da evlenecek bir kadının çeyizini

hazırlamak gibi aciliyeti olan işler yaparlar. Bu toplantılarda neşeyle çalışılır. Yepyeni şeylerle karşılaşan çocuklar da onlara katılmak ister. Uyuyacaklarına büyüklerle birlikte otururlar; sıcak küllerin altında pişen kestanelerin en iyileri onlara verilir. Şarkılar, hikâyeler, maceralar, masallar dinleyerek uykuya dalarlar; bunlar imgelemlerinde harikulade hayaletlere dönüşür. Çocuğun benliği böyle ortak iyilik gecelerinde şekillenir. Hayatta seveceği şeylere daha çok bağlanır, acıları ise daha az duyar.

Böylece arkadaşlık ve dostluk ruhu, toplumu birbirinden kopuk bireyler haline getirmeyi, açgözlülüklerine ve güçlerine karşı koyan kenetlenmiş direnç odaklarını yok etmeyi hedefleyen zenginlere ve devlete rağmen, komünlerde yaşamaya devam eder. Aynı geleneksel yardımlaşma, farklı dilden ve ulustan insanlar arasında da görülür. İsviçre'de Alman ve Fransız kantonları arasında, çocukları aileler arasında değiştokuş etmek âdettir. Aynı şekilde Béarn halkı çocuklarını Bask diyarına gönderir, kendileri de Euskara'lı gençleri çiftlik yamağı olarak ağırlarlar. Böylece iki tarafın gençleri, ebeveynlerine masraf çıkarmadan iki dili de öğrenebilirler. Sonuç olarak, aynı işle meşgul olup da ortak çıkarları olan bireyler, kömür tacirleri, avcılar, denizciler, hayır derneğini andıran, yazılı veya imzalı bir sözleşmeleri, anayasaları olmayan ama yine de sıkı birlik oluşturan, küçük cumhuriyetler kurmuşlardır. Dünyanın dört köşesinde, karnaval sanatçıları, Hiram'ın tapınaklarında toplanan "kardeşler"inkinden daha ciddi amaçlar taşıyan bir farmasonlukla birbirlerine bağlanırlar.[3]

Savaşla, fetihle, tefecilikle veya başka bir yoldan kitlelerin efendisi olmuş her insan, özel mülkü kendi çıkarları için kullanır. İnsana üstünlük kurarak, emeğini ve o emeğin ürününü ele geçirir, son olarak da kölesinin ektiği ortak toprağı sahiplenir. İnsanlar kadim geleneklerini sürdürmek için ne yaparlarsa yapsınlar, kralların gücü bu efendilerin heveslerini tatmin etmelerini sağlamıştır. İnsanları ve toprağı sahiplenir, nasıl diliyorlarsa öyle kullanırlar. Efendilerin egemenliğini ta-

nıma, onlara biat etme biçimleri, toprağın kullanım hakkı, ülkeler arasında ve çağlar içinde değişmiştir; fakat esas olarak, toprak üstünde çalışanın malı olmaktan çıkmış, bir kazmayı, sabanı tutmayı bilmeyenlere verilmiştir.

Ortak mülk ile özel mülk çatışmasında olduğu gibi, büyük ve küçük mülk arasında da sürekli bir savaş vardır. Bunların her biri birbirine düşman sınıf saflaşmaları yaratmakla kalmaz, iki hasım sistem olarak birbirleriyle çatışırlar. İkisi de insanın arzu ve tutkularından doğmuş olmalarına rağmen, taraftarları iki mülk şeklini de erdemlerinden ötürü daimi kılınması gereken yönetim biçimi olarak sunar. Öncelikle, doğal hakkaniyete daha yakın gözüken küçük mülkiyet, ideal durum olarak gösterilir. Çiftçi ailesine günlerini ve saatlerini çalışarak geçirebileceği, düzenli gelir elde edeceği bir hayat sunar. Tarlalar nadasa bırakıldığında bile, ev ahalisi hayvanlara bakmakla ve hazırlıklarla meşguldür. Konutlarını da süslerler, bu yolla sanat köylünün hayatında normal işlevini görür. Romancılar köy evlerine bayılırlar, rüyalarındaki huzuru orada bulurlar. Ama bu rüya birçok kez gerçekleşse de, ocağa bir yoksulluk ve perişanlık çökmüş olması çok daha muhtemeldir. Mütevazı bir aile azıcık rahata kavuşacak kadar şanslı olsa, bu ailenin üyeleri ufuklarını genişletmek, düşüncelerini ilerletmek, entelektüel kaynaklarını yenilemek ya da kendi işlerine dair bilgileri öğrenmek için ne yapabilirler? Onları miras edindikleri araziye bağlayan rutin işler bir yandan da kadim törelerin kıskacında tutar. Ne denli özgür görünseler de, ruhları köle ruhudur.

Büyük arazi sahipleri, doğumlarından, miras edindikleri mal mülkten veya vurgunculuktan kazandıkları haklarla ortak ve özel arazilere el koyarlarken, bu gaspı bilimsel tarımın öğretmenleri oldukları iddiasıyla meşrulaştırmaya çalışırlar. Bu iddia, İrlanda'daki soyluların çoğu gibi, kiracı çiftçilerin kendilerinden nefret ettiklerinin farkında olan ve kendi arazilerinden başka yerde yaşamaya özen gösteren toprak ağaları gibileri söz konusu olduğunda, özellikle uygunsuz kaçıyor. Dolayısıyla, onlardan öğretmen olarak bahsetmek gü-

lünç değil midir? Peki, mal sahibi olmamaya alışmış serflerin bağırlarına basmaya hazır oldukları ama yalnızca gelirlerini düşündükleri için yönetimi tümüyle kâhyalara, avukatlara, nemalı konulara ilgisiz kalmayacak idarecilere bırakan toprak ağalarına ne demeli?

Bazı ülkelerde büyük arazi sahibi agronomların toprağı işlemede mükemmel yöntemler kullandıkları, tarlalarını kimyadaki son gelişmeleri uygulayan sanayiciler gibi bilimsel yollarla ekip biçtikleri, yeni bitki ve hayvan türleri geliştirdikleri, şimdiye dek bilinmeyen yöntemlerle çalıştıkları doğrudur. Ama unutulmamalı ki, *latifindium*, esas olarak büyük kitlelerin toprak sahibi olmamasını gerektirir. Birkaç kişiden oluşan azınlığın çok fazla toprağı varsa, bunun nedeni çoğunluğun topraksız olmasıdır. Bazı büyük toprak sahipleri hem arazi düşkünüdür, hem de yerel hayırsever olarak anılmak isterler. Ama büyük bir mülkün çevresindeki araziyi yutması, en az yangın ve benzeri afetler kadar büyük bir felakettir. Dahası, aynı sonuca yol açar; bu sonuç, yalnızca büyük kitlelerin değil, çoğu zaman toprağın kendisinin de mahvolmasıdır. Büyük toprak sahiplerinden akıllı olanları, kusursuz işçiler yetiştirebilir, çiftlik işlerini son derece düzgün yaptırabilirler. Ama kurdukları üretim sanayisinin tüm çevre halkına yeterinden fazla iş imkânı sunduğunu varsaysak bile, işgücünü yönetirken kullandıkları otoriter ve mutlakçı üslupla vakur bireyler değil, tebaa yetiştirirler. Toplumun temeldeki monarşik karakterini muhafaza etmek için ellerinden geleni yaparlar. Dahası, geçmişe dönmeye, çevrelerindeki tüm demokratik unsurları yok ederken iktidarın onu en çok hak edene –yani kendilerine– ait olacağı feodal düzeni yeniden kurmaya çalışırlar. Hak etseler de, etmeseler de her zaman ayrıcalıklıdırlar. Büyük arazilerin etkisini anlamak için bir Fransa haritasını incelemek yetecektir. Bazı kantonların, hem ruhani hem militarist gerici milletvekillerinin ve ağaların eline otomatik olarak geçmesinin nedenlerinden hiçbiri, büyük arazi sahiplerinin etkisi kadar kritik önemde değildir. Uşaklarına ve çiftlik çalışanlarına hangi partiye oy vereceklerini söy-

lerneleri gerekmez, onları ahlaki yozlaşmaya giden yola öyle kolay sürüklerler ki, bu insanlar efendiye itaati vazeden geleneksel rejimi canıgönülden desteklerler. Aynı ruh, şehirlerin ve sayfıyelerin kibar mahallelerindeki uşakların ve esnafın vereceği oyları da belirler.

Dahası, tüm etkileri göz önüne aldığımızda, büyük mülkiyetin, tüm parçalanmışlığına rağmen küçük mülkiyetten daha az maddi ilerleme sağladığı söylenemez mi? Fransa' nın ekonomisini bir bütün olarak ele alarak, büyük arazilerin bireysel yönetiminin getirdiği net kar ile, birkaç ayrıcalıklının küçük arazileri yerinden ederek yararlandığı parkların, av sahalarının, kırların, komünlere neye mal olduğu arasında ayrıntılı bir kıyaslama yapsaydık, muhtemelen kayıpların daha fazla olduğunu görecektik. Büyük arazi mülkiyetinin, kadim halklar için olduğu kadar çağdaş halklar için de ölümcül bir felaket olduğunu anlayacaktık. Dahası, yalnızca,zengin agronomlar değil, bostancılar,çiçekçiler, küçük çiftçiler arasında da -daha gürültüsüz ve gösterişsiz olarak- inisiyatif alanların sayısı artıyor. Yoksul kişi rutinlerin kölesidir, vergilerin, tefe-cilerin göz koyduğu birkaç kuruşunu son derece dikkatli kullanır. Ama yine de riske atabilir. Bazı insanlar nasıl göz-lem, deney yapacağını, nasıl öğreneceğini bilir, böylece ku-şaklar boyunca, çağlar boyunca, son derece değerli deneyler yaparlar. Bugün sade bir köylünün tarlası, Young'un Fransa taşrasını dolaşıp yürek burkan yoksulluğunu tespit ettiği günlere kıyasla iki misli ürün veriyor. [4] İlerleme sadece özel inisiyatiflerle mümkün oluyor ama büyük ve küçük mülki-yetin tüm avantajlarından yararlanan güçlerin birliği henüz ufukta görünmüyor. Sadece, yakında görüneceğine dair işa-' retler var.

Büyük mülkiyetin nelere yol açacağını incelerken, çevresindeki insaniann sınırları nasıl aşacaklarını bilemediği bir ortamda, serbest dolaşıma karşı oluşturduğu engelleri unutmamak gerekir. Büyük Britanya'da, *right of way*, yani geçiş hakkı konusu, bugün her an belki yirmi yerde birden tartışılmaktadır. Yerel halk eski yolların birer birer ortadan kalktı-

ğına tanık olmaktadır. Yeterince saygın bir unvanı olmadan mahkemeye başvuranların Tanrı yardımcısı olsun! İskoçya' nın birçok yöresinde, toprak ağaları dağlara çıkmayı yasaklamıştır ve yayalar, bisikletler ve otomobillerle birlikte, vadinin dibindeki otoyolu kullanmak zorundadır. Hatta İngiliz Haritacılık Bürosu haritaların üzerine şu temkinli ifadeyi yazmıştır: "Harita üzerinde bir yolun varlığı, onu kullanma hakkınız olduğu anlamına gelmez." Aklına esip de bir koruya giren veya nadastaki bir tarladan geçen yolcunun vay haline! Geçiş ücreti ödenen son yollar birer birer yok oluyor – 1893 gibi yakın bir tarihte, canlı hayvanların Londra'daki Gower Caddesi'ne –Paris'teki Bergère Caddesi'nin benzeri– serbest geçişini önleyen bir turnike 600.000 franka kaldırıldı, ne var ki, bu eski ücretli geçiş noktalarının yerini bariyerler aldı. Arazi sahiplerinin yolları kapatmak için en çok kullandıkları bahane av hayvanlarının korunmasıdır, böylece büyük araziler kaçınılmaz olarak kaçak avcılığın artmasına vesile olmaktadır. Avlanma belgesi olan avcıların sürek avları ile, gece avlanan, suya dinamitler atarak birkaç saat içinde nehirde balık bırakmayan avcıların yaptıkları kıyımlar arasında çarpıcı bir fark vardır. Dahası, iki tür avcılığın yasal yaptırımları da çok farklıdır. Mülk sahibinin ve bekçilerinin, pratikte arazilerinden geçeni vurmaya, insan avlamaya bile hakları vardır. Öte yandan, 19. yüzyılda, bir tavşan ya da bir "kutsal kuş" vurduğu için kim bilir kaç kişi hapislerde yatmış, ağır işçi olarak çalıştırılmış, hatta idam edilmiştir.

Devlet adamları ve iktisatçılar çoğu kez, küçük mülkiyetin teşvik edilmesini gündeme getirirler. Özellikle Danimarka'da dört hektardan küçük arazileri satın alanlara her türlü kolaylık sunulur. Birleşik Devletler'deki *homestead exemption* örneği de akla geliyor; eyaletten eyalete küçük farklılıklar gösteren bu kurala göre ailenin sahip olduğu küçük bir arazi ve oturulan ev devredilemez ve haczedilemez. Fakat böyle bir sistemin nüfusun küçük bir kısmıyla sınırlı kalması gerektiği aşikârdır. Aksi halde, her üreticinin toprağı olsaydı, bağımsızlığını garanti etmiş olacaktı ve mevcut top-

lum mefhumu temelinden sarsılacaktı. Ayrıca, sonuçları çarpıtacak kısıtlamalar getirilmeden, buna benzer bir şey Fransa'da asla yasalaşamaz. Avrupa halkları arasında İzlandalılar, toprak tekeline karşı önlem almış tek ulustur. 1884'ten beri, toprağını kendi ekmeyen mal sahibi, arazisini başkasına kiralamak zorundadır.

17

"İlerleme" (1905)

"Progrés" [İlerleme] Reclus'nün son eseri *L'Homme et la Terre*'in son bölümünü oluşturur. Toplumsal değerler, tarihsel gelişim ve insan doğası üzerine görüşlerinin en kapsamlı ifadelerinden biridir. Bu metin *L'Homme et la Terre*'in altıncı cildindeki bölümün tümünün çevirisidir (Paris: Librairie Universelle, 1905-8), s.501-41.

"İlerleme" kelimesi, düz anlamıyla ele alındığında, hiçbir şey ifade etmez çünkü dünya sonsuzdur ve biz her zaman onun sınırsız enginliğinin başlangıcından olduğu kadar sonundan da çok uzaktayız. Toplumun hareketi, onu meydana getiren unsurların yani bireylerin hareketine ayak uydurur. Bu durumu göz önüne alarak doğumdan ölüme sadece birkaç senelik ömrü olan bu varlıklar için ilerlemenin ne anlama geldiğini kendimize sormalıyız. Bir çakıl parçasında ışıldayan, sonra aniden soğuk havaya karışan bir parıltıdan fazla bir şey midir?

İlerleme fikrine çok daha net bir tanım getirmek gerekiyor. Bu kelimenin genel anlamı bize tarihçi Gibbon'un mirasıdır. Gibbon, "Dünyanın başlangıcından beri her çağda insan ırkının maddi refahı, mutluluğu, bilimsel konulardaki bilgisi ve muhtemelen de erdemi artmış ve gelişmiştir," demişti.[1] Ahlaki evrim açısından belli bir şüphe içeren bu tanımlama, modern yazarlar tarafından benimsendi ve çeşitli yönlerden değiştirildi, genişletildi, daraltıldı. Her halükârda,

ortak görüş "ilerleme" kelimesinin tarih boyunca insanlığın genel ilerlemesini kapsadığı yönünde. Ne var ki, dünyadaki hayatın bütün çağlarına, çağdaş insanlığın tecrübe ettiğine benzer bir evrim atfetmek yanlış olur. Gezegenimizin jeolojik zamanlarına ilişkin, bizim yaz-kış döngülerimizden çok daha geniş ölçekte dalgalanmalar olduğu kuramını destekleyen, son derece akla yakın varsayımlar mevcuttur. Binlerce, milyonlarca yılı ya da yüzyılları kapsayan bir ileri-geri hareket, hayatın epey farklı biçimlerde evrileceği, özgün ve birbirine zıt bir dönemler silsilesiyle sonuçlanırdı. Bir "büyük kış" daha olsa – yeni bir Buzul Çağı Britanya Adaları'nı ve İskandinavya'yı kesintisiz buzdan bir mantoyla kaplasa, müzelerimiz, kütüphanelerimiz soğuktan donsa, günümüzdeki haliyle insanlık ne durumda olur? İki kutbun aynı anda soğumaya başlamayacağını, insanın yavaş yavaş yeni koşullara uyum sağlayarak ve şimdiki uygarlığımızın hazinelerini sıcak ülkelere taşıyarak hayatta kalmasını mı ümit ederiz? Ama çok geniş alanları kapsayan bir soğuma söz konusuysa, hayatın kaynağı olan güneş ısısının hatırı sayılır ölçüde azalması, enerji kaynaklarımızın tedricen tükenmeye yüz tutması, kültürümüzün ilerlemesine ya da gelişmesine olanak verir mi? Bugün, Buzul Çağı'ndan sonra yeryüzünün kuruduğunu ve bu olgunun Orta Asya'nın bazı bölgelerinde doğanın gerilemesine yol açtığını tespit edebiliyoruz. Kuruyan nehirler ve göller, geniş alanları istila eden kum tepeleri kentlerin, uygarlıkların, ulusların sonunu getirdi. Kentlerin ve kırların yerini çöl kumu aldı. İnsan, doğanın düşmanlığı karşısında yenildi.

İlerleme kavramına neyi atfedersek edelim, şurası kesin: Farklı çağlarda, bazı özellikleriyle tüm zamanlarda ve tüm insanlar arasında saygı uyandıran belirli şahsiyetler ortaya çıkmıştır. Ferasetleriyle, çalışkanlıklarıyla, derin bir iyilik duygusuyla, ahlaki erdemleriyle, sanatçı duyarlılıklarıyla ya da kişiliklerinin ve yeteneklerinin başka bir yönüyle, kendi çevrelerinde ideal ve aşılamayan bir kişi olarak temayüz eden bu insanların adlarını sayabiliriz. Özellikle Yunan tarihinde,

mitlerden ve efsanelerden de bildiğimiz gibi, bu şahsiyetlerin pek çok örneğiyle karşılaşırız. Ama başka insan toplulukları da böyle şahsiyetlere sahip olmuş olsalar da, çoğu kez bunları mitlerden ve efsanelerden tahmin etmek durumunda kalıyoruz. Kim Şakyamuni'den daha iyi, Fidias'tan daha sanatkâr, Archimedes'ten daha yaratıcı, Marcus Aurelius'dan daha bilge olduğunu iddia edebilir? Son üç bin yılda herhangi bir ilerleme olduysa, bu, daha önce birkaç kişinin ayrıcalığında olan inisiyatifin geniş kitlelere yayılmasıyla ve toplumun dâhileri daha fazla benimsemesiyle gerçekleşmiştir.

Bazı büyük düşünürler ilerleme kavramındaki bu temel kısıtlamalardan hoşnut değildir ve dahası, insanlığın genel durumunda gerçek bir ilerleme olabileceğini kabul etmezler. Onlara göre ilerleme düşüncesi tümüyle bir yanılsamadır ve yalnızca kişisel açıdan anlamı vardır. Gerçekten de, insanların çoğu için değişim, gözlemcinin varlıklar merdiveninde işgal ettiği basamağa yaklaşmasına veya uzaklaşmasına bağlı olarak ilerleme ya da gerileme anlamına gelir. Özgürce, çıplak dolaşan muhteşem vahşilerle karşılaşan misyonerler onlara giysiler, bluzlar, ayakkabılar, şapkalar, din kitapları ve inciller* verip, İngilizce veya Latince dinî şarkılar öğreterek onları "ilerlettiklerine" inanırlar. Çevrelerindeki hastaneler ve tavernalarla sanayi fabrikalarının açılış törenlerinde, ilerleme onuruna ne çok zafer şarkıları söylenmiştir![2] Sanayinin, doğuşunda gerçek ilerlemeler kat ettiği doğrudur ama bu büyük evrimin ayrıntıları titizlikle eleştirilmelidir! Lancashire ve Silezya'nın zavallı halkları, bize tarihlerinin katıksız bir ilerlemeden ibaret olmadığını hatırlatır. Mutluluktan daha fazla pay almak için koşulların değişmesi ve sınıf atlamak yeterli değildir. Bugün milyonlarca sanayi işçisi, dikişçi ve hizmetçi, çocukluklarının hasır kulübelerini, açık havada atadan kalma ağacın altında oynadıkları oyunları, akşamları etrafında toplandıkları ocağın ateşini gözyaşlarıyla

* Orijinal metinde küçük harfle yazılmıştır. (Ç.N.)

hatırlıyorlar. Peki, artık Alman sancağı altında korunan Kamerun ve Togo'daki halklar veya aperatif içip Paris argosunda kendilerini zarif bir biçimde ifade eden Cezayir Arapları için bu sözde ilerleme nasıl bir mahiyet taşıyor?

Genelde belirli bir ulusun gelişmişlik düzeyini anlatmak için kullanılan "uygarlık" kelimesi, tıpkı "ilerleme" gibi, çeşitli anlamlarıyla kafa karışıklığına yol açan muğlak tabirlerden biridir. Pek çok kişi için, yalnızca ahlaki nezaketi ve hepsinden öte, tuhaf görünüşlü kaba saba adamların zarif madrigaller söyleyen saray ahalisine ahlaki üstünlük taslamalarını önleyen yüzeysel kibarlığı anlatır. Başkaları uygarlıkta sadece bilime ve modern sanayiye borçlu olduğumuz maddi kalkınmayı görür. Demiryolları, teleskoplar, mikroskoplar, telgraf ve telefonlar, zeplinler ve uçan makineler toplumun kolektif ilerleyişinin yeterli kanıtıdır. Bunun ötesinde bir şey bilmek ya da toplumsal organizmanın derinlerine inmek istemezler. Fakat kaynağına inip inceleyenler, her "uygar" ulusun, birbirini izleyen tüm önceki çağların iç içe geçmiş entelektüel ve ahlaki birikimini temsil eden sınıflardan oluştuğunun ayırdındadırlar. Günümüz toplumu tüm önceki toplumlardan bugüne kalanları içinde taşır ve yan yana geldiğinde, birbirinden çok farklı yaşam koşulları çarpıcı tezatlar sergiler.

"İlerleme" sözcüğü onu telaffuz edenlerin benimsediği anlama bağlı olarak, yanlış anlamalara neden olabilir. Budistler ve bu dini yorumlayanlar, *nirvana*'yı bin ayrı ifadeyle tanımlayabilirler. Aynı şekilde filozoflar da, hayatlarını adadıkları ideale göre, en değişik hatta en çelişik gelişmeleri bile "ilericilik" olarak görebilirler. Bazıları dinginliği ulaşılabilecek en büyük hedef olarak görebilirler ve, ölüm için değilse de, beden ve zihnin eksiksiz huzuru ve bir rutinden fazla bir şey olmayan "düzen"i korumak için ant içerler. Bu yorgun varlıkların ilerleme anlayışı, tehlikeli bir özgürlüğü huzurlu bir köleliğe tercih edenlerinkinden elbette çok farklıdır. Ne var ki, ilerlemeye bakıştaki vasat, Gibbon'unkiyle örtüşür. Bu bakış fiziksel varlığın sağlık açısından gelişmesi, maddi refa-

hın, bilginin artması ve son olarak kişiliğin kusursuzlaşması, daha az kaba, bireye daha saygılı ve muhtemelen daha soylu, cömert ve sevecen olmasıdır. Bu bakış açısıyla bireyin ilerlemesi, sıkı dayanışma bağlarıyla bütünleşen toplumun ilerlemesiyle birlikte gerçekleşir.

İlerlemenin anlamına dair bu belirsizlik göz önüne alındığında, ayrıntılarda kaybolmamak için her tarihî olgu belirli bir mesafeden incelenmeli, birbiriyle bağlantılı tüm uygarlıkların ve halkların gerçek ilişkilerini saptayacak bir bakış açısı edinilmelidir. İlerlemeyi, hatta iyiye doğru bir evrim fikrini kesinlikle yadsıyan olağanüstü zeki insanlar mevcuttur, Ranke, son derece değerli bir tarihçi olmakla birlikte, tarihe baktığında sadece, her biri kendine özgü niteliklere sahip, türlü eğilimlerle tezahür eden ve her çağın, her halkın farklı tablosuna ona özgü, beklenmedik, hatta "keskin"[3] bir hayat veren, ardışık dönemler görmektedir.[4] Bu anlayışa göre dünya bir çeşit resim galerisidir. Sofu yazara göre eğer ilerleme olsaydı, insanlar yüzyıldan yüzyıla bir iyileşmenin olduğuna güvenir, zamanın akışında birbirini takip eden tüm nesillerin değerini eşit gören ve aralarında tefrik yapmayan bir "ulviyete bağlanmazlardı". Ranke'nin bu kanısı, 18. yüzyıldan beri duymaya alışık olduğumuz fikirlerle uyumsuzdur ve Guyau'nun "ilerleme fikrinin dinî düşünceyle uyuşmadığı" gözlemini bir kez daha haklı çıkarır.[5] İlerleme fikri tanrıların ve dogmaların Eskiçağlarda ve Ortaçağ'da hüküm süren egemenliği yüzünden uzun süre uyutulmuş, eski dünyanın açık fikirli felsefecileri onu biraz uyandırmışlar, sonunda Rönesans'la ve modern devrimler çağıyla birlikte tam bilincini kazanıp hayat bulmuştur. Gerçekten de tüm dinler evrenin bir yaratıcının elinden çıktığı ilkesinden yola çıkarlar; başka deyişle, kâinatın başlangıcında evren mükemmeldir. İncil'in dediği gibi, Tanrı eserine bakmış ve onun "iyi" olduğunu, hatta "çok iyi" olduğunu görmüştür.[6] Tanrı'nın mührüyle damgalanmış olan bu ilksel durumdan sonra, kusurlu insanların eylemleri ancak düşüşe ve çöküşe doğru ilerleyebilirdi: Gerileme kaçınılmazdı. Altın Çağ'dan sonra bu yaratıklar kendilerini Demir Ça-

hın, bilginin artması ve son olarak kişiliğin kusursuzlaşması, daha az kaba, bireye daha saygılı ve muhtemelen daha soylu, cömert ve sevecen olmasıdır. Bu bakış açısıyla bireyin ilerlemesi, sıkı dayanışma bağlarıyla bütünleşen toplumun ilerlemesiyle birlikte gerçekleşir.

İlerlemenin anlamına dair bu belirsizlik göz önüne alındığında, ayrıntılarda kaybolmamak için her tarihî olgu belirli bir mesafeden incelenmeli, birbiriyle bağlantılı tüm uygarlıkların ve halkların gerçek ilişkilerini saptayacak bir bakış açısı edinilmelidir. İlerlemeyi, hatta iyiye doğru bir evrim fikrini kesinlikle yadsıyan olağanüstü zeki insanlar mevcuttur, Ranke, son derece değerli bir tarihçi olmakla birlikte, tarihe baktığında sadece, her biri kendine özgü niteliklere sahip, türlü eğilimlerle tezahür eden ve her çağın, her halkın farklı tablosuna ona özgü, beklenmedik, hatta "keskin"[3] bir hayat veren, ardışık dönemler görmektedir.[4] Bu anlayışa göre dünya bir çeşit resim galerisidir. Sofu yazara göre eğer ilerleme olsaydı, insanlar yüzyıldan yüzyıla bir iyileşmenin olduğuna güvenir, zamanın akışında birbirini takip eden tüm nesillerin değerini eşit gören ve aralarında tefrik yapmayan bir "ulviyete bağlanmazlardı". Ranke'nin bu kanısı, 18. yüzyıldan beri duymaya alışık olduğumuz fikirlerle uyumsuzdur ve Guyau'nun "ilerleme fikrinin dinî düşünceyle uyuşmadığı" gözlemini bir kez daha haklı çıkarır.[5] İlerleme fikri tanrıların ve dogmaların Eskiçağlarda ve Ortaçağ'da hüküm süren egemenliği yüzünden uzun süre uyutulmuş, eski dünyanın açık fikirli felsefecileri onu biraz uyandırmışlar, sonunda Rönesans'la ve modern devrimler çağıyla birlikte tam bilincini kazanıp hayat bulmuştur. Gerçekten de tüm dinler evrenin bir yaratıcının elinden çıktığı ilkesinden yola çıkarlar; başka deyişle, kâinatın başlangıcında evren mükemmeldir. İncil'in dediği gibi, Tanrı eserine bakmış ve onun "iyi" olduğunu, hatta "çok iyi" olduğunu görmüştür.[6] Tanrı'nın mührüyle damgalanmış olan bu ilksel durumdan sonra, kusurlu insanların eylemleri ancak düşüşe ve çöküşe doğru ilerleyebilirdi: Gerileme kaçınılmazdı. Altın Çağ'dan sonra bu yaratıklar kendilerini Demir Ça-

ğı'nda buldular. Mutlu yaşadıkları cennetten çıkıp tufanın sularına gömüldüler, oradan kurtulduktan sonra amaçsız bir hayat sürdüler.

Dahası, monarşinin ve aristokrasinin, resmî ve gizli toplulukların mükemmeliyete ulaştıklarından emin olan insanlarca kurulan, inşa ve tahkim edilen kurumları, bütün devrimlerin ve değişimlerin bir düşüş, barbarlığa dönüş olduğundan emindiler. "Eski günleri" hayranlıkla anan atalar ve ecdad ise, tanrılar ve krallarla birlikte, bugünü geçmişle kıyaslayarak karalamakta, geriye gidişin alın yazısı olduğu yolunda bir önyargı oluşturmakta büyük rol oynadılar. Çocukların ebeveynlerini üstün varlık saymak gibi doğal bir eğilimleri vardır, bu ebeveynler de önceki kuşaklara aynı şekilde davrandılar. Bu eğilimler, bir nehrin kıyısında biriken alüvyonlar gibi zihinlere yerleşmiş ve neticede insanların dönüşü olmayan bir şekilde cennetten düşüşü, kimsenin tartışmadığı bir dogma haline gelmiştir. "Çağımızın ahlak bozukluğu" üzerine dizeler, düzyazılar yazmak günümüzde bile yaygın bir âdet değil midir? Sözgelimi "insanlığın durdurulamayan ilerleyişini" övenler bile akıldışı bir tutumla, (neredeyse bilinçsizce) insanlığın "çöküşünden" bahsederler. Görüşlerinde ve kullandıkları dilde iki karşıt akım kesişir. Gerçekten de, düşünmeden konuşmayan, bu konulara kafa yoranlar arasında bile, eski anlayışlar yenilerle çatışır. Dinlerin zayıflaması süreci ani geri dönüşlerle bölünse de, bu görüşler, dünyanın yavaş bir evrimle, ilksel kaostan tedrici olarak oluştuğunu açıklayan kuramların gücüne boyun eğecektir. Bu fenomen, –Aristoteles'in yaptığı gibi zımnen kabul edilse de, Lucretius gibi zarif, belagatli sözcüklerle anlatılsa da– ilerlemenin tanımı değilse nedir?[7]

Her kuşağın kısa ömründe ve insan evriminin tümünde ilerleme olduğu fikri çekiciliğini büyük ölçüde jeolojik araştırmalara borçludur. Buna göre olguların birbirinin peşi sıra gelmesi, bir zamanlar söylendiği gibi bir "akıllı tasarım"ın değilse de, gittikçe karmaşıklaşan organizmalarla hayatın tedrici olarak geliştiği bir doğal evrimin sonucudur. Böylece

dünyanın en eski katmanlarında kalıntı ve izlerini gördüğümüz hayat biçimleri, gelişmemiş, ilkel, tekdüze, çok az farklılaşmış özellikler gösterirler, daha ileri çağların katmanlarında ise gittikçe başarılı olan türlerin izleri ortaya çıkar. Yapraklı bitkiler yapraksızları izler; omurgalı hayvanlar omurgasızların ardından gelir; çağlar boyunca beyinler gelişir ve nihayet, kendi paraziti[8] olmadan ortaya çıkan insan, hayvanlar arasında konuşma yoluyla düşüncelerini ifade edebilen, ateşi bularak doğayı dönüştüren tek canlıdır.

Daha sınırlı bir alana, ulusların yazılı tarihine baktığımızda, genel ilerlemenin çok bariz olmadığını görürüz. Bazı oyunbozanlar insanlığın hiç ilerlemediğini, sadece bocaladığını, bazı insanlar bazı yönlerden iyileşirken ötekilerin gerilediğini ve yozlaştığını gösteren kanıtlar bulmuşlardır. En iyimser sosyologların insanlığın sürekli ilerlemesi adına Fransız İhtilali'nin yolunu açtıkları dönemde, uzaklardaki ilkel toplulukların sade hayatının baştan çıkardığı kâşiflerin hikâyelerinden etkilenen başka yazarlar, bu ilkellerin varoluş tarzına geri dönmekten bahsediyorlardı. Jean-Jacques Rousseau, "Doğaya dön," diye haykırıyordu, ve ilginçtir ki, "insan ve cumhuriyetçi haklarına" o denli karşı olan bu çağrı yine de zamanın fikirlerinde ve dilinde boy göstermekteydi. Devrimciler aynı anda hem Roma ve Sparta'nın çağına hem de tarihöncesi kabilelerin saf ve mutlu çağlarına dönmek istediler.

Günümüzde "doğaya dönüşe" benzer bir hareket, Rousseau'nun zamanından daha büyük bir içtenlikle kendini hissettiriyor. Bunun nedeni, insanlığın tümünü kucaklayacak kadar genişleyen günümüz toplumunun, ilerlemeci uygarlıkların uzun süre ayrı kaldıkları heterojen etnik unsurlarla yakınlaşma eğiliminde olması. Dahası, ilkel kardeşlerimizin psikolojisi üzerine yapılan antropolojik araştırmalarda büyük yol alınmış, kâşifler birinci elden tanıklıklarıyla bu tartışmalara ağırlıklarını koymuşlardır.

Tupinambálar ve diğer Brezilyalı vahşiler hakkındaki bilgilerimizi artık Jean de Léry, Claude d'Abbeville ya da Yves d'Évreux'nün hikâyeleri gibi, takdire şayan fakat basit ve naif

öykülere dayandırmamız gerekmiyor. Bougainville ya da Cook'un aceleci gözlemlerinden de daha iyisine sahibiz: Kronikler uzun deneyimlere dayanan ayrıntılı tanıklıklarla zenginleşti. Karşılıklı sevgi ve yardımlaşma idealine en yakın olan insanlar arasında kesinlikle yüksek bir yeri olan kabilelere örnek olarak, Filipin adalarından "Negros"un adıyla anılan ve ilkel olarak sınıflandırılan Aetaları saymak gerekir.

Beyazların kendilerine yaptıkları tüm kötülüklere rağmen, bu "Negritolar" ya da "Küçük Zenciler" zorbalığa iyilikle ve müsamahayla karşılık vermişlerdir ve ırklarının erdemleri bu kabilede çok belirgindir. Kabile üyelerinin hepsi kendini ötekilerle kardeş sayar, bu his o kadar güçlüdür ki bir çocuğun doğumunda büyük ailenin tümü bir araya gelir ve yeni doğan için uğurlu bir isim seçerler. Tüm evlilikler tekeşlidir ve evlilik kararı eşlerin hür iradesine bağlıdır. Hastalara, çocuklara, yaşlılara özenle bakılır. Kimse güç gösterisi yapmaz, aksine, ileri yaşlarına ve deneyimlerine duydukları saygıyla, büyüklerin önünde içtenlikle eğilirler.[9] Avrupa veya Amerika'da bu övgüleri hak eden tek bir ülke var mıdır? Ama bu iyi Aetaların mütevazı toplumu hâlâ varlığını sürdürüyor mu? Dalları örerek yaptıkları çadırları, saz ve palmiyeden kulübeleri, Amerikalıların büyük av partisine rağmen ayakta kalabildi mi?[10]

Beyaz ırka daha yakın ve yaşam biçimlerinden ötürü hayatlarının çoğunu ana ocağından uzak geçirmiş, daha geniş ufuklu insanlardan bir örnek verelim. Rusların, yaşadıkları adaların adıyla Aleut diye andıkları Unanginler yağmurlu, rüzgârlı ve fırtınalı bir bölgede yaşarlar. Çevrelerine uyum sağlamak için yarısı yerin altında kulübeler inşa ederler, bunların çoğu tepesinde buzdan büyük bir merceğin aydınlattığı, birbirine geçmiş dalları sertleşmiş çamurla kaplayarak yaptıkları kulübelerde otururlar. Beslenme ihtiyaçları Aleutları balıkçı bir halk yapmıştır; bir davulun içine girer gibi bindikleri, kasnağa gerili derilerden yapılma kayıklarını kullanmada beceriklidirler. Tehlikeli denizlerde dolaşmak onları fırtınaları önceden sezmekte usta, cesur denizcilere

dönüştürmüştür. Aralarından bazıları, özellikle balina avcıları, gerçek birer doğacıdır ve üyelerini ancak uzun çileler çektikten sonra aralarına kabul eden özel bir lonca oluşturmuşlardır.[11] Aleutlar, anakaradaki komşuları gibi olağanüstü yetenekli heykeltıraşlardır, kayaların altındaki gömütlerinde hayranlık uyandıran nesneler bulunmuştur. Aleutların sosyal davranış kodları, yaşamlarının karmaşıklığını yansıtır; kan bağı olan akrabalar, kayınlar ve yabancılar arasında katı kuralları olan gelenekler vardır. Görece yüksek bir uygarlık seviyesine ulaşan Aleutlar, yalıtılmış kalmaları sayesinde, son zamanlara kadar huzurlu, sosyal dengelerini sağlamış bir halk olarak yaşadılar. Onlarla temas kuran ilk Avrupalı kâşiflerin hemen hepsi niteliklerinden ve erdemlerinden övgüyle söz ettiler. On yıl boyunca yaşamlarına tanık olan Başpiskopos İnnokenti (namı diğer Veniaminov), onları "insanların en sevecenleri", son derece mütevazı ve sağduyulu, hareketlerinde ve sözlerinde en küçük bir şiddet izi olmayan varlıklar olarak betimliyor: "Birlikte yaşadığımız onca yıl ağızlarından bir tek kaba söz çıkmadı." Bu bakımdan, küçük Aleut kabilesiyle Batı Avrupa'daki halklarımız kıyas kabul etmez! Bu adalılar arasındaki dayanışma duygusu ve ahlaki değerler öyle yüksektir ki bazı Rum Ortodoks misyonerleri onları din değiştirmeye zorlamaktan vazgeçmişlerdir: "Onlara dualarımızı öğretmenin ne anlamı var? Bizden daha iyiler."[12]

Uygarlığın çeşitli evrelerinden seçilmiş bu örneklere, sosyologların seyahatlerinden veya etnolojik çalışmalardan aynı derecede önemli başkaları eklenebilir. Entelektüel anlayış bakımından bizden oldukça geri olsalar da, vahşi ya da barbar dediğimiz toplulukların yaşamlarında, hem ahlaki üstünlüklerini hem de hayata karşı daha dingin bir tavır aldıklarını gösteren pek çok vaka sayılabilir. İnsanlığın durmaksızın kat ettiği sonsuz sarmalda, kabaca dünyanın kendi etrafındaki dönüşüne benzetebileceğimiz süreğen bir devinimle kendi evrimini sürdürmesinde, büyük bütünün bazı parçaları yörüngeye ötekilerden daha yakın odaklanır. Günün birinde belki de, bu ileri-geri hareketi yöneten yasalar daha iyi anlaşılacaktır.

Şimdilik, erken bir sonuca ulaşmadan ve en önemlisi, insanlığın maddi ilerlemesinde yalnızca çöküşün ipuçlarını gören karamsar sosyologların usa aykırı düşüncelerini kabul etmeden, sadece olguları not etmek yeterli olacaktır.

Büyük zihinlerin bazen bu bakış açısını benimsediği anlaşılıyor. A. R. Wallace'ın 1869'da yayımlanan *Malay Archipelago*'sundan unutulmaz bir pasaj, insanlığın sürekli ilerlediği kuramını koşulsuz savunanların samimiyetini sorgulayan bir çeşit manifesto olarak kabul edilebilir. Bu meydan okuma halen bir cevap beklemektedir. Dolayısıyla bu metinde geçen sözcükleri hatırlatmak ve bunları tarihsel çalışmaları yargılayacak bir standart olarak almak yararlı olabilir:

> İnsanoğlunun çok eskilerden beri peşinde olduğu bu kusursuz, ideal sosyal devlet nedir? En iyi düşünürlerimiz bunun, doğamızın entelektüel, ahlaki ve fiziksel yönlerinin eşit gelişiminin ve adil dengesinin mümkün kıldığı bireysel özgürlük ve özyönetim olduğunu öne sürüyorlar – bu devlette hepimiz, neyin doğru olduğunu bilerek, aynı zamanda doğru bildiğimizi yapmak için önüne geçilmez bir istek duyarak, sosyal varoluşumuzu öyle düzenleyeceğiz ki, tüm yasalar ve cezalar gereksiz olacak... Uygarlığın en alt seviyelerinde, bu kusursuz sosyal devlete yakın bir durumla karşılaşmamız ilginçtir. Güney Amerika'da ve Doğu'da, vahşilerin arasında yaşadım; kanunları ve mahkemeleri yoktu, köy sakinleri görüşlerini özgürce açıklıyorlardı. Buralarda her birey, arkadaşının haklarına titizlikle saygı gösterir, bu hakların ihlal edildiği görülmemiştir ya da pek az görülür. Böyle bir toplumda, herkes aşağı yukarı eşittir. Uygarlığımızın ürünü olan eğitimli ile cahil, zengin ile fakir, efendi ile uşak arasındaki büyük uçuruma rastlanmaz; refahı artıran ama bir yandan da çıkarların çatışmasına neden olan geniş çaplı işbölümü de yoktur; kimse vahşi rekabete girişmez, yaşamak için mücadele etmek zorunda kalmaz... Bizler, toplum olarak, bu vahşiler sınıfına karşı üstünlük iddiasında bulunamayız.[13]

Fakat bu büyük doğacı ve toplumbilimcinin İnsulinde Adaları[14] ve Amazon'un yerlileri üzerine söylediklerini genelleştirmek, tüm anakara ve takımadaların vahşi halklarına uygulamak hata olur. Wallace'ın bu ahlaki asaleti anlatmak için kullandığı, kendi görüşlerini de şekillendiren çok sayıda örnek Borneo Adası'ndan alınmıştır. Bu büyük toprak parçası, Boek tarafından "Yamyamlar Diyarı"[15] olarak tasvir edilmişti. Buraya, kendilerine "erkek" demek ve aile kurma hakkını kazanmak için hile veya açık dövüşle bir veya birkaç kafa kesmeleri gereken Dayak'lardan hareketle, "Kelle Avcıları Diyarı" da denebilir. Aynı şekilde, 18. yüzyılın kâşiflerinin naif bir coşkuyla bahsettikleri şu olağanüstü Tahiti Adası, namı diğer Yeni Kitera, manzaraların güzelliği ve insanlarının sevimliliğine hayran olan Avrupalıların övgülerine ancak kısmen karşılık verebilir. Bu okyanus cennetinin cazip manzarasını asil duruşlarıyla tamamlayan bazı saygıdeğer yaşlılar belki de, cinsellikten uzak kalmaya yeminli bir ruhban sınıfı oluşturduktan sonra, tüm çocuklarını öldürerek cehennemi ayinler yapan bir katiller cemiyetine dönüşen korkunç Oro (Arioï) kastına aitlerdi. Tahitililerin bu noktada ilkellikten çok uzak bir kültüre evrildikleri doğrudur. O halde, ilerleme yönünde gelişmek yerine, gerilemeye mi başlamışlardı? Yoksa bu iki hareket, dar okyanus evrenlerine kapanmış bu küçük ulusun toplumsal hayatında çakışmış mıydı?

Asıl sorun burada yatmaktadır. Mağrur "uygarlar" tarafından "vahşi" adıyla aynı kefeye konan binlerce kabile ve etnik grup, farklı zaman aralıklarına serpiştirilmiş, sonsuz çeşitlilikteki çevrelerden oluşan bir ağda, belirli noktalara tekabül ederler. Bir kabile ilerlemeye yönelik bir evrim içindeyken, başka biri açıkça gerileme içindedir. Biri oluşum dönemindeyken diğeri çöküşün ve ölümün eşiğindedir. İlerlemenin genel araştırmasında çeşitli yazarların sunduğu örneklerin her biri, söz konusu insan topluluğunun kendine özgü tarihiyle beraber okunmalıdır; çünkü görünürde neredeyse özdeş olan iki durum, biri organizmanın çocukluğuna, diğeri yaşlılığına aitse, tamamen zıt anlamlar ifade edebilirler.

Karşılaştırmalı etnografya çalışmalarında bir gerçek kendini açıkça gösterir: Komşularından çok az etkilenmiş ilkel bir kabilenin uygarlığı ile ucu bucağı olmayan hırslara kapılmış çağdaş siyasi toplumların uygarlıkları arasındaki temel fark, birinin basit karakterinden ve diğerinin karmaşık karakterinden kaynaklanır. Birincisi, çok gelişmiş olmasa da, anlaşılır ve idealleriyle tutarlı olma avantajına sahiptir. İkincisi, kapladığı alandan ötürü muazzam büyüklüktedir ve harekete geçirdiği güçler açısından ilkel kültürden fersahlarca üstündür. Karmaşıktır ve çeşitlilikler içerir, geçmişin bütün yükünü taşır, anlaşılmaz ve çelişiktir. Birlikten yoksundur, aynı anda zıt hedeflere yönelir. Tarihöncesi toplumlarda ve halen vahşi oldukları kabul edilen dünya toplumlarında denge kolayca sağlanabilir çünkü idealler basittir.[16] Böylece, bilimsel bilgi bakımından çok az gelişmiş, sadece temel zanaatlara sahip ve büyük çeşitlilik içermeyen bir yaşam süren ilkel topluluklar ve ırklar, tüm bunlara rağmen karşılıklı adalet ve eşit refah seviyesine ulaşabilmiş, çağdaş toplumlarımızın bu gibi niteliklerini büyük ölçüde aşmışlardır. Çağdaş toplumlar son derece karmaşıktır, geçmişin tüm unsurlarının çeşitli biçimlerde karıştığı bir yenileme atılımı içinde, keşifler ve kısmi ilerlemelerle sürekli çeşitli yönlere sürüklenirler. Bunun yanı sıra, bu denli güçlü olan küresel toplumumuzu, kendilerini –çoğu zaman yıkıcı olan– "uygarlaştırıcıların" dışında tutmayı başarmış ilkellerin gözden ırak küçük topluluklarıyla karşılaştırdığımızda, bu ilkellerin aslında bizden üstün olduğu ve bizim zaman içinde gerilediğimiz gibi bir düşünceye kapılabiliriz. Fakat bizim sonradan kazanılmış niteliklerimiz kadim niteliklerimizle aynı türden değildir, bu yüzden hakkaniyetli bir karşılaştırma yapmak çok zordur. İlkel çağlardan bu yana toplumsal birikim epey arttı. Her halükârda, kendi dar evrenlerinde uyum içinde gelişmiş, bizim şimdilerde insanlık ölçeğinde gerçekleştirmeye çalıştığımız şeyi küçük ölçekte kurma şansına sahip olmuş onlarca hatta yüzlerce bireyin varlığına tanıklık etmek hoş bir duygudur. Tüm bireylerin sanki aynı ailedenmiş gibi birbirini

tanıdığı bu toplumlarda ulaşılmaya çalışılan amaç adeta ellerinin altındadır. Tüm dünyaya yayılmış ama henüz onu kucaklamayı beceremeyen modern toplumumuz için durum farklıdır.

İnsanlığı bir bütün olarak ele aldığımızda, hatta canlı varlıkların kökenlerine indiğimizde, denizin üstünde şeritler halinde yüzen salplerden* aynı kovanın arılarına, kendini belirli bir çevreyle sınırlayan insanlara kadar tüm sosyal grupların normal yollardan, ayrı ayrı küçük koloniler halinde oluştuklarını varsayabiliriz. İlk gruplar mikrokozmiktir, zaman içinde grup genişler ve ulaşılması gittikçe zorlaşan bir ideale doğru ilerleyerek karmaşıklaşır. Bu küçük toplumların her biri doğası itibarıyla bağımsız ve kendine yeterli bir organizmadır. Ne var ki, adalarda, yarımadalarda ya da dağlarda geçit vermeyen buzullar arasında yaşayanlar hariç, hiçbiri kapalı uçlu değildir. İnsan grupları birbiriyle tanışır, doğrudan ve dolaylı ilişkiler oluşur. Böylece iç değişimler ve dış olaylar doğrultusunda, her küme kendi özel evrimini tamamlar ve özgür iradesiyle ya da zorla başka bir politik yapıyla birleşir, bu ikisi üst bir organizasyonda bütünleşerek yeni bir hayata ve ilerleme sürecine atılırlar. Bu metamorfoz, tohumun ağaç, yumurtanın hayvan olmasını andırır: Türdeş yapıdan ayrışık yapıya, yapısal bir dönüşüm söz konusudur.[17] Ama birbirinden çok farklı sonuçların ortaya çıkması mümkündür. Küçük, tecrit edilmiş toplumların çoğu, olağan işleyişlerinin onları yönelttiği hedeflerini gerçekleştiremeden yaşlanıp bunarlar, kanlı bir çatışmayla yeryüzünden silinirler. Uyumlu bir gelişme için daha uygun çevreye sahip başka mikroevrenler, ideallerine ulaşmakta başarılı olurlar ve bilge atalarının kurallarına uyarak yaşamlarını sürdürürler. Böylece, basit bir sosyal organizasyonları ve evren hakkında naif görüşleri olan, başka etnik bileşenlerle karışmamış bazı kabileler, mükemmel bir biçime sahip küçük

* Salpa familyasından minik deniz canlıları; ılık okyanuslarda deniz yüzeyine yakın yüzerler, fıçı biçimindeki saydam bedenlerinin iki ucu açıktır. (Ç.N.)

hücreler ve iyi düzenlenmiş organlar oluşturmayı başardılar. Her birey, kabilenin diğer üyeleriyle kurduğu dayanışmanın farkındaydı ve tüm bireyler birbirlerinin özgürlüğüne saygıda, adalette kusur etmediler, huzurlu ve sakin bir hayat yaşadılar. Bu kabileler, güdülerin, arzuların ve sevgi ihtiyacının tatmini anlamındaki "mutluluğa" çok yakın bir yaşam sürdü.

İnsanlık tarihinde, bazı sosyal tipler gelişimlerini başarıyla tamamlamışlardır. Aynı şekilde, kadim flora ve faunalarda, sayısız cins ve tür güç, ritim ya da güzellik bakımından öyle ideal boyutlara ulaşmışlardır ki daha üstünü düşünülemez. Gül kendinden önceki biçimlerin nihai biçimidir; böyle olması onu daha az mükemmel yapmadığı gibi, mükemmeliyeti aşılamayacak bir bitki de yapmaz. Peki hayvanlar âleminde, deniz lalelerinden, kınkanatlı böceklerden, kırlangıçlardan, antiloplardan, arılardan ve karıncalardan daha kendine özgü, daha kusursuz bir organizma hayal edebiliyor muyuz?[18] Kendini hâlâ kusurlu gören insan, gözlerini ve zihnini iyice açarsa, sınırsız bir hayranlıkla izleyeceği sayısız canlıyla çevrili değil midir? Ve onu çevreleyen sonsuz çeşitlilik içinde bir seçim yapsa bile, aslında her şeyi kucaklayamadığı için böyle yapmaz mı? Çünkü her biçim, kendisini belirleyen evrenin tüm yasalarının bir özeti, bu sürecin muhteşem sonuçlarından biridir.

Dolayısıyla çağdaş toplum ancak oluşumuna dahil olan unsurların karmaşıklığıyla önceki toplumlar üzerinde bir üstünlük iddia edebilir. Daha geniş bir kapsam kazanmış ve zaman içinde, birbirinden farklı organizmaları bünyesinde yan yana getirerek, heterojen bir organizma haline gelmiştir. Ama bir yandan da bu engin toplum sadeleşmeye eğilimlidir. Tüm ülkelerin ve çağların emeğini ve düşüncesini zaman içinde bir araya getirerek insanların birliğini sağlamaya çalışır. Birbirinden ayrı yaşayan ilkel topluluklar çeşitliliği temsil ederken, diğer etnik topluluklar üstünde üstünlük kurmayı ve onları massetmeyi amaçlayan ulus daha büyük bir birlik kurmanın peşindedir. Sonuçta, tüm çelişkileri çözerek bundan yarar sağlamaya, tüm küçük, dağınık gerçekleri tek bir ger-

çekte birleştirmeye çalışır. Ama bu yol zordur, engebelerle doludur ve daha önemlisi, korkusuzca yürüdüğü anayola önce paralel gibi görünen aldatıcı yollar sürekli önünü keser. Tarih bize her ulusun, altın çağında ne denli sağlıklı, güçlü, donanımlı olursa olsun, on yıllar ya da yüzyıllar içinde yavaşlayarak geri kaldığını, sonunda çevredeki kırlarda dağılan küçük gruplara ayrıldığını göstermiştir. Bazen kökenlerine dönmeye çalışır ama dillerin, hiziplerin ve yerel çıkarların çeşitliliği, ileriye doğru gitmekte olan ulusu bir süre bir arada tutan birlik hissine üstün gelir.

Günümüzde çeşitli uygar etnik topluluklar bu insan birliği fikrini o denli içselleştirdiler ki, adeta gerilemeye ve ölüme karşı bağışıklık kazandılar. Gölgesi henüz üstümüze düşmeyen büyük evrensel devrimleri aşan çağdaş uluslar, kadim halkların sonunu getiren çöküşten kendilerini kurtaracaklardır. Elbette, denizlerin kıyı şeritlerindeki ihlallere benzeyen siyasi "ihlaller" devlet sınırlarında da vuku bulacaktır ve bu sınırların bazı yerlerde kendiliğinden kaybolması, günün birinde her yerde yok olacaklarının habercisi olacaktır. Coğrafi isimlerden bazıları haritadan silinecektir ama (yeryüzündeki karaların büyük bölümüne yayılan) çağdaş uygarlığın kapsamına giren halklar, birbirinin maddi, entelektüel ve ahlaki gelişimine katkıda bulunmaya devam edeceklerdir. Onlar karşılıklı yardımlaşma döneminden geçiyorlar ve kanlı çarpışmalarla birbirlerine zarar verdiklerinde bile, bir bakıma ortak refah için çalışmaktalar. Almanya ve Fransa arasındaki son büyük Avrupa savaşında yüzbinlerce insan öldürüldü, tarlalardaki hasatlar harap oldu, mal mülk mahvoldu. İki taraf da birbirini lanetledi, birbirini aşağıladı ama bu, iki tarafın da, rakipleri dahil, tüm insanlığın yararı için düşünceler üretmelerini engellemedi. Difteri serumunun Vosges Dağları'nın batısında mı yoksa doğusunda mı keşfedildiği ve ilk kez uygulandığı konusunda yurtseverlikte yarıştılar ama Fransa'da olduğu gibi Almanya'da da bu ilaç, milliyetlere kayıtsız doğanın yardımıyla insanlığın gücünü artırdı. Benzer şekilde, binlerce icat iki komşu ulusun müşterek mirası oldu; bu ülkeler

rakip ve düşman olsalar da, tüm insanların yararlanacağı büyük buluşlar için azimle çalışmak onları yakın dost yapmıştır. Ve Uzakdoğu'da, Japonlar ve Ruslar arasındaki kapalı ya da açık savaşın, dünyanın bu bölgesinde, insan kültürünün ve ideallerinin paylaşımında kaydedilen muazzam ilerlemeleri durduramadığını görüyoruz. Yunan ve Latin klasiklerinin incelenmesi, tüm kültürlü insanları güzel bir dille ifade edilen büyük düşüncelerden alınan zevkte birleştirdiği için, tarihi bir döneme "hümanizm" adı verilmiştir. Bizim dönemimiz bu ismi daha çok hak ediyor çünkü bugün, yalnızca bir araya gelen entelektüellerin değil, birbirinden çok farklı ırklardan gelen ve dünyanın en uzak köşelerinde yaşayan halkların kardeşliği söz konusu.

Buna karşılık günümüzde "insancıl" [*humanitairerie*] saçma bir sözcüğe dönüştü. Tüm devlet adamları ve büyük yazarlar bu gülünç duyarlılıkla alay ediyor. 19. yüzyılın ikinci yarısı, ilerlemenin bazen aldığı biçimlere ilişkin kuramlar bakımından verimliydi. 1848'in devrimcileri olağanüstü bir dehayla "insanlık" fikrini ortaya attılar. Ne var ki bu cesur kişiler, derin bir cehaletle, propagandalarının karşılaşacağı zorlukları, kolayca gülünç hale düşeceklerini tahmin edemediler. Ardından, duygulu Almanya'da meyvesini veren Bismarckçı siyasetin zaferini taçlandıran Fransa-Prusya Savaşı patlak verdi. Gölgesi halen üstümüzde dolaşan Demir Şansölye'nin faaliyetlerini, üstelik aynı beceriksizlikle kopyalamakta yarışanların sayısı arttı. Yunanistan ve İki Sicilya Krallığı'nın[19] kurtuluşunun, Byron'ın, Kossuth'un, Garibaldi ve Herzen'in göklere çıkarılmasının ardından, Ermenistan'daki katliamlara, Doğu Afrika'daki kıyımlara ve Rusya'daki pogromlara gösterilen tepkiler pek cılız kaldı.[20] Ateşli bir milliyetçilik Batı'nın tüm ülkelerini kasıp kavuruyor, son elli yıldır mevcut sınırların olağanüstü biçimde tahkim edildiğine tanık oluyoruz. Ayrıca Büyük Britanya'da, 1870 öncesi pek çok destekçiyi bir araya getiren cumhuriyetçi fikirlerin yavaş yavaş siyaset sahnesinden silindiğini gördük. "Ütopyalar"ın en idealisti, tüm uygar ülkelerde aynı kaderi paylaşıyor. Eğer nedenlerini araştırmaz-

sak, hayal kırıklığına uğrayıp bu bariz evrimleri geriye dönüşler sınıfına sokabiliriz. Bu ters yöne savruluşların nasıl işlediğini anladığımızda, (bu ideale tutunmaktan asla vazgeçmeyen) "ezilmiş ve aşağılanmışlar" bilimsel gerçekleri özümsediklerinde, insanlığın haykırışının yeniden yankılanacağına dair en küçük bir şüphemiz yok. Enternasyonalizmi daha iyi anladıklarında, tüm savaş tehditlerini sonsuza dek bertaraf edecek gücü kendilerinde bulacaklardır.

Rakip devletler arasındaki anlaşmazlıklar son derece ciddi olabilir ve büyük yankılar uyandırabilir; ne var ki, bunlar savaşla sonuçlansa bile, Eskiçağlarda Hititleri, Elamları, Sümerlileri ve Akatları, Asurluları, Persleri ve onlardan önce gelmiş, isimlerini bile bilemediğimiz nice uygarlıkları yok eden mücadelelerin verdiği sonuçlara yol açmazlar. Aslında, tüm uluslar, birbirini düşman sayanlar dahi, liderlerine ve sürdürülen nefret ortamına rağmen, tüm yerel ilerlemelerin bütünü etkilediği ve genel ilerlemeye katkı yaptığı, tek bir ulustur. 18. yüzyılın "bilinmeyen filozofunun" "arzu insanları" – iyiyi arzulayan ve onu gerçekleştirmek için çalışanlar– diye adlandırdığı kişiler, şimdiden oldukça kalabalık ve etkinler; ilerici çabalarının, gerici unsurlara ve süregiden nefretin ürettiği ayrılıkçılığa üstün geleceğini umuyorlar.

Muhatabımız özgür, birbirinden bağımsız ama dost ve müttefik insanların oluşturduğu bu yeni ulus olmalıdır. Arzulanan tüm reformların, adil ve yenileyici fikirlerin propagandasını, gelişim halindeki bu insanlığa yapmalıyız. Büyük ulus dünyanın bütün köşelerine yayılmıştır, şimdiden kendinin bilincinde olduğu için ortak bir dil ihtiyacı duymaktadır. Bu yeni yurttaşların dünyanın bir ucundan öbürüne tahminlerle iletişim kurmaları kabul edilemez; birbirlerini tam anlamıyla anlamaları gerekir. Umut ettiğimiz dilin bir gün yaratılacağından emin olabiliriz: Kuvvetle arzulanan her ideal gerçekleşir.

İyi niyetli insanların sınırları aşarak oluşturduğu bu kendiliğinden birlik, önceki tarihî evrimlerden kalan, hakikati sadece göreli olarak yansıttığı için geçmişe iade edilmesi ge-

reken sözde "yasa"ları feshedecektir. Bir örnek, uygarlığın dünya üzerinde tıpkı güneş gibi doğudan batıya doğru yol aldığı ve bin yılda bir gezegenin çeperindeki uygarlık merkezini belirlediği kuramıdır. Kadim Babil ile modern Babillerimiz arasındaki zarif parabolden etkilenen bazı tarihçiler, uygarlığın yayılmasını açıklamak için bu formülü icat ettiler; ne ki, Yunan kültürünün filizlenmesinden önce Mısırlılar, kapsadığı alanın büyüklüğü ve dünyanın geri kalanından yalıtılmışlığıyla kendi başına bir evren olan Nil dünyasının enginliğini kavramak için, insan düşüncesinin yayılmasında farklı bir yönü gösterdiler. Onlara göre uygarlık, Nil'in taşıdığı verimli alüvyonlar gibi, güneyden kuzeye ilerlemişti. Muhtemelen yanılıyorlardı ve bilinen tarihin en azından bir döneminde uygarlık aksi istikamette, Memfis'ten "Yüz Kapılı" Tebai'ye doğru yayılmıştır.[21] Başka diyarlarda kültürün ilerleyişi nehirler boyunca olmuş, insanlık emeğinin merkezleri olan kalabalık kentler su kenarında, birbirini takip ederek kurulmuştur. Böylece Hindistan'da ilerleme Ganj ve Yamuna nehirlerinin kıyılarını takip ederek kuzeybatıdan güneydoğuya doğru gerçekleşirken, Çin'in engin ovalarında "hayat çizgisi" açık bir şekilde, Huang He ve Chang Jiang vadilerinden geçerek doğudan batıya ilerler.

Bu örnekler, baskın küresel uygarlık merkezlerinin doğudan batıya ilerleyişini belirleyen sözde ilerleme yasasının yalnızca bölgesel ve yerel geçerliliği olduğunu, başka bölgelerde, arazinin eğimine ve çevresel koşulların çekim güçlerine bağlı olarak başka yönde hareketler meydana geldiğini gösteriyor.[22] Her halükârda, "Büyük Batı"nın hırslı bir ulusu hâlâ kendini üstün görmeye hakkı olduğunu yüksek perdeden haykırdığı ve bu iddiaya yol açan nedenleri anlamamız gerektiği için klasik tezi hatırlamakta yarar var.[23] Ama dünyanın şu ya da bu noktasında her gün belki bin buluş ve uygulama gerçekleştirildiği ve bunların şehirden şehre hızla yayıldığı göz önüne alındığında, büyük insan ailesi uygarlık merkezinin şimdiden her yer olduğunun farkına varmayacak mıdır? Tarihin bir zamanlar yerkürenin üzerine çizdiği hayalî

çizgiler, bugün tabir yerindeyse, bütün dünya ülkelerini kaplayan tufanın dalgaları altında kalmıştır. Bu tufan aslında İncil'de (tabii başka bir bağlamda) dünyanın her yerine eşit bir şekilde yayıldığı söylenen bilgi selidir. Uzaklık unsuru önemini yitirmiştir; insan artık farklı ülkeleri ayrıştıran tüm toprak, iklim, tarih ve toplum olaylarını öğrenerek kendini eğitebilir, eğitiyor da. Birbirini anlamak, zaten bir ölçüde birleşmek, birbirine karışmaktır. Elbette, farklı uluslar ve ülkeler arasında hâlâ karşıtlıklar var ama bu karşıtlıklar azalıyor ve dünyadan haberi olanların zihinlerinde yavaş yavaş etkisini yitirmeye başlıyor. Uygarlığın merkezi düşündüğümüz ve bir şeyler yaptığımız her yerdir; Almanya, Amerika ya da Japonya'da şu metalin ya da bu kimyasal maddenin özelliklerinin keşfedildiği laboratuvardır, zeplinlerin veya gemilerin uskurlarının inşa edildiği şantiyedir, yıldızların hareketiyle ilgili bilinmeyen bir verinin elde edildiği gözlemevidir.

Vico'nun *corsi* ve *ricorsi*, yani tarihsel gelişimlerin medceziri hakkında bir zamanlar ünlü olan kuramı, tıpkı kültür merkezlerinin art arda yer değiştirme kuramı gibi gözden düşmüştür. Tecrit edilmiş bir birey gibi davranan kapalı bir toplum, şüphesiz, ritmik salınımlara göre gelişmek gibi doğal bir eğilime sahip olurdu; hareketli dönemi hareketsizlik takip ederdi ve sürecin her yeniden başlayışında, aynı öğeler benzer koşullarda neredeyse aynı sonuçları verirdi. Demokrasiden tiranlığa ve tiranlıktan yeniden halkın seçtiği hükümete geçiş böylece, bir saatin sarkacına benzeyen salınımlı hareketlerle gerçekleşirdi. Ne var ki, tarih hakkındaki bilgimiz arttıkça ve etnik faktörler çeşitli yönlerden daha etkili olmaya başladıkça, olayların bu ritmik ardışıklığının bozulduğunu görürüz: Medcezir öyle bir güçlenir ve öyle birbirine karışır ki hangisinin hangisi olduğunu ayırt edemeyiz. Bu ikisi arasındaki doğru ilişkiyi bulmak için, Vico'nun iki boyutlu sarkacının yerine sonsuza doğru yükselen sarmallar getirildi. Tam da Goethe'nin betimlemeyi sevdiği şiirsel imgelerden biridir bu; ne var ki gerçeklikle ilişkisi müphemdir. Tüm dağınıklığıyla sonsuz sayıda tarihî olay, uzaktan büyük

kütleler gibi görünür. Ama yüzeyin altında sürekli bir etki tepki hareketi vardır ve birbiriyle çatışan güçlerin toplamı insanlığın düz bir çizgide ilerlemesine asla izin vermez. Bu muazzam karmaşanın bütünü uyumlu bir gelişmeden de yoksun değildir elbette, resmin ayrıntılarında binlerce dikkate değer örüntü bulabiliriz. Fakat geometrik biçimler, ne denli zarif olurlarsa olsunlar, sonu gelmeyen dalgalanmalara yeterli bir açıklama getirmezler.

Devrimlerle ve yüzyıllarla birlikte gittikçe büyüyen araştırmaların kapsadığı alan, ilerlemenin başlıca unsurlarından biridir. Bilimsel açıdan her yönden irdelenmiş ülkelerin yanında, uzak ülkelerin de coğrafi asimilasyonuyla, özbilinçli insanlık sürekli büyümektedir. Kâşif nasıl ülkeler fethederek tüm dünyada iyi niyetli insanlara çabalarını birleştirme imkânı veriyorsa, yüzünü geçmişe dönen tarihçi de zamanı fetheder. Tüm enlem ve boylamlarda Bir olan insanlık, aynı şekilde, tüm çağları kapsayan tek bir biçimde kendini gerçekleştirmeye çalışacaktır. Bu da ilkinden daha az önemli bir fetih değildir. Tarihöncesindekiler de dahil olmak üzere geçmiş uygarlıkların hepsi, sırlarının hazinesine göz atmamıza izin vermekte ve bir anlamda, bugünkü toplumların hayatına katılmaktalar. Bugün artık birbirini izleyen çağlara, belirli bir düzeni olan, meydana gelen olayların mantığını kavrayabileceğimiz bir sinopsis gibi bakabiliyoruz. Bunu yaparken şimdiki zamanda yaşamayı bırakıyor, kroniklerin naklettiği ve arkeologların keşfettiği geçmiş çağları kucaklıyoruz. Bu sayede ırkımızın ve yaşadığımız çevrenin belirlediği katı gelişim çizgisinden kendimizi kurtarabiliyoruz. Önümüzde insanlığın başka kollarının takip ettiği paralel, çatallanmış, birbirini kesen yollardan oluşan sonsuz bir ağ var. Belirsiz bir ufka doğru uzanan bu çağlar dizisi boyunca bize ilginç gelen, taklitçi duygularımızı okşayan örneklerle karşılaşıyoruz. Her yerde dayanışma ruhumuzu pekiştiren kardeşlerle karşılaşıyoruz. Tarihe bakışımız daha da gerilere uzandıkça bizden anlayış talep eden modellerin sayısı da artıyor, bunların arasında ideallerinin bir yönü bizde taklit arzusu uyandıran pek

çok örnek de var. İnsanlık sürekli yer dönüştürdükçe ve kendini çeşitli biçimlerde değiştirdikçe, geçmişteki kazanımlarının önemli bir kısmını kaybetmişti. Bugün, asırlar süren uzun yolculuğumuzda bazı istasyonlarda kaybettiğimiz valizlerin bir kısmını telafi edip edemeyeceğimizi sorabiliyoruz.

İnsanlar artık zamanın ve uzayın efendisi olduklarını, önlerinde sonsuz bir kazanım ve ilerleme alanının açıldığını görmekteler. Ama çevrelerinin akıldışı ve çelişkili koşulları onlara ayak bağı oluyor, hep birlikte gelişme yolunda uyumlu bir çalışma yapmalarını engelliyor. Bu anlaşılır bir şey. Tüm inisiyatif bireylerden ve güçsüz azınlıklardan geliyor, bu tekil bireyler ya da zayıf gruplar, öncelikle en acil ihtiyaçları karşılamak için, karşılarında ne kötülük görürlerse doğrudan ona saldırıyorlar. Bu çabalar tüm cephelerde neredeyse eşzamanlı olarak harekete geçmek gibi bir avantaja sahipse de, tam da aynı nedenle, sağlam bir stratejiden yoksun. Ama kuramsal olarak, çatışan çıkarların kaosundan uzaklaşıp kafamızı asıl meseleye verdiğimizde, tüm insanların ekmeğe kavuşmasının, bütün ötekilerin ondan türediği tek ve gerçek zafer olduğunu rahatlıkla görebiliriz. Tüm insanlar derken, birbirine "kardeş" diyenlerden söz ediyoruz ama insanlık henüz bu noktadan epey uzak. Karınlar doyduğunda, herkes birbiriyle eşit olduğunun farkına varacak. Uygarlığın büyük yollarından epey uzakta kalmış pek çok küçük kabile, tam da bu ideali gerçekleştirmişti; ilerleme umudumuz acı bir tebessümle sonuçlanmayacaksa, bu dayanışma idealini en kısa zamanda gerçekleştirmek zorundayız. Montaigne 1557'de, "merhum kral IX. Charles zamanında" Rouen'a getirilen Brezilya yerlilerinin tepkileri üzerine görüşlerini anlatır.[24] Pek çok olay yerlileri şaşırtıyordu; en çok da "aramızda [karınları] dolu ve güzel şeyler tıkınan insanlar varken, [diğer] yarımızın (hemşerilerimizin), açlık ve yoksulluktan bir deri bir kemik kapılarda dilenmesine hayret ediyorlar, bu muhtaç yarının nasıl olup da böyle bir adaletsizliğe boyun eğdiğini, ötekileri boğazlamadığını veya hanelerini ateşe vermediklerini anlayamıyorlardı".[25] Montaigne ise, "yenilik

tutkusuyla kendilerini riske atıp bizim semalarımızı görmek için kendilerininkini terk eden"[26] bu Brezilyalı yerlilere çok acıyor ve, "Bu karşılaşmanın onlara yıkım getireceğinin ... farkında değiller," diyordu![27] Hakikaten de Amerika kıyılarından gelen bu Tupinambáların soyundan tek bir kişi kalmadı. Tüm kabileler imha edildi ve eğer bu özgün halkın kanını taşıyan birkaç kişi kaldıysa, bunun nedeni herkesin küçümsediği proleterlerle karışmış olmalarıdır.

Gerçek ilerlemenin göstergesi olan ekmeğin fethinin, hakiki bir fetih olması gerekir.[28] Mesele sadece karın doyurmak değildir; insanın, bir zenginin ya da varlıklı bir manastırın sadakasına muhtaç olmadan, hakkı olan ekmeği yemesidir. Evlerin, kulübelerin kapılarında dilenen talihsiz insanların sayısı binleri değil yüz binleri, belki de milyonları bulmaktadır. Bunlar yardımseverlerin dağıttığı ekmek ve çorba kuponları sayesinde, ölmeseler de sürünürler; ne var ki muhtaçlara verilen bu yardımın uygarlık tarihine en küçük bir katkısı yoktur. O yemeğin hakkı olduğu teslim edilmeden, hatta belki de minnettarlığını belirtmek zorunda kalarak karnını doyurması, yoksulun kendini toplum dışı gördüğünün kanıtıdır. Özgür insanlar birbirinin gözlerine bakarlar; eşitliğin birinci koşulu bireylerin birbirlerinden tamamen bağımsız olmaları ve ekmeklerini birbirlerine sağladıkları hizmetlerin karşılığında kazanmalarıdır. Maddi refahın emekle değil, lütufla elde edilmesi bazen bütün bir halkın ahlaken çökmesine yol açmıştır. Roma vatandaşları yiyecek ve eğlence için çalışmak zorunda kalmayıp devleti yönetenlerin kayırmasıyla refah içinde yaşadıklarında, imparatorluğu savunmayı bırakmadılar mı? Bazı sınıfların, örneğin sadaka sistemiyle yaşamlarını sürdüren "yardımı hak eden yoksullar"ın, ilerlemeye katkıları sıfırdır; bazı kentler kendisi için çalışmak zorunda kalmayınca, başkaları için çalışmayı da reddeden bu aylak sürüsü yüzünden, dönüşü olmayan bir yozlaşmanın kurbanı olmuşlardır. Bunca kentin, hatta ulusun "ölmesinin" gerçek nedeni budur. Sadaka, beslediği kişilere lanet getirir. Büyük servetlerin küçük vârislerinin, şatafatlı elbiselerle soylu jest-

ler yapmayı, zarif tebessümlerle bakmayı öğrendikleri Noel kutlamalarında buna tanık olabilirsiniz. Annelerinin ve mürebbiyelerinin sevecen bakışları altında, bu tören için özel olarak yıkanmış ve en iyi giysilerini giymiş yoksullara soylu tavırlarla sokakta armağanlar dağıtırlar. Bu cömertliğin ve altının ihtişamı karşısında aptala dönen bu genç bahtsızlar kadar üzücü bir manzara var mıdır?

Kahrolsun bu çirkin Hıristiyan hayırseverliği! İlerleme davası ekmeğin fatihlerine –başka deyişle birleşmiş, özgür ve eşit olmuş, sadaka dilenmekten kurtulmuş emekçilere– teslim edilmiştir. Her buluşu toplumun yararına göre uygulamak, Condorcet'nin "doğa umutlarımıza hiçbir sınır koymamıştır" düsturunu hayata geçirmek onlara düşecektir. Çünkü, başka bir tarihçi ve toplumbilimcinin de söylediği gibi, "insan doğasından ne kadar çok talep edersek, o kadar çok verir. Yetileri çabayla kamçılanır, gücü neredeyse sınırsızdır".[29] İnsan eylemlerini yönlendiren ilkelere tam anlamıyla güvendiğinde, hayat ona kolay gelir. Kendi hakkının çok iyi farkında olarak, komşusunun hakkını da bilir ve ona bu hakkı tanır. Bunu yaparken, yasaların, polisin ve infazcının zorlayıcılığıyla hareket etmez; kendi etik anlayışı sayesinde hukuku fesheder (Émile Acollas). Bilinçli ilerleme, toplumun olağan bir işlevi, bitki ve hayvanların büyümesine benzer bir süreç değildir. Bir çiçek gibi açmaz;[30] daha çok, insanlığın ortak çıkarlarının bilincine varan ve bunları ara vermeden, yöntem kullanarak koruyan kolektif sosyal iradenin meyvesi olarak anlaşılmalıdır. Bazı fikirler, bir kez herkes tarafından kabul edildikten sonra, tartışılmaz hale gelir.

İnsani ilerlemenin esası, tüm insanların çıkarlarının ve iradelerinin toplamıdır; dayanışmayla özdeştir. Her şeyden önce, hayatın tohumlarını şaşılacak bir bollukla savuran ilkel doğadan çok farklı olan, ekonomiyi hedef almalıdır. Halihazırda toplum, çeşitli güçleri, özellikle de insan gücünü akıllıca kullanmaktan çok uzaktır. Şiddet içeren ölümlerin Eskiçağlardaki gibi kural olmaktan çıktığı doğrudur. Yine de, çok kişi vadesi dolmadan ölüyor. Hastalıklar, kazalar, yaralanma-

lar, çoğu kez tıbbi tedavinin yanlış ya da gelişigüzel uygulanmasıyla komplikasyonlara yol açan her çeşit bozukluk, temel sağlık kurallarına riayet edilmemesi, umut ve neşe yoksunluğu, normal yaşlılıktan çok önce kişilerin tükenmesine yol açıyor. Seçkin bir fizyolog[31] bu konuda, neredeyse tüm yaşlıların zamanından önce, korku ve tedirginlik içinde öldüğünü, oysa yaşamında bol aktivite ve sevgiyle mutlu olan kişinin, dinlenmeye ihtiyaç duyduğunda uykuya dalması gibi dünyadan göçebileceğini savunan harikulade bir kitap yazmıştır.

Güçlerin ekonomik olmayan kullanımı kendini en çok şiddet içeren devrimler ve yeni yöntemlerin uygulanması gibi büyük değişimlerde gösterir. Eski malzemeler de, tıpkı emeğin eski biçimlerine alışmış insanlar gibi, kullanışsız addedilerek hurdaya çıkarılır; oysa ideal olan, atığı, çöpü, cürufu, her şeyi kullanabilmektir çünkü ne yapacağını bilenin elinde her şey kullanılır hale gelebilir. Genel olarak tüm dönüşümler, ne denli önemli olursa olsun, ilerlemenin ve ona tekabül eden gerilemenin kombinasyonuyla gerçekleşir. Yeni organizma, eskisinin pahasına vücut bulur. Çatışmanın getirdiği belirsizlik yıkım ve yok oluşla sonuçlanmadığında bile, yerel ölçekte gerilemeye neden olur. Birilerinin refahı diğerlerinin sıkıntıya düşmesine yol açar, bazılarını kalkındırırken diğerlerini ezen servet çarkını tasvir eden kadim alegoriyi haklı çıkarır. Aynı olay çeşitli biçimlerde, bir yandan bakıldığında büyük bir ahlaki ilerleme, öteki yandan bakıldığında ise yozlaşmanın kanıtı olarak değerlendirilebilir. Köleliğin kaldırılması gibi temel ve büyük bir olayın ardından, hayatın silleleri ve karşı silleler felaketlere yol açabilir. Köleler, genel olarak hayatı çocukluğundan itibaren düzenlenmiş, kendi çevresindeki çok farklı iki durumu bile kavramaktan âciz kişiler varoluşun değişmez, sıradan rutinine kolayca alışırlar. Bir taş ya da kar altında kış uykusuna yatmış bitkiler gibi, şikâyet etmeden yaşamlarını sürdürürler. Düşünceyi yavaşlatan bu alışkanlığın etkisiyle, aniden bir kölelik biçiminden kurtulan insan, yeni durumuna nasıl ayak uyduracağını bilemez. İradesini kullanmayı öğrenmediği için, bir zamanlar

çalışması için onu dürten sopaya sığır gibi bakar. Eskiden önüne fırlatılan, çamurdan kaldırmaya alıştığı ekmeği bekler. Kölenin nitelikleri olan itaat ve feragat –eğer bunlara nitelik denebilirse– özgür insanın nitelikleri olan inisiyatif, cesaret, yılmaz kararlılıkla aynı değildir. İlk nitelikleri belirsizce de olsa muhafaza eden, havuç ve sopa üzerine kurulmuş olan eski hayatını özleyen kişi, asla yazgısının gururlu kahramanı olmayacaktır.

Öte yandan, ona tam bağımsızlığını, başka deyişle tüm eylemlerinin sorumluluğunu veren yeni yaşam koşullarına coşkuyla uyum sağlayan insan, eski köleliğin kalıntılarının, örneğin askerî devletin cenderesine girdiğini anladığında, büyük acılar çeker. Hayatın çekilmez hale geldiğini hisseder, intihar ona kurtuluş gibi görünür. Böylece, iki karşıt ilkenin birbiriyle savaştığı günümüzün dengesiz toplumunda, yaşamı yenmek çok zor olduğu için ya da özgürlüğün onca nimetinden vazgeçilemediği için ölüm arzulanan bir şey olabilir. Hayatın daha büyük bir yoğunlukla yaşanmasının olağanüstü bir umutsuzluğa ve saplantılı bir ölüm korkusuna yol açması bir çelişki değil midir? Çağdaş toplumda ve uygar olduğu öne sürülen ülkelerde intiharlar on yıllardır artmaya devam ediyor. Yakın geçmişe dek bu tür ölümler bütün dünyada çok nadirdi; Yunan halklarından bazılarında hiç görülmedi, oysa bu halklar yoksulluk içinde, kıt kanaat ve emek yoğun yaşamışlardı. Ne var ki kentlerin ürettiği muazzam kasırgalar, çağdaş "Babil"lerimizde değişen izlenimlerin, hırs ve deliliklerin yol açtığı güçlü tutku ve duygu selleri yarattı. Daha hareketli ve tutkulu yaşanan hayatlar krizlerle karmaşıklaşıyor ve sık sık intiharla son buluyor.

Çok övülen yarı uygarlığımızın (yarı uygarlık olmasının nedeni herkesin ondan istifade etmemesidir) en acıklı yanı budur. Günümüzde sıradan bir insan yalnızca daha faal, daha hayat dolu değil, aynı zamanda, insanlığın sayısız ilkel topluluğa bölündüğü, kendi bütünlüğünün henüz bilincine varmadığı zamanlara kıyasla daha mutlu; ama ayrıcalıklıların yaşam biçimleriyle Paryaların yaşamları arasındaki ahlaki uçurumun

büyüdüğü de bir o kadar doğru. Bahtsızlar daha bahtsız; yoksulluklarına haset ve nefret de eklendi, fiziksel ıstırapları ve maruz kaldıkları mahrumiyetler arttı. İlkel kabilelerde açlar ve hastalar sadece fiziksel acı çeker. Ama bizim uygar dünyamızda, buna bir de aşağılanmak, hatta toplumsal tiksinti eklendi. Her büyükşehirde turistlerin, sokakların arasından sızan mide bulandırıcı kokulardan iğrenerek, özellikle kaçındığı mahalleler yok mudur? Kışın iglolarında yaşayan Eskimolar dışında hiçbir vahşi kabile, Glasgow, Dundee, Rouen, Lille ve başka pek çok sanayi kentinin duvarları yapış yapış mahzenlerinde, insan müsveddesi yaratıklar gibi sürünerek yaşayamaz. Alt kıtanın ortasındaki ormanlarda yaşayan, üstlerinde birkaç renkli paçavradan başka şey olmayan barbar Hindular, şatafatlı Avrupa'nın kasvetli, hüzünlü, yırtık ve kirli giysili, özgür proleterlerine kıyasla daha sevimli bir manzara oluştururlar. Paydos saatinde fabrikaların yakınlarına gitmeye cesaret eden gözlemci için fakirlerin giysilerinden daha çarpıcı olan şey, kişiliğin yok oluşudur. Yoksul sofralarına doğru aceleyle seyirten tüm bu yaratıklar gençliklerinde de aynı durgun, ölü bakışlara sahiptiler. Birini ötekinden ayırt etmek çok zordur; koyun sürüsüne bakar gibi olursunuz. Bunlar insan değil, İngiliz lisanının haklı tabiriyle bir çift "el"dir.

Çağdaş toplumun bu en vahim çelişkisi, bu dehşet verici tezat, dünyadaki zenginliğin yeniden dağıtımında bilimsel yöntemin hızla düzeltebileceği şeylerden biridir; çünkü tüm insanların ihtiyacı olan kaynaklar fazlasıyla mevcuttur. Bu tartışılmaz bir gerçek. Uzay, zaman, şeylerin öz doğası ve insanın kendisine ilişkin bilgilerle takdire değer bir donanıma sahip olan insanlık, varoluşuna ilişkin temel sorunu çözebilecek, müşterek idealini, sadece "yönetici sınıflar", bir kast veya kastlar için değil, bir dinin bir zamanlar "Tanrı'nın kendi suretinde yarattığı kardeşler" diye nitelendirdiği herkes için gerçekleştirmeye yetecek kadar ilerledi mi? İnsanlık kuşkusuz bu hedefe ulaşabilir. Yoksullar hakları olanı istemek için birleştiklerinde açlık mesele olmaktan çıkacaktır.

Aynı şekilde eğitim meselesi de çözülecektir çünkü so-

run ilke olarak kabul edilmiştir ve bilgiye ulaşma tutkusu, merak biçiminde bile olsa, geniş kitlelere yayılmıştır. Hiçbir ilerleme yalnız gelmez; kendini tamamlar, toplumsal evrimin tümüne başka ilerlemelerle yansır. Adalet anlayışının insanlığın fikri ve maddi varlığına herkesin katılımıyla yerleşmesiyle her insanın vicdanı büyük bir yükten kurtulacaktır; çünkü bazılarını yersiz zenginliklerle tatmin ederken diğerlerini umuttan bile yoksun bırakan gaddar eşitsizlik, bilinçli veya bilinçsiz bir vicdan azabı gibi insan ruhları üzerinde baskı yaratıyor. Özellikle de şanslı azınlığın ruhlarını örseliyor. Barış için atılacak en büyük adım, kimsenin yakınına karşı adaletsiz davranmamasıdır; zira haksızlık yaptıklarımızdan nefret etmek ve varlıkları bize kendi değerimizi hatırlatanları sevmek doğamızda vardır. Herkese ekmek ve eğitim güvencesi sağlamak gibi çok basit bir adalet eyleminin ahlaki sonuçları ölçülemeyecek kadar değerli olacaktır.

Eğer gün gelir de –tarihsel evrimin izlediği istikamete uygun olarak– insanlık bu iki hedefi yerine getirirse, yani kimseyi açlıktan ölmeye ve cehalette çürümeye terk etmezse, o zaman her geçen gün daha fazla birey tarafından benimsenen başka bir ideal göz kamaştıran bir fener gibi kendini gösterecektir. Bu, kaybedilen tüm enerjiyi yeniden elde etmeye, halihazırdaki maddi kazanımların yok olmasını engellemeye, bir yandan da atalarımızın geçmişte ellerinden kaçırdıkları her şeyi yeniden kazanmaya yönelik yüksek bir ülküdür. Genel hatlarıyla, Atina'daki hazine avcılarının değersiz görüp bıraktıkları molozdan defineler çıkaran günümüzün mühendislerini taklit etmektir. Eğer, bazı yönlerden, ilkellerin veya kadim insanların günümüzün ortalama insanını güç, çeviklik, beden sağlığı, yüz güzelliği bakımından geride bıraktıkları doğruysa, bu meziyetlere tekrar ulaşmamız gerekir. Kuşkusuz bu kazanımlar, biyologların (Elie Metchnikoff) eski işlevlerini keşfettikleri körelmiş organları yeniden canlandırmaya kadar gitmeyecek ama halen sahip olduklarımızı muhafaza etmeyi bilmek, işlevlerini yerine getirmeye devam ettikleri halde gücünü yitirme, küntleşme ve yok olma tehlikesine

karşı kasların kullanımını ihmal etmemek hayati önemdedir. Zihinsel melekelerinin artmasıyla dengesi bozulan insandaki bu maddesel gerilemeyi önlemek mümkün mü? Yavaş yavaş, onu soğuk almaktan koruyacak şeritlerle çevrilmiş devasa bir beyne dönüşeceği, vücudun geri kalan kısmının köreleceği yolunda kehanetler var. Bu eğilimimizi durduracak bir şey yapamaz mıyız? Hayvanbilimciler insanın geçmişte maymun gibi tırmanıcı bir hayvan olduğunu söylüyorlar. Bazı primatların, özellikle de palmiyelerin tepesindeki meyve salkımlarını toplayanların halen sahip olduğu tırmanma becerisini, insan neden gözden çıkarsın? Annelerin çok iyi bildiği gibi, bebeklerin kavrama gücü inanılmazdır, bazen dakikalar boyunca bir dala asılı kalabilirler ama çocuk zamanla[32] bu ilk gücünü kaybeder çünkü yeteneğini geliştirmesi özenle engellenir. Çocuk tırmanmaya kalktığında giysilerinin yırtılması tehlikesi, tasarruf zihniyetli toplumumuzda, ebeveynlerin evlatlarına ağaçlara tırmanmayı yasaklaması için yeterli nedendir. Bu özende tehlike korkusunun ancak ikincil bir etkisi vardır.

Bu gibi korkular "medeni" çocukların, güç ve beceri oyunlarında vahşilerin çocuklarının çok gerisinde kalmalarıyla sonuçlanır. Ayrıca, özgür doğada duyularını geliştirme fırsatına sahip olmadıkları için, onlardaki görüş ve işitme keskinliğine erişemezler: Herbert Spencer'ın kusursuz bulduğu güzel biçimli, duyuları keskin hayvanların aksine, çoğu açıkça yozlaşmışlardır. Avrupalı gezginlerin Tanimbar'da yay germe ya da mızrak atma talimleri yapan gençler için duydukları hayranlığı asla hak etmezler.[33] Beden güzelliği bakımından uygar seçkin toplum modelini oluşturan Bask topu, golf ve lakros oyuncularının en üstünleri arasında bile seyirciler, mükemmel fizik yapılarıyla hayranlıklarını uyandıracak birini bulmakta zorlanırlar. Gerçek apaçık ortadadır. Çoğu zenci, Kızılderili, Malezyalı ve Polinezyalı kabilenin, soylarının saflığı, davranışlarının asilliği, yürüyüşlerindeki zerafetle, Avrupa uluslarının ortalama tipini temsil eden rasgele seçilmiş topluluklarla kıyaslandığında, üstün oldukları ke-

sindir; belki Avrupa'daki bazı istisnai tipler hariç. Demek ki bu açıdan bakıldığında, evlerin içine kapanmamız, tuhaf giysilere bürünmemiz, cildimizin rahat terlemesini, hava ve ışığın derimiz üzerindeki yararlı etkisini, çoğu zaman postal ve korseler yüzünden eziyet çeken, hatta sakatlanan adelelerin özgür gelişimini engellemiş, genel bir gerilemeye neden olmuştur. Ancak çok sayıda örnek bu gerilemenin kesin ve geriye dönüşsüz olmadığını kanıtlıyor; zira gençlerimiz arasında hijyen ve fiziksel egzersizlerle iyi koşullarda yetişmiş olanlar, yapıları ve güçleri itibarıyla en güzel vahşiler gibi gelişiyorlar. Ayrıca daha güçlü bir farkındalığa ve analitik zekâya sahipler. Çağdaş insan eğitim yoluyla hızlı ve yöntemli bir biçimde geçmiş zamanın kazanımlarını özümseyerek vahşiden daha uzun yaşamayı başarıyor; çünkü ondan önce gelen bin bir varoluşun deneyimlerini ve geçmiş tecrübeleri kendi hayatına uyarlamayı, günümüzün buluşlarıyla akıllı ve güzel bir bütün oluşturmayı öğreniyor. Alpler'e, Kafkaslara, Kayalık Dağları'na, And Dağları'na, Tanrı Dağları'na, Himalaya Dağları'na tırmanan günümüzün yetenekli dağcılarının harcadıkları enerjiyi keşke ölçebilsek! Tabii hiçbir Jacques Balmat onu eğitecek bir Saussure* olmasaydı Mont Blanc Dağı'na tırmanamazdı ve günümüzde Whimperlar, Freshfield'lar, Conway'ler güç, direnç, bilgi ve uygulamada, genç yaşlarından itibaren tehlikeli tırmanışların gerektirdiği ahlaki ve fiziksel niteliklerle yetiştirilmiş en güvenilir dağcı rehberlere denk, hatta belki de üstün değiller midir? Artık Kilimanjaro ya da Aconcagua Dağı'nın zirvesine çıkarken yerli tırmanıcılar bilimadamını takip ediyor; kutupların fethinde Eskimoları o yönlendiriyor. Böylece çağdaş insan, atalarının sahip olduklarını kaybetmeden, hatta güçlendirerek, yeni nitelikleri edinebilmek olarak tasarladığı ideali gerçekleştirebilir. Bu kesinlikle bir hayal değildir.

* Horace-Bénédict de Saussure (1740-1799) [Jacques Balmat (1762-1834)]. (Ç.N.)

Bu anlayış gücü, modern insanın bu yeni kapasitesi, vahşi geçmişini kadim doğal ortamında yeniden ele geçirmesini, incelmiş fikirleriyle uyum içinde kaynaştırmasını sağlar. Ama bu güç artışı, ancak yeni insan, her şeye karşı duyduğu birlik hissine tüm diğer insanları, kardeşlerini dahil ederse kalıcı, gerçek bir zafer olacaktır.

İşte tüm kapsamıyla karşımızda duran toplumsal mesele budur. Ağaçların, derelerin arasında yaşayan ilkel vahşiyi gönülden sevmek, ancak çağdaş dünyamızın yapay toplumunda yaşayan insanları da sevmekle mümkündür. İnsanları sevgili yoldaşlarımız olarak görmezsek, küçük çiçeğin çekici bireyselliğine nasıl hayran olabiliriz, hayvanla kendimizi nasıl kardeş hissederiz, ona Assisili Francesco gibi nasıl yaklaşırız? Kindarların, ikiyüzlülerin, kayıtsızların açacağı ahlaki yaralardan sakınmak için tek seçeneğimiz onlara aşkla yaklaşmaktır. Uygarla vahşinin ve doğanın tam birliği ancak kastlar ve halklar arasındaki sınırların yok edilmesiyle mümkündür. Her birey eksiksiz bir kardeşlik duygusuyla yoldaşlarına hitap edebilmeli ve onunla, Terentius'un tabiriyle "insani olan her şey hakkında" özgürce konuşabilmelidir. Yaşam, o ilk basitliğine geri döndüğünde, toplumsal ilişkiler dolu dolu ve dostça yaşanacaktır.

İnsanlık bu yolda gerçek bir ilerleme kaydedebildi mi? Bunu inkâr etmek saçma olur. "Demokrasi salgını" denen şey geçmişte düşman olan farklı kastların üyelerinin arasında artan eşitlik hissinden başka bir şey değildir. Binlerce yüzeysel değişikliğin ardında, insanın kendisini ve başkalarını daha iyi tanıması sayesinde, bu gelişme derinlerde, tüm ülkelerde sürer. İnsan birbirimize benzediğimiz ortak temeli bulmayı, bizi ayrı tutan yüzeysel görüşlerin karmaşasından kurtulmayı gittikçe daha iyi becerir. O halde gelecekteki bir uzlaşmaya, ilkellerin, hayvanların ve atalarımızın yetindiklerinden çok daha büyük bir mutluluk biçimine doğru yol almaktayız. Mutluluk kavramımız geliştikçe maddi ve manevi ufkumuz da genişledi. Gerçekten de gelecekte gerçek mutluluk ancak başkalarıyla paylaşıldığında, bilince ve aklın üst katmanlarına

taşındığında, hem bilimdeki harikulade buluşları hem de kadim çağın güzelliklerini kapsadığında mümkün olacaktır.

Tüm bunlar bizi özellikle, düşüncenin aristokratlarının anladıkları şekliyle "Üst insan" kuramından uzaklaştırıyor. Krallar, iktidar sahipleri iki ahlaktan söz ederler – kapris üzerine kurulu olan onların ahlakı ve boyun eğme üzerine kurulu olan halkın ahlakı. Aynı şekilde kibirli gençler, sahip olduklarına inandıkları entelektüel güce tapanlar, gösterişsiz ölümlülerin giremediği fildişi kulenin yüksek terasına yerleşirler. Sadece birkaç seçilmişle sohbet ederler. Belki de yalnız olduklarına inanırlar. Kendilerine bir dâhi havası verirler. Kaçınılmaz olarak çattıkları kaşlarının altındaki dünyalarında fırtınalar eser. Düşüncelerinin ufkunun altındaki kıpır kıpır, şekilsiz, tanımadıkları kitleye kayıtsızdırlar. İnsanın çalışma ve öğrenme hırsının aşamayacağı hiçbir engel yoktur. Evet, kendi idealini gerçekleştirmeye çabalamalı, onu aşmaya yönelmeli, hep daha yukarılara tırmanmalıdır. Ölüm döşeğinde bile ben kendi ilerleyişime inanırım, ölüme mahkûm olduğunu düşünenler ölebilirler. Ama insanın sınırlarını aşması için onu çevresindeki varlıklara bağlayan bağını kesmesi gerekmez; çünkü hemcinslerinin hayatını da içine alan yakın dayanışmadan kaçamaz. Aksine, kişisel ilerlemelerinin her biri çevresindekiler için de bir ilerlemedir: Bilgilerini, ekmeğini paylaştığı gibi paylaşır, yoksulları ve sakatları arkada bırakmaz. Öğretmenleri olmuştur; çünkü o masaldaki Tanrı gibi babasız doğmamıştır; o da kendinden sonra gelenlerin öğretmeni olacaktır.

Ne eğitmeyi ne de sağaltmayı bilen beyhudeciler hâlâ Spartalıların barbar yöntemlerinden medet umarlar. Zayıf gözükeni boğarlar; biçimsizlerin kemiklerini kırıp bir deliğe atarlar. Bunlar beyhudecilerin ve kara cahillerin uygulamalarıdır. Ve hangi hekim, hangi ebe, hangi yanılmaz yargıç bize kimi koruyabileceğimizi, hangi yeni doğmuş bebeğin umutsuz bir vaka olduğunu söyleyebilir? Bu hakemlerin bilimi çoğu kez kusurlu sonuçlar verdi. Yaşama elverişsiz dedikleri, pekâlâ hayata uyum sağladı. Yüksek kürsülerinden aptal hükmünü verdikleri, fevkalade yaratıcı yetenekler geliştirdi. Yaş-

landıkları, rutinlere esir oldukları, yenilikten korktukları[34] için her konuda yanıldılar, dünya onlara rağmen devrimle büyüdü ve yenilendi. En iyi yaklaşım tüm insanların potansiyellerini ve haysiyetlerini eşit görmek, zayıflara güç yettiğince destek olmak, hastaları sağaltmak, akılsızların zihinlerini ulvi düşüncelere açarak, hem onları hem kendimizi daha iyi duruma getirmektir. Çünkü bizler bir bütünü oluşturuyoruz ve evrim, ilerlemeden ilerlemeye ya da gerilemeden gerilemeye, dünyanın her köşesinde hükmünü sürdürüyor.

Böylece, bizim anladığımız manada mutluluk sadece kişisel zevk değildir. Elbette, "herkes kendi mutluluğunun sanatkârıdır" anlamında kişiseldir ama mutluluk ancak insanlığın tümüne yayıldığında hakiki, derin ve eksiksiz olur. Acıyı, kazayı, hastalığı, hatta ölümü önlemek imkânsızdır, ne var ki insan, önemini kavradığı bir uğraşta başkalarıyla güçbirliği yaptığında ve etkili olduğunu bildiği bir yöntem takip ettiğinde, tüm insanlık ailesini en iyiye yönlendirdiğinden emin olur. Bu bütüne kıyasla her bireysel hücre sonsuz küçüklükte bir parçadır, dünyanın şimdiki nüfusunu ve tüm önceki kuşakları göz önüne aldığımızda milyonda birin milyonda biridir. Mutluluk kişisel ya da kolektif varoluşta belirli bir seviyeye ulaşmak değildir. İnsanın öykündüğü ve bir anlamda kendi iradesiyle yarattığı iyi tanımlanmış bir hedefe doğru yürüme bilincidir. Kıtalara, denizlere ve bizi çevreleyen atmosfere düzen vermek, yeryüzündeki "bahçemizi işlemek", bitki, hayvan ve insan hayatını, her münferit yaşam biçimini desteklemek için çevreyi yeniden düzenlemek; insan dayanışmasının tam olarak farkına varmak, gezegenle yekvücut olmak, kökenlerimiz, şimdiki halimiz, acil hedeflerimiz ve uzaktaki idealimizi görmek: ilerleme budur.

O halde her insanın varlığının derinlerinden sorduğu soruya güvenle cevap verebiliriz: Evet, atalarımız annelerinin mağaralarından çıktığı günlerden bu yana, insan yaşamının bilinçli olan kısa dönemini oluşturan birkaç bin yıldır, ilerledik.

18

"Anarşist Yoldaşlarıma Öneriler" (1901)

Reclus aşağıdaki mektubu anarşist bir kongrenin açılışı vesilesiyle kaleme aldı. Metin daha sonra *Il Pensiero*'da (16 Haziran 1907), *Réveil de Genève*'de (7 Ocak 1911) ve *Correspondance*'ın üçüncü cildinde (238-40) yayımlandı.

Barselona'daki *Huelgo General*'in Yayın Kurulu'na.
Brüksel, 4 Aralık 1901

Aziz yoldaşlarım,

Gücümüzü de, zayıflıklarımızı da abartmak gibi bir huyumuz var. Devrimci dönemlerde, en küçük eylemimizin bile çok büyük sonuçlar doğuracağını düşünürüz. Öte yandan durgunluk dönemlerinde, kendimizi tümüyle davaya adamış olsak da, hayatımız bize yavan ve yararsız gözükür. Hatta bir gericilik rüzgârına kapıldığımızı hissederiz.

Peki, haklı mücadeleye olan inancımızı, manevi enerjimizi ve entelektüel gücümüzü korumak için ne yapmalıyız?

Olaylar ve insanlar hakkındaki deneyimime güvendiğiniz için bana geldiniz. Yaşlı bir adam olarak size şu öğüdü veriyorum:

İnsanların kişiliklerini sorgulamayın, kişilikleriyle mücadele etmeyin. Kendi savınızı açıkladıktan sonra karşınızdakini dinleyin. Susmayı ve düşünmeyi öğrenin. Samimiyetinizi riske atıp haklı çıkmaya çalışmayın.

Basiretle ve kararlılıkla çalışın. Davanıza hizmet etmenin tek yolu, ölümüne gayret ve bağlılık değildir. Kendinizi kurban etmek tüm hayatınızla başkalarına örnek olmaktan daha kolaydır. Bilinçli devrimci sadece bir duygu adamı değildir, aynı zamanda daha fazla adalet ve dayanışma yolundaki tüm gayretleri kapsamlı ve doğru tarih, sosyoloji ve biyoloji bilgilerine dayanan bir akıl adamıdır. Böyle bir insan kişisel fikirlerini beşeri bilimlerin geniş bağlamıyla bağdaştırabilir ve büyük bilgi birikiminden alacağı engin güçle mücadeleye katılabilir.

Uzmanlaşmalardan uzak durun. Ne ülkelerin ne de tarafların yanında yer alın. Ne Rus ne Polonyalı ne de Slav olun. Hakikate aç insanlar olun, tüm çıkarcı düşüncelerden, Çinliler, Afrikalılar veya Avrupalılar üzerine tüm kurgu fikirlerden kurtulun. Yurtsever sonunda daima yabancılardan nefret ediyor, bir zamanlar coşkuyla sarıldığı adalet hissi kayboluyor.

Patronlardan, liderlerden, kelimeleri birer Kutsal Sözcük'e dönüştüren havarilerden uzak durun. Putlardan kaçın, en yakın dostunuzun ya da en akıllı profesörünüzün sözlerini bile içerdikleri hakikati ölçerek değerlendirin. Eğer onu dinledikten sonra bazı şüpheleriniz kaldıysa, içinize dönün, zihninizin sesini dinleyin ve son kararınızı vermeden önce konuyu yeniden araştırın.

O halde her türlü otoriteyi reddedin ama bir yandan da tüm samimi düşüncelere derin saygı duyun. Kendi hayatınızı yaşayın ama herkese de kendininkini özgürce yaşama hakkını tanıyın.

Eğer aşağılananları ve ezilenleri savunmak adına kendinizi kurban ederseniz, bu da iyi bir şeydir, yoldaşlarım. Ölümü asaletle karşılayın. Eğer daha iyi bir gelecek için yavaş ve sabır gerektiren emeği tercih ediyorsanız, bu daha da iyisidir. Bunu cömert bir hayatın her bir ânında kendinize amaç edinin. Ama eğer acı çekenlerle tam dayanışma içinde, yoksulların arasında yoksul kalmayı seçerseniz, varlığınız, mükemmel bir örnek, verimli bir ders, hayırlı bir ışık gibi parıldasın!

Selam yoldaşlar,
Élisée Reclus

DİPNOTLAR

PM Press Baskısına Önsöz

1. Belki rastlantı eseri, Doğa bu çalışmadaki çevirinin ve yorumların yapıldığı New Orleans'a bakıyormuş gibi görünüyor.

2. Ariel Salleh, ed. *Eco-Sufficiency & Global Justice: Women Write Political Ecology* (Londra: Pluto Press, 2009), s.302.

3. Johan Rockström vd., "Planetary Boundaries: Exploring the Safe Operating Space for Humanity", *Ecology and Society* 14, no.2 içinde, http://www.ecologyandsociety.org/vol14/iss2/art32. Stockholm Direnç Merkezi'nin (Stockholm Resilience Centre) bulguları hakkında daha kısa bir yazı için bkz. Jonathan Rockström vd., "A Safe Operating System for Humanity", *Nature* 461 (Eylül 2009) içinde: s.472-75.

4. Age.

5. Joël Cornuault, *Élisée Reclus et les Fleurs Sauvages* (Bergerac: Librairie La Brèche, 2005); Crestian Lamaison, *Élisée Reclus, l'Orthésien qui ècrivait la Terre* (Orthez: Cité du Livre, 2005); Marcella Schmidt di Friedberg, ed., *Élisée Reclus, Natura e educazione* (Milano: Bruno Mondadori, 2007); ve Ronald Creagh vd., ed. *Élisée Reclus, Paul Vidal de la Blache, la géographie, la cité et le monde, hier et aujourd'hui, autour de 1905* (Paris: L'Harmattan, 2009).

6. Jean-Didier Vincent, *Élisée Reclus, Géographe, anarchiste, écologiste* (Paris: Robert Laffont, 2010; Florence Deprest, *Élisée Reclus et l'Algérie colonisée* (Paris: Belin, 2012); Ronald Creagh. *Élisée Reclus et les États Unis* (Paris: Editions Noir et Rouge, 2013); ve Didier Jung, *Élisée Reclus* (Paris: Pardès, 2013).

7. Philippe Pelletier, *Géographie & anarchie, Reclus, Kropotkine, Metchnikoff* (Paris: editions du Monde libertaire, 2013) ve *Élisée Reclus, géographie et anarchie* (Paris: Editions du Monde libertaire. 2009).

8. Federico Ferretti, *Il mondo senza la mappa: Élisée Reclus e i Geografi Anarchici* (Milano: Zero in Condotta, 2007) ve *Anarchici ed editori, Reti scientifiche, editoria e lotte culturali attorno alla Nuova Geografia Universale di Élisée Reclus* (1876-1894) (Milano: Zero in Condotta, 2011).

9. Élisé Reclus, *Un nom confisqué: Élisée Reclus et sa vision des Amériques*, ed. Ernesto Machler-Tobar (Paris: Editions INDIGO et Cote femmes, 2007); Élisée Reclus, *Projet de Globe au 100.000e*, ed. Nikola Jankovic (Paris: Editions B2, 2011); Élisée Reclus, *Lettres de prison et d'exil*, ed. Federico Ferretti

(Lardy: A la Frontiére, 2012); Élisée Reclus, *Ecrits sociaux,* ed. Alexandre Chollier ve Federico Ferretti (Cenevre: Editions Héros-limite, 2012); Élisée ve Elie Reclus, *l'homme des bois, études sur les populations indiennes d'Amérique Nord,* ed. Alexandre Chollier ve Federico Ferretti (Cenevre: Editions Héros-limite, 2012).

10. Portekizce ve diğer dillerdeki baskılar için, Federico Ferrett'nin son zamanlarda yaptığı pek yararlı araştırmaya bkz; "La redécouverte d'Élisée Reclus: à propos d'ouvrages récents", *Echogéo* 21 (2012) içinde; http://echogeo.revues.org/13173.

11. Élisée Reclus, *La passion du monde*, yönetmen: Nicolas Eprendre, yapımcı: Antoine Martin (Rouen, 2012).

İlk Baskıya Önsöz

1. Bkz. Élisée Reclus, *A Voyage to New Orleans: Anarchist Impressions of the Old South,* ed. ve çev. John P. Clark ve Camille Martin, gözden geçirilmiş ve genişletilmiş baskı (Enfield, N. H.: Glad Day Books, 2004).

2. Paul Reclus, "Elie and Élisée Reclus Kardeşlerle ilgili Birkaç Anı," *Élisée and Elie Reclus: In Memoriam* içinde, ed. Joseph Ishill (Serkeley Heights, N.J.: Oriole Press, 1927), s.5.

1. Yeryüzünün Hikâyesi, İnsanın Hikâyesi

1. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre* (Paris: Librairie Universelle, 1905-8), ı:i.

2. Élisée Reclus, *The Earth and its Inhabitants: The Universal Geography,* çev. Augustus Henry Keane (Londra: H. Virtue, 1876-94), 1:3.

3. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre,* 1:114-15.

4. Age., ı:iv.

5. Reclus'nün dinamik eşitlik kavramı, "doğanın dengesi" gibi basit bir fikirden çok doğadaki "uyumsuzların uyumu" modeline yakındır.

6. Age. ı:iii-iv.

7. Reclus, Brian Swimme ve Thomas Berry'nin "Evren'in Öyküsü" içinde yer alan "Yeryüzünü'nün Öyküsü" gibi çağdaş girişimlerin öncülerindendir. Bkz. *The Universe Story: From the Primordial Flaring Forth to the Ecozoic Era – A Celebration of the Unfolding of the Cosmos* (San Fransisco: Harper Collins, 1992).

8. Reclus böylece bir yandan Batı sosyal düşüncesindeki her türlü tikelliği (*particularity*) ve tekilliği (*singularity*) içinde eriten soyut evrenselliğin, öte yandan bir tekillik kültü yaratarak evrenselliği, hatta tikelliği yok sayan tepkisel ve abartılmış bir antievrenselliğin aşılmasına katkıda bulunur. Evrensel tikelliğin genişletilmiş bir savunusu için bkz. John P. Clark, *The Impossible Community: Realizing Communitarian Anarchism* (New York ve Londra: Bloomsbury, 2013).

9. M. Roth'a mektup (tarihsiz, 1904), *Correspondance*, 3:285-86 içinde. Reclus Yuhanna İncili, 4:20'den alıntı yapıyor: "Eğer bir adam Tanrı'yı seviyorum der ve kardeşinden nefret ederse yalancıdır, çünkü görmüş olduğu kardeşini sevmeyen, görmemiş olduğu Tanrı'yı sevemez."

2. Anarşist Coğrafyacı

1. *Les Frères Elie et Élisée Reclus* (Paris: Les Amis d'Élisée Reclus, 1964), s.17. Paul Reclus'nün "komünizm" derken devlet sosyalizmiyle uzaktan yakından ilgisi olmayan bir şeyi, toplum yararının bireysel çıkarların üstünde tutulduğu, vicdana ve ilkelere bağlılığın soyut kurallara ve yasalara uymaktan üstün görüldüğü bir sistemi kastettiği açıktır.

2. Age., s.159.

3. Age., s.162.

4. Age., s.17.

5. Age., s.167.

6. Age. s.170. Ortamın muhafazakârlığından söz ederken, bu bölgede radikalizme güçlü bir eğilim olduğu unutulmamalı. Sözgelimi, 16. yüzyılın büyük liberal kuramcısı Etienne de la Boétie'nin, Fransa'nın güneybatısındaki aynı Huguenot kültürden gelmesi dikkat çekicidir. Günümüzde değerinden bir şey kaybetmeyen otoriteryanizm karşıtı klasiklerden *Discours de la servitude volontaire* kitabının yazarı De la Boétie, Reclus'nün de doğum yeri olan Dordogne'deki Sarlat'da doğmuştu. Bkz. Etienne de la Boétie, *The Politics of Obedience: The Discourse of Voluntary Servitude*, çev. Harry Kurz (New York: Free Life Editions, 1975).

7. "Développement de la libertê dans le monde," ilk kez *Le libertaire*'de (1925) yayımlanan 1851 tarihli elyazması, *Les fréres Elie et Élisée Reclus* içinde, (Paris: Les Amis d'Élisée Reclus, 1964), s.50.

8. Age., s.50.

9. Age., s.53.

8. Reclus böylece bir yandan Batı sosyal düşüncesindeki her türlü tikelliği (*particularity*) ve tekilliği (*singularity*) içinde eriten soyut evrenselliğin, öte yandan bir tekillik kültü yaratarak evrenselliği, hatta tikelliği yok sayan tepkisel ve abartılmış bir antievrenselliğin aşılmasına katkıda bulunur. Evrensel tikelliğin genişletilmiş bir savunusu için bkz. John P. Clark, *The Impossible Community: Realizing Communitarian Anarchism* (New York ve Londra: Bloomsbury, 2013).

9. M. Roth'a mektup (tarihsiz, 1904), *Correspondance*, 3:285-86 içinde. Reclus Yuhanna İncili, 4:20'den alıntı yapıyor: "Eğer bir adam Tanrı'yı seviyorum der ve kardeşinden nefret ederse yalancıdır, çünkü görmüş olduğu kardeşini sevmeyen, görmemiş olduğu Tanrı'yı sevemez."

2. Anarşist Coğrafyacı

1. *Les Frères Elie et Élisée Reclus* (Paris: Les Amis d'Élisée Reclus, 1964), s.17. Paul Reclus'nün "komünizm" derken devlet sosyalizmiyle uzaktan yakından ilgisi olmayan bir şeyi, toplum yararının bireysel çıkarların üstünde tutulduğu, vicdana ve ilkelere bağlılığın soyut kurallara ve yasalara uymaktan üstün görüldüğü bir sistemi kastettiği açıktır.

2. Age., s.159.

3. Age., s.162.

4. Age., s.17.

5. Age., s.167.

6. Age. s.170. Ortamın muhafazakârlığından söz ederken, bu bölgede radıkalizme güçlü bir eğilim olduğu unutulmamalı. Sözgelimi, 16. yüzyılın büyük liberal kuramcısı Etienne de la Boétie'nin, Fransa'nın güneybatısındaki aynı Huguenot kültürden gelmesi dikkat çekicidir. Günümüzde değerinden bir şey kaybetmeyen otoriteryanizm karşıtı klasiklerden *Discours de la servitude volontaire* kitabının yazarı De la Boétie, Reclus'nün de doğum yeri olan Dordogne'deki Sarlat'da doğmuştu. Bkz. Etienne de la Boétie, *The Politics of Obedience: The Discourse of Voluntary Servitude*, çev. Harry Kurz (New York: Free Life Editions, 1975).

7. "Développement de la libertê dans le monde," ilk kez *Le libertaire*'de (1925) yayımlanan 1851 tarihli elyazması, *Les fréres Elie et Élisée Reclus* içinde, (Paris: Les Amis d'Élisée Reclus, 1964), s.50.

8. Age., s.50.

9. Age., s.53.

10. Age.

11. Age., s.53-54.

12. Godwin'in "kişisel yargı hakkı" üzerine görüşleri için bkz. John P. Clark, *The Philosophical Anarchism of William Godwin (*Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1977), s.136-47.

13. Élisée, sonunda "Elie ve dostlarının" yalnız bırakıldıklarını söyler (*Les frères Elie et Élisée Reclus,* s.175), oysa Paul Reclus, Élisée'nin geride kalan tek dost olduğunu öne sürer (Age., 23).

14. Reclus'nün Lousiana'daki hayatının ayrıntıları için bkz. Gary S. Dunbar, "Élisée Reclus in Lousiana," *Louisiana History* 23 (1982): 341-52. Bu makalede, Reclus'nün 1853'teki büyük salgın (sarıhumma) sırasında geçirdiği nöbetler gibi ilginç ayrıntılar mevcuttur (s.345-46).

15. Bkz. Élisée Reclus, *A Voyage to New Orleans,* ed. ve çev. John. P. Clark ve Camille Martin (Enfield, N.H.: Glad Day Books, 2004), s.51-52. Bu kitap üstünde çalışırken editörler olarak Félicité yakınlarındaki (ziyaretçilerin kabul edilmediği özel bir konak olarak hâlâ ayakta duran) bir plantasyona yapılan tura katıldık. Eski Güney'in ihtişamı üzerine çok şey söylendiğine ama buradaki organize gaddarlık hakkında tek kelime edilmediğine tanık olduk. İçsavaş öncesi giysisiyle bize rehberlik eden genç bir kadın, mutfakta pişen turtaları ana binaya getiren kölenin yol boyunca ıslık çalmak zorunda olduğunu, bu kuralın turtadan tatmasını önlemek için koyulduğunu söyledi! Tura katılanlar bu anekdotu eğlenceli buldular, kendilerini talihsiz hizmetçilerin değil, akıllı efendilerinin yerine koymakta hiç güçlük çekmediler.

16. *Les Frères Elie et Élisée Reclus,* s.31.

17. Age. Reclus'nün bu sözü ("kırbacı tutan el bendim") anarşist düşünce tarihinde köleliğin yılmaz karşıtı bir başka büyük ismin, Henry David Thoreau'nun ünlü reddiyesini çağrıştırır. Thoreau, köleliği dayatan bir devlete vergi ödemeyi reddetmesini şu sözlerle açıklamıştı: "Bugünün Amerikan hükümetine karşı insan nasıl bir tavır almalı? Cevabım, utanç duymadan herhangi bir ilişki içinde olamayacağıdır. Köleliğin de hükümeti olan bu siyasi teşkilatı, bir an için bile *benim* hükümetim kabul edemem." Henry David Thoreau, "Sivil İtaatsizlik" *Walden and Other Writings of Henry David Thoreau,* ed. Brooks Atkinson (New York: Modern Library, 1950), s.636.

18. Elie Reclus'ye mektup (tarihsiz) *Correspondance* içinde (Paris: Librairie, Schleicher Frères, 1911) 1:91.

19. *Les frères Elie et Élisée Reclus,* s.39.

20. W.L.G. Joerg, Reclus'nün seyahatlerinin onu Chicago'ya hatta Niagara

Şelalelerine götürmüş olabileceğini öne sürer. Bu görüşünü büyük anarşizm tarihçisi Max Nettlau'nun Reclus'nün hayatı hakkında yaptığı araştırmalara dayandırır. Bkz. Joerg, "The Geography of North America: A History of Its Regional Exposition", *Geographical Review* 26 (1936): 648.

21. Éliseee Reclus, *Voyage à la Sierra Nevada de Saint-Marthe: Paysage de la nature tropicale* (Paris: Hachette, 1861).

22. *Les frères Elie et Élisée Reclus*, s.43.

23. Peter Kropotkin. "Élisée Reclus," *Élisée and Elie Reclus: In Memoriam* içinde, ed. Joseph Ishill (Berkeley Heights, N.J: Oriole Press, 1927), s.23.

24. Mlle. de Gérando'ya mektup (1 Ocak 1882) *Correspondance* içinde (Paris: Librairie Schleicher Frères, 1911) 2:238. Marie Fleming'in Elie'den aktardığına göre, Reclus altmışlı yaşlarında yalnızca ders vermiyor, Yeni Üniversite'deki kurslarda ders alıyordu, başkalarından bir şeyler öğrenmeye her zaman hevesliydi.*The Geography of Freedom* (Montréal: Black Rose Books, 1988), s.178.

25. Jean Grave, "Élisee Reclus" *Élisée and Elie Reclus: In Memoriam* içinde, ed. Ishill, s.39. Bu tavır, dönemin iki ya da üç önemli anarşist kuramcısından biri, zamanının en ünlü coğrafyacısı sayılan bir kişi için azımsanacak bir şey değildir.

26. Élisée Reclus, *La Terre: description de phénomènes de la vie du globe*, 2 cilt (Paris: Hachette, 1868-69); 1. cilt B.B. Woodward tarafından İngilizceye çevrilmiş, editörlüğünü Henry Woodward yapmış, *The Earth: A Descriptive History of the Phenomena of the Life on the Globe* adıyla yayımlanmıştır (New York: Harper and Brothers, 1871); 2. cilt B.B. Woodward tarafından çevrilmiş, editörlüğünü Henry Woodward yapmış, *The Ocean, Atmosphere, and Life: being the second series of a descriptive history of the phenomena of the life of the globe* adıyla yayımlanmıştır ((New York: Harper and Brothers, 1873).

27. Élisée Reclus, *Histoire d'un ruisseau* (Paris: Hachette, 1869).

28. Élisée Reclus, *Histoire d'une montagne* (Paris: Hetzel, 1880) İngilizcesi: *The History of a Mountain*, çev. Bertha Lilly ve John Lilly (New York: Harper and Brothers, 1881).

29. Michael Bakunin, *La Polémique avec Mazzini: Ecrits et Matériaux, Michel Bakunine et L'Italie 1875-82, Oeuvres Complètes de Bakunine*'nin 1. bölümü, ed. Arthur Lehning (Paris: Editions Champ Libre, 1973) 1:245.

30. Élisée Reclus, *The Earth and Its Inhabitants: The Universal Geography*, 19 cilt, çev. Augustus Henry Keane (Londra: H. Virtue, 1876-94); orijinal baskı *Nouvelle geographie universelle*, 19 cilt, ed. Ernest George Ravenstein (Pa-

ris: Hachette, 1876-94). Bu kitabın yazarları, Reclus'nün konseptini muhafaza etmek amacıyla, Fransızca baskıdaki *Yeni Evrensel Coğrafya* adını kullanacaklardır.

31. Patrick Geddes, "A. Great Geographer: Élisée Reclus", *Élisée and Elie Reclus: In Memoriam* içinde, s.155.

32. Gary S. Dunbar, *Élisée Reclus: Historian of Nature* (Hamden, Conn.: Archon Books, 1978), s.95. Ayrıca bkz. Gary S. Dunbar, *The History of Geography* (Cooperstown, N.Y.: Gary S. Dunbar, 1996), özellikle 3, 6, 11, 17, 18 ve 26. bölümler.

33. Reclus'ye yapılan davet geri çekildiğinde üniversitede kopan gürültünün ayrıntıları için bkz. Hem Day, ed., *Élisée Reclus en Belgique: sa vie, son activité* (Paris ve Brüksel: Pensée et Action, 1956). Bu eserde yeni baskıları yapılan belgeler arasında, üniversitedeki öğrenci örgütlerinin, iki karşı oy dışında öğrencilerin tamamının Reclus'yü desteklediğini gösteren tutanaklar yer almaktadır.

34. Jean Grave'a mektup (6 Ekim 1894) *Correspondance* içinde (Paris: Alfred Costes, 1925).

35. Élisée Reclus, *The Earth and Its Inhabitants*, 19: vii.

36. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre,* 6 cilt (Paris: Librairie Universelle, 1905-8).

37. *Les frères Elie et Élisée Reclus,* s.89.

38. Clara Mesnil'e mektup (25 Mart 1905) *Correspondance* içinde, 3:314.

3. Doğa ve Kültürün Diyalektiği

1. Bu bölümde Reclus'nün sosyal coğrafyası, ekolojik düşünce ve sosyal teori bağlamında tartışılacaksa da, onun fiziksel coğrafya ve jeoloji gibi başka alanlardaki katkılarının önemi de yadsınmamalı. Reclus'nün başarılarından biri de, kıtaların kaydığını çok önceden öne sürmesi ve bu fenomenin tekbiçimci (*uniformitarian*) açıklamayla uyumlu olduğunu savunmasıdır. 1868 gibi erken bir tarihte, *La Terre* adlı eserinde, gezegenimizin o dönemdeki kuramların çoğunda kaydedilenden birkaç kat yaşlı olduğunu ve kıtaların Jura çağının başlarında bile tek bir kara parçası oluşturduğunu öne sürmüştü. 1979'da, *Geology* dergisinde Reclus'nün jeoloji alanındaki önemine atıf yapan ilginç bir yazı yayımlandı. "Élisée Reclus: İhmal Edilmiş Jeoloji Öncüsü ve Kıtaların Kayması Kuramının İlk Savunucusu" başlıklı bu makalede James O. Berkland, Reclus'nün "çağdaşı Darwin ve Lyell gibi 19. yüzyılda jeolojiye katkı yapan büyük isimlerden biri" olduğunu" ve "neredeyse unutulmak

üzere" olmasına karşın "levha tektoniği kuramının en büyük öncülerinden biri, hatta belki de kurucusu olduğunun teslim edilmesi gerektiğini" yazar. Bkz. *Geology* 7 (1979): 192. Bu makaleye yazdığı "Yorum"da Myril E. Beck Jr., Reclus'nün "unutulmaya" yüz tutmasının, bilimsel kuramlarının yetersizliğinden değil, anarşist felsefesinden kaynaklandığını öne sürer. Bkz. *Geology* 7 (1979): 418. Berkland, cevap yazısında yoruma katıldığını belirtir ve Reclus'nün "zaman içinde sahte bir bilimadamı, bir hiç seviyesine indirgenmek istendiğinden" şikâyet ederek bu durumu "görmezden gelme yoluyla kitap yakmaya" benzetir. Sonuç cümlesinde Berkland, şaşırtıcı bir biçimde, "Reclus'nün bu denli 'devrimci' biri olduğunu bilseydim, büyük olasılıkla coğrafi başarılarını övmek için vaktimi heba etmezdim" der. Bkz. age. Coğrafyacı Gary Dunbar'ın yerinde tespitine göre, Berkland'ın iddiaları zaten abartılıdır. Reclus kıtaların kayması kuramının ne "öncüsü" ne de "kurucusu" sayılır çünkü ondan çok önce başkaları bu kuramı öne sürmüşlerdir. Ne var ki, böyle bir olasılık olduğu ondan önce belirtenler olsa bile, Alfred Wefgener bu olgunun ilk kapsamlı kuramını 1912'de geliştirdi ve düşünceleri 1960'lara dek bilim çevrelerinde genel kabul görmedi; bkz. A. Hallam, "Alfred Wegener ve Anakaraların Kayması Hipotezi", *Scientific American* 232, No. 2 (Şubat 1975); 88-97. Reclus'nün kıtaların kaymasını desteklemesi böylece ilk formülasyonundan neredeyse yarım yüzyıl, kesin kabulünden neredeyse yüzyıl önce gerçekleşmiştir. Eski günlerin önde gelen coğrafyacılarından birinin bu kadar erken bir dönemde desteklemiş olması, kıtaların kayması kuramının tarihi açısından başlı başına önemli bir olaydır. Bu konudaki birbirine zıt ama son derece aydınlatıcı görüşleri için Gary Dunbar'a ve jeolog Anatol Dolgoff'a teşekkür borçluyum.

2. Burada kullanıldığı anlamıyla "sosyal ekoloji", diyalektik (ama tümdenci olmayan) gerçekliği temel alan bir ekoloji felsefesidir. Tüm doğal ve sosyal olayları, daha büyük bütünlerin ortaklaşa belirlediği, gelişmekte ve açımlanmakta olan parçalar olarak ele alır. Her bütün, bir ölçüye kadar, öğeleri kendi aralarındaki ilişkiler ve kendi gelişiminin tarihinin anlaşılmasıyla ortaya çıkarılabilecek, karmaşık ve gelişmekte olan bir çeşitlilikte-birlik ünitesi kabul edilir. Tutarlı bir sosyal ekoloji, radikal diyalektik niteliği göz önüne alındığında, olayların ve kavramların her türlü şeyleştirilmesini, gerçekliğin herhangi bir katmanındaki her türlü düalistik bölünmeyi, dinamik bütünleri doğal, sosyal ya da entelektüel kapalı sistemlere dönüştürmeyi reddetmelidir. Bu ilkeler, doğa tarihi ve yeryüzündeki yaşamın evrimi bağlamında, insanlığın evrimine ve insan tarihinin tümüne uygulanır. Ne var ki sosyal ekoloji, bir ekoloji felsefesinden fazla bir şeydir; aynı zamanda, yalnız doğa üzerinde tahakküm kurma arayışlarının değil, toplum içindeki her türlü tahakküm biçiminin de üstesinden gelindiği, özgür, işbirliğine dayalı, ekolojik bir toplumu hedefler.

3. Reclus'nün çağdaş sosyal ekolojiyle bağlantısı henüz yeterince kabul görmemiştir. Dikkat çekici bir istisna, Peter Marshall'ın anıt eseri *Demanding the Impossible: A History of Anarchism*'deki "Élisée Reclus: Özgürlüğün Coğrafyacısı" bölümüdür (Oakland, CA: PM Press, 2009), s.339-44). Marshall sonuç bölümünde Reclus'nün "derin ekolojik duyarlılığından" söz eder ve "modern sosyal ekolojinin kurucularından biri" olduğunu belirtir.

4. Béatrice Giblin, "Reclus: un écologiste avant l'heure?" *Élisée Reclus: Un géographe libertaire* içinde, ed. Yves Lacoste, *Hérodote* 22 (1981): 110. Giblin, seçilmiş yazılardan oluşan *L'Homme et la Terre – morceaux choisis*'nin editörlüğünü yaptı ve giriş makalesini yazdı (Paris: Maspero, 1982). *Hérodote*'un onun makalesini içeren sayısı tümüyle Reclus'nün eserlerine adanmış, sosyal coğrafyasının ekolojik önemini güçlü bir şekilde vurgulayan yazılara yer verilmiştir. Joël Cornuault da, mükemmel ve son derece ileri görüşlü küçük kitabı *Élisée Reclus, géographe et poète*'de (Eglise-Neuve d'Issac, France: Fédérop, 1995) Reclus'yü ilk çevrebilimcilerden biri olarak tanıtır ve onun, "ekoloji" sözcüğünü kullanmamasına rağmen, "1864 gibi erken bir tarihte George P. Marsh'ın çalışmalarından övgüyle bahsettiğine" dikkat çeker. Cornuault, Reclus'nün *Histoire d'un ruisseau* ve *Histoire d'une montagne* kitaplarının onun ekolojik duyarlılığını ve bir doğa tarihçisi olarak önemini anlamakta kritik önem taşıdığını ikna edici sözcüklerle anlatır. Çağdaş ekolojik düşünce, coğrafya ve ekoloji arasındaki ilişkiyi pek az gündeme taşımıştır. Bunun bir istisnası, "Ekolojik Coğrafya" adlı çalışmasında bütün bir bölümü bu konuya ayıran, tanınmış çağdaş ekolojik düşünür Thomas Berry'dir. Berry'ye göre "coğrafya, yeryüzünün engin yapısının işleyişini anlamak için kapsamlı bir bağlam sunar", "gezegenin birbirinden ayrılan çeşitli bölgelerinin bütünsel işlevini anlamada yararlı bir araçtır" ve "ekolojik düşünce için gerekli içeriği temin eder". *The Great Work: Our Way to the Future* (New York: Bell Tower, 1999), s.86.

5. Yaşam Okulu, 1920'lerde ve 1930'ların başlarında Borsodi ve yakın çevresinin düşüncelerini temel alarak kurulmuş, radikal ademimerkeziyetçi bir "toprağa dönüş" hareketidir. İlk deneysel komün 1934'te başlatıldı, o tarihten bu yana çeşitli topluluklar ve eğitim merkezleri bu taban hareketinin bir parçası olarak varlıklarını sürdürdüler. Hareketin kurucularından olan Loomis'e göre, Yaşam Okulu "aile çiftlikleri, organik tarım", "küçük topluluklarda gerçekleştirilen faaliyetler" "toprağı ücretlendirmekten ve spekülasyondan kurtarmak, kooperatif kredileri, istikrarlı bir takas ortamı" gibi ilkeler üstüne temellenen Yeşil Devrim'i (1940'lardan bu yana kullanılan bir terim) savunmaktadır. Mildred J. Loomis, *Alternative Americas* (New York: Universe Books, 1982), s.73.

6. Goodman'in 20. yüzyıl ekolojik düşüncesi üzerindeki etkisi yeterince değerlendirilmemiştir. Bu konuyla bağlantılı olarak, 1960'larda oldukça etkili

olan ademimerkeziyetçi sosyal ve siyasi dergiler akla geliyor ama Goodman'in katkısının felsefi temeli, her şeyden öte, modern anarşist düşüncenin en incelikli kuramsal çalışmalarından biri olan, görece erken dönem çalışması *Gestalt Therapy*'de görülür (New York: Dell, 1951). Goodman'in psikoloji yazılarının önemini ve ekolojik çıkarsamalarını ilk anlayan eleştirmenlerden biri Taylor Stoehl'dir. Bkz. Stoehl'in Goodman'in yazılarını topladığı *Nature Heals: The Psychological Essays of Paul Goodman*'e yazdığı önsöz(New York: E.P. Dutton, 1979) xix-xxiv. Bookchin, 1965 ile 1970 arasında, çağdaş ekolojik sosyal düşüncenin gelişimine önemli katkılar yapan bir dizi makale yayımladı. "Kıtlık Sonrası Anarşizm" ile "Ekoloji ve Devrimci Düşünce" başlıklı denemeleri ekolojik düşüncenin radikal özgürlükçü ve komünter bir yorumuydu; "Özgürlükçü Teknolojiye Doğru" ekolojik teknolojilerin geliştirilmesine duyulan ihtiyacı tartışıyordu; "Özgürlük Biçimleri" tüketim toplumuna alternatif bulma arayışlarını konu eden "özgürlük tarihi"nin bir taslağıydı. Bu denemeler ve başkaları *Post-Scarcity Anarchism*'de (Palo Alto, Calif.: Ramparts Press, 1971) bir araya getirildi ve sonraki yıllarda radikal ekolojik düşünceyi önemli ölçüde etkiledi.

7. "L'Homme est la nature prenant conscience d'elle même." *Élisée Reclus, L'Homme et la Terre* (Paris: Librairie Universelle, 1905-8), 1:1. Reclus'nün bu ekolojik ve diyalektik kavramını, Marx'ın daha çevreci ve düalistik tortulu, doğayı "insanın inorganik bedeni" olarak tarif eden kavramı ile karşılaştırmak aydınlatıcıdır. İki düşünür çağdaş oldukları halde (Reclus Marx'tan sadece on iki yaş gençti), Reclus insanlık ve doğa arasındaki ilişkinin diyalektik analizini yaparak zamanın ruhunu aşmakta çok daha başarılı oldu. Marx'ın doğa felsefesi ve aslında kendi düşüncesinde örtük olarak yer alan doğa diyalektiğini yeterince geliştirememesi hakkında bkz. John P. Clark, "Marx'ın İnorganik Bedeni", *Environmental Ethics* 11 (1989); 243-58. John Bellamy ve Paul Burkett bu Marx yorumunu eleştirdiler; "Organik/İnorganik İlişkilerin Diyalektiği: Marx ve Hegelci Doğa Felsefesi", *Organization and Environment* 13 (2000): 403-25. Benim gözden geçirilmiş Marx değerlendirmem ve Foster ile Burkett'e cevabım için bkz. "Marx'ın Doğaları: Foster ve Burkett'e Yanıt" *Organization and Environment* 14 (2001); 451-62.

8. Élisée Reclus, *The Ocean, Atmosphere, and Life* (New York: Harper and Brothers, 1873), s.434.

9. Reclus'nün kapsamlı, bütünsel (holistik) perspektifi onun bu çalışmada vurgulananın ötesindeki entelektüel geleneklerle bağına işaret eder. Joël Cornuault, Reclus'nün ansiklopedik yaklaşımının, onu kendi çağından bu yana aşırı uzmanlaşan bilimin öncülü olan daha geniş anlamdaki insancıl akademik geleneğe bağladığına dikkat çeker. Cornuault ayrıca, Pico della Mirandola'nın Rönesans hümanizmini Reclus'nün öncülü olarak gösterir ki,

bu şaşırtıcı atıf, Reclus'nün sık sık insanlığın ve doğanın güzelliğinden ve iyiliğinden belagatla söz ettiği düşünüldüğünde, hiç de yersiz sayılmaz. Cornuault, Reclus'nün bütünsel boyutunu, Vidal de la Blache'ın "yeryüzünün birliği" ve Brunhes'in "bağlantı ilkesi" de dahil olmak üzere, 19. yüzyılın sonlarında gelişmekte olan bazı bilimsel görüşlerle ilintilendirir. Bkz. Joël Cornuault, "'L'imagination écologique' d'Élisée Reclus: notes sur un livre de John P. Clark," *Les cahiers Élisée Reclus* 4 (1997): 2. Burada unutulmaması gereken nokta, Reclus'nün holistik boyutunun kapalı tümlüklerin koyutlanmasıyla ilgisinin olmadığı, açık ve göreceli bütünlükler içindeki çeşitlilikte-birliğin geliştirilmesine yönelik olduğudur.

10. Yves Lacoste, "Editorial," *Élisée Reclus: Un géographie libertaire* içinde, ed. Yves Lacoste, *Hérodote* 22 (1981): 4-5.

11. Yves Lacoste, "Géographicité et géopolitique: Élisée Reclus" *Élisée Reclus: Un géographie libertaire* içinde, ed. Yves Lacoste, *Hérodote* 22 (1981): 14. Reclus Birleşik Devletler'de hiçbir zaman Fransa'da olduğu kadar tanınan biri olmadı, yine de, ana akım Amerikan coğrafyasında benzer bir "unutuştan" söz edilebilir. Sözgelimi, *The Geographical Review,* 1916'daki ilk yayımlanışından bugüne gözden geçirildiğinde Reclus'ye 1920'lerde üç, 1930'larda üç, 1940'larda iki atıf yapıldığı, daha sonra uzun zaman görmezden gelindiği görülecektir. 1970'lerde Amerikalı coğrafyacıların gösterdiği ilgideki mütevazı artış Fransa'ya paralel gelişmiştir; radikal coğrafya dergisi *Antipode*'da çalışmalarına ilişkin makalelerin yayımlanması ve coğrafyacı Gary Dunbar'ın *Élisée Reclus: Historian of Nature* başlıklı biyografisi (Hamden, Conn.: Archon Books, 1978) bu gelişmenin göstergesidir.

12. Élisée Reclus, "İlerleme," bu kitap içinde, s.277

13. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre,* 1:14

14. Age. I:272.

15. Élisée Reclus, "İlerleme," bu kitap içinde, s.277

16. Age.

17. Age.

18. Reclus'nün zamanında, bugün de olduğu gibi, kimi görüşler birliği ve bütünlüğü, kimileri abartılmış bir çeşitliliği ve bireysel fenomenleri savunuyordu. Geçen yüzyılda Hegel'den feyz alan organik gelenek uç holizme ve toplumsal otoriteryanizme uzanıyor, klasik özgürcülükten türeyen bireyci gelenek ise, toplumda atomlaşmayı, kuralsız bireyciliği öne sürebiliyordu. Sol Hegelciliğin bir biçimi sayılabilecek özgün tavır, bu tehlikelerin ikisini de aşar ve bütünü dinamik, kendini dönüştürebilen bir çeşitlilikte-birlik olarak yorumlar. Bu, gerçek diyalektik toplumsal ekolojidir.

19. Élisée Reclus, *The Ocean, Atmosphere, and Life*, 434.

20. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 6:254.

21. Age. 6:255.

22. Age. Reclus'nün görüşlerindeki bütünsel boyut, dostu ve meslektaşı Peter Kropotkin'in düşünceleriyle benzerlik taşır. Kropotkin, sözgelimi, coğrafyanın toplumu ve doğayı "bilginin her öğesini tek ve canlı bir resimde toplaması" ve "bütün parçaların birkaç genel ilkenin sonucu olduğu, ortak ilişkileri sayesinde bir arada duran uyumlu bir bütün" olarak sunması gerektiğini öne sürer. *Antipode*, 10, No. 3-1 (1978):11.

23. Thérèse Dejongh, "The Brothers Reclus at the New University, *Élisée and Elie Reclus: In Memoriam* içinde, ed. Joseph Ishill (Berkeley Heights, N.J.: Oriole Press, 1927), s.237.

24. Aldo Leopold, *A Sand County Almanac* (New York: Ballantine Books, 1970), s.262, 259.

25. Edward Rothen, "Élisée Reclus'nün İyimserliği", *Élisée and Elie Reclus: In Memoriam* içinde, s.145.

26. Age.

27. Age.

28. Élisée Reclus, *Histoire d'un ruisseau* (Arles: Actes Sud, 1995), s.137.

29. Bu ayrım Aristoteles etiğinin temelinde vardı ve gerek Hegel için, gerekse Marx'ın Hegel'in dönüştürmeci praksis meselesine ve "tarihöncesinin sonu" sorunsalına getirdiği eleştiri için önemliydi. Bu terimler siyasi çevrebilim literatüründe, sözgelimi önemli İngiliz siyasi ekoloji dergisi *Capitalism Nature Socialism*'e katkı yapan James O'Connor gibilerinin yazılarında sık sık karşımıza çıkar. Bookchin bu kavramlara düşüncelerinde daha merkezî bir yer verir; ne var ki, iki dünyanın ilişkisine dair ayrıntılı kuramsal bir tartışmaya girmez. "Ekolojik Düşünmek"te "ikinci doğa" ile kastettiği şeyin, "insanlığın, özgün bir insan kültürü, çeşitli insani alanlarda kurumlaşmış topluluklar, etkin ve insani bir teknoloji, zengin bir simgesel dil ve dikkatle yönetilen etkili bir besin kaynağı geliştirmesi" olduğunu söyler. Bkz. *The Philosophy of Social Ecology* (Montréal: Black Rose Books, 1990), s.162."İlk doğa"yı, içinden ikinci doğanın "türediği", doğal dünyanın daha büyük bir parçası olarak açıklar ve "asıl soru... ikinci doğanın ilkinden nasıl türediğidir," der."Özgür doğa" adını verdiği üçüncü bir doğa da önerir ama bu var olan bir katman değildir, daha çok "kavramsal düşünceye ulaşabilecek bir doğa"ya, geleceğin ekolojik toplumuna dair bir olasılıktır.

30. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, ı: 42.

31. Age.

32. Age., ı:117.

33. Age.

34. Age. ı:119.

35. Élisée Reclus, *The Ocean, Atmosphere, and Life*, s.435.

36. Reclus'nün sosyal coğrafyası ile Kropotkin'inki arasındaki pek çok benzerlikten biri, her ikisinde de biyobölgesel bir tat olmasıdır. Myrna Breitbart'a göre Kropotkin, "bir toplum hissinin ve yaşadığı yeri sevme duygusunun şart olduğuna inanırdı. Belirli bir çevreye kök salmak, insanlarla daha fazla etkileşmeyi ve çevreyle daha yakın ilişkiler kurmayı mümkün kılardı." Myrna Breitbart, "Peter Kropotkin, Anarşist, Coğrafyacı," *Geography, Ideal and Social Concern* içinde, ed. David Stoddart (Oxford: Blackwell, 1981), s.140.

37. Age.

38. Bkz. Baron de Montesquieu, *The Spirit of the Laws* (New York and London: Hafner, 1949), 14-17. bölümler.

39. Ellsworth Huntington'a göre, "yaşam ile inorganik çevresi arasında ince bir ayar vardır"; "toprak, iklim, besin" ve "su kaynağına yakınlık" gibi faktörler tüm toplumu etkileyen "uyumlu bir bütün" oluşturur. *The Human Habitat* (New York: D. Van Nostrand, 1927) s.16-17. Bu "uyumlu bütün" anlaşılan Huntington için "kalıtsal zihin kapasitesi" gibi alanlarda, özellikle iklim gibi bazı doğal unsurların neden olduğu "ırksal farklılıklar"dan yola çıkarak ırksal hiyerarşiyi dayatıyor; bkz. "Climate and the Evolution of Civilization", *The Evolution of the Earth and Its Inhabitants* içinde (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1918), s.148. Huntington başka yerlerde de iklimin "göçler, ırkların karışımı ve doğal seçilim" üstündeki etkileriyle kalıtımı büyük ölçüde biçimlendirdiği yolundaki ırkçı görüşleri savunur (daha doğru bir tanımla, tahminde bulunur.) Bkz. *Civilization and Climate* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1915) s.3.

40. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 2:91.

41. Age.

42. Age.

43. Élisée Reclus, *The Earth and Its Inhabitants: The Universal Geography*, çev. Augustus Henry Keane (Londra: H. Virtue, 1876-94), 1:38.

44. Age.

45. Élisée Reclus, "Modern Toplumda Doğa Duygusu", bu kitapta, s.147

46. Thomas Berry, "The Viable Human", *Environmental Philosophy: From Animal Rights to Radical Ecology* içinde, 3. baskı ed. Michael Zimmerman ve diğerleri, (Upper Saddle River, N.J.: Prentice Hall, 2001), 178.

47. Élisée Reclus, "Modern Toplumda Doğa Duygusu", bu kitapta, s.147

48. Age. Toplumların gerileyişinde ve çöküşünde ekolojik krizlerin merkezî rolü, yakın geçmişe dek tarihçilerin genellikle ihmal ettiği bir konudur. Bu konuda geniş bir inceleme için bkz. Clive Pointing, *A New Green History of the World: The Environment and the Collapse of Great Civilizations* (New York: Penguin Books, 2007).

49. Éliseee Reclus, *Histoire d'une montagne* (Arles: Actes Sud, 1998), s.224-25.

50. *Élisée Reclus, The Ocean, Atmosphere, and Life*, s.526.

51. Age. Reclus'ye göre "İnsan eylemlerini daha yüce bir ideale uygun hale getirdikçe, manzaranın doğal güzelliğinden bir şey eksiltmeden yeryüzünü iyileştirmede her zaman başarılı olmuştur." s.527.

52. Élisée Reclus, "Vejetaryenlik Üzerine," bu kitapta, s.214

53. Élisée Reclus, *The Ocean, Atmosphere, and Life*, 527.

54. Élisée Reclus, "Modern Toplumda Doğa Duygusu," bu kitapta s.147

55. Age.

56. Élisée Reclus, *Histoire d'un montagne*, s.221.

57. Bkz. Wendell Berry, *The Unsettling of America* (San Fransisco: Sierra Club Books, 1996). Charbonneau'nun çalışmaları için bkz. John P. Clark, Bernard Charbonneau, "Gerçekçilik ve Deneyimin Politiği", *Capitalism Nature Socialism* 51 (2002); 41-48. Bu iki biyobölgesel düşünürü karşılaştıran yararlı bir makale için bkz. Daniel Cerézuelle, "Wendell Berry ve Bernard Charbonneau, sanayileşmenin ve tarımın eleşirmenleri", *Encyclopédie de l'Agora*, Ocak 29, 2003 içinde, bkz. http://agora.qc.ca/reftext.nsf/Documents/Agriculture-Wendell_Berry_et_Bernard_Charbonneau_critiques_de_par_Daniel_Cerezuelle.

58. Sözgelimi George Sessions, "Esosyal çevrecilerin el değmemiş doğanın ve biyoçeşitliliğin korunmasının hayati önemini kavradıklarına bizi inandırmaları gerekir," der. Bkz. "Wilderness: Back to Basics", Jo Ann McAllister ile röportaj, *The Trumpeter* 11 (İlkbahar 1994): 66. Ne ki, insanlığı "doğanın

özbilinci" olarak gören, tarihi "özgür doğa"nın gerçekleşmesi hareketi olarak yorumlayan, yeryüzü tasavvurunu çeşitlilikte-birlik gibi diyalektik terimlerle ifade eden diyalektik bir duruş, bu önemli sorunlara kuramsal çözüm getirmekte özel bir kabiliyete sahiptir. Steve Chase, Bookchin'in ve pek çok sosyal çevrecinin vahşi doğaya ilişkin meseleleri ihmal ettiğini, konuya sosyal ekolojik bir açıdan bakmaya ihtiyacımız olduğunu anlatan geniş kapsamlı bir analiz yapmıştır. Bkz. "Radikal Ekolojik Hareket Nereye Gidiyor?" *Defending the Earth: A Dialogue between Murray Bookchin and Dave Forman* içinde, ed. Steve Chase (Boston: South End Press, 1991).

59. Élisée Reclus, *The Ocean, Atmosphere, and Life*, 529.

60. Age.

61. Bu konu yalnız Reclus için değil, sosyal ekoloji için de önemli bir meseledir. İnsanlığın doğada özgürlüğe ve yaratıcılığa kendi özgün katkısını getirmesi olası, hatta gerekli olmakla birlikte, bu katkı, *a priori* olarak tahakkümsüz bir öz-gerçekleştirme ve doğal çevrenin bütünlüğüne saygı duyarak onunla yaratıcı ilişkiye girme gibi nosyonlara indirgenemez. Dünya tarihinin bu aşamasında, temel ekolojik sorunlardan biri, insanların yeryüzünün geniş bölgeleri üstündeki etkilerini asgariye indirgemektir. Ekolojik özgürlüğün ve evrimci yaratıcılığın insani çıkarlarla da insanı merkeze alan bir akılcılıkla da yönlendirilmediği, daha güçlü bir "baskısızlık" (*non-domination*) kavramına ihtiyacımız var.

62. Élisée Reclus, "İnsanın İlerleyişi", *Contemporary Review* 70 (Temmuz-Aralık 1896): 782.

63. Élisée Reclus, *The Ocean, Atmosphere, and Life, s.*526.

64. Age.

65. Age. Aynı düşünce, bu kitaptaki "İlerleme" bölümünde de işlenmiştir. Bkz. *s.*277

66. Élisée Reclus, *The Ocean, Atmosphere, and Life, s.*517-18.

67. Age.

68. Élisée Reclus, *Histoire d'une montagne*, s.134.

69. Julius Haas, Ferdinand von Hochstetter ve Oscar Peschel, *Ausland* (19 Şubat, 1896), Élisée Reclus'nün *The Ocean, Atmospher, and Life*'ta geçen alıntısı, s. 519.

70. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 5:300.

71. Age.

72. Yüz yıl sonra, doğal ve insani kaynakların tükenmeyeceğini öne süren, nüfus sınırlandırılması karşıtı sağcı ideologlar hâlâ mevcuttur ama muhafazakâr düşünce genel hatlarıyla antinatalist, nüfus kontrolünü destekleyen bir pozisyon almıştır.Bu pozisyonun en ünlü ve etkileyici savunucularından Garrett Hardin'in kapsamlı bir eleştirisi için bkz. John P. Clark, "Sağduyunun Trajedisi; Birinci Bölüm: Mitin Gücü" *Capitalism Nature Socialism* 21:3 (2010): 35-54; ve "Sağduyunun Trajedisi; İkinci Bölüm: İdeolojiden Tarihi Gerçeklere" *Capitalism Nature Socialism* 21:4 (2010): 34-49.

73. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 5:332.

74. Age.

75. Age. 5:415.

76. Age. 5:416.

77. Age. 5:418.

78. Élisée Reclus, "Vejetaryenlik Üzerine," bu kitapta, s.214

79. Age.

80. Age.

81. Age. Reclus'nün savları, hayvanlara insanca muamelenin etkileyici bir savunmasıdır ama koşulsuz vejetaryenizmin ahlaki gerekliliğini kanıtlamakta yeterince inandırıcı değildir. Reclus, hayvanların sürekli acı çekmesine neden olan, bu canlıların ihtiyaçlarını karşılayacak ve öz-gerçekleştirmelerini sağlayacak koşulları hoyratça ihmal eden sistemlerin ahlak dışılığını mükemmel biçimde sergiler. Bu konuda getirdiği eleştiri, günümüzdeki et endüstrisinin fabrika çiftçiliği ve mekanize seri üretimi açısından çok yerindedir. Öte yandan, hayvancılığın ya da avcılığın insani yoldan yapılmasının mümkün olmadığını gösteren hiçbir kanıt sunmaz. Reclus'nün et endüstrisine getirdiği sert eleştirileri geleneksel avcı kulüplerinden esirgemesi ilginçtir. Maalesef, iki sistem arasındaki farklılıkların ahlaki düzlemde kesiştiği noktaları araştırmakta yetersiz kalmıştır.

82. Richard Heath'e mektup (belirli bir tarih yok, 1884), *Correspondance* içinde (Paris: Librairie Schleicher Frères, 1911), 2:325.

83. Élisée Reclus, "Geniş Aile" bu kitapta s.185.

84. Mlle. de Gérando'ya mektup (Aralık, 8, 1903) *Correspondance* içinde (Paris: Alfred Costes, 1925), 3:267.

85. Bilinmeyen alıcıya mektup, age.3:323.

86. Bkz. Carol Lilligan, "Moral Orientation and Moral Development", *Women and Moral Theory* içinde, ed. Kay Kittay ve Diana Meyers (Totowa, N.J.:

Rowman and Littlefield, 1987), s.19-33. Gilligan'a göre "kamusal ve bireysel tüm ilişkiler eşitliği ve şefkati barındırabilir... eşitsizlik de, kayıtsızlık da, ahlaki açıdan sorunludur. Baskı ve terk edilmek herkesin karşılaşabileceği durumlar olduğuna göre, insan, deneyimlerinde iki ahlaki vizyonla –adalet ve şefkat sürekli karşı karşıya gelir." (s.20). Bu önemli makale, Lilligan'ın çığır açan kitabındaki etik çıkarımları bir adım ileri götürür. Bkz. *In A Different Voice: Psychological Theory and Women's Development* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1982).

4. Bir İlerleme Felsefesi

1. Onlara kıyasla, Blake, Fourier ve Morris gibi ütopik düşünürler bazen, tüm *arke*leri, her türlü "sorgulanamaz" ilkeyi ve "tarihsel gereklilik" adı altındaki tüm hegemonya biçimlerini sorgulamakta çok daha an-arkist bir tutum almışlardır.

2. Élisée Reclus, "İlerleme" bu kitapta s.277

3. Élisée Reclus, *Evolution and Revolution* (Londra: W. Reeves), s.16. Geçen yüzyılda defalarca yeni baskıları yapılan bu risaleden yapılan çeviriler, maalesef, Fransızca bilmeyenlere Reclus'nün siyasi fikirlerini aktaran yegâne kaynaktır. Eski moda retoriği bir zamanlar onu ilginç kılmış olsa da, ciddi bir toplumsal analiz getirmekten ve Reclus'nün değerini yansıtmaktan uzaktır.

4. Élisée Reclus, "İlerleme" bu kitapta, s.277

5. Élisée Reclus, *The Ocean, Atmosphere, and Life* (New York: Harper and Brothers, 1873), s.440.

6. Age. s.43-44.

7. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre* (Paris: Librairie Universelle, 1905-8), 5-302. Bu cümle ve daha önceki bazıları, Marx'ın "doğa bereketli olduğu yerlerde, 'bir çocuğa yürüteçle yürümeyi öğretir gibi elinden tutar.' Onu kendini geliştirmeye zorlamaz" tespitini çağrıştırır. *Karl Marx, Capital: A Critique of Political Economy* (New York: International Publishers, 1967), 1:513.

8. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 5:302.

9. Élisée Reclus, "Modern Devlet," bu kitapta, s.250.

10. Élisée Reclus, "İlerleme," bu kitapta, s.277

11. Élisée Reclus, "İnsanlığın İlerlemesi", *The Contemporary Review* 70 içinde (Temmuz-Aralık 1896): 766. Aeta kültürüne duyulan hayranlık bugün de devam ediyor. Sözgelimi, 1998'de fPcN (Doğaya yakın halkların dostları) adlı kuruluş, "Filipinler'deki son özgür vahşilerin öyküsü" diye nitelendirdi-

ği, *Save the Savages* adlı bir kısa film yaptı. Film, Aetaların geleneksel ortaklaşmacı yaşamlarına övgüler düzerken, kerestecilik ve madencilik gibi faaliyetlerle yok olmanın sınırına geldiklerini anlatıyor.

12. Élisée Reclus, "İlerleme" Bu kitapta, s.277.

13. Age.

14. İspanya'da yayımlanan anarşist dergi *Huelga General*'in editörlerine mektup, (Aralık 4, 1901) *Correspondance* içinde, 3:238-40.

15. Élisée Reclus, "Modern Toplumda Doğa Duygusu" bu kitapta s.147.

16. Élisée Reclus, "İlerleme" Bu kitapta, s.277

17. Age.

18. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 2:102.

19. Age.

20. Age. 2:103.

21. Age.

22. Age.

23. Age. 2:104.

24. Age. 3:178.

25. Age. 3:182-84. Benzer bir stratejinin, daha sonraları Konstantin tarafından Hıristiyanlığı "katletmek" için uygulandığını öne sürer.

26. Age. 3:211-12.

27. Age.

28. Age. 3:212.

29. Reclus'nün düşünceleriyle bilhassa Budizm arasında, belirli noktalarda çarpıcı yakınlıklar vardır. Sözgelimi, *Histoire d'un ruisseau*'da, Reclus Budizmin *anatta* öğretisini çağrıştıracak şekilde, "Tıpkı akan bir ırmak gibi, her an değişim içindeyiz; hayatımız an be an kendini yeniler ve eğer aynı kaldığımıza inanıyorsak, bu zihnimizin yanılgısından başka bir şey değildir," der. *Histoire d'un Ruisseau* (Arles: Actes Sud, 1995), s.204. Batı diyalektiğinin kurucusu Herakleitos'la benzerliği de dikkat çekicidir.

30. Paul Gsell'e mektup, *La Revue*'de yayımlanmıştır (1 Aralık 1905), *Correspondance* içinde, 3:324. Reclus kimi zaman, kastettiği şeyin bilinen anlamda "din" olmadığını söyler. Bkz. alıcısı belirsiz mektup (tarihsiz), age., 3:322-23.

31. M. Roth'a mektup (tarihsiz, 1904), age., 3:286.

32. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 3:388.

33. Age., 3:387.

34. Élisée Reclus, "Préface à la Conquête du pain Pierre Kropotkine", http://kropot.free.fr/Reclus-PrefConq.htm.

35. Élisée Reclus, *Evolution and Revolution*, s.14.

36. Élisée Reclus, "İnsanlığın İlerleyişi," s.762.

37. Élisée Reclus, "İlerleme," bu kitap içinde, s.277.

38. Age.

39. Age. Reclus'nün bu kavramı, bazı yönlerden Marx'ın erken dönemindeki, emeğin insanlığın bilinçli öz yaratısı ve bir "tür varlığı" olarak kendini ifade biçimi olduğu fikriyle karşılaştırılabilir.

40. Age.

41. Age.

42. Gerçekten de, otantik bir holizm, diyalektik olmak, anti-holizmi de içermek zorundadır. Gelişmekte olan her olay hem holistik hem anti-holistik momente sahiptir. Radikal diyalektik toplumsal kuram, diyalektik bir gelişmede herhangi bir "sentez"in unsuruna indirgenemeyecek bir fazlalık, bir kalıntı, bir artı değerin her zaman bulunduğunu özellikle vurgular.

43. Élisée Reclus, L'Homme et la Terre, ı:iii.

44. Age.

45. Age.

46. Alan Ritter, *Anarchism: A Theoretical Analysis* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980), 3. Ritter bu kavramı öne sürmekle çok yararlı bir iş yapmışsa da, maalesef yalnızca Godwin, Proudhon, Bakunin ve Kropotkin'in düşüncelerine yoğunlaşmış, Reclus ve başka önemli düşünürlere hiç değinmemiştir. İşin ilginci, saydığımız bu düşünürlerin yalnızca birikisi "komünter bireysellik" kavramı hakkında kısıtlı bir fikre sahipti ve hiçbiri bu düşüncenin gelişmesine Reclus kadar katkı yapmadı.

47. Élisée Reclus, *The Ocean, Atmosphere, and Life*, 435.

48. Élisée Reclus, "İlerleme" bu kitapta s.277.

49. Age.

50. Age.

51. Élisée Reclus, *The Earth: A Descriptive History of the Phenomena of the Life of the Globe*, çev. B, B. Woodward (New York: Harper and Brothers, 1871), s.567.

52. Age.

53. Age.

54. Élisée Reclus, "Bir Anarşistin Gözünden Anarşi", *Contemporary Review* 45 (Ocak-Haziran 1884); 640.

55. Élisée Reclus, "İnsanın İlerlemesi", s.75.

56. Age.

57. Élisée Reclus, *The Earth and Its Inhabitants: The Universal Geography*, çev. Augustus Henry Keane (Londra: H. Virtue, 1876-94) 19:iv.

58. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 6:384-85.

59. Emisée Reclus, "*Nouvelle proposition pour la suppression d l'ère chrétienne*", *Quelques écrits* içinde (Paris ve Brüksel: Pensée et Action, 1956), 31.

60. Élisée Reclus, "İlerleme" bu kitapta, s.277.

61. Age. s.223.

62. Age.

63. Age.

5. Anarşizm ve Toplumsal Dönüşüm

1. Yves Lacoste, Paul Claval'ın *Espace et pouvoir*'ı ve Claude Raffestin'in *Pour une géographie du pouvoir*'ı üzerine yazdığı makaleler, *Élisée Reclus:Un géographie libertaire* içinde, ed. Yves Lacoste, *Hérodote* 22 (1981): 157.

2. H. Roorda van Eysinga, "Avant tout anarchiste", Hem Day, *Élisée Reclus (1830-1905); Savant et Anarchiste* (Paris ve Brüksel: Cahiers Pensée et Action, 1956) içinde, aktaran Marie Fleming, *The Geography of Freedom: The Odyssey of Élisée Reclus* (Montreal: Black Rose Books, 1988), s.20. Reclus'nün ölümünden sonra, dostu Jules Verne'in onu romanlarından birinin, Les naufragés du "Jonathan"'ın (Jonathan kazazedeleri) başkahramanı yapması kimseyi şaşırtmamalıdır. Peter Costello, *Jules Verne: The Inventor of Science Fiction* (New York: Charles Scribner's Sons, 1978) adlı biyografisinde, kahramanın yerlilerce Kaw-Djer, Hâmi olarak tanınan bir ateist ve anarşist filozof olduğuna dikkat çeker; Kaw Djer, bir gemi kazasından sonra Güney Amerika kıyılarındaki ücra Hoste Adası'nın lideri olur ve "oradaki toplumu

örgütlemek" durumunda kalır. Çeşitli sorunların üstünden gelir ama sonunda liderliği bırakır ve "daha da uzak olan Cape Horn Adası'na göçerek, gemi kazalarını önlemek için, burada inşa ettiği deniz fenerinde yaşamaya" başlar (Age.). Costello, Hâmi karakterinin Reclus'ye çok benzediğini belirtir; gerçekten de Reclus, Güney Amerika'ya ütopyacı anarşizmi getirmeye çalışmıştı. İşin ilginci, Cape Horn Adası ile Hoste Adası arasında, Costello'ya göre adını "anarşist bir kâşif"ten alan L'Hermite Adası bulunmaktadır. Söz konusu anarşist kâşifin isminin, Fransızcada "münzevi" anlamına gelen Reclus'nün ismini çağrıştırması dikkat çekicidir.

3. Paul Reclus, "Biographie d'Élisée Reclus,"*Les Frères Elie et Élisée Reclus* içinde, (Paris: Les Amis d'Élisée Reclus, 1964), s.51.

4. Age.

5. Élisée Reclus, "Préface à la Conquête du pain de Pierre Koropotkine," http://kropot.free.fr/Reclus-PrefConq.htm.

6. Age.

7. Bkz. John P. Clark, "What Is Anarchism?" *The Anarchist Moment: Reflections on Culture, Nature and Power* içinde (Montreal: Black Rose Books, 1984), s.117-40.

8. New University of Brussels'dan M. Felix'e mektup (Şubat 1896) *Correspondance* içinde (Paris: Alfred Costes, 1925), 3:194.

9. Age.

10. "Düzenli anarşi" (*ordered anarchy*) kavramı sonraları devletsiz Afrika toplumlarıyla ilişkili olarak kullanıldı. Sözgelimi, bkz. Evans Pritchard, "The Nuer of the Southern Sudan", *African Political Systems* içinde, ed. M. Fortes ve E. E. Evan Pritchard (Londra: Oxford University Press, 1940), s.296.

11. Élisée Reclus, "Anarşi: Bir Anarşistin Gözünden", *Contemporary Review* 45 (Ocak-Haziran 1884): 628. Bu cümle çoğu kez Marx'a atfedilse de, komünter düşünce tarihinde epey eskidir ve ütopyacı sosyalistleri, özellikle Saint-Simon'u ve takipçilerini etkilemiştir. Marksistlerin ve "kolektivist" anarşistlerin kendi aralarında da tartışma konusu olan ihtiyaca göre paylaşım, komünist anarşistler için özellikle önemlidir. Reclus'nün kendi etik komünizmi neredeyse içgüdüseldi ve erken yaşlarda edindiği, sonraları siyasi ve felsefi bakışını şekillendiren dinî etkilere uzanıyordu. Bu bakışı bir mektubunda güzel ifade eder: "Her şeyimi başkalarından aldım, hepsini geri vermek istiyorum." Alıcısı belirsiz (tarihsiz) *Correspondance* içinde (Paris: Schleicher Fréres, 1911), 3:323.

12. Age. 1:285.

13. Paul Reclus, Barış ve Özgürlük Ligi Kongresi'nin stenografik kayıtlarından aktarıyor, *Les Fréres Elie et Reclus* içinde, s.56.

14. Elie Reclus'ye mektup, *Correspondance* içinde, 1:285.

15. Georges Renard'a mektup (2 Haziran, 1888), age.2:441-42.

16. Élisée reclus, "Evrim, Devrim ve Anarşist İdeal," bu kitapta, s.192..

17. Age.

18. Age.

19. Age.

20. Age.

21. Age.

22. Reclus'nün bu alandaki yetersizliği kendi çağının devrimcilerinde, özellikle de işçilerin ve köylülerin isyanını ilerideki sosyal dönüşümün fitili olarak gören anarşistlerde çok karşılaşılan bir eksikliktir. Bakunin, anarşist harekete büyük zararı dokunan bu naif yaklaşımın uç örneklerinden biridir. Bakunin'in düşüncelerindeki bu eğilim için bkz. John P. Clark, "İktidarın Soylu Yalanları: Bakunin ve İdeolojinin Eleştirisi", *Rights, Justice and Community* içinde, ed. Creighton Peden ve John K. Roth (Lewiston, N.Y.: Edwin Mellen Press, 1992), s.25-34. Bu makalede ulaştığım sonuca göre, Bakunin'in "devrimin öncülerine duyduğu gerçekçi olmayan inanç, onun kitlelerin 'içgüdüsel' devrimci potansiyelini aşırı, hatta tehlikeli ölçüde abartmasına yol açtı. Çeşitli ulusal gruplara, sınıflara ve sosyal tabakalara ilişkin abartılı umutlarına pek çok örnek gösterilebilirse de, bunların belki de en çarpıcısı, haydutları idealleştirmesidir. Haydutların devrimde oynayacakları role ilişkin tespitleri, bu insanların toplumdaki yerine dair hiçbir analiz içermemektedir. Haydutların bilinç seviyesi, değerleri, kişilik yapıları, işbirlikli bir düzene nasıl ayak uyduracakları ihmal edilmiştir." (s.32-33).

23. Richard Heath'e mektup (18 Şubat, 1883) *Correspondance* içinde, 2:279.

24. Mlle. de Gérando'ya mektup (1 Nisan, 1889), age., 2:447.

25. Richard Heath'e mektup (2 Haziran, 1903), age., 3:258.

26. Lilly Zibelin-Wilmerding'e mektup (7 Haziran 1892), age., 3:118.

27. Age.

28. İtalyan dergisi *Sempre Avanti*'nin editörlerine mektup (28 Haziran, 1892), age. 3:120-21.

29. Daha eleştirel bir anarşist bakışla, söz konusu anarşist teröristler, gelecekteki "Sol Gösterişçilik" (Left Spectacularism) geleneğinin erken dönem

öncüleri olarak görülebilir. Bu eylemciler, toplumsal ve doğal devrimi hazırlayan evrimsel sürecin yavaş işlemesinden şikâyetçilerdi; oysa evrimsel süreç, Reclus'nün de belirttiği gibi, kitlelerin özgürlükçü devrimin yol açtığı değişimleri hazmetmesi için bir ön koşuldur. [Anarşist teröristler] bunun yerine, toplumsal dönüşüm süreçlerini sihirli bir yoldan hızlandıracaklarına inandıkları, şok etkisi yaratan eylemleri tercih ettiler. Sol Abartıcılık, çok nadir olarak terörist biçimler alsa da, 1960'lardaki Yeni Sol tarafından tümüyle reddedildi.

30. Paris'te, *Archives de la Préfecture de Police*'te bulunan Ağustos 1889 tarihli mektuptan, aktaran Marie Fleming, *The Geography of Freedom* içinde, s.151.

31. Richard Heath'e mektup (tarihsiz), *Correspondance* içinde, 2:414-15. Burada, özgürlükçü yazar ve aktivist Karl Hess'in karşıt anarşist görüşü akla geliyor. Hess, 1970'lerin başlarındaki bir konuşmasında, o zamanlar yaşadığı Washington D.C.'nin yoksul semtlerindeki hırsızlık olayları üzerine görüşlerini açıklamıştı. Bazı kimselerin, "hırsızlığın yoksulun ayrıcalığı olduğunu" öne sürerek, mahallelerindeki hırsızları (mahallenin kendi kooperatif dükkânından çalmış olsalar bile) savunduklarını belirtmiş, bu görüşe karşı çıkarak hırsızlığın sonuçlarının tüm toplum için yıkıcı olduğunu, hırsızlığın aslında "zenginlerin ayrıcalığı" olduğunu söylemişti.

32. Age.

33. Jean Grave'a mektup (29 Kasım 1891), age., 3:97.

34. Jean Grave'a yazdığı mektuba iliştirilen metin, age.

35. Reclus, bir mektubunda bireysel eylemlerle propaganda konusuna değinirken bu sorundan söz eder. Ama bir çözüm önermez. Bkz. *Sempre Avanti*'ye mektup (28 Haziran 1892), age., 3:121.

36. Élisée Reclus, "Anarşi," South Place Enstitüsü'ndeki konuşmadan alıntı, 29 Temmuz, 1895, *Élisée and Elie Reclus: In Memoriam* içinde, ed. Joseph Ishill (Berkeley Heights, N.J.: Oriole Press, 1927), s.350.

37. Reclus bu konuda, insanlık tarihinde en büyük ilerlemelerin Yunan polislerinde ve Ortaçağ'ın hür devletlerinde kaydedildiğini öne süren Kropotkin'le aynı fikirdedir. Bkz. Kropotkin, "Devlet ve Onun Tarihsel Rolü", *Selected Writings on Anarchism and Revolution* içinde, ed. Martin A. Miller (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1970), s.233. Reclus'nün polislere ilişkin değerlendirmesinde bazı yönlerden tutarsız bir eleştirellik sergilediği söylenebilir. Kölelik ve patriyarki gibi kurumların varlığına rağmen Yunan demokrasisinin kazanımları görmezden gelinemezse de, bu sistemi idealize etmek ve siyasi alanın sosyal bütünün başka unsurlarıyla diyalektik etkileşim

içinde yapılandığı yönleri yok saymak da naif bir tutumdur. Hiyerarşi, tahakküm ve sömürü üzerine kurulmuş bir toplumsal düzende, tüm kurumlar iktidarın temel dağılımını yansıtır ve iktidar mistifiye edilir. Yaklaşık yüz yıl sonra Bookchin'in Yunan demokrasisini değerlendirdiği satırlarda da aynı eleştirel olmayan yaklaşımla karşılaşıyoruz. Bu meselenin analizi için bkz. John P. Clark, "Beyond the limits of the city: A communitarian anarchist critique of libertarian municipalism", *The Impossible Community: Realizing Communitarian Anarchism* içinde (New York ve Londra: Bloomsbury, 2013), özellikle "The Social and Political" bölümü, s.261-64.

38. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre* (Paris: Librairie Universelle, 1905-8), 2:321.

39. Age. 2:335.

40. Age., 3:519. Reclus ayrıca İzlandalıları, "köylülere toprak dağıtma ilkesini" yüzyıllar boyuncu eşitlikçi bir şekilde uyguladıkları için över.

41. Age. 3:519. "Tüm halk" derken Reclus'nün kadınların bu süreçten muaf olduklarını belirtmemesi dikkat çekicidir.

42. Age.

43. Peter Kropotkin de, iki bölümünü Ortaçağ komünlerine, kentlerine ve loncalarına ayırdığı *Karşılıklı Yardımlaşma*'da benzer ama çok daha ayrıntılı argümanlar geliştirir. Bkz. 5 ve 6. bölümler, "Mutual Aid in the Medieval City", *Mutual Aid: A Factor of Evolution* içinde (Boston: Porter Sargent. n.d.), s.153-222.

44. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 4:18.

45. Age., 4:18-19.

46. Age., 4:272.

47. Age., 4:14.

48. Age., 4:16.

49. Age.

50. Élisée Reclus, "Kültür ve Mülkiyet" bu kitapta, s.269.

51. Age.

52. Age.

53. Belde kurumlarına duyduğu ilgi göz önüne alındığında, Reclus'nün Devrim sırasındaki Paris seksiyonlarında uygulanan dolaysız demokrasinin önemini daha çok vurgulamaması şaşırtıcıdır. Kropotkin Devrim'in tarihini ya-

zarken, radikal demokrasi tarihindeki bu bölümün klasik anarşist bir yorumunu yapmıştır. Bkz. 24. bölüm, "Paris'in 'Mahalle' ve 'Seksiyonlar'ı," ve 25. bölüm, "Yeni Belediye Yasası'na göre Paris'in Seksiyonları", *The Great French Revolution* içinde, (Montréal: Black Rose Books, 1989), s.180-94.

54. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 5:28.

55. Age., 5:248. Bu pasaj ve başka metinler, Reclus'nün yerel yönetim anlayışının, Bookchin'in "liberter yerel yönetim" anlayışından ve anarşistlerin halihazırdaki belediyelerde görev almaları gerektiğini öne süren bazı sosyal çevrecilerden farklı olduğunu gösterir. Reclus, anarşistlerin demokratik olmayan yollardan örgütlenmiş, merkezî ulus devletlerin bir parçası olan belediyelerde siyasi güç haline gelmesini, sosyal değişimi amaçlayan kendi devrimci düşüncelerine aykırı bulurdu. Kooperatiflere getirdiği eleştirileri (belki daha da güçlü olarak) bu gibi reformist girişimlere de yöneltir, bu tür seçim faaliyetlerinin devrimci bir gelecek yataracağı savını ciddiye almazdı.

56. Age.

57. Élisée Reclus, "Kentlerin Tarihi" bu kitapta, s.223.

58. Age.

59. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 5:37-76.

60. Élisée Reclus, "Kentlerin Tarihi" bu kitap içinde, s.223.

61. Age.

62. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 1:145.

63. Élisée Reclus, "Evrim, Devrim ve Anarşist İdeal," bu kitapta, s.192.

64. Élisée Reclus'nün, Léon Metchnikoff'un *La civilisation et les grands fleuves historiques*'ine yazdığı önsöz (Paris: Hachette, 1889); Marie Fleming, *The Anarchist Way to Socialism: Élisée Reclus and Nineteenth Century European Anarchism* içinde, (Londra: Croom Helm, 1979), s.150.

65. Élisée Reclus, "Anarchy: By an Anarchist" s.637.

66. Élisée Reclus, "Evrim, Devrim ve Anarşist İdeal" bu kitapta, s.192.

67. Age.

68. Élisée Reclus, L'Homme et la Terre, 5:140.

69. Élisée Reclus, "Evrim, Devrim ve Anarşist İdeal", bu kitapta, s.192.

70. Age.

71. Richard Heath'e mektup (12 Kasım, 1902) *Correspondance* içinde, 3:250-51.

72. Age. 3:258-59.

73. Reclus'nün kız kardeşi Louise'e mektubu (tarihsiz, 1859), age., 1:206.

74. Clara Koettlitz'e mektup (12 Nisan, 1895), age., 3:182.

75. Reclus ve Kropotkin, sosyal fenomenleri açıklarken komünter ve organistik terminoloji kullanmakta birleşirler. Ama Kropotkin, geleceğin toplumunu bazen daha güçlü bir organistik vurguyla betimler. Sözgelimi, "Yeni bir toplumun tohumları atılıyor," der, bu toplumun "belirli katı formlara evrilmeyeceğini, kendini sürekli değiştireceğini, bunun canlı, evrilen bir organizma olmasından kaynaklandığını" belirtir. Bkz. Peter Kropotkin, *Memoirs of A Revolutionist* (New York: Dover, 1971), s.398-99. Bundan başka, her iki düşünür de özgür ve sevgiye dayalı insani ilişkileri temel alan yeni bir toplumun organik gelişimine duyulan ihtiyacın farkında olsa da, Kropotkin, mevcut otoriter kurumların yanı sıra organik ortaklaşmacı kurumların da gelişebileceği konusunda daha iyimserdi. Bkz. "Mutual Aid Amongst Ourselves", *Mutual Aid: A Factor of Evolution* içinde, s.223-92. *Memoirs of A Revolutionist*'te Kropotkin, "mevcut koşullardan şikâyet bültenine dönüşen" sosyalist gazeteleri eleştirir, oysa ihtiyaç duyulan şey "yaklaşmakta olan yeni çağın, tohumların, antika kurumlara karşı isyanın semptomlarını her yerde saptayan ve kaydeden" bir yayın organıdır. Kropotkin sözlerini, günümüzdeki sosyal değişim taraftarlarına da ders olabilecek şu tespitle bitirir; "devrimi başarılı kılacak şey umutsuzluk değil, umuttur" (Age.).

76. Reclus adı, sözgelimi Joel Spring'in *A Primer of Libertarian Education* başlıklı çalışmasında yer almaz (New York: Free Life Editions, 1975.) Gerçekten de, liberter, ilerici, "açık" ve "özgür" eğitime dair geniş kapsamlı literatürde Reclus'nün fikirlerine rastlanmaz.

77. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 6:439.

78. Élisée Reclus, *The Ocean, Atmosphere, and Life* (New York: Harper and Brothers, 1873), s.529.

79. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 1:134.

80. Élisée Reclus, *The Ocean, Atmosphere, and Life*, s.529.

81. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 6:439.

82. Brian Swimme ve Thomas Berry, *The Universe Story: From the Primordial Flaring Forth to the Ecozoic Era – A Celebration of the Unfolding of the Cosmos* (San Fransisco: HarperCollins, 1992), s.255. Élisée Reclus, *Histoire d'une montagne* (Arles: Actes Sud, 1998) s.223.

83. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 6:439.

84. Henri Roorda van Eysinga'ya mektup (4 Kasım, 1897), *Correspondance* içinde, 3:203.

85. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 6:440.

86. Age.

87. Mlle. de Gérando'ya mektup (8 Kasım 1881), *Correspondance* içinde, 2:235.

88. Age.

89. Élisée Reclus, *L'Evolution, la révolution et l'idéal anarchique* (Paris: P. V. Stock, 1898), s.231.

6. Tahakkümün Eleştirisi

1. Élisée Reclus, "Bir Anarşistin Gözünden Anarşi", *Contemporary Review* 45 içinde (Ocak-Haziran 1884): 630-31.

2. Age.

3. Élisée Reclus, "Modern Devlet" bu kitapta s.250.

4. Age.

5. Age.

6. Age.

7. Age.

8. Age.

9. Age.

10. Élisée Reclus, "Evrim, Devrim ve Anarşist İdeal" bu kitapta s.192.

11. Age.

12. Age.

13. Élisée Reclus, "Modern Devlet" bu kitapta, s.250.

14. Age.

15. Age.

16. Age.

17. Age.

18. Age.

19. Élisée Reclus, L'Homme et la Terre (Paris: Librairie Universelle, 1905-8), 5:304.

20. Élisée Reclus, "Modern Devlet, bu kitapta, s.250.

21. Age.

22. Age.

23. Béatrice Giblin, "*Élisée Reclus et les colonisations*," *Élisée Reclus:Un géographe libertaire* içinde, ed. Yves Lacoste, *Hérodote* 22 (1981):57. Reclus, anlaşıldığı kadarıyla, belirli koşullarda "nüfus kolonilerinin" çoğalmasının ve büyümesinin emperyalizmle, hatta kültürel jenositle aynı şey olduğunun farkında değildi.

24. Age. s. 67.

25. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 5:118.

26. Age. 5:219.

27. Age. *L'Homme et la Terre,* 5:485.

28. Burada not edilmesi gereken husus, Wittfogel'in Doğu despotizmiyle Sovyet Devleti'ni karşılaştırmasından çok önce, Reclus'nün bu tespiti yapmış olmasıdır. Bkz. Karl Wittfogel, *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1964.)

29. Élisée Reclus, "Modern Devlet" bu kitapta, s.250.

30. Age. Reclus bu terimleri kullanmaz, ancak "sosyal demokrasi" ve "sosyal refah" siyasetlerin reformist çağrısında bu gibi tehlikeler göreceği kesindir.

31. Age.

32. Age.

33. Age.

34. Age.

35. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 6:258.

36. Age. 6:256.

37. Age.

38. Élisêe Reclus, "Kültür ve Mülkiyet" bu kitapta, s.269.

39. Age.

40. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 6:80.

41. Élisée Reclus, *A Voyage to New Orleans*, ed. ve çev. John P. Clark ve Camille Martin (Enfield, N.H.: Glad Day Books, 2004), s.58.

42. Age.

43. Age.

44. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 6:257.

45. Age.

46. Age.

47. Age. 5:287.

48. Age.

49. Age.

50. Élisée Reclus, "İlerleme" bu kitapta s.277.

51. Élisée Reclus, "Modern Toplumda Doğa Duygusu" bu kitapta s.147.

52. Élisée Reclus, "Köylü Kardeşime," bu kitapta, s.160.

53. Élisée Reclus, "Quelques mots sur la propriété", *Almanach du Peuple pour 1873* içinde (St Imier: Le Locle, 1873), 133.

54. Élisée Reclus, "Köylü Kardeşime" bu kitapta, s.160.

55. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 6:326.

56. Élisée Reclus, "*Kardeşim Köylüye*", bu kitapta, s.160

57. *Michel Bakounine et les Conflits dans L'Internationale 1872, Bakounine: Ouvres Complète*, ed. Arthur Lehning (Paris: Editions Champ Libre, 1975), 3:204.

58. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 6:429.

59. Age. 6:430.

60. Age.

61. Age. 6: 324.

62. Age.

63. Age.

64. Age.

65. *Élisée Reclus, A Voyage to New Orleans*, s. 50.

66. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 6:106.

67. Age. 6:107.

68. Age.

69. Age. 6:108.

70. Peter Kropotkin, "Élisée Reclus", *Élisée and Elie Reclus: In Memoriam* içinde, ed. Joseph Ishill (Berkeley Heights, N.J.: Oriole Press, 1927), s.60.

71. Mlle. Clara Koettlitz'e mektup (12 Nisan 1895) *Correspondance* içinde (Paris: Librairie Schleicher Frères, 1911), 3:183.

72. Lily Zibelin-Wilmerding'e mektup (1 Eylül 1896), Age., 3:196.

73. Élisée Reclus, "Evrim, Devrim ve Anarşist İdeal" bu kitapta s.192.

74. Élisée Reclus, "Modern Devlet" bu kitapta s.250.

75. Age.

76. Age.

77. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre,* 1: 254. Bu izlek bugün sosyal ekolojide genel kabul gören bir düşüncedir. Bookchin genel hatlarıyla söz eder, onun öncülü Mumford, evcilleşmeye dair anlatısında, büyük ayrıntı zenginliğiyle uzun analizler yapar. Bkz. Murray Bookchin, *The Ecology of Freedom: The Emergence and Dissolution of Hierarchy* (Palo Alto, Calif.: Cheshire Books, 1982), s.52-54 ve 57-61 ve Lewis Mumford, *Technics and Human Development* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1967), özellikle 7. bölüm, "Garden, Home and Mother" s.142-62.

78. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 1:255.

79. Age. 1:258.

80. Age.

81. Age.

82. Age.

83. Age. 1:270.

84. Élisée Reclus, "Modern Devlet" bu kitapta s.250.

85. Age.

86. Age.

87. Age.

88. Age.

89. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 6:439.

90. Age.

91. Age. 6:492.

92. Age.

93. 1897 tarihli bir mektupta Reclus şunları yazar: "Pek çok geceyi ormanda ya da sahilde geçirdim; çoğu kez ekmek ve suyla yetindim, resmî ahlak beni hapisle tehdit etmeseydi, çırılçıplak yaşamaktan çekinmezdim." *La Vie Naturelle*'in editörüne (6 Şubat 1897) *Correspondance* içinde, 3:197.

94. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 6:489.

95. Henri Roorda van Eysinga'ya mektup (16 Mart, 1891) *Correspondance* içinde, 3:90.

96. Age.

97. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre,* 6:486-87.

98. Henri Roorda van Eysinga'ya mektup (16 Mart, 1891) *Correspondance* içinde, 3:90.

99. Bkz. Leigh Summers, *Bound to Please: A History of the Victorian Corset* (Oxford: Berg, 2001); ve Valerie Steele, *The Corset: A Cultural History* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 2001).

100. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 6:488.

101. Henri Roorda van Eysinga'ya mektup (16 Mart, 1891) *Correspondance* içinde, 3:91.

102. Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 6:489.

103. Alıcısı belirsiz mektup (18 Temmuz 1892) *Correspondance* içinde, 3:122.

104. Élisée Reclus, L'Homme et la Terre, 6:418.

7. Reclus'nün Mirası: Özgürlük, Eşitlik, Coğrafya

1. Resmin ortasına en yakın kara parçasının Doğu Afrika olması bir tesadüf mü? Burası elbette, insan ırkının doğduğu yerdi.

2. Bu konuda en keskin analizlerden bazıları Joel Kovel'e aittir. Kovel'in ırkçılığın insan doğasının bazı tarihötesi yönleriyle ilintili olduğuna dair anlatısı için bkz.*White Racism: A Psychohistory* (New York: Columbia University Press, 1984). Yazarın *The Age of Desire: Reflections of a Radical Psychoanalyst* (New York: Pantheon Books, 1981) başlıklı eserinde, kapitalizm, devlet ve ataerkillik arasındaki etkileşimler ve otoriter toplumlarda öznelliğin oluşma-

sı üzerine parlak bir analiz yer alır. Kovel, *History and Spirit: An Inquiry into the Philosophy of Liberation* (Boston: Beacon Press, 1991) adlı çalışmasında da, bencil benliğin aşılması için verilen mücadele ve bunun siyasetteki yeri üzerine bir analiz sunar; son olarak, *The Enemy of Nature*'da (Londra ve New York: Zed Books, 2007) küresel kapitalist sistemin, insanlığın ve doğanın gelişmesinin önündeki en büyük engeli oluşturduğunu örneklerle gösterir.

8. Modern Toplumda Doğa Duygusu

1. Jules Marcou (1824-98) Jura Dağları'nı ve Kuzey Amerika'yı kapsamlı şekilde incelemiş olan Fransız bir jeologdur. Birleşik Devletler'in ve Kuzey Amerika'nın Britanya vilayetlerinin ve dünyanın jeolojik haritalarını üretti, ayrıca Karşılaştırmalı Zooloji Müzesi'nin kurucuları arasında yer aldı.

2. James Fenimore Cooper'ın tarihsel roman serisi *The Leatherstocking Tales*' daki karakterler.

3. Alcabala Ortaçağ'da İspanya'da tesis edilmiş bir genel satım vergisidir. Çağlar boyunca, yüzde 5'ten yüzde 20'ye kadar çıkmıştır. Zaman zaman taht için en büyük tek gelir kaynağıydı ama bilindiği üzere halkın karşı çıktığı bir uygulamaydı ve sanayi ve ticaret üzerinde çok kötü bir etkisi olduğu düşünülmektedir.

4. Kont Rumford (1753-1814) Massachusetts'de Benjamin Thompson olarak doğdu, bilimadamı, mucit, nütrisyonist ve toplumsal reformcuydu, Britanyaperver tutumu nedeniyle 1776'da Büyük Britanya'ya kaçtı. Rumford en başta ısının doğası üzerine olan çalışmalarıyla, şöminelerin iyileştirilmesi hakkındaki uğraşları ve Büyük Britanya'da 1800'de Royal Institution'ın kuruluşunda oynadığı önemli rolle tanınmaktadır.

10. Anarşi

1. Terimin genel kullanıma geçmesinden ve ilk olarak onu geniş çapta toplumsal hareketlerle ilişkilendirmekten genellikle anarşist felsefeci Pierre-Joseph Proudhon (1809-65) sorumlu tutulur.

2. *Gargantua ve Pantagruel*'de (1. Kitap, 57. Bölüm) Rabelais Thélème Manastırı'nın sakinleri için, "Hayatları yasalar, tüzükler ya da kaidelerle değil ama kendi öz istek ve hür kararlarına [*vouloir et franc arbitre*] göre düzenlenirdi," der. François Rabelais, *Gargantua et Pantagruel* (Paris: G. Jeune, 1957), I:142.

3. Bu felsefi ve edebî ütopyalardan en iyi tanınanlarından biri Tommaso Campanella (1568-1639) tarafından yazılan *La Citta del Sole: Dialogo Poetico*

/ *The City of the Sun: A Poetical Dialogue* çev. Daniel J. Donno (Berkeley: University California Press, 1981).

4. Yakın zamanda Milli Muhafızların kumandanı olarak atanan Lafayette 1830'un Temmuz ayında Orléans dükünü yani yeni kralı şu sözlerle karşılamıştır, "İşte cumhuriyetlerin en iyisi!", Bu heyecan verici sözlere rağmen Lafayette çabucak yeni rejim hakkında hayal kırıklığı yaşadı ve bulunduğu konumdan istifa etti.

5. 1848 İhtilali'nde Fransız işçi sınıfı cumhuriyet için savaşmıştı. Ama sonunda başa gelen burjuva rejimi tarafından tüm çıkar ve isteklerinin hiçe sayıldığını gördü. Tabii bu rejimin kendi yerine üç ay boyunca sefilliğe katlanan işçilere yine de teşekkür etmesine engel teşkil etmedi. Yeni rejim o senenin Haziran ayında bir işçi isyanını bastırdı.

6. Hugo'nun kelimeleri *Les Châtiments*'daki "A Juvénal"den alıntıdır. Bkz. *Œuvres Complètes de Victor Hugo*, vol.4 (Paris: Hetzel-Quantin, 1882), 4:344.

7. Hiyerarşi terimi bilhassa Yunanca "yüksek rahibin hükmü" anlamına gelen *hieratikos*'tan ve nihayeten "kutsal" anlamına gelen *hier* ve hüküm anlamındaki *archia* kelimelerinden gelmektedir.

8. Timurlenk, başkenti Semerkant'ta hükmünü 1369'dan 1405'e kadar sürdüren Güney ve Batı Asya'nın meşhur Türk-Moğol fatihi.

9. Reclus, Descartes'ın yöntembilimsel şüphecilik stratejisinden bahsediyor. Buna göre bir insan önce her şeye kuşkuyla yaklaşır, bunun ardından bilgi "bilimsel" ve kesin olarak, "açık ve belli" fikirler üzerinden tekrardan kurulabilir.

10. Reclus "*le peuple choisi des Musagètes*" demektedir.

11. John Huss (1369?-1415) Bohemyalı dinî reformcu ve şehit.

12. Giuseppe Ferrari (1812-76) İtalyan felsefeci, tarihçi ve siyasal militan. *Filosofia Della Rivoluzione* (1851) ve *Histoire des révolutions*'ı (1858) yazmıştır.

13. İkaryenler Fransız ütopik sosyalist Etienne Cabet'nin (1788-1856) takipçilerine verilen bir addı. Cabet Britanyalı ütopyacı Robert Owen'dan feyz almıştı. Cabet'nin *Voyage en Icarie*'si (1840) geniş bir kitley İkaryen cemaatler kurmaya teşvik etti. 1848'de Teksas'taki Red River üzerine büyük bir koloni kurmak gibi feci sonuçlar veren denemeler meydana geldi. Sonraları Nauvoo, Illinois ve Corning, Iowa'da başka cemaatler kuruldu, bunların kalıntıları 1898'e kadar hayatta kalabildi.

11. Geniş Aile

1. *Hoccos*: Guyana'da bulunan *Cracidae* familyasından olan birkaç kuşun yerel ismi. Aynı zamanda *curassow* olarak da isimlendirilirler.

2. Agami Balıkçılı, *Agamia agami*, bazılarınca Yenidünya'nın en güzel balıkçılı olarak kabul edilir. Yaşam sahası Güneydoğu Meksika'dan Pasifik eğiliminden güneye Ekvador'a doğru ve Atlantik eğiliminden Kuzey Bolivya ve Amazon kıyısı Brezilya'daki tropik düzlüklerdedir. Çekingen doğası ve neredeyse erişilemez habitatı ile tanınır. Bkz. Emmet Reid Blake, *Manual of Neotropical Birds* (Chicago: University of Chicago Press, 1977).

3. Amerika yerlilerinden Quechua konuşan bir grubun üyesi. Asıl olarak Güney Amerika'nın And Dağları bölgesinde bulunurlar.

4. Fazokl ya da Fazogli Doğu Sudan'da Etiyopya sınırına yakın bulunan bir bölgenin adıdır. Habeşistan yaylasının dağ eteklerinde bulunur ve Mavi Nil buranın üstünden geçer. Bölge esasen Şangalla kabilelerinin yurdudur, sonraları Funj ve Arap göçüne de maruz kalmıştır.

5. Reclus'nün "Mısır'dan Mektuplar" dediği, Alman dilbilimci ve Mısır azmanı Karl Richard Lepsius'un (1810-84) *Letters from Egypt, Ethiopia, and the Peninsula of Sinai*'dir. Bu metin İngilizceye Lenora ve Joanna B. Horner tarafından çevrilmiştir (Londra, 1853).

6. *Dipodidae* familyasından uzun arka bacaklı ve geniş kuyruklu, herhangi bir zıplayan kemirgen.

7. Orta Güney Amerika'nın Tupi ailesinden kabile halkı, bunlara Brezilya Amazonluları da dahildir.

8. Sudan'da göçebe bir halk.

9. Kuzeydoğu Hindistan'da bir eyalet.

10. Sind Hint Alt Kıtası'nın kuzeybatısında bir bölgedir. Günümüzde Pakistan İslam Cumhuriyeti'nin dört bölgesinden biridir.

11. MÖ 1575-2150.

12. Korsika ve Sardinya'nın dağlık bölgelerinde bulunan vahşi bir koyun türü.

13. Reclus "ve diğer balina türlerinin" diyor ama deniz arslanı bir balina değil, yüzgeçayaklıdır.

14. Alman ormanlarının soyu tükenmiş büyük, uzun boynuzlu vahşi öküzü.

15. Paul Pellisson-Fontanier (1624-93) Bastille'de hapsedilen Fransız avukat ve yazar.

16. Reclus "*l'homme policé*" demektedir. "Polislenmiş olmak" yani denetlenmiş olmak anlamına gelmektedir.

12. Evrim, Devrim ve Anarşist İdeal

1. Reclus'nün burada ne demek istediği çok açık değil. Yazdığı dönemde, Polonya artık bağımsız bir ülke değildi, Rusya, Prusya ve Avusturya tarafından bölünmüştü. Varşova metropolünün merkezi olduğu artakalan en büyük parçası "Polonya Krallığını" teşkil ediyordu, bu da Rus tahakkümü altındaydı. Muhtemelen "Varşova düzeni" düzenin otokratik baskısı anlamına geliyor. Yani Çar rejiminin Polonya'da kaynayan milliyetçiliği, devrimci hareketleri ve öğrenci ayaklanmalarını bastırmak için kullandığı düzen.

2. Reclus görünüşe göre söz ve sözleşme hakkının oldukça eşitsiz bir güç karşıtlığı durumundaki hayalî niteliğine değiniyor. Onun zamanında, işe alınırken kabul ettikleri "hür ve istemli anlaşma" prensibi işçilerin çalışma koşullarına karşı çıkmalarında ileri sürülüp sendikal oluşumların yok edilmesi ve grev faaliyetlerinin kaba kuvvetle sonlandırılması için bir bahane olarak kullanılıyordu. Dolayısıyla "özgürlükleri" sefalet ve baskıya maruz kalmalarının bir önkoşulu haline geliyordu.

3. Ferdinand Lassalle (1825-64) Alman sosyalist lider. Reformcu görüşleriyle, özellikle de işçi sınıfının devletin dizginlerini eşit seçim hakkıyla alabileceği ve ardından ekonomik yapıyı işçi kooperatiflerinden oluşan bir sisteme dönüştürebileceği fikriyle tanınır. Sosyalist harekette Marx'ın büyük rakiplerindendi ve Marx'ın "Gotha Programının Eleştirisi"nde yoğun eleştirilere maruz kalmıştı.

4. François Guizot (1787-1874) Fransız devlet adamı ve tarihçi.

5. Reclus yakın zamanda Paris'te meydana gelen meşhur olaydan bahsediyordu. "4 Mayıs 1897'de alışverişin tavan yaptığı saatlerde, Bazar de la Charité'nin içinden alevler inanılmaz bir hızla ilerledi, muazzam yangında 117 kişi hayatını kaybetti. Facianın başındaki paniğe rağmen gayretli eylemler sayesinde birkaç hayat kurtarıldı. Diğer taraftan, yüksek sosyete mensubu bazı kişiler ise ancak hüzün verici bir oyun sergilediler." Roger Gonot, *Élisée Reclus: Prophète de l'Idéal Anarchique* (Pau, France: Editions Covedi, 1996), s.73.

6. Juan Sebastian del Cano, dünyanın etrafını gemiyle dönen ilk denizci. Macellan'la beraber yola çıktı, ünlü deniz kurdunun ölümünden sonra Victoria'yı İspanya'ya geri götürdü ve bu vesileyle devriâlemi 1522'de tamamladı.

7. Vendôme Sütunu I. Napoléon'un ve imparatorluk ordusunun onuruna inşa edilmişti. Sütunun üzerindeki imparatorun heykeli, *Restoration* esnasında indirilmiş ve yerine Louis-Philippe'inki konulmuştu. III. Napoléon daha sonraları bu heykelin yerine imparatorun harmanili daha emperyal bir tasvirini koymuş, bu şekilde cumhuriyetçi ve radikalleri öfkelendirmişti. Paris Komünü ilan edildikten sonra sütunun yok edilmesinde mutabık kalınmıştı. 12 Nisan 1871'de Félix Pyat kolonun "bir barbarlık abidesi, kaba kuvvet ve yalan şanın bir sembolü, militarizmin bir beyanı, uluslararası hukukun bir inkârı, fatihlerin fethedilenlere karşı bariz bir hakareti, Fransız Cumhuriyeti'nin üç temel prensipinden biri olan kardeşliğe karşı daimi bir küfür" olduğunu söyleyerek, yıkımını önermişti. Nitekim Sütun 16 Nisan'da yıkıldı. Bkz. Stewart Edwards, *The Paris Commune 1871* (New York: Quadrangle Books, 1973), s.300-303.

8. Reclus "les conventions scélérates"tan bahsediyor, bununla *les lois scélérates*'ı kastediyor, bunlar 1894-95 senelerinde anarşistlere karşı meclisten geçen baskıcı "olağanüstü hal kanunları" idiler.

13. Vejetaryenlik Üzerine

1. Birleşik Devletler'in et paketleme merkezlerinden bahsederken kullanılan bir terim. İlk önceleri Cincinnati, sonraları da Chicago için epeyi kullanılırdı.

2. La Plata Havzası *saladero* sanayinin merkezlerinden biriydi. *Saladero*'lar davarların getirilip kesildikten sonra tuzlanıp güneşte kurutuldukları mezbahalardı.

3. Bkz. s.188, not 12.

4. Reclus burada, 1900 yılında Çin'de Avrupa [ve Japon] emperyalizmine karşı çıkan Boxer İsyanı'nın ardından Avrupalı kuvvetlerin intikamından bahsediyor. İsyan aynı senenin Haziran ayında Beijing'de sayısız yabancının ve Alman büyükelçisinin ölümüne neden olmuştu. Bu olaylara misilleme olarak Avrupalı askerler saldırdılar, şehri talan ettiler, Boxer olduklarından şüphelendiklerini katlettiler ve mahkûmların kellelerini meydanlarda uçurdular.

5. Reclus burada "*le lapin de garenne et le lapin de gouttière*" yani kelimesi kelimesine " adatavşanı ve oluk tavşanı" diyor. Bu ikinci terim alaylı bir şekilde fukara tarafından yenilen sokak kedisini "*le chat de gouttière*" kastetmektedir.

6. Reclus'nün argümanı burada biraz karmaşık gözüküyor çünkü ontojenetik değil de filogenetik prosesleri açıkladığını açıkça belirtmiyor. Yumurta,

meyve, tohumun onları üreten organizmanın varlığı bittikten sonra üretildikleri kesinlikle her zaman için bir kaide değildir; mamafih, biyolojik olarak temsil ettikleri türlerin hayati seviyesinde, bunlar organizmanın üretim görevini yerine getirmesini temsil ederler (ama bu genelleme yine de mesela yumurta konusunda gereken bakım görevini bi kenara atmaktadır).

7. "Tüm canlılar yumurtadan gelir."

14. Kentlerin Tarihi

1. John Ruskin, *The Crown of Wild Olive* (New York: Thomas Y. Crowell, n.d.), s.28-29.

2. Auguste Barbier (1805-82) hiciv şair ve yazarı, Fransız Akademisi üyesi. "La cuve" adındaki şiiri kentsel yaşamın kötülüklerine ve çirkinliklerine karşı bir protesto niteliğindedir. Bkz. Auguste Barbier, "La cuve", nlambes et poèmes (Paris: P. Mascagna, 1840), s.91-92.

3. Bkz. Victor Hugo, "A l'Arc de Triomphe" (*Les voix intérieures*), *Œuvres poétiques*, ed. Pierre Albouy (Paris: Pléiade, 1964), I:936-48.

4. Yüz Yıl Savaşı'nın ardından Fransa'nın kuzeyinden gelip de Dropt Vadisi'ne ve Monségur etrafına yerleşen göçmenler için kullanılan bir terim. 19. yüzyıl boyunca *gavaches*'ların çoğu dağlardan inip buğday üreten bölgelerde "*estivandiers*" yani yazlık (mevsimlik) işçi olarak, çalışmışlardır.

5. Labonne, *Annuaire du Club alpin*, 1886. [Reclus'nün notu.]

6. Ingolfur Arnarsson İzlanda'ya ilk yerleşen insandı. Norveç'ten kovulduktan sonra İzlanda'ya yelken açmıştır. Norveç'teki evinden, taht-ı azamın ya da sarayın tahtalarını getirmiştir. Toprağı gördüğünde bu tahtaları denize atmış ve tanrılardan bunları sahile taşımalarını istemiş ve böylece yerleşmek için uygun yeri takdiriilahiye bırakmıştır. Fakat bu tahtaların izini kaybedince Adanın güneydoğu sahilinde bir çiftlik kurmuştur. Sonunda tahtaları Batı şeridinde tespit ettiğinde, yerleşkesini buraya taşımış ve buradan yükselen jeotermal buhara istinaden bölgeye Nordik dilde "Reykjavik" yani "Dumanlı Koy" ismini vermiştir.

7. Çin geleneksel olarak "Orta Krallık" veya "Orta Çiçek" olarak addedilmiştir, bunun nedeni Çin'in yeryüzünün üstündeki güya merkezî konumuydu.

8. Gobert, *le Gerotype*. [Reclus'nün notu.]

9. Sonradan Stalingrad (1925-61) ve bugün Volvograd.

10. J.G. Kohl, *Die geographische Lage der Haupstädte Europas*. [Reclus'nün notu.]

11. Gome, *Village Communities*, s.48,51; Green, *The Making of England*, p.118. [Reclus'nün notu.]

12. Bu kadim kentin adı artık Tell el-Farama'dır, Mısır'ın en önemli limanlarından biriydi.

13. Cartagena de Indias Kolombiya'nın kuzey kıyısında bir limandır. Portobello ise İspanyol Sömürge İmparatorluğu'nun bir zamanlar çok önemli bir merkezi olmuş, bugünkü Panama'nın doğu kıyısında küçük bir limandı. Reclus haklı olarak Portobello'nun Cartagena lehine gözden düştüğünü tespit ediyor ama bunun nedeni ikincisinin birincisinin yerine alması değildi. Portobello öncelikle İspanyol hazine donanma sistemi nedeniyle önemini yitirdi. Bu sistemde, liman Peru'dan gelen gümüş ve Avrupa'dan gelen malların değiştokuş noktasını oluşturuyordu, bu ise 18. yüzyılla beraber kullanılmaz oldu. Cartagena'nın talihi bu koşullardan çok daha az derecede etkilendi.

14. Atina'nın limanı.

15. Bu belli başlı örnekleri kullanarak Reclus demek istediğini abartıyor. Cheyenne Union Pacific Railroad'un Wyoming'e gelmesiyle hızla gelişen bir kasabaydı ama demiryollarının Colorado ve özellikle Denver'a kadar uzatılmasıyla beraber önemli bir buhran yaşadı. Carson City de Comstock Lode gümüş damarının keşfi esnasında hızlıca gelişti fakat madenler tükendiğinde yirmi yıllık bir buhranla sarsıldı. Mamafih bunun ardından yörede ek altın, gümüş ve bakır kaynaklarının keşfiyle yeni bir gelişme dönemi daha yaşadı. Batı kasabalarının bu hızlı gelişme dönemlerinin tarihi çoğunlukla Duane A. Smith'in *Rocky Mountain West: Colorado, Wyoming, and Montana*, 1859-1915 (Albuquerque: University of New Mexico Pres, 1992) adlı eserinde işlenmiştir. Ayrıca bkz. Russell R. Elliot'ın *History of Nevada* (Lincoln: University of Nebraska Press, 1973).

16. Kale inşaatında V şeklinde olan açılı sur uzantısına verilen ad.

17. Mile End Road ve Whitechapel Londra'nın East End'inde (Doğu çıkmazı) bulunurlar. Bu bölge 19. yüzyılda fakirliği, suç oranı ve endüstriyel hava kirliliğiyle tanınmaktaydı. Bunun yanında bölge aynı zamanda farklı etnik unsurları ve radikal siyaset gruplarının faal oldukları mahalleleri de içerirdi.

18. Ch. Dufour, Bulletin de la Soc. Vaudoise des Sciences Naturelles, juin-sept. 1895, 145. [Reclus'nün notu.]

19. Orijinal metinde dipnot: Emile Vandervalde, *L'exode rural.*

20. Bahçe Kent, şehir plancısı Sir Ebenezer Howard (1850-1928) tarafından yayılmış ve İngiltere'nin birkaç yerinde uygulanmış bir fikirdir. Bahçe Şehir insan ölçeğini verimliliği, güzelliği ve toplumsul işbirlikçilik gibi değerleri te-

laffuz etmesi için kurgulanmıştır. Ortasında bir park ve kamusal binalar yer alırken çevresinde yeşil bir kemerle kaplıdır ve kamusal alanlar çok geniş yer tutar. Böylelikle cemaatin kentsel ve kırsal yaşamın en iyi özelliklerini birleştirmesi düşünülmüştü. Howard'ın fikirleri en iyi şekilde *Garden Cities of Tomorrow* ed. F.J. Osborn (London: Faber and Faber, 1946) kitabında açıklanmaktadır. Bu eser ilk önce 1898 yılında *Tomorrow: A Peaceful Path to Real Reform* adı altında yayımlanmıştır.

21. Milattan sonra ilk bin yılın geç dönemlerinde Kuzeydoğu Almanya'ya yerleşen bazı Doğu Slav kabilelerine verilen isim. Ad Eski Slavca'da "-nın kıyısında" demek olan *po*'dan ve Elbe'nin Slavcası "Laba"dan gelmektedir.

22. Dr. Tetzner, *Globus*, 7 Nisan 1900. [Reclus'nün notu.]

23. Lawrence Corthell, *Revue Scientifique*, 27 Haziran 1896, s.815. [Reclus'nün notu.]

24. Chr. Sandler, *Vols-Karten*, s.1. [Reclus'nün notu.]

25. Edmond Demolins, *Les Français d'aujourd'hui*, pp. 106, 107. [Reclus'nün notu]

26. J. Denain-Darrays, *Questions diplomatiques et coloniales*, 1 Şubat 1903. [Reclus'nün notu.]

15. Çağdaş Devlet

1. Reclus Rumlar ve Müslümanlar arasındaki 1897 Girit sivil savaşından bahsediyor. Yunanistan ve Türkiye'ye ilaveten altı Büyük devlet (Almanya, Avusturya, Fransa, İtalya, Büyük Britanya ve Rusya) bu savaşa dahil oldu ve nihayetinde kendi isteklerine uygun bir barış antlaşması kabul ettirdiler.

2. Saint-Yves d'Alvaydra, *La mission des Juifs*, s.41. [Reclus'nün notu.]

3. Reclus burada *taillable* üzerinde bir kelime oyunu yapıyor. Bu kelime hem vergi alımını hem kesim işini belirtmekte kullanılır.

4. Gustave Geoffroy, *L'Enfermé*, s.51 . [Reclus'nün notu.]

5. Reclus dipnotta "Herbert Spencer, *Introduction to Social Science*, ch.V, 87" diye belirtiyor. Fakat bu isimde bir eser yok. Görüldüğü kadarıyla Spencer'ın *The Study of Sociology* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1961; 1880 baskısının tekrar basımı) eserinin beşinci bölümünden bahsediyor.

6. Louis Vignon, *La France en Algérie*. [Reclus'nün notu]

16. Kültür ve Mülkiyet

1. Paul Gille, *Société nouvelle*, Mart 1888. [Reclus'nün notu.]

2. Briot, *Etudes sur l'éconòmie alpestre*. [Reclus'nün notu.]

3. Hiram Sur'un (Lübnan) kralı ve Davud ile Süleyman'ın muasırıydı. Geleneğe göre Hiram "tüm Masonların Büyük Efendisi" idi, ve Süleyman'ın Tapınağı'nın inşaasında katkı sağlamıştı. bu nedenden ötürü, Farmasonluğun efsanevi tarihinde önemli bir şahsiyettir.

4. Arthur Young, İngiliz tarımbilimci, Fransız İhtilali'nin arefesinde Fransa'yı dolaşmıştır.

17. İlerleme

1. Orijinalinde Gibbon şöyle diyor: "We may therefore acquiesce in the pleasing conclusion that every age of the world has increased and still increases the real wealth, the happiness, the knowledge, and perhaps the virtue of the human race." Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire* (Londra ve New Yok: Everyman's Library, 1910), 3:519.

2. Havelock Ellis, *The Nineteenth Century*. [Reclus'nün notu]

3. "Die Historie bekommt einen eigenthümlichen Reiz", *Weltgeschichte* Neunter Theil, II, 4, 5, 6, vd. [Reclus'nün notu]

4. Leopold von Ranke (1795-1886), belki de en meşhur Alman tarihçi, birincil kaynakların ciddi incelemesi üzerine odaklanan, tarihsel bilimin çağdaş ve objektif okulunun kurucusu olarak bilinir. Sosyal fikirleri muhafazakâr ve milliyetçidir.

5. M. Guyau, *Morale d'Epicure*, 153 vd. [Reclus'nün notu] Jean-Marie Guyau (1854-88) Fransız felsefeci, şair, çevirmen ve eğitmen. Etik, estetik, din ve değişik felsefi konular üzerine olan yazılarıyla tanınır. Erken ölümünden önce Nietzsche dahil birçok hayranı vardı.

6. Tekvin I:10, 12, 18, 21, 25, 31. [Reclus'nün notu.]

7. Guyau, *Morale d'Epicure*, 157. [Reclus'nün notu.]

8. Elie Metchnikoff. *Etudes sur la nature humaine*. [Reclus'nün notu.]

9. Semper, *Die Philippinen und ihre Bewohner*; F. Blumentritt, *Versuch einer Ethnographie der Philippinen*; Ergänzungsheft zu den Pet. Mit:, No. 67. [Reclus'nün notu.]

10. Reclus Filipinler'in Birleşik Devletler'den bağımsızlık mücadelesinden bahsediyor. İsyan 1899'un Şubat'ında başladı ve neredeyse üç yıl sürdü. Savaş sırasında bazı vilayetlerde nüfusun büyük bir kısmı katledildi, bazı köyler mücadele ve hastalıktan tüm nüfuslarını kaybettiler. Bu savaşa genel olarak tarihçiler tarafından gereken önem verilmemiştir. Bkz. Howard Zinn, *A People's History of the United States* (New York: Harper and Row, 1980), s.305-15.

11. Alphonse Pinard, *Bulletin de la Société de Géographie*, Dec. 1873. [Reclus' nün notu.]

12. A. Bastian, *Rechtszustände*. [Reclus'nün notu]

13. Alfred Russel Wallace, *The Malay Archipelago: The land of the orang-utan, and the bird of paradise. A narrative of travel, with studies of man and nature* (New York: Harper and Brother, s.1885), s.598.

14. Yeni Gine'nin batısında, Avustralya'nın kuzeyinde, Güney Çin Denizi'nin güneyindeki Asya adaları: Endonezya, Melanezya ve çoğu zaman Filipinler'i de kapsayan alan.

15. *Unter den Kannibalen auf Borneo*. [Reclus'nün notu.]

16. Guillaume de Greef, *sociologie générale élémentaire*, leçon XI, 39. [Reclus'nün notu]

17. De Baer, Herbert Spencer, etc. [Reclus'nün notu.]

18. H. Drummond, *Ascent of Man*. [Reclus'nün notu.]

19. Napoli (ve Güney İtalya) ile Sicilya'nın oluşturduğu eski bir krallık; İtalya Krallığı'yla 1861 yılında birleşmiştir.

20. Reclus zamanında devrimlerle bağdaştırılan birkaç şahsiyetten bahsediyor. Bunlardan ilki tanınmış İngiliz Romantik şairi George Gordon (1788-1824), namı diğer Lord Byron'dır. 1823 yılında Byron Yunanistan istikametine yelken açmış ve tüm enerji ve kaynaklarını Yunanistan'ın Türkiye'den bağımsızlık davasına sarf etmiştir. Lajos Kossuth (1802-94) ise Macaristan'ın Avusturya'dan özgürlüğünü isteyen ve kölelik sisteminin sonunu getirmeye çalışan hareketin lideridir. 1859'da kısa süreli Macar Cumhuriyeti'nin başkanı olmuştur. Giuseppe Garibaldi (1807-82) İtalyan devrimci ve milliyetçi lider. İtalya'nın birleşmesinde önemli bir şahsiyet ve ulusal kahramandır. Alexander Herzen (1812-70) Rus devrimci, gazeteci, ve yazar. Rus köylü topluluklarını gelecek sosyalizmin öncüleri olarak görmüştür.

21. "Yüz kapılar" Mısır firavunlarının Teb Vadisi'ndeki sayısız mezarlarının "kapıları" anlamında kullanılmıştır.

22. Bkz. VI. Bölüm, I. Kitap. [Reclus'nün notu.] *L'Homme et la Terre* (Paris: Librairie Universelle, 1905-8), I:321-54.

23. Reclus burada Birleşik Devletler'den ve meşhur "Kaçınılmaz Mukadderat" [*Manifest Destiny*] inanışlarından bahsediyor. Bu kurama göre Amerikan devleti Tanrı ve tarih tarafından tahakkümünü Atlantik'ten Pasifik'e doğru batı ekseninde genişletmek üzere kaçınılmaz bir alın yazısına sahipti.

24. Michel de Montaigne, The Essays of Michel de Montaigne, New York: Alfred A. Knopf, 1934]I:189.

25. Age, I:190.

26. Age, I:189.

27. Age.

28. Peter Kropotkin, *Ekmeğin Fethi.* [Reclus'nün notu.]

29. H. Taine, *Philosophie de l'art dans les Pays-Bas.*[Reclus'nün notu.]

30. Herbert Spencer, *Social Statics*, s.80. [Reclus'nün notu.]

31. Elie Metchnikoff. [Reclus'nün notu.]

32. Drummond, *Ascent of Man*, 101, 103. [Reclus'nün notu.]

33. Anna Forbes, *Insulinde: Experiences of a Naturalist's Wife in the Eastern Archipelago.* [Reclus'nün notu.]

34. "*Misoneistes*" yenilikten ve değişimden nefret edenler manasına gelir.

Kimi insanları tek bir sıfatla, tek bir tanımlamayla anlatmak zordur. Élisée Reclus (1830-1905) için ise bu imkânsız. En başta, on binlerce sayfayı aşan katkısıyla coğrafya sahasının en önde geleni, beşerî coğrafyanın ise kurucu isimlerinden biri; adı Godwin, Bakunin, Kropotkin'le beraber anılan bir anarşizm kuramcısı, inandıklarını teori düzeyinde bırakmayıp doğrudan yaşamında uygulayan yorulmak bilmez bir eylemci...

Bunların yanında, görüşleri çağının çok ötesine uzanan bir düşünür Reclus. Kapitalizmin, tüketim toplumunun mantığının nerelere uzanabileceğini şaşırtıcı bir keskinlikle analiz ediyor, Avrupa merkezciliğe eleştirel yaklaşıyor, özellikle ırkçılık üzerinden insan haklarının, devamında kadın haklarının, çocuk haklarının, hayvan haklarının ne kadar önemli olduğunun altını çiziyor, insan varoluşunun doğanın karşısında değil, içinde olduğunu vurgulayarak çok sonraları tartışılmaya başlanacak ekolojik boyutun can alıcı değerini daha o zamandan teslim ediyor.

Klasik niteliği kazanmış metinleri okumanın, hatta tekrar tekrar, bazen araya zaman koyarak okumanın gerekliliğine inanıyoruz, bu çerçevede Reclus'nün seçilmiş yazılarını orijinal dilinden çevirisiyle, konunun uzmanı John Clark'ın kapsamlı giriş yazısıyla birlikte okurlarımızı sunuyoruz.

Reclus'nün kimi düşünceleri bugün yazıldıkları döneme göre çok daha anlamlı, çok daha üzerinde düşünülmeye değer.

26 TL
KDV DAHİL

canyayinlari.com twitter.com/canyayinlari facebook.com/canyayinevi

ISBN: 978-975-07-3279-9
9 789750 732799